

ІВАН КИРИЛЕНКО

PG
3948
.K9.V9
1937

47

ALPHA
BETA
GAMMA
DELTA
E

7

A. W. Kuyper

І В А Н   К И Р И Л Е Н К О

ВИБРАНІ ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО • 1937

СЕРГІЙ КОВАЛЬ

ОПОВІДАННЯ

I

Одного разу, це було влітку 1919 року, мені довелося випробувати прудкість своїх ніг. Не скажу, щоб це була первина, але тоді мені здавалося, що я не біжу, а лечу, що жита понад шляхом — то не жита, а сріблясте море.

А місяць, як на лихо, розкішною перепічкою викотився зза горба й сплинув серед неба, виграючи переливним промінням. Я тоді прокляв його, взивав нахабою, зрадником і просто контрреволюціонером. Бо справді: я біг, землі під ногами не чув, іноді падав у жито, прислухався — а він світить так, що моя велетенська полохлива тінь простяглася аж до обрію.

Чорта пухлого такої ночі втечеш од денікінської кінноти! Але я уперто тікав, бо, признатися, страшенно не хотілося помирати. Та й з якої речі? Мені 17 років, тільки вчора я попрощався з своїм старшим братом, командиром ескадрону. Од'їжджаючи, він дав мені браунінг другий номер і наказ:

— В руки не давайся. Коли припече — тікай у Водяну до Коваля, він знає.

— А ти коли повернешся?

— Не турбуйся, швидко назад будемо.

Брат стьобнув коня і помчав до ескадрону, що ген на кряжі строївся в похід. І я вірив, що такі наші швидко повернуться.

Це було тільки вчора, а сьогодні я вже чую тупіт копит по твердому шляху. Три кіннотники карного загону женуться за мною.

Щось разів зо три я падаю в жито, тоді тінь моя ховається, і острах на хвилину зникає.

Коли ж добіг до балки, що поросла чагарником, я зовсім вибачив місяцеві його ганебну зрадницьку роботу. Тут мене й цілий ескадрон не злапає. Я вибираю найгустіший кущ і влаштовуюсь на спочинок.

Десь на кряжі заїржала коняка, гулко пролунав постріл, оддаючись луною в балці, і я, знесилений, заснув під тихий шум зеленого листа.

На ранок у Водяній я розшукав Коваля і мав з ним приблизно таку розмову. Він, високий, незграбний, з копою чорного волосся на голові, з хитрими примруженими очима, стояв передо мною як величезний стовбур і казав:

— Ну, шкет, що з тобою робити? Малий ти дуже, і на коняку не злізеш.

Він був правий, бо я хоча й мав 17 років, але зросту був дрібного, а проти велетня Коваля я був подібний до хлопчиська, що дивиться на дзвіницю.

Проте, це не зашкодило мені гордовито чвіркнути через губу і, не відповідаючи на дразливе запитання Ковалеві, промовити до нього байдужим, повним гідності, тоном:

— Дай, браток, спочатку закурити.

„От так фрукт!“— мабуть, подумав той, але лагідно, одними очима всімхнувсь і сказав, витягаючи засмальцьований кісет:

— Ну, на, закурюй.—Мовляв, що з таким тобою робити.

І тільки тоді, як я засмигнувся і випустив просто в широке підборіддя мого майбутнього товариша пасмо диму, тільки тоді я спокійно витяг з кишені братовий подарунок і, примруживши око, одмовив спокійно:

— Бачиш, що робитиму те, що й ти. Кого ж чорта?

Клацнув собачкою й знову поклав револьвер у кишеню.

— Молодець!— важко лягла залізна рука мені на плече.—Оце й я розумію. Одрозу видно, що в брата пішов.

— Да,—похопився я,—трохи не забув: я ж іще оратором

можу бути, промови говорити, розумієш, щоб, значить, проти буржуазії.

Коваль реготався:

— От гад, в агітатори моститься, ха - ха - ха!

Признатися, я трохи почервонів, бо пригадав, як позавчора, заховавшись у клуню, я уявив себе великим промовцем, ні в якому разі не меншим за того, що приїздив з братом до нас в село перед відступом червоних. І хоч в клуні мене слухали тільки горобці на бантині і ніхто не кричав „ура“ й „дайош“, проте мені здавалося, що в мене навіть якось сильніше й гучніше виходить:

— Хай живе революція!

— Ну, добре, ходім! Чудило ти,— кінчив сміятися Коваль.— Подивимось, що з того вийде.

І ми пішли.

Відтоді півроку я нерозлучно їздив з повстанським загonom, що ним керував Коваль.

За цей час ми встигли облітати чотири повіти, знищити щось зо три денікінських загони, перекинути три ешелони з вантажем для білого фронту, двічі розгромити в'язницю у великому селі, де сиділи наші „заложники“, і ще багато дечого.

Замість браунінга я мав уже два нагани. Надійніше якось. Та й Коваль чомусь їм віддає перевагу. А в справах бойових для мене він був непорушним авторитетом.

Безсонні ночі й повсякчасне нервове напруження зовсім переродили мене. Я виріс, трохи витягся, схуд, почорнів і наче постарішав на п'ять років. У всякому разі, повагу до себе з боку Коваля і всього загону здобув, бо при всякій нагоді, коли ми хоч на три - чотири години спинялися у якомусь селі, Коваль збирав селян і говорив мені:

— Ну, валяй, твоя робота. Агітіруй.

Я вилазив на стіл або просто, не встаючи з коня, виголошував палку промову, що завжди починалась одними й тими словами:

— Вже скоро півроку (або три місяці, або п'ять, дивлячись коли виступати доводилось), як червоні відступили. А гляньте, що зробили за цей час білі? Вбивство, розстріли, грабунки, заложники!

Я захоплювався, трусив кулаками, тіпався, од лютості хапався за наган і не говорив, а рубав слова. І тільки коли зза кряжу витикалася ворожа розвідка й розлягалось три наших сигнальних постріли, я, похапцем вскакуючи в сідло й вихопивши наган

блискав ним у повітрі і вже на бігу, наздоганяючи загін, обертася і кидав селянам останні слова:

— Але знайте, що ми ще прийдемо, чекайте нас, придуть червоні,— і пришпорював свого вірного побратима.

Коли ж небезпека минала, Коваль мені казав :

— Будеш таки, стерво, колись путящим агітатором. До діла говориш.

Іздили отак ми з ним, аж доки, затримавши останній потяг денікінський, ми побачили, що ген-ген далеко за ним ідуть наші червоні ескадрони. Дзвінкого зимового вечора ми з'єдналися й погнали білих далі. Дорогою від односельчан довідався, що брата вбито під Орлом. Посумував трохи, а потім заспокоївся на одному :

— Віддячу.

А через декілька днів із Ковалем мені довелося розлучитися. Його призначено командиром ескадрону якогось полку, вночі він виїхав, навіть не попрощався зо мною.

Я лишився з хлопцями, що по-старому дражнили мене агітатором.

Минуло з того часу шість круглих, як бублик, років. І куди вони закотилися так швидко й непомітно? І де тепер мій хрещений бойовий батько Коваль? Де він?

Мабуть, не впізнав би мене, коли б зустрів, бо я вже комсомолец, активіст, і швидко таки, мабуть, стану справжнім агітатором.

Скінчив губпартшколу в столиці й пішов, як кажуть, на практичну роботу. Ну, хто з нас не знає, що то значить практична робота, з її повсякденними засіданнями, нарадами, доповідями, тезами, виступами, підшефними частинами, стінгазетами й далі, далі.

Отак я мотався щось із два роки, аж доки окружком не вдоволів мого давнього бажання.

Якось, коли з запальними гарячковими очима, з напівпошматованим портфелем під пахвою, я вскочив до кабінету секретаря, щоб попрохати якісь тези, той сповістив мені байдуже й сухо :

— Радій, Сашко. Посилаємо тебе на Ліжковий секретарем осередку. Триста чоловіка комсомольців. Щоб шанувався, а то звідти швидко можуть наладити.

Я підстрибнув :

— Нарешті буду працювати на виробництві!

II

Гора з горою, кажуть, не сходиться, а людина з людиною зійдеться.

Я одчиняю двері й остовнів:

— Коваль! Сергій!

— Саша! Агітатор!

Ми тиснули один одному руки і, як звичайно в таких випадках, мовчали. Мабуть, у кожного воскресали в пам'яті минулі дні буйного повстанського життя, може, кінематографічною стьошкою пробігали в кожного перед очима шість років розлуки. Ми мовчали й дивилися один на одного, тепло посміхаючись. Може б ми довго перебували в такому непевному стані, коли б на нас уже не почали звертати увагу робітники, що тут же, використовуючи ранкову перерву, снідали.

— Да,— врешті заговорив Сергій,— оце ж воно й є, як то кажуть,— сім год не бачились, зійшлись і поговорить нема про що.

— Завжди так буває,— додав я весело.

— Але як ти сюди попав?

— Секретарем комсомольського осередку, брат, буду в цьому заводі.

— Красота!— гукнув Коваль на весь клуб.— А я тільки щось з півроку, як з села. В райкомі секретарював. А це перекинули на виробництво.

— Хіба проштрафився?

— Ні, сам попрохав. А втім, про це колись поговоримо,— махнув він рукою.— А покищо я тут член бюро, а головне— б'ю молотом. Знаєш, повернувся до основного фаху. Пригадуєш Водяну?

— Ще б пак!

— Так от добре, що будем разом. Будеш мені іноді допомагати. А то, знаєш, читаю газетку чи книжку, надигаю якесь слово незрозуміле— і ні в зуб ногою. А ти ж у мене агітатором ще колись був! Пригадуєш?

Ми обидва весело сміялись.

— Да, тоді життя було,— знову почав він.— А тепер сум...

Різкий електричний дзвінок, що сповіщав кінець перерви, заглушив його останнє слово.

Робітники хутко згортали пакуночки і, на ходу доїдаючи сніданок, густим натовпом посунули до дверей. Дзвінок настирливо дзеленчав.

— До вечора!—кинув мені Сергій і зник в дверях.

Швидко я розшукав секретаря комсомольського осередку, прийняв од нього справи і, йдучи додому, думав над словом, що його не доказав Сергій.

Сумно. Ясно ж, хіба легко йому, що п'ять років не вилазив з сідла, облітав всі фронти, помітити тепер велике творче буння в його дрібницях!

Пригадую, він прекрасно водив наш загін в бій. Радістю сяяв, коли ми перемагали. Його ковальська рука ніколи не давала промаху. Шаблюка його, наче в'юн, шугала в натовпі ворогів. А міцний голос молотом бив:

— Крой, братва! Ні кроку назад!

А тепер він ніяк не хоче зрозуміти (а може, не в силах), що кожний удар його молота отут на заводі більше вартий, ніж десять помахів шаблюкою.

Звичайно, я доведу йому це сьогодні ввечері, алеж, мій любий товаришу командире, темними ночами ти, мабуть, ще досі мрієш про вітрові наскоки на ворога, буйні пориви революції, її переможну тріумфальну ходу.

Сумно тобі тепер, чому? Хіба не помітив, недобачив за невковирним і брудним риштованням чарівного будинку, що з мільйонами таких, як сам, ти його будуєш?

Ні, не те. Мабуть, селянські гаї та степи безкраї й досі ллють в твою широку розхристану душу свою неосязність, безмежність, стихійність.

Не сумуй, любий мій командире, будуть ще грози, будуть велетенські бої, і невідомо, коли прийде кінець нашому перепочинкові.

Але твердо ми знаємо одно:

Прийде час—і знову візьмемось за шаблюки, повстанемо бурвою лавою і це буде встанне. І ще твердо знаємо: перемога—наша. Бо в нас залізни ковальські руки й могутня воля.

III

Чому ж сьогодні Коваль блукає містом похмурий, зігнутий, наче на рамена йому хтось поклав важкий тягар? Я з самого ранку стежу за ним, дивлюсь, як його висока, трохи зігнута постать маячить головними вулицями міста, іноді зупиняється

біля якоїсь вітрини, потім знову рушає з таким виглядом, наче перед ним стелеться несходима путь, а він за всяку ціну мусить її пройти.

Я знаю його давно — шість років тому в повстанському загоні і ось вже три місяці у місті щодня ми зустрічаємося з ним, завжди уперто дискутуючи якийсь питання.

Та сьогодні я боюся, що його обурення хлюпне через край, врешті десь на розі серед вуличного натовпу він урочисто розігне свою могутню спину, розправить плечі, і доведеться мені тоді заспокоювати його, одводити десь у завулок і вичитувати цілу лекцію про поведінку комуністів серед публіки.

А почалося з того.

Якось вранці я примчав до нього. В руках у мене тріпалась свіжа газета, а з неї нахабно дивились великі й охайно розташовані літери заголовку.

— Чого ти наче опечений? — вирячив на мене очі Сергій. Він тільки но одягся і, мабуть, лагодився іти на завод.

— Читай! — всучив йому газету.

Великі літери заголовку Сергієвим голосом глухо проказали:

НЕЧУВАНЕ НАХАБСТВО ТВЕРДОЛОБИХ. НАСКОК НА РАДЯНСЬКЕ ТОРГПРЕДСТВО В ЛОНДОНІ.

Пальці нервово пожимакали газетний лист, і він впав на підлогу, як зайва, нікому непотрібна річ.

Я хотів щось сказати Сергієві, на язиці у мене вже вишикувалась ціла зграя лайок і обурення на адресу наших заморських „друзів“, але...

Сергій якось загадково посміхнувся, мовляв, „знаю, що робити“. Далі миттю вихопив спід подушки наган — пам'ять 19 року — і, не сказавши ні слова, довгий і незграбний, швидко-швидко вибіг на вулицю.

Я намагався наздогнати його, запитати — куди? чого?

Але заспокоївся, вгледівши, що він повернув на майдан, де стояв довгий триповерховий будинок окрпарткому.

Справді, він рішуче одчинив важкі двері і, переступаючи разом по троє східців, помчав на третій поверх. Мені треба було йти на роботу, я постояв трохи, повагався, потім рішуче пішов у свій осередок.

Того ж дня увечері випадково на зборах я зустрів оргінстра окрпарткому й запитав:

— Був у вас Коваль?

- Приходив вранці. Ледве заспокоїв його.
- Чому?
- Просився, щоб негайно послали в Китай. Поїду, каже, найменш два десятки англійців положу. Та ще як гарячиться! Настоює, лається. Не розуміє, що це не так просто.
- Що ж ви йому порадили?
- Радити нічого було. Якраз позавчора на бюрі ухвалено послати його на відповідальну господарську роботу в один з округів. ЦК прохав. Ми й висунули його кандидатуру. Прекрасний же парень, не видасть, не розкладеться.
- Резервуар революційної енергії і класового чуття, — додав я.
- Так то так, та іноді надто буряно буває в тому резервуарі, небезпечно.
- Цілком з тобою згодний. А цікаво, що він на вашу позицію?
- Категорично одмовляється. Хочу, кричить, справжню революцію робити! Насточортіло копатися в дрібницях і мовчки дивитись, як навкруги пухнуть животи і в'язи, запливають салом обличчя, а поруч під ногами тисячі безпритульних, півголодних злидарів, сиріт, ображених. Дайош Китай! — вимагає — і кришка.
- Нічого, заспокоїться. Поїде.
- Мусить поїхати.

IV

Мені вже насточортіло стежити за ним. Він он блукає собі, і байдуже йому, що я, по горло зайнята людина, мушу гаяти час. Он він щось довго дивиться в якусь вітрину, нерухомий, монолітний.

А надворі ніч. Там, у вечірній сутіні привітно чи іронічно — не розбереш — блимають мільйони вогників. Темна даль здається пасткою величезної прірви, що в ній хтось необережний і розхристаний розсипав оті напівживі рухливі цяточки - зорі. Там, угорі, мабуть, одвічний спокій і чарівна музика, а тут, на вулицях міста, цього гамірливого стоголосого велетня, суцільний контраст.

Особливо це помітно вночі, коли присадкуваті ляльки - вітрини одягаються в огнесяйне вбрання, а гострі шпилі радіомачт дерзко пнуться д'горі.

Контраст тоді втілено в кожному цеглину бруку, в кожному метр-асфальту, в кожному розпачливий зойк сирени.

Безпритульні й напарфумовані свині, владний подих машини і жалогідний вереск фокстротної музики, п'яної й сумної... А над усім — одвічний таємничий спокій мільйоноокої ночі.

Але я ніколи-ніколи не проміняю гамору голубих днів на сивий спокій небес.

А втім, про Сергія. До речі, він он рушив од вітрини й на розі люто плюнув. Я його розумію. Мимо пропливла якась пані, що нагадує шаплик. Та добре, що тільки плюнув, а от на тому тижні трохи не вскочив я з ним у халепу.

Ішли ми якось майданом, що в центрі міста. Сперечалися про рушійні сили китайської революції, „не злим, тихим словом“ згадали Чемберлена, а далі і Польщу вкрутили в гурт наших суперечок. Не дивлячись на всі мої агітаторські здібності, Сергій (стихія, нутро, інстинкт) незламно стояв на своєму:

— Терпіти такі образи далі — просто злочин. Бити їх треба одразу. Бити й плакати не давати. Вихорем би промчати над світом. Знаєш, — обертався він до мене, і очі його світилися таким знайомим мені блиском, — про мене, так тепер під три чорти треба послати дипломатичну ввічливість. Дорогу Ворошилову — і ніяка гайка!

Я гаряче заперечував, захоплювався, доводив, та чи слухав мене Сергій?

Навкруги нас шумував празниковий натовп. Такого сонячного дня місто завжди, наче нарочито, випльовує на майдан і вулиці все своє населення, і шумлять тоді вулиці, вирують, ніби море під осіннім вітром.

Одчайдушно галасують газетчики, різко вигукуючи „небивалие новості“. Десь розчавученим цуцням заскиглила сирена, а он чорним лахміттям майорить безпритульний, боязко озирюючись.

А за ним: тю-тю-тю, справжнє полювання. Міліціонер над-ривчасто свистить, неймовірно роздуваючи щоки. Якась пані верещить, тупцює ногами, що нагадують тумби, обшиті внизу блискучою шкірою. Натовп збільшується.

— В чім річ? — запитую одного стороннього глядача.

— Гребінець витяг з голови в отої корови, — спльовує той. — А вони, сволочі, ладні півдня ганятися за хлопцем.

Я глянув на Сергія. Над бровами йому лягли глибокі зморшки. Ніби якийсь скульптор ретельно вирізьбив їх з сірого каменю.

— Шпана нещасна, гребішка їм шкода!— вилаявся Сергій, дістаючи з кишені сірника.

Раптом аж надто смердючий дух ударив мені в лице.

Поперед нас годованою качкою впливля якась поважна пані. Та вона не нагадувала мені людини. Вірніше— це був шматок м'яса, загорнений в мануфактуру.

Під рукою в неї раював маленький білий шпіц, що пушистим хвостом своїм майнув перед нашими обличчями.

Не встиг я навіть обернутись, як розпачливий зойк вдарив у вухо. Б'ють когось? Ріжуть?

Ні. Нашій пані зробилося недобре. Вона репетувала, безпомічно махала обрубками, що виконували роль рук, виставляла напоказ низку золотих зубів. Йї шпіц плігнув он комуся на плечі, скавучить, дзгоюю вертиться, але де його розкішний хвіст? Замість нього, пушистого, лишилася тільки чорна латка, з якої голубий димок струмками танув угорі.

— Що це, невже твоя робота?— питаю Сергія.

— Ходім мовчки!— блимнув він на мене і спокійно поклав сірники до кишені.

Почав збиратись натовп.

Знову сюрчок міліціонера. Про безпритульного давно вже забули— своїм галасом пані покриває увесь майдан і найближчі вулиці.

— Хулігани, хулігани! Ах, мой бедний Пупсик!

Оточили її, запитують:

— Хто ж, хто?

— Де фулігани?

— Тето не інакше, як безпритульні,— безапеляційно рішає хтось.

В цій метушні я беру Сергія за руку і, роблено серйозно шось йому доводячи, тягну з собою в провулок.

Там ми зустріли безпритульного, що, почувачучи себе в безпещі, уважно розглядав трофей.

Відчитував я тоді Сергія шось годин зо дві. Але всі мої докази розбивались об його уперте:

— Що тобі, шкода шпіца? Дивись, який м'якотілий! Там тисячі десь гинуть, а йому шпіц... Шляпа ти, ось що!

— Я згоден, що шпіц— дурниця, але що за методи, я тебе питаю? Це ж таки справді хуліганство. Та ти знаєш, що тобі ще за Морозова може влетіти?

— Що ти мені з Морозовим! Хай не має звички читати записки, що не йому адресовані. Я ж доповідачеві послав запитання, а не

йому. Чому ніхто з товаришів не спробував розпечатати? А йому закортіло. Дрянь! Таких інтелігентів вчити треба.

— Треба. Але не так, як ти.

— Як там я! Всього тричі вдарив по його ніжній морді портфелем. Не послухав, ну й отримав. А про КК не турбуйся, мене вже викликали.

— Ну?

— Тому, що обидва винні, справу припинили.

Я нічого не міг сказати, тільки плюнув собі під ноги й подумав:

„Ех, браток, підсвідомість у тебе переважає, інтуїція“.

Мовчали ми тоді дуже довго. Думали кожен своє.

V

Сьогодні його знову викликали в окружком. Пропонували їхати, і знову Сергій одмовився. Він чомусь рішив, що у нас нема чого вже робити, що навкруги гниль і розклад, і взагалі, як кажуть, втратив перспективу.

Він ретельно вичистив наган і регулярно щодня ходив в окружком та в ЦК, вимагаючи, щоб його послали в Китай.

Сьогодні також він почав своєї, але секретар окружкому, суворий і твердий, вислухавши його спокійно, наче з книги вичитав:

— Товаришу Коваль! Ти знаєш, який нині відповідальний час? Дисципліна перш за все. В Китай ти не поїдеш. Таких, як ти, і тут треба. А тому востаннє кажу: або ти позавтра виїздиш на округ, або квиток на стіл. Пойняв? Завтра чекаю відповіді. Все? — кінчив.

Я не знаю, як Сергієві, а мені здалося, що це був судовий вирок, який не підлягає апеляції.

— Що ж ти після цього заспіваєш? — звернувся я до Сергія.

Але він схопився з місця і, щось бовкнувши секретареві, швидко вискочив з кабінету. Коли ми опинилися за дверима, я щось обережно почав казати йому, але Сергій мене рішуче перебив:

— Ша! Годі! Насточортіло! Все одно, по його не буде, — кинув він у бік кабінету секретаря. — Він думає, що я не зрозумію, що треба їхати, що партдисципліна й таке інше. Та коли ж я не можу отак сидіти без справжньої роботи!

— Алеж...— почав я.

— Іди ти під три чорти!— обернувся до мене Сергій.— І більш не веди ти серед мене культосвітньої роботи. Сам знаю, що роблю. Щоб до вечора я тебе не бачив!

Відтоді я цілий день блукав за ним. Ну й ролька, нічого сказати!

VI

— Ну, надумав щось, рішив?— зустрів я його другого дня вранці.

— Ні чорта. Ще подумаю,— глухо відповів Коваль, і вузькими завулками ми попростували в центр. В лице нам ударив збентежений галас міста.

Мимо пролетів газетчик:

— „Комуніст“, „Вісті“, Харківський Пролетарій“!

— Вбивство нашого повпреда в Варшаві!

— Убито товариша Войкова!

— Газету!— гукнув Сергій. Безпритульний хлопчисько миттю опинився біля нас.

— Пожалуста!— суче газету, робить якийсь загрозливий рух в повітря і люто шепоче:

— Убили, гади. Вони і батька мого в двадцятому році вбили. Швидше б вирости, щоб на коня. Відплатив би їм, занудам!

Одною рукою рву в Сергія газету, другою шукаю гроші хлопцеві.

Знайшов чотири копійки. Треба п'ять.

— Що робити?— питаю його.

— А, пустяк!— хлопець махнув рукою.— Вистачить.

Знову тривожний голос його б'ється об кам'яні мури, потім важко і дзвінко падає на брук.

— „Комуніст“, „Пролетарій“! Убили товариша Войкова!

Сергій якось раптом почорнів, знітився, потім звернувся до мене й вимовив. Ні, не вимовив, а буквально видавив з себе:

— Ну, що, не казав я тобі, бити їх, гадів, треба. Бити сьогодні ж! Швидше кінчати! Або ми їх, або вони нас.

Останні слова Коваля не прозвучали, а тріснули сухо й коротко, як постріл або гілка в лісі.

Я мовчав.

Ми виходили на головну вулицю, що веде до майдану. Місто

гуло якимсь тривожним гулом. В його повсякденній гамірливій музиці вчувалися якісь нові, до сьогодні нечувані ноти.

— Убили посла Войкова! Газета „Комуніст“!

На театральному майдані монументально стояв міліціонер з червоною паличкою, піднімаючи її, вказував комусь:

— Проїжджай, проїжджай, не затримуй!

Сунуть струнки лави, майорять у повітрі прапори і все туди, на майдан, де над рожевим будинком тріпоче прапор.

На мітинг, на протест!

Ми з Сергієм ідемо за лавами, і я думаю про те, що центр міста з людьми подібний до лазні, де не знаєш, хто поруч тебе — друг чи ворог.

І я певен, що серед оцих бездоганно зодягнених, байдужих громадян багато є таких, що радіють:

„Ага, так вам і слід, одним менше стало“.

Поруч мене тяжко й уперто мовчить Сергій, а я дивлюсь на товсті карки і думаю:

„Врешті це ж намул, що зникне при першому пориві могутнього потоку“.

А майдану немає. Є море голів, ліс знамен, що побідно полощуться над натовпом.

Стоїть загрозливий гул. Вітер розносить палкі слова промовців.

Море хвилюється, ніби хоче вирватись з кам'яних обіймів міста і могутнім шквалом ударити в межі і кордони.

Сергій розгубленими очима шукає в натовпі своїх з заводу.

— Ходім до наших,— кажу йому й тягну за руку туди, де стоїть мій осередок. Велетень Коваль, слухняний як дитина, йде за мною, і ми поринаємо в натовпі.

Я почуваю, як у мене наростає всередині якийсь невиразне почуття. Як мене захоплює масове піднесення. Мене вже фактично немає. Натомість рухлива частка чогось великого, суцільного, урочисто-сильного.

Промовець скінчив:

— Коли треба буде, дамо одсіч! Хай живе Червона армія!

— У - ра! Ура - а, ура - а - а - а!..

— У - р - ра - а! У - у - у - р - а - а - а - а!..— довго й гулко розлягається над містом.

— Дайош!— затріпотіли прапори.

Г - у - у - у - у - у - у...

І знову й знову (хай слухає Захід).

Я дивлюся на Сергія.

Ще вчора примерклі очі блищать, як дві жарини. Він захоп-

лено кричить разом з усіма й усміхається не своєю іронічною, а якоюсь чужою, позиченою радісною посмішкою. І я помічаю, що лід, який окутував Ковалеве серце, починає танути.

А натовп вирує. Буря оплесків. Урочисто-могутні звуки музики. І знову:

— У - р - а - а - а!

— Смерть гадам!

— Дайош Польщу!

— Війну!

В чім річ? Чому не вгамовується звукова буря? Чому гуде розмаїтий натовп?

На балкон вийшов проводир. Низенький на зріст, вже старенький. Тюрми, в'язниці завчасно сказалися на ньому. Стримано всміхається, рукою просить заспокоїтися. Хочє говорити. Не дають. І знову площа:

— А - а - а - а - а!

— С - лава - а - а!

— Дайош! — кричить захоплено й радісно біля мене Сергій.

Він знову стає таким, як я його пам'ятаю в 1919 році, коли він мчав в атаку попереду свого ескадрону.

Долітають з балкону окремі слова. Наче на токарському верстаті мозку виточені. Такі важкі, карбовані:

— Товариші, перед небезпекою... спокій... дисципліна, витриманість.

Промови не чути. Вона відривчастими шматками падає в натовп і запалює його.

Сергій біля мене. Він їсть очима промовця й безупинно плеще в свої з мозолями долоні. Звук виходить такий, наче б'ють одна об одну дві дошки.

Лопотять прапори, квітне над майданом музика, а з балкону летить:

— Не піддамось на провокацію! Наша відповідь: єдність, уперта праця, марудна, але велика... над господарством... над будівництвом соціалізму... коли треба, Червона армія дасть відповідь твердо й рішучу, а поки спокій, праця, дисципліна! Хай живе...

Не втримались, не дослухали:

— Ура - ра - а - а!

То не ура, а грім розкотистий, зловісний.

— Відплатимо! Не вперше давати панам по шиї! — гукає хтось біля мене.

— Догребемось колись, — каже мій сусіда.

— Відплатимо за Войкова,— одгукується навкруги тисяча голосів.

Я обводжу очима натовп: де Сергій?

Ага, ось він іде мені назустріч.

Обличчя йому сяє якимсь незнайомим для мене огнем. Я вперше бачу його таким. Він радісно хапає мене за руку, тисне її, одверто й просто дивиться мені в очі, сміючись, каже:

— Ну, агітаторе, твоя правда. Годі дурня ламати. Господарником — так господарником. На зло Чемберленові і всім нашим ворогам. Приходь завтра виряджати на округ,— і знову усміхається й тисне мою руку.

Я ще уважніше вдивляюся йому в лице й пригадую: воно зараз подібне до того, яким було в 19 році, коли командир загону Сергій Коваль якось вів сто чоловіка повстанців на триста п'ятдесят шкурівців.

Ні, не те. Сьогодні воно ще урочистіше, ясніше й якось внутрішньо красивіше й глибше.

Червень 1927 р.
Харків

НАТИСК

ПОВІСТЬ

РОЗДІЛ І

Він машинально перегортав на столі папери і час од часу кидав вичікувальні нетерплячі погляди на жовту коробку телефона, що нагадувала скриньку для скарг. Коробка висіла біля вікна і, зиркаючи на неї, секретар щоразу бачив ріг церковної огорожі і латку прив'ялого шпоришу.

Умліваючи від спеки, двоє підсвинків меланхолійно чухалися об стовпи конов'язі.

Рідкодуб іноді й собі виглядав у вікно, не кидаючи стежити за рухами секретаревих пальців. А пальці у того були короткі й неповороткі. Рідкодуб думав про те, що тепер саме почався сінокос і, мабуть, тяжко буде скликати селян. Тимчасом зовсім несподівано задзеленчало в „скриньці для скарг“. Секретар швидко схопився зза столу і, зачіпаючи стільці, підбіг до телефона. Тепер тільки Рідкодуб помітив, що ліва нога секретаря трохи коротша за праву, і, коли він поспішає, вся його важка ведмежа постать ритмічно похитується маятником: вправо - вліво.

Обома руками вхопивши трубку, ніби тільки по спійману слизьку шуку, секретар густо забубонів:

— Райпартком слухає! Хто говорить? Шевелівка! Хто-хто? Ага, Карась. Слухаю, слухаю. Що там у вас? Погано? Це не новина!.. Далі, далі. Що? П'ятдесят три пуди за п'ятиденку?.. Ти жартуєш, Карасю? Далі, далі... Нема хліба? Брехня, хліб є, треба натиснути! Кажеш, агітація?.. Говоруха? Годі. Повторю старий наказ... Ти чуєш? Хто там перебива, тисяча чортів?! Ага, чуєш. Ну, от... За дві п'ятиденки, що лишилися до першого серпня, ти мушиш дати дві тисячі пудів... Так, так, дві тисячі і ні фунта менше! Ти мене чуєш?.. Це все, товаришу Карасю... Точка!.. Я вішаю трубку.

Трубка жалібно дзенькнула і захиталась на гачку, а секретар все ще стояв спиною до Рідкодуба і дивився у вікно. У просвіт поміж постаттю секретаря та луткою вікна бачив Рідкодуб по-смужений стежками майдан та ще посміюхи, що безтурботно купалися в шляховому пилу.

„Дощу, дощу треба, аж кричить“,— думав Рідкодуб. Але що так вабить секретарів зір там, на порожньому гарячому майдані? Чому він, не обертаючись, ніби сам до себе проказує:

— У Сніжкове ти не поїдеш... Чуєш, товаришу дорогий?.. Зараз паняй у Шевелівку... Інакше ми сядемо на мілке... Сніжкове зачекає.

Потім, різко похитнувшись на правій нозі, важко схилився на ліву, обернувся і просто в обличчя Рідкодубові і поглядом, і словами в'ївся:

— Відколи в партії?

— З дев'ятнадцятого.

— Село знаєш?.. Працював коли?

— Дитинство провів там, немов би знаю...

— Це добре.

Секретар з полегкістю зітхнув і вже зовсім відмінним, втомленим і лагідним голосом проказав:

— Тоді що ж я тобі можу сказати?.. Ідь, працюй... Кооперація там слабенька. Підтягнеш. Партійців нема... Один лише голова сільради кандидат до партії... Змобілізуй комсомольців, стережись різних провокацій від куркулів... Там їх багато, і не одного вашого брата довелось назад до Харкова одсылати. А втім, тебе не вчити... Сам, мабуть, добре розумієш... Ага, до речі,— скривився в усмішку секретар,— перед тобою був один уповноважений в Шевелівці. Двох днів не попрацював — зняти довелось...

— Чому ж так швидко?

— Анекдот з ним трапився. Зроду не був на селі, приїхав, почав з дядьками розмовляти, ну й ускочив у халепу. Панок такий, з чотирма пузатими чемоданами приїхав...

В цей час знову задзеленчав телефон, і секретар, струснувши з себе млявість, почимчикував до трубки, кинувши на ходу Рідкодубові:

— Ну, паняй... Щодня дзвони. Телефон там є. Вечорами дома буду...

Рідкодуб почав згортати плакати, потім зазирнув у туго напханий портфель (не забути б чого!), і раптом у нього виникло несподіване бажання довідатись, чи жонатий секретар, чи є у нього дружина, діти.

Чому саме це його цікавило — він і сам добре не знав, але йому здавалося, що це питання набирає зараз особливої ваги.

Останніми роками часто трапляється Рідкодубові: влізе в голову якась настирлива дурниця і не дає спокою, аж доки в роботі забудеш про неї.

Пильно зміряв трохи зігнуту над трубкою секретареву постать, та хіба в нього на спині вичитаєш відомості про родинний стан? Спина як спина — широка і, напевне, міцна, коротка за-смалена потилиця чисто виголена і її щільно облягає комір білої сорочки.

„Мабуть, жонатий, — вирішив собі Рідкодуб, підводячись з стільця і замикаючи портфель. — Треба їхати...“

І вже сідаючи на воза, з розчиненого вікна він чув густий, напористий секретарів бас:

— Сніжкове? Га? Що? Триста пудів?.. Це чорт зна що!.. План треба виконати, хай хоч каміння з неба! Держава чекати не може! Карпенків там трусоніть. У них ще вагони хлібал.. Трусили вже? Нема? Не може бути!.. Вам людину? Нема... Поїхав до Шевелівки... Тяжко? Знаю... Тримайтеся. Завтра сам до вас прибуду.

„Бач, як це все просто і ясно, — думав Рідкодуб, уможовчуючись на возі, — вчора ще сидів в окпрофрадї, підписував папірці, бігав на різні комісії, наради, погоджував, ув'язував, а сьогодні їду до якогось невідомого мені села виконувати хлібозаготівельні плани“.

Опанувало знайоме почуття легкого, нервового збудження і твердої самовпевненості.

— Значить, у Сніжкове? — спитав підтоптаний дядюшка, висмикуючи спід себе батога.

І почувши, що їхати треба не в Сніжкове, а в Шевелівку, він

жодним словом чи рухом не виявив свого ставлення до зміни напрямку. Хіба йому первина, чи що? Щоразу отак: присилають оце позавчора на конюшню райвику:

— Охріме, запрягай, повезете уповноваженого на Булахівку.— Запряжеш, прийдеш, а вони вже перерішили: не на Булахівку, а на Сидоренкову. Лихо з ними, та й годі!

Візник втопив грубі чорні пальці в гушавину русявої бороди, розправив її, насунув на очі старого непевного кольору кашкета, цмокнув, сіпнув віжками, і віз злегка похитнувся й заторохтів. Конячина дуже сумлінно вимахувала одночасно і головою і хвостом, відбиваючись від уїдливих мух, що хмарою штурмували їй худі ребра.

Од'їхали вже далеченько від райвику і мали звертати в бокову вулицю, що веде в широкий степ. Тоді Рідкодубові почулося, що хтось гукає їм услід.

Оглянувся. Справді, шляхом мчав юнак і молодим захеканим голосом кричав:

— Охріме Петро-о-о-вичу!.. Та заждіть же!.. Това-а-а-ришу!

— Спиніть, дядю, здається, хлопець за нами гониться,— взяв Рідкодуб візника за плече.

Окрім Петрович примружив очі, руба приставивши долоню до чола (сонце просто в очі).

— Та це ж Санько Никонорів... Тп-р-у! Стій, лиха личина... Завідуючий кансамолом він у нас... Бідовий, кат би його не взяв!.. Он ба, жеребцем вибрикує... Тпру... сатана!— сіпнув віжки.— Та швидше там,— гукнув він назустріч „завідуючому комсомолом“.— Коня муха б'є, стояти не хоче.

Секретар комсомольського райкому, високий хлопчина в солдатському галіфе, в сандаліях на босу ногу і в картатій англійській кепці з велетенським козирком, кулею мчав до воза. Від спеки йому змокріло чоло.

— Драстуйте, товаришу!— з розгону вхопився він за полудрабок воза і, дивлячись просто у вічі Рідкодубові, швидко рапортував:— Я секретар тутешній комсомольський. Почув, що ідете в Шевелівку. Там у мене ячейка... Шевельнути її треба... Але краще злізьте на хвилину з воза,— таємниче підморгнув він у спину візникові.

Рідкодуб легко виплигнув з воза, а секретар, вхопивши його за рукав, тяг убік з виглядом великого конспіратора:

— Що за секрет?— сміючись, дивився на нього Рідкодуб.

— В чом дело, товаришу?!— цілком серйозно відповів Санько.—

Не могу я при безпартійних політичні таємниці розповідати... Як ви цього не розумієте!

— Правильно... Так що там у тебе... Кажи...

— Діло таке, товаришу... Ячейка в Шевелівці функціонує, а політичної лінії і активності нікаторої. Культурний рівень низький... Треба підняти на должную висоту. В чом дело? Ви самі розумієте. Щоб була ячейка на „великий палець“... На „ять“, одно слово.

Рідкодуб бачив, як захоплено виголошує Санько, „завідуючий комсомолом“, такі слова, як „функціонує“, „активність“, „політичні таємниці“, „должная висота“, і вирішив:

„Будуть з хлопця люди, коли не надто захопиться циркулярною тріскотнявою. А в окрузі писати циркуляри — мастаки. Як понаписують іноді, так сам автор потім не добре, що він хотів сказати. А циркуляри ж ті повинні читати тисячі чубатих Саньків у галіфе“.

— Так ти ж там, товаришу, підтримай братву... А то в них і досі селянська ідеологія і дрібновласницькі інстинкти... Серйозно, факт!

— Добре, добре, можеш спокійно спати, товаришу секретар: я вже подбаю, щоб якомсь перебороти у твоїх хлопців дрібновласницькі інстинкти... Я їх у хлібозаготівлях використаю,— закинувши ногу на воза, говорив Рідкодуб.

— І лекцію їм прочитай про бога, абощо.

— Можна й про бога, аби час... Ну, бувай! Поїхали, дядьку.

Санько помахав рукою, потім почухав потилицю, спід лоба зиркнувши на Рідкодуба, і раптом заговорив усміхаючись, з відтінком сорому в чорних красивих очах:

— Закурити нема часом?

— Є... На, закурюю...

Санько обережно витяг з коробки одну цигарку, а в той час цвѣохнув батіг, і віз заторохтів, знявши сизу куряву.

— Дякую! — гукнув хлопець.

У відповідь Рідкодуб хитнув головою.

Гуркотливий віз вихопився з вузької вулички.

Перед очима тепер послався широкий, рівний і рухливий підвітром степ.

Одцвітали жита, викидали колос пшениці, а густі, голчасті ячмені переливалися темнозеленим морем. А геть далі, аж он на балці, косять сіно, і видно Рідкодубові лише ритмічні помаху блискучих кіс та безладні рухи загіральниць...

Ще великими гуртами літали і цвірінькали горобці, причаївся

десь і тоненько видзвонював цвіркун, а повітря густо напоєне духом молодої трави, житніх ланів, волошок, чебрецю та степових полинів. Майже нікого не зустріли на вулиці хутора, що в нього вїхали, спустившись у вибалок: десь, мабуть, усі на полі.

Біля крайнього двору напоїли коня, самі з насолодою поналивалися свіжого холодняку, і знову сухоребра конячина Охріма Петровича ледве-ледве потрусила, водночас не забуваючи одганяти мух, що з кожною хвилиною нахабнішали.

А коли через годину віз опинився на кряжі, візник простяг руку з пужалном і сказав, не обертаючись:

— Бачите, он гай на горі, а нижче купол церковний...

— Де?.. Ага, бачу, бачу, ну, то що?

— Ото вона сама Шевелівка... Но-о, задумався, барин!— цвяхнув батоном Петрович.

„Барин“ веселіше потрусив з гори.

Рідкодуб пильно вдивлявся в обрій, бачив там гостряк шевелівської церкви, а думав про те, яких же способів ужити, щоб план виконати, як підійти до справи. Далі згадав про не розказаний секретарем анекдот, що стався в Шевелівці з його попередником, і вирішив, що власне довго думати нема про що. В усякому разі, анекдота з ним не трапиться. З селянами він уміє розмовляти, знає їхнє горе й радості й уже чого-чого, а не сплутає озимої з житом або ячменю з вівсом... В скрутних становищах бував багато разів, не первина... А от тільки як там в окрпрофрадї... Мабуть, позапускають справи, що тоді за рік не розплутаєш... А культвіддільська робота тепер хіба ж такої до себе уваги потребує?.. Вимоги робітництва нечувані, людей не вистачає, по деяких клубах панує халтура, шарлатанство...

Далі думками перенісся в велику залу засідань окрпарткому. Вчора зійшлося їх там чоловіка з триста. Сиділи й уважно слухали інформацію секретаря про хід подій на найвідповідальнішому фронті... Слухали, ловили кожне слово, бо була це не лише інформація,— був це водночас і наказ: як вести наступ, щоб при найменшій витраті сил дійти найкращих наслідків.

А наказ складався лише з трьох простих, яскравих, всім відомих пунктів:

1. План хоч би що виконати.
2. Союзу з селянством не порушити.
3. Незаможник і середняк — проти куркуля.

РОЗДІЛ II

Останні місяці Шевелівка зустрічала й виряджала не одного представника не лише з району, а й з округа.

Отже, приїзд Рідкодуба нікого не здивував. Не було балачок і про те, що він став на квартирі у Бойка, бо вже здавна так повелося: прибуде хто до Шевелівки — обов'язково стає у Бойка.

Жіноча частина шевелівської людності твердо була переконана, що дівчата Бойкові — Христя та Олена — не інакше як закопали на воротах кашу, і тому їхнього двору ніхто не мінає. Інші просто говорили, що приїжджих приваблюють вродливі дочки Бойкові та ще не стара, весела й балакуча їхня мати.

А Рідкодуб потрапив до них дуже просто. Зовсім несподівано візник спинив коня біля крайньої хати й сказав:

— Оце вам і квартира буде... Всіх ваших сюди завозю... І „Барин“ уже звик. Сам іноді спиняється...

А чим Рідкодуб відрізнявся від інших? Нічим або майже нічим, і тому Бойчиха, висока огрядна жінка, без зайвої балаканини і торгу погодилася влаштувати його в себе. Вона керувала господарством цілком самостійно і від чоловіка ніякої санкції на свої плани не потребувала.

Так Рідкодуб оселився в Шевелівці.

Це було лише годину тому, а вже зараз він з головою сільради Карасем простував до крамниці споживчої кооперації.

— Це не секрет, товаришу, — голосно й переконливо доводив йому високий, кошавий Карась, повільно переставляючи довгі ноги і закручуючи догори пишного білявого вуса. — Це не секрет, що ІПО працює погано. Я вже скільки разів натискав на Свириденка: голова ти, кажу, чи не голова? А коли голова, то чого у тебе план не виконується? Це ж не секрет, кажу, що тобі до першого липня лишилось десять днів, а заготовити треба дві тисячі пудів, а ти по двадцять пудів і то на силу велику заготовляєш щодня.

— А якої ж він співа?

— Ого, то хитруватий чоловічок. Все збіднюється: і неписьменний я, і нерозвинений, і бідний, і загнаний... Що хитрий, то хитрий, це не секрет, — вже тихше закінчив голова сільради, бо вони наближалися до крамниці.

Там на ганочку, як завжди, сиділо кілька чоловік селян. Це переважно з тих поважних хазяїв, що мають дорослих дітей,

які вже самостійно господарюють, лишивши батькові тільки загальний нагляд та право втручатися лише у виключних випадках.

Обтирають спинами стіни сільради та кооперації й деякі бідаки, що ніяк не зіпнуться на ноги...

Але всіх їх приваблює сюди єдине непереможне бажання: почути якусь новину.

Забачивши Рідкодуба з головою сільради, селяни принишкли... Всі, мабуть, радісно відчували, що з самого ранку огинаються тут недаремно. Така очікувана всіма новина з'явилася в особі Рідкодуба.

— О, вже нового прислали!— дійшло до вух уповноваженого. Говорив це моложавий селянин, дивлячись кудись угору, ніби йому ні до чого немає ніякого діла. Але в тоні його відчув Рідкодуб таку неприховану ворожнечу і безсилу злобу до тих, хто послав його, а найбільше до нього самого.

„Це не секрет“,— подумав Рідкодуб улюбленою формулою Карасевою.

— Добрий день, громадяни,— спиняючись перед ганком, навмисне голосно проказав він і, боячись, що його привітання лишиться без відповіді, поспішив запитати:

— Голова в крамниці?

— Здоров, здоров, товаришу,— обізвався з кутка низький, в полотняних штанах і сорочці, чорнобородий селянин.

— А де ж тому голові бути? Він у нас як часи,— вже жвавіше заговорив моложавий, той, що констатував факт приєднання нового уповноваженого.

— А це ж... хто такий?— сіпнув Карася за полу один з дядків.— З району чи з центру?

— Один чортів батько... Звідки б не приїхав... все на нашу мужицьку шию,— похмуро заговорив чорнобородий. Говорив він повільно, наче виголошував вирок. Голос його звучав переконливо й авторитетно. Вже уповноваженого й голову сільради ковтнули крамничні двері, але очі всіх і досі скеровані були їм услід.

Тепер розмова зійшла на певний шлях. Тема є, настановлення чорнобородий дав, чого ж іще треба?

— Казав кум Бойко, що цей уже з самого центру приїхав, велика шишка.

— Диви, лихая година, як узялися за нас... Ще, чого доброго, сам Петровський приїде...

— Атож, влучив пальцем у небо... Є коли ото Петровському

роз'їжджати по селах. У чоловіка, мабуть, заботи, заботи тії, як води в морі: черпай—не вичерпаєш, думай—не передумаєш...

— Та хіба він сам за всім додивляється... Мабуть, тільки чай з булками п'є та на ахтанабілі сюди та туди по рівній до-рїжці гасає, а помічники всім розпоряджаються.

— Е, не кажи, Микито Архиповичу. В тебе он хоч і хазяй-ство на мазі, і син парубок, а й то щодня стогнеш: і того не-має, і те не так, а государство, брат, штука сурйозна. По-літичеськая справа. На помічників не дуже довіриш. Різні бувають...

Микита Говоруха—дядюшка собі на умі. Він найзаможніший у Шевелівці, але ходить в полотняному, поважно гладить за-шкарублюю рукою густу чорну бороду і страх як не любить, коли хтось натякає на його заможність. Бо часи ж які тепер настали: все тиснуть і тиснуть на нашого брата-хазяїна. Люди піднімаються проти нас, у сози, колективи йдуть. Добре йому, невмиваці, патякати про государство, коли в нього й шеляга нема за душею,—сердито блимнув він спід густих брів на мо-лодого русявого селянина—комиза шолудива. Сиділо б собі та слухало, що старші говорять, а то й собі туди ж... Ех, нема на вас закону доброго...

І Микита Говоруха аж плюнув спересердя, але змовчав... Від грїха далі. Тимчасом з лавки вийшов Рідкодуб, за ним тупцю-вав голова споживкооперації Свириденко. Середне на зріст, сухорляве, залякане, з рідкою борідкою і маленькими гострими очицями було це створіння. За Свириденком, мов дзвіниця за халупою, переступав через сходи Карась. Поли його незмінного парусового плаща розвівались, мов крила, і був Карась дуже подібний до велетенської шуки, що полює на дрібного оселед-чика—Свириденка.

— Диви, чи не до правління повели його?—поцікавився хтось у гурті.

— Атож куди? Кому-кому, а кущому дістанеться...

— Гляньте, як зігнувся, наче хтось кулака над ним підняв.

— Гірше... Думаєш, цілуватиметься з ним отой, що попереду, з портфелем?

— Роги правитиме, по очах видать,—вставив чорнявий.— Ба, як ступає, наче землю міряє. Такі спуску не дають.

— Еге, це не Зиков... Того тільки прислали, а він уже до дячихи в садок. Пройда був...

— Не хвали, бо перехвалиш на свою голову... Всі вони хо-роші, вік би їх не бачити!—не стерпів Говоруха.

— А ви, дядьку, не дивіться! Хто ж вас силує?— з іронічною усмішкою огризнувся русявий незаможник.

— Говори... балакай... Плеще кат-зна що... Мовчав би краще ...—пробубонів собі під ніс Говоруха, а русявий встав на ноги, потягся і промовив, позіхаючи:

— Чого ото Микола Струп попід дворами никає?.. Собак дратує.

— Хату хоче після завтрього топтати... Людей запрошує...

— Що вже й штука хороша оце хату, клуню чи повітку топтати... Там потоптався чи ні, а підбилося сонце на полудень, тобі й чарка біленької і закуски: їж— не хочу... а то, як добрий хазяїн, ще й гармоніста запрохає... До півночі іноді догуляєш.

Русявий страшенно любив розповідати. Спочатку щось років зо три він на всі лади переповідав про свої пригоди під час громадянської війни, а потім, коли всі власні й чужі спогади були вичерпані, йому доводилося жититися з випадкового матеріалу.

Але й при такому непевному стані він почував себе в своїй ролі.

— Он на тому тижні Войтенкові клуню топтали,— захоплено продовжував русявий.— Так повірите, вся вулиця зійшлася... Правда ж, що й робили на совість. До обіду стояла клуня готівенька... Вкривай— і все. Зате ж як гульнули... Щось відер з двоє білої видули та пива дюжин п'ять... Під кінець до того допилися, що старого Войту в яму з глиною вкинули, а бабі Орині в пазуху глечик кислого молока вилили. Сміху було...

— Еге, в цьому році щось багато стріється... Кого не візьми, кожний щось збирається топтати— як не хату, то повітку, не повітку— то клуню... Вторгує кооперація на горіліці, що й казати.

— Атож... Учора знов дві підводи привезли...

— Чому б не будуватися... На полі зеленіє, коли господь не допустить граду— їсти буде що...

— Народ оживає... Аби тільки не хлібозаготовщики оті.

Всі так захопилися оцінкою перспектив свого економічного стану, що не помітили, як до гурту нечутно дрібними, непевними кроками підійшов блідий і розгублений Свириденко. Він голосно й глибоко зітхнув і важким клунком впав на сходи поруч Говорухи, що сердито чмихав у гущавину вороної бороди.

Свириденка оточили тісним колом.

— Ну, що? Якої співає?.. Та чого зблід?.. Мов глина.

— Ф-ф-у!—ще раз зітхнув щуплявий голова кооперації,

пробігши очима по натовпу.— Всяких я бачив уповноважених за ці два роки, а такого вперше...

— Що, сердитий, строгий? Кричав, мабуть, гримав?

— Де там! Він тільки спитав: скільки за сьогодні заготовили?

— Шість пудів, кажу. „Шість пудів“,— здивовано глянув він на Карася. „Гаразд“, каже, потім до мене: „щоб завтра мені було сто шість пудів. Чуєте?“— Чую, кажу, але де ж я їх візьму? З коліна видовбаю?— „Де хочете“,— зовсім спокійно сказав він тоді.— „Завтра мусить бути щонайменше сто пудів. Кооперація повинна дати. Розумієте? Мусить бути—і ніяких балачок“. Сказав оце та так виразно глянув на мене, наче винизав серце моє на два списи. Побачив я, що каюк мені, братці...— тихо закінчив Свириденко.

Потім рвучко схопився на ноги, замахав, немов у пропасниці, руками, заверещав на всю вулицю:

— Люди добрі, допоможіть, не підведіть під монастир. Ну, де ж я візьму хліба того?.. Порадьте, добрі люди... Загонить же він, в трахтарари загонить.

А „люди добрі“ сиділи собі, байдуже похнюпившись, ніби розпач Свириденків був дитячий жарт. Глухі вони були й сліпі до чужого лиха.

Вже давно перестав стогнати й верещати Свириденко і сидів сумирний і зігнутий, ображеною сиротою притулившись до поручнів.

Нарешті хтось з гурту обізвався:

— Що й казати, положеніє... не завидне... Хіба за товар сто пудів уторгуеш?

І жоден з гурту не сказав більше ані слова співчуття Свириденкові. Кожний, мабуть, думав про те, якою мірою зачепить його виконання плану і чи не можна, бува, якось і на цей раз лишитися непоміченим комісією. А що Свириденко ото скигнить—так він же голова... На те й обирали.

Голова ж трохи заспокоївся і вже тихо, сам до себе говорив:

— Дав строк до вечора... Сказав: „Іди, товаришу, думай, звідки взяти, а ввечері приходь до мене: вдвох порадимось...“ Тільки що ж я вигадая своєю дурною головою? Качан же капустяний у мене на плечах.

— Як слід попроситися у нього треба, мовляв, так і так, хоч убий, а хліба нема.

— Верно, верно, так йому й кажи... Що ж у нього—нікоторого сознання нет, чи що?.. Должон же він увойти в положеніє.

Свириденко тупо, заперечливо похитав головою, далі ще нижче схилився, безнадійно махнув рукою і глибоко зітхнув.

— Навряд чи допоможе... Дуже напористий... З розговору чути — не жартує.

РОЗДІЛ III

У вишнику, на купі скошеної лободи, сидів Рідкодуб, дивися на темні силуети дерев, смакував цвіт бузини, жадібно дихав п'янкими пахощами полиню і вслухався в далекі відголоси пісні, співаної десь аж на третій шевелівській вулиці.

Мимо стара Бойчиха прогнала з попасу корову і на ходу кинула Рідкодубові:

— Чуєте, як лементують? Понапивалися. Хату Гуцалові сьогодні витоптали. І наших дівчат учора запрохував — не пустила, хай баштан доповолюють...

— А що вони п'ють — горілку чи самогонку?.. — несподівано для себе поцікавився Рідкодуб.

— Де там самогонку! Тепер її ніхто не гонить. Строго за неї. Горілку п'ють. Та вона й смачніша.

Стара, погейкуючи на корову, зникла в чорній гущавині садка, а Рідкодубові пригадалася своя далека батьківщина й рідне степове село... Там, на Дніпропетровщині, загубилось воно серед рівного, безкрайого степу над невеликою річкою. Таке собі звичайне, як тисячі других сіл на Україні. А в тому селі жив селянин; не жив — мучився: ні конячини своєї, ані плужка, в наймах ходив усе життя і тільки й спромігся, що на власну халупу. Ходив і він, маленький Семен, з батьком по економіях та багатих селянах. І поденним, і строковим — всяко бувало. Так і звикли всі бачити їх укупі: старий за плугом ходить, малий погоничує, або старий на воза подає, а малий топчється, викладає сноли, щоб більше взяти. І все чуже, чуже...

„І коли вже цьому край буде“, — думав хлопчина, потом обливаючись на чужій роботі.

А увечері приходили додому, і стомлений та лютий батько без усякого приводу давав болючих штовханів матері.

Прийшла війна, батька взяли і більше він не повертався: десь упав на Стоході-річці і не підвівся...

Пішов тоді Семен світ-заочі. По великих містах бував, з заводу на завод переходив, знову вертався до економії, знову

тікав в обійми міських кам'яниць, а мати пішла попідтинню чужих собак дражнити.

А як же вона мріяла свою корівку мати, щоб вечорами зага-няти її, ласкаво погейкувати, як ото стара Бойчиха.

— Так, значить, п'ють горілку,—враз випливли слова старої і затуманили собою все, думки перевернули сторч. Спогади розтанули, наче в густу лободу пірнули, а натомість виростало кляте запитання:

Що ж вигадати?

„Вже вечоріє. Незабаром може прийти Свириденко і, зви-чайню, нічого не придумав. Але що я, я що йому радитиму? Якими такими способами витягти до кооперації ті лишки, що заховані далеко під дванадцятьма замками, в найнеймовірніших закутках?..“

Тоді саме з двору до садка нечутно ввійшла висока смуглява, в підтиканій спідниці, дівчина і, жартівливо збиваючи сапою вершки щиріці, вп'яла свої великі сині очі в Рідкодубову поти-лищу. Семен оглянувся і пильно подивився на дівчину: він чув від Карася, що дівчата у Бойка—вогонь, але, як завжди, мало йняв віри словам... Тепер він бачив перед собою пишну, струнку дівчину і, не боячись вкинутися в шаблон, вирішив, що вона таки нагадує гнучку чарівну тополю. Тільки ж котра це з них, старша чи менша?.. Адже їх дві... Меншу звать Олена. Алеж дівчина справді хороша,—думав Рідкодуб, намагаючись глянути їй у вічі, що їх уперто й соромливо ховала вона.

— Семене Михайловичу,—нарешті, сказала дівчина.— Мати вечеряти кличуть.

— Добре, дякую... як вас?

— Олена.

— Дякую, Оленко,—підводячись, лагідно промовив Рідкодуб,— дуже дякую, зараз піду. Тут так хороше й тихо...—і він сам не впізнав свого голосу: такий він раптом став м'який і нутряно теплий.

— Подякуєте, як повечеряєте.

Дівчина підкинула вгору брови і виразно зиркнула на Рідкодуба.

— Сумно, мабуть, у вас, Оленко, правда ж?

— Вам, може, й сумно буде—ви з міста, а ми звикли—нам весело.

— Де ж ви так розважаєтесь мабуть,—на дубках?

— Коли на дубках, а коли в сельбуді, а найчастіше на вигоні біля Говорушиного вітряка. Там завжди вулиця збирається. Гар-мошка, танці, хіба ж таке гульбище... Ось приходьте лишень...—

вже зовсім одверто й не соромлячись звернулася Олена до Рідкодуба.— Жалкувати не будете...

— З радістю, але спочатку ти, Оленко, мене до сельбуду проведеш. Добре? Мені там треба декого побачити. А на вулицю встигну ...

— Після вечері підемо ...

Вечеряючи, Рідкодуб ознайомився з усією родиною Бойків. Старий, виявилось, перед цим тєслярував і тому, сідаючи вечеряти, важко крєктав, стомлено поглядав на родину, а особливо на нового мешканця. А все ж таки які протилєжні темпераменти мали старий та стара: Бойчиха була балакуча й моторна, а сам господар мовчазний і неповороткий. Дивлячись на цю зворушливу пару, Рідкодубові проти волі пригадався „Сорочинський ярмарок“ і його герої — Солопій Черевик та Хівря.

Щодо старого, то, мабуть, саме з Бойка й списав Гоголь свого Черевика — так вони були подібні один до одного. Але стара була куди добріша і стриманіша від лютої Хіврі. Тільки зріст, комплекція та керівна роль в господарстві поєднували її з класичною гоголівською героїнею.

Старша сестра Оленчина, Христя, на зріст була трохи нижча за свою сестру, здавалася огряднішою, але вродою подібна до меншої: ті ж густі, мов намальовані, чорні брови, ті ж безмірно глибокі й ясні сині очі.

Ще за столом сидів шестилітній Павлуша, симпатичне, аж надто розсудливе для свого віку хлоп'я, сирота; Бойки взяли його виховувати від якихось далеких бідних родичів.

Оце й уся родина. Невідомо чому, але Рідкодуб відчув себе так добре біля цього родинного столу, де панує встановлений роками лад, що на хвилину забув і про хлібозаготівлі, і про свої випадкові й солодкі спогади там, у садку, під вишнями.

— Оце вам тут спати доведеться, Михайловичу,—одчиняючи двері у невеличку кімнату, промовила стара.— Вікно виходить у садок, можна й не зачиняти на ніч ... коли не боїтесь ...

Ступивши через поріг, Рідкодуб аж поточився з несподіванки: його зустріла така густа й разюча хвиля пахоців, вона так приємно залоскотала ніздрі, що не стримався Семен і, всміхаючись, запитав стару:

— Що воно пахне? Не доберу.

— Та тута всього дівчата понаставляли: і любистку, і кануперу, і м'яти ... За хатою росте його лиха година зна скільки.

— Значить, отут доведеться мені спати ... Чудесно ... Просто ідилія, та й годі ...

Рідкодуб почав перебирати речі, деякі потрібні витягаючи з чемодана і розставляючи в кімнаті. Між іншим, витяг він великого чорного „стеера“, бойового револьвера, що з ним пройшов колись денікінський і врангелівський фронти. Притертий, почорнілий „стеер“ незмінно викликав зливу спогадів, і Рідкодуб заглиблено вдивлявся в нього, нерішуче перекладаючи з руки в руку: покласти до чемодана чи тримати на всякий випадок під подушкою? Потім глянув у розчинене вікно, побачив там морок, густий і таємний, згадав, що спатиме біля вікна, і рішуче клацнув замком „стеера“, перевіряючи його боездатність. Механізм працював чітко. Всі дев'ять куль по черзі м'яко заходили в ствол, а звітти їх автоматично викидало пружиною. Заряджаючи обіймицю, Рідкодуб не долічився одного патрона. Було дев'ять, стало вісім. Глянув у ствол — немає. Значить, десь на долівці або закотився під ліжко.

Поставивши лампу на стілець, довго шукав Рідкодуб загубленого патрона, але даремно. Він, мабуть, принішк десь у жмуті зеленої прив'ялої трави, що нею була встелена долівка, і чекав, доки його свого часу розшукає хтось інший.

— На дубках он біля двору Свириденко сидить. До вас прийшов, — стала на дверях і схилилась на лутку Оленка. — А коли хочете в селябуд, то недовго там з ним. Підемо...

— Хіба кортить? — виходячи з хати, запитав Рідкодуб.

— Потанцювати охота! — засміялася дівчина.

„Але що ж я скажу Свириденкові, що надумаю? — стугоніла думка нахабно й рішуче. — Горілку п'ють, мов коні, — з незрозумілою люттю подумав він, — горілку, бач, жлуктять, а хліба державі нема...“

І тоді зовсім несподівано Рідкодуба осяяла думка... І як він тільки раніше до цього не додумався?.. Це ж так просто... Правда, нема з цього приводу розпоряджень центру, але є категорична директива партії: „хліба для робітників треба добути“. Виконуючи її, можна серед інших спробувати й цей спосіб. Аби тільки довести місцевим кооператорам, що хліб у шевелівців справді є.

Сідаючи поруч принішколого й заляканого Свириденка, Рідкодуб стримано-веселим голосом запитав:

— Надумали чогось?.. Кажіть... Слухаю...

Занив, забелькотав, ковтаючи слова, Свириденко:

— Що ж думати, товаришу Рідкодубе... Вже все передумали... Ну, а завтра ще піду по дворах — може, щось зберу... —

сам не вірячи в свої слова, тарабанив загваний у суточки голова кооперації.

Нарешті, вичерпавши весь арсенал виправдань і доказів, він зіщулювся й замовк, наче від обуха, чекаючи натиску від уповноваженого.

— Ось яка справа,— схопився тоді Рідкодуб.— Слухай краще сюди, товаришу! З твого ходіння по дворах ні чорта не вийде... Та й взагалі—яке може бути ходіння? Не просимо ж. Для держави купуємо ... А ти краще от що ... (Тут голос Рідкодубів став жорстокий, скрипучий, і слова важко падали на голову Свириденка). З завтрішнього дня жодної пляшки горілки за гроші! Тільки за хліб. Чуєш?!

Свириденко, огорошений і тоном, і змістом Рідкодубових слів, хвилину по-дурному кліпав проти місяця віями, а потім його прорвало:

— Всі ж будуться. Кожному для случая треба горілки... Де ж хліба набрати, і обратно ж біднота... Нема розпоряджень з райспілки. Я не знаю, хіба ж можна?

— Жодної пляшки за гроші, чуєш?.. Тільки за хліб. Доки виконаємо план, біднота потерпить не пивши... Не повмирають... Розумієш? Щождо райспілки, не турбуйся—я відповідаю,— закінчив Рідкодуб.

Свириденко закам'яніло мовчав. Він уявляв уже собі, як завтра забунтуються в крамниці шевелівці, почувши про такий наказ уповноваженого.

— Волненіє в народі піде...—ледве чутно прошепотів він. Рідкодуб не почув його пророцтва. Він простяг руку оторопілому кооператорові:

— Можете йти спати. Всього вам найкращого. А я, мабуть, ще сьогодні в сельбуд загляну,— говорив Рідкодуб, підводячись і шукаючи очима Оленку.

РОЗДІЛ IV

Завідувач сельбудинку, обережно вживаючи театральної термінології, розповідав Рідкодубові про п'єси, що він хотів поставити їх силами свого драмгуртка. Правда, обережність не врятувала його від безмежної плутанини. Так, наприклад, він уперто плував „репетицію“ з „репутацією“, „сцену“ з „стеною“,

режисер, за його термінологією, звався просто „старшим“, а суфлер — „тим, що в будці сидить“.

Порожня, до шалівки обідрана зала колишньої монопольки, вікна, навхрест позабавані дошками, плутане белькотання завсельбуду про хороші наміри драмгуртка — все це справило на Рідкодуба недосить приємне вражіння. Справді, де вже тут культосвітня робота, коли сам зав — безнадійно обмежений хлопчина, а сельбудунок схожий на напівзруйнований покинутий сарай! Тільки й радості було в тому сельбуді, що низенька сцена, а на ній стара, в кількох місцях пошматована декорація. Крізь густий шар пилу Рідкодуб вгледів незграбний краєвид села з церквою на майдані, двома, ніби вітром зігнутими, тополями та колодязним журавлем.

— Вчитель у нас був... Ото його робота... Ділок на всі руки, — пояснював зав.

Тут же сиділа Оленка і дивилася по черзі то на Рідкодуба, то на млявого і неоковирного Гаврющенка — зава сельбуду. Вона ніяк не розуміла, що примушує таку поважну людину, як Семен Михайлович, так серйозно розмовляти з Гаврюшкою. Ще два місяці тому, коли Гаврюшка вперше приїхав у Шевелівку, деякі хлопці й дівчата, а особливо Оленка, зраділи: от тепер закипить робота в сельбуді... Вже чого-чого, а драмгурток хіба як такий втнемо. А Гаврющенко в першу чергу пішов до ставка, де збиралася вулиця, і вистріляв у воду всі сім патронів, що були в його нагані. Тоді ж всі вирішили, що з ним каші не звариш, і почали звати його не товаришем Гаврющенком, а просто Гаврюшкою.

Останнім часом Гаврюшка тим уславився, що кожному зустрічному показував порожнього нагана і питав, чи нема в нього часом патронів.

— Не повезло нам з завсельбудом, — говорили шевелівці. — Так подивись — хлопець, як хлопець, і молодий, і з лиця нічого, а от у голові младенці... Не всі дома, одно слово.

Рідкодуб спитав Гаврюшку:

— Бібліотека є у вас?

— А як же, — гордо відповів Гаврюшка. — Опрідільонно...

— Скільки в ній книжок?

— Двісті, а може й триста, — всміхнувшись, відповів Гаврюшка. — Не знаю, може й триста двадцять... Не читав...

— Цікаво, які п'єси маєте...

— Ого, п'єс у нас сильно дуже багато много.

— А саме?

— Олено, як ота зветься, которую ми хотіли ставити?— безпорадним голосом спитав Гаврюшка.

— „Степовий гість“...

— Егеж, так, „Степовий гість“.

— Та й годі?!

— Оленко, які ще?

— Та що ти—Олено та Олено? Забув як звать, чи що? Ну, є „Боротьба“ Степового, „На перші гулі“, „Бурлака“.

— Опридільонний факт „Бурлака“ Степового й „На першу боротьбу“. Факт... Все є.

Рідкодуб вслухався в слова Гаврюшки і йому здавалося, що вони дуже пасують і до обшарпаної зали з перехрещеними вікнами, і до трафаретної декорації, і навіть до того затхлого духу пустки, що важкою і густою хмарою плаває навкруги.

— Сюди, мабуть, ніхто ніколи й носа не показує,—сам до себе промовив Рідкодуб.

— Помиляється, іноді хлопці та дівчата заходять... Буває, що надворі дощ, а пожирувати кортить, от і залітаємо сюди. Поспіваємо, потанцюємо, нагуляємося й додому...

Говорячи, Оленка дивилася на Рідкодуба лукаво й наче трохи насмішувато.

От, мовляв, як у нас, не те, що там, у центрі. Живемо, розважаємось...

Гаврюшка вирішив, що обов'язки ретельного зава перед гостем з центру він блискуче виконав, і тепер сидів на сцені, поклавши руки собі на коліна, і, широко розкривши блідосірі, що нагадували молочний кисіль, очі, ледве помітно сам собі всміхався тихою внутрішньою усмішкою.

— Очевидно, толку з нього—як з козла молока. Треба якось братися до справи,—вирішив Рідкодуб.

— Так от що, товаришу Гаврющенко... Завтра у нас субота, здається. Ну, от і добре. Як почне вечоріти, приходь сюди й принось з собою всі свої п'еси... Обов'язково... Ще не забудь засвітити лампу й на вікно поставити, щоб видно було, а то в цю пустку й не зайде ніхто. Оце й усе... Зрозумів?

— Добре, хіба мені важко, чи що? Зроблю все... Хвакт,—покірно погодився Гаврюшка, навіть не поцікавившись, для чого це потрібно Рідкодубові.

— Решту ми самі проробимо. Правда, Оленко?

— А що ви хочете—збори якісь провести в сельбуді? Влітку збори в школі відбуваються,—резонно зауважила дівчина.

— Хочу зібрати молодь, а ти мені в цьому допоможеш...

Зберемося, поговоримо, а там, дивись, виберемо якусь п'єсу, та й поставимо на страх ворогам. Єсть таке діло, Оленко, га?

— А чому ж? Я ще й Пашку Сидоренкову приведу... Вона колись грала в гуртку, ще як учитель був. І Марійку Нечесу теж. Ми б завжди радніші, та нікому було почати...

— Чудесно... тоді дома понамальовуємо оголошення, розвішаємо біля сільради та кооперації. Хай читає народ та бачить, що сельбудинок таки працює.

На вулиці в розпачі шарпалася гармошка. Грала чи „Страданіє“, чи „Кирпичики“—зразу не вловив Рідкодуб, а Оленка раптом жваво схопилася на ноги і з задьористою усмішкою глянула на уповноваженого.

— Ех, і гуляють же!.. Чуєте, як Васька Плотник награє... Аж ноги трусяться... Побіжу потанцюю.

Хотілось Рідкодубові вхопити її за руку, затримати і щось сказати таке хороше, товариське. Може, вона не піде на вулицю, лишиться з ним. Далі згадав, що проти нього сидить мовчазний і покірний Гаврюшка—махнув рукою Оленці:

— Бажаю успіху,—а сам всім тілом до Гаврюшки:

— Що ж, товаришу, працювати треба... Як ти гадаєш?

— Звичайно, треба, опридільноно треба... Хвакт...

„Страданіє“, очевидно, зростало. Гармошка шаленіла. Чути було, що гурт наближався до сельбуду. Можливо, Оленка сюди всіх затягне... Це було б непогано. Молодь треба змобілізувати, щоб допомогла. А так, самому—звичайно, тяжкувато,—думав Рідкодуб.

Та гармошка востаннє „страдонула“, бравурно взяла найвищий тон, різко зойкнула і стихла.

Тоді зчинився галас, сміх. Верескливі дівчачі альти та дисканти перепліталися з хлоп'ячими тенорами та баритонами, хтось загоготав, мов табун гусей на вигоні.

— Гл-гл-гл! Го-го-го!

Рідкодуб згадав свої парубоцькі літа, сувору наймитську долю,—і стало терпко в грудях і холодно спині.

— Ти комсомолец?—звернувся він до Гаврюшки, аби не сидіти мовчки.

— Комсомолец, а хіба що?

— Нічого, так собі... А скажи, Гаврюшко, там і комсомольці є? Отам, де гармошка?

— Опридільноно... Всі, як один. Комсомольці тут—головні парубки... На гармошку грає—Васька Плотник—комсомолец... Найкраще танцює польку—секретар ячейки—Колька Стрепет,

виводчиком співає Стьопка Говоруха — член бюро ... О! — гордо підняв Гаврюшка палець догори. — Комсомольці тут не абиякі ... Шибайголови всі. Хвакт.

На вулиці молодий високий задьористий тенор саме почав:

Скавав козак через долину,
Через широкі поля.

— Чуєте? — промовив Гаврюшка. — Починає Стьопа ... Ну, й голос у нього, як у артиста ... От мені б такий ... Скільки б ото дівчат на селі з ума позводив ... Ги - ги - ги ... Хвакт.

Могутній вибух голосів заглушив масний блазнюватий сміх Гаврюшки:

Скавав козак — в руці хустина!
Виднілася з поля долини,

— Співають у вас непогано, — тихо сказав Рідкодуб, підводячись, щоб іти додому, і ловлячи серед буряної зливи голосів знайомий Оленчин альт.

Та двері широко відчинились, і вихід заступив йому Карась. Тепер порив голосів з вулиці був сильний, наче норд-ост з моря, і здавалося, що він злегка гойдає широкі поля Карасевого парусового плаща.

— Чого ви тут у темряві, Михайловичу?.. Я б і не знайшов вас, та Оленку зустрів ... Сказала ... А, і Гаврюшка тут?! Здоров, хлопча - молодче!

— Хочемо п'єсу поставити. Оце розпитував завсельбуду, як і що.

— По правді вам признаюсь, Михайловичу ... страшенно сам люблю на сцені виступати, — хорошим таким голосом проказав Карась, вмощуючи своє велетенське тіло на приступці біля порога. — Ще як у солдатах був — привчився, а то якось і тут виступав. Це не секрет ... Було мені за це від старої, слова нет, та нічого, — приємно всміхнувся Карась і раптом схопився:

— Ей, Петре, де ти там? Заходь ... Зо мною голова КНС. Хоче з вами познайомитися. Заходь, Петре, товариш Рідкодуб тут.

Через поріг обережно переступав чоловік середній на зріст, сухорлявий, в широких, не на нього шитих штанах навипуск і в грубезних юхтових черевиках. Непевного кольору сорочка вбгата в штани, лице все геть чисто виголене, а на голові, з'їхавши трохи набакир, спочивала кепі. Щось молоде й наївне було в одвертому обличчі голови КНС, хоч і мав він років

під сорок. Вітаючись з Рідкодубом за руку, він м'яко потиснув її, не зводячи добрих карих очей з уповноваженого.

— Надого до нас?— заговорив, нарешті, Костенко, показуючи міцні, злегка почорнілі від махри зуби.— На місяць? Оце добре... А то у нас товари... борба... курку... наступало... а у нас біднота— віщі та й годі... забит... несозна... Хоч кричи... ряту...

— В чім річ?— здивувався Рідкодуб.— Чому він ковтає закінчення слів? І говорить так швидко, наче змагається з кимсь на число випущених за хвилину слів.

А пояснювалося це дуже просто: голова КНС починав захоплюватися, а це означало, що кінець слів він не встигне вимовити.

Після контузії отаке з ним сталося.

Карась схилився, мовчки крутив білявого вуса і нахилом голови ніби стверджував гарячкову, схвильовану мову комнезамника.

Рідкодуб захоплено слухав куці, немов одрубані, слова незаможників про класову боротьбу на селі. До цього часу такі слова йому дуже часто доводилося чути на окружних та всеукраїнських з'їздах, але урочиста обстановка з'їздів згладжувала їх гостроту і безпосередність. Там переважала теоретична, загальна сторона, а тут Костенко шматки серця рве з словами.

Запалюючи цигарку і даючи прикурити голові КНС, побачив Рідкодуб на лобі й під теплими карими очима його мережу глибоких зморщок і тут же відзначив, що напівміський костюм, а особливо комсомольська кепка надзвичайно молодять Костенка.

— Позавчора як зчепили... Трохи до ножі... з Говору... не дійшли... Ми, бач, хочемо товариств... спільно... обро... землі Завгороднянська,— незаможник швидко жбурляв слова, мов розпечені кулі,— а Говоруха контра: не дамо, каже, землі переділяти... Вам, ка... скільки не давай... все дно толк... чорт матиме... Ледацюги!

— А що це за дядюшка... заможненький?— звернувся до Карася Рідкодуб.— Щось я про нього вже не раз чував...

— Хм, заможненький... Справжній куркуль... Це не секрет... Головний закоп'юрщик тут. Його в районі добре знають... Там такий на язык гострий, і закони всі краще за декого з нас втюрпав, газети читає щодня... Це не секрет...

— Вчора я кажу йому: Микито Архипович... Як вам не стид... У вас же син комсо... сознательн... актив... а за старий режи... агітації... розводите... А він мені: яке маю діло до

сина?.. Хай там як хоче, а я сам собі хазяїн... Ніхто мені не указ...

— Так ото його синок так виводить доцільно?

Карась хитнув головою:

— Отож він самий і є... Там такий співун та грамотій, колись у двокласній школі вчився, та не довчився. Це не секрет...

Рідкодубові здалося, що у Костенка якось скажено зашкварчала цигарка, і він засовався по сцені, немов по гарячій сковороді.

— Комсомо... я б такого комсомо... вигна... к чорто... матері...— пробубонів ледве чутно насуплений комнезамник.

Карась промовчав це зауваження, а Рідкодуб підвіс на ноги:

— Завтра ввечері придивлюся, що воно за комсомольці у вас... З ними, бачу, чимало треба попрацювати...

Вийшли на ганок...

Червнева ніч дихала ніжною прохолодою і зажурно колисала село. Тихо, аж трохи сумно... Тільки з Завгородівки долітає далекий відгомін пісні та шляхом прогуркотів запізнілий віз... Просто перед себе Рідкодуб бачив темносиню химерну гору з гострою шпичкою, що впиалася в розтоплену смолу ночі... То церква, обкутана аж до купола чорним лахміттям ясенків. А далі, праворуч, самотній і фантастичний снить шестикрилий Говорушин вітряк, і, здається, що крила його ось-ось затріпотять важкими пропелерами, здіймуть навкруги бурю і понесуть у небесну глибину велетенського неоковирного птаха.

А небо, справді, таке жахливо синє, а зірки — це ж пустотливі золоті пташенята.

За садків неповороткий місяць, нарешті, таки вистромив свій гострий писк і вже забризкав сріблястими каскадами живого молака верхів'я ближніх пірамідальних тополь.

В щілині сельбудівського вікна цвіркун пряде безконечну золотаву нитку вечірнього смутку:

С - ю - ю - юр!

С - ю - ю - юр!

Монотонно і чітко, немов точно вивірений музичний інструмент-автомат.

Рідкодуб стояв на ганку, на всі груди пив цілошу прохолоду й дивувався: як тонко пахнуть тут кетяги білої акації, що чарівними матовими ліхтариками звисали на сельбудівський ганок.

І помітив Рідкодуб, що й місяць сьогодні не такий по-міському анемічний, а повновидий, ясний і футбольно-тугий.

Карась щось неможливо довго нишпорить по безмежних кишнях своїх, мабуть, шукає там кисета з тютюном, а комнезамський голова то знімає кепку, оголяючи лискучий проти місяця череп, то знову натягає її на очі, думаючи, мабуть, про щось рідне й близьке.

А втім, невідомо, про що саме думав тоді незаможник Костенко, тільки щось дуже пильно вдивлявся він в густий бузиновий кисіль неба і в карих очах йому відсвічувались жарти-ниці-зорі.

— Вже, мабуть, пізно. Додому б час, щоб не турбувати хазяїв.

— Вони довго не лягають,— поспішив заспокоїти голова КНС.— Їхні дівчата щовечора допізна на вулиці.

— Що ж, тоді надобраніч,— простяг руку Карась.— Значить, завтра вранці на Очеретянку? Треба там розкачати народ; за цю п'ятиденку хоч би тобі пуд для сміху вивезли, а то ні зернини. Вредний люд... Це не секрет.

— Заходьте тільки раніше. Щоб холодком.

— А ви близько десь мешкаєте?— звернувся Рідкодуб до Костенка.

— Я вас проведу додому,— тихо відповів той.— І діло у мене до вас маленьке.

— Ходімо,— погодився Рідкодуб, думаючи, що, мабуть, голова комнезаму збирається розповісти щось про Карася або про кооперацію: це ж так можливо, що в них є якісь між собою непогодження. Цікаво, що саме, про яку справу хоче говорити Костенко.

Йшли деякий час мовчки, відчуваючи, що під таку ніч найважливіші слова гублять свою глибину і зміст. Такими ночами ніжна пісня, музика або ліричний вірш куди краще промовляють, ніж звичайні прозаїчні слова.

Наближались до Говорушиного вітряка, і Костенко, плутаючись, запиняючись і немилосердно ковтаючи закінчення слів, заговорив перший.

— Товаришу Рідкодубе... Знаєте... Я вас хочу просити... Я вам хочу прочитати вірші про... Кирпатські гори... Ще як був на війні— понаписував...

— Хіба?— здивовано зупинився Рідкодуб. Цього він у всякому разі не чекав від Костенка.

— Мого сочинення... У мене й про Леніна є, і про комнезам...

— Що ж, читайте, я з охотою послухаю... Тільки темно зараз...

— А ми присвіtimo... Сядьмо отут під млином,— і, не чекаючи згоди, витяг потертого, вдвое складеного зшитка, креснув зажигалку і, перегорнувши аркушик, глухо, побожним голосом попередив:

— Про Кирпати дома забув... Завтра прочитаю... А про Леніна ось трохи є. Слухайте.

ВОЖДЬ МИРОВОГО ПРОЛЕТАРИАТУ

Родився ти в сім'ї робітника
І сам ти робітник,
Як виріс — став біля станка,
І пролунав твій крик.

Рідкодуб не знав, чи сміятися йому, чи журитися, і дивився, як немилосердно чадить зажигалка.

Другий вірш теж присвячувався Ленінові, написаний був руською мовою і починався такими словами:

Спи, родной самоучитель,
Спи в земле сырой.
Образ твой нам будет мститель,
Когда все пойдем у бой.

Прочитавши, Костенко все ще не тушив зажигалки, і Рідкодуб помітив дрібні краплини поту на його чолі. Потім на нього вчичкувально й запитливо блимнули двоє карих очей: „ну, як?“

— Знаєте, поговоримо про це завтра. Справа серйозна,— кинув Рідкодуб, коли Костенко безнадійно дмухнув на вогонь і вперся підборіддям в сухі груди.

— Добре, я тільки хотів прочитати,— покірно, без тіні образи відказав він.— А про мене—чи завтра, то завтра.

Рідкодуб випростався, став перед зів'ялим поетом і подав на прощання руку.

Саме тоді старий Микита Говоруха вийшов замішати коням і, побачивши під своїм млином вогник, сердито пробурчав:

— Знов юрбу під млин завів... Скільки разів казав клятому хлопцеві: не води вулиці під млином, бо спалють, чого доброго. Та йому хоч стріляй у вічі.

Довго ще кляв свого сина-комсомольця старий Говоруха, а Рідкодуб тихенько, щоб не розбудити хазяїнів, входив до своєї маленької чепурної кімнати. Назустріч йому божевільно пахло канупером, любистком і холодною м'ятою.

РОЗДІЛ V

— Ходімо, чи що? Тут недалеко... Три версти холодочком — не зчуємося, як і там будемо.

Карась стояв серед двору в тому ж незмінному плащі, але сьогодні під пахвою він тримав вутлий, засмальцьований парусиновий портфель. Він завжди брав з собою цю ознаку влади, коли вирушав до іншого, підлеглого йому села. В даному разі портфель був потрібний, як ніколи. Поперше, справа передбачалася дуже серйозна й гаряча, а подруге—Очеретянка село не з простих. Хоч і невеличке воно, всього п'ятдесят чотири двори має, але мороки з ним Карасеві більш, ніж з Шелівкою.

Рідкодуб, на ходу застібаючи комір сорочки, очима шукав по подвір'ю хлудини. Він добре знав експансивну вдачу сільських псів і тому вирішив неодмінно озброїтись зручною лобакою.

— Дядю, дядю!.. ось нате... Така замасна...—всучив йому в руки маленький Павлушка удвоє більшого за себе костура.

Вийшли на край села, і з степу назустріч їм повівся приємний вітрець. Ніби шовковою серпанковою шаллю повивало їх степове повітря, чисте, як сльоза, з ледве вловимими хвилями чудодійного мережаного повітря моря.

— Осима цього року не погана... Добряча...—зауважив Рідкодуб.

— Якщо градом її не виб'є... Бо у нас завжди не так, як у людей. Коли не те, так те. Оце, приміром... посієш: зійде—лучше бить не нада... Дивишся, дощу місяців два немає. Вигоріє все до кореня... Це ж не секрет... А то, дивись, вже ніби зовсім добре: і одкрасувалися хліба, і колос викинули, наливається він, а ниви, як очерета, стоять, густі та високі, а тут тобі—раз! Найшли хмари, вітром холодним понесло, вдарив град і—прощайся з нивкою... і це не секрет... Скільки разів отаке траплялося.

— А цього року не трапиться.

— Якби то!.. А ви, може, самі з селян?

— Атож, з самих справжніх. Хоча, правда, років з п'ять працював по заводах. А хіба що?

— Знаєте, Михайловичу, я вам просто скажу: це зразу видать. Це не секрет... У всякому разі, не будете розпитувати селян, скільки крашанок несе куриця на добу.

Рідкодуб засміявся.

— Хіба хто цікавився цим питанням в Шевелівці?

— Та був недавно один уповноважений з центру ... В окулярах як блюдеце завбільшки ... Директор якоїсь виставки, чи що ... Маленький такий, шуплявий, а „сидорів“ привіз з собою аж чотири ... Сміху було ... Приходе ото якось увечері до сільради, а там же, звісно, дядьків завжди — не протовпишся. Ну й надумав показати перед селянами, що він теж не абищо. Хоч і з міста, і в окулярах, а на сільському господарстві розуміється. Сів він за стіл та й питає:

— Як живете-можете?.. Який у вас бюджет?

Повилуплювали очі дядьки: що воно за птиця, отой бюд-жет.

— Прибутки та витрати,—пояснив тоді директор.

— Оце друге діло,—вихопився тоді Микита Архипович. А він у нас язикатий та зугарний, за словом в кишеню не лізе.

— Це Говоруха?

— Егеж, він ... Прибутки, каже, у нас звісно які ... Що вродить ... держава забирає, а самому тоді хоч попідвіконню.

— Ви тільки про те, що вродить, говорите ... А побічні прибутки. Від корів, свиней, овець, курей ... —наступав окуляристий.

— І таке вигадаете—від курей,—огинався Говоруха, а всі напружено слухали, хто кого в цій суперечці переможе ... Тишина така стала в сільраді ...

— А хіба кури прибутку не дають?—починав гарячитися уповноважений.—Що ви мені очі замилюете! Скільки куриця крашанок на день приносить?—прискіпався він до Говорухи.

Як почули це селяни—так і зашарудів, наче ящірка по стерні, стриманий смішок. Глянув на бідноту і бачу: дехто, мов рак, став червоний. Люттю блиснули де в кого очі. Соромно. А Говоруха моргає селянам, мовляв: „Тихше, я далі буду говорити“. Знов стало тихо.

— Коли як,—серйозно й поважно відповів тоді Говоруха.— Коли двоє принесе, а коли й троє.

Тепер на рогових окулярах перехрещувались десятки вичікуючих, ображених, глузливих і просто цікавих поглядів. Ще дужче почервоніли незаможники і низько посхиляли голови, а Петро Костенко кулею вилетів тоді з сільради і гостро вимаював невідомо кого.

Двобій тривав далі.

— Скажіть, будь ласка,—не вгавали рогові окуляри,—яка крашанка більша—та, що вранці куриця принесе, чи та, що ввечері?

— Як на мене,—повільно смакуючи слова, тяг Говоруха,—так ранішня крашанка куди більша за вечірню.

Тут уже тяжко було стриматися... Бачу я, тікають з хати незаможники: чмихають собі в бороди куркулі, мнуться ні в сих, ні в тих середняки. Почуваю, що неприємність велика буде, подзвонив у дзвінок, почав якогось обіжника вголос читати, щоб зам'яти це діло... Ледве стримав людей, не допустив до колективного реготу. Ну, а по селу, звичайно, поговорі пішов. Дітвора почала дражнити сердешного директора. Вулицею пройти не давали: „Яешник,—кричать,—по чім яйця?“ Це не секрет. А що вже куркулі на цьому заробили — так і казати нема чого.

Рідкодуб згадав тепер, про який анекдот натякав йому секретар парткому, і раптом відчув всю глибину відповідальності, що лягла на його плечі, відколи він опинився в Шевелівці.

— З вами, бачу, цього не трапиться... Ви, вилять, добре знаєте селянське життя.

Рідкодуб мовчав. Він бачив на схилі балки симетрично розташовані чотирикутники садів, довгі похилені ожереди торішньої соломи, почорнілої від дощів, і геть нижче голубіли та червоніли бляшані дахи очеретянських хат. В думці порівняв Рідкодуб цю картину з тими, що йому часто доводилося бачити, підїжджаючи до сіл, і йому здалося, що там над балкою лежить не село, а якась велика поміщицька садиба.

— Живуть очеретянці, мабуть, не погано,—тихо кинув він.

— Живуть добре. Це не секрет... Поселилися вони тут після Столипінського закону. Все великі, міцні сім'ї... До війни у найбільшого з них було не менше як п'ятнадцять десятин... Добре живуть, сукини сини... Зате ж і мороки мені з ними тепер... Я ж до війни наймитував у них. Так шість років і ходив строковим від одного до другого, аж доки на фронт не забрали... У половини очеретянців перебував. Це не секрет... Знаю кожного, хто з чим і борщ варить... Ну, тільки, повірите... Причайлися собі в балці і живуть своєю республікою. За десять років радянської влади жодного революційного свята не святкували, ніяких демонстрацій, сельбудів, нічого не визнають. Зате батюшка в них у пошані... Це не секрет... Оце якось, перед Першим травня, прийшов до них, скликав усіх, розпинаюся, агітую, так, мовляв, і так: велике свято трудящих, по всьому світу відзначають його. Приходьте всі в Шевелівку, щоб, значить, взяти участь у демонстрації. І що б ви думали?

Хоч би один сукин син прийшов... Отакі вони... Це не секрет... Про них і район і округ знає. Когутів—таких уже мало де побачите. Вимирають.

Входили в рівну широку вулицю, що густо поросла шпоришем і в усіх напрямках порізана була коліями. Люто гавкали пси, проводжала їх очима, здивовано поклавши пальці в рот, замурзана голомоза діввора.

— Підемо вниз. Вони вже два роки збираються ставок копати, та ніяк не зберуться. А ставка їм треба, аж кричить... На случай пожежі—увесь хутір вигорить, з колодязів води не настачиш.

Карась на хвилину спинився і підняв палець догори:

— Чуєте, лементують... Значить, зібрались...

Проминувши ще кілька дворів, Карась і Рідкодуб зазернули ліворуч і пішли просто вниз. Вони вже бачили верхів'я верб і осокорів, що росли в балці, а знизу йшла приемна вогкість і чувся різноголосий лемент та брязкіт металу.

„Ану, побачу, якої заспівають мені глитаї“,— майнуло в голові Рідкодуба, і він випростався, розправив плечі, вище збив на потилицю кепку.

— Та їх тут не мало—мабуть, увесь хутір,—скинув він погляд на Карася, і цей довгий білявий голова сльради здавався тепер таким близьким і рідним Рідкодубові.

— Багато ще їм лишилося вивезти?—запитав він його.

— Пудів дев'ятсот... З їхніми достатками це раз плюнуть, а вони все відтягають, хитрують, по родичах розвозять хліб, по чужих селах переховують... Хоч ти їм стріляй у вічі... Ось побачите, вони вам пропонуватимуть сочавицю, горох та квасолю... а пшениці у кожного засіки тріщать... Сволочний народ... Це не секрет... Сильно сволочной...

— Що треба зробити—зробимо. Не падай духом, Карасю!

А внизу їх уже помітили, і шум голосів поволі став ущухати...

Наближаючись до гурту, що, озброєний лопатами, вилами та сокирами, насторожено вдивлявся в Рідкодуба, Карась почув чийсь стриманий іронічний бас:

— Смирно! Равняйсь... Уже йдуть...

— Начальство до нас!

— Держися, хлопці!

— Можна стояти вільно,—усміхаючись, відповів Карась,—не старий режим.

— А нам, синку, однаково,—вихопився наперед і сперся

руками на лопату низький кислоокій дідок...— Чи старий прижим, чи новий прижим— однаково жмуть мужика... Все дай та дай...

Знову вибухнув галас, на цей раз скерований проти Рідкодуба.

На ньому схрещувались тепер невидимі колючі промені очей, йому межі очі жбурлялися гарячі кострубаті слова.

— Правильно, Олексю Петровичу!.. Верно!.. Не надаєшся!..

— Скоро останню сорочку зніме пролетарія!— як древній пророк, потряс костуром сивобородий велетень.

— Без штанів ходитимемо... Он ба, латка на латці,— війнув холошею латаних полотняних штанів незграбний довгорукий чоловік і сплюнув просто під ноги Рідкодубові.

— Не збіднюйтеся, Онохрійовичу... Штани полотняні, а в конюшні два жеребці, як змії,— всміхнувся Карась.

— Не твоє діло. Не крадені, своїм трудом нажиті,— похмуро бовкнув Онуфрійович і непомітно зник у натовпі.

— А це вже новий приставитель, чи що?

— Так, так, це не секрет, представник з центру,— солідно відповів Карась, підсмикуючи портфель...

— З центру? Отакої!

— А „хвинарі“ дома забув?

— Ги-ги-ги!

— Видать, сурійозний!

— І простий, і без очків!

— А спитай його, чи не знає він яешника з „хвинарями“. То теж з центру був.

— Товариші, тихше... Дайте мені пару слів сказати,— підніс руку Рідкодуб.

Досі він стояв мовчки, наче вріс у землю, і тільки очима фіксував колотнечу в натовпі.

— Кажіть, ми вже наслухались... Щодня слухаємо.

— Все дай та дай, а щоб „на!“ — так немає.

— Так і до самостевія можна додаватись.

— Ги-ги-ги!.. Го-го-го!..

— А можна, слова нет. Можна.

— Всім не настачиш!

— Самі вже старцюємо, годі!

— Товариші, спокійствія... Що ви, наче на базарі! Дайте ж провести збори!— вже терпкіше і голосно гукнув Карась.

Та заспокоїти збуджені пристрасті було не так просто. Доводилося чекати, доки весь запас дотепів і злоби буде вичер-

паній, найзавзятіші крикуни потомляться, лише тоді можна буде щось робити.

І справді, що далі, то менше вигукувалось образливих слів і голоси ставали глухими, пригамованими. І хоч більшість вже похмуро мовчала, ззаду ще деякий час стримано чмихкотіло.

Хтось навмисне голосно, з викликом кахикнув, і десь дзенькнула лопата. Нарешті, трохи втихомирились. Карась витяг з кишені дзвінок і задзеленчав.

— Загальні збори очеретянської громади оголошую відкритими. Давайте голову й секретаря... Тільки швидше, а то вже пізнуvато...

— А ви поменше б балакали, а то вам тільки дай... До смерті заговорите.

— Хай Тимошенко йде, та тільки й діла!

— Степана Христича треба обрати!

— А як на мене, то Овдієнка, Никанора, слід!..

— Годі вже, люди добрі! Починайте!

— Запишіть ще Лук'яна Реву! Неодменно!..

— Та він же тьомний, неграмотний!

— І Миколу Германа!

— Оце верно... цей грамотій!

— Та не дрюкований!

— Підвести чорту. Чого там воловодитися! Всьо рамно...

— Годі впольне... довільно!..

— Голосуй, Макаровичу, і всьо дело!

Карась знову задзеленчав.

— Голосую. Хто за Тимошенка? Прошу підвести руку!

— Раз, два, три. Вісім... п'ятнадцять... так.

— Проти? — Нема... Хто утримався? — Нема. Одноголосно.

— А секретарює хай Герман. Він письменний чоловік, оце усе, і голосувати не треба. Правильно я, старий, кажу? — вихопився Онуфрійович.

— Верно... Хай писарює Герман!

— Конешно, тільки йому!

— Озражений не буде!

— Сідай, Миколо, на чому стоїш, та пиши.

— Голосувати будемо? — голосно гукнув Карась. — Чи, мо... не треба?

— Не треба! Нащо воно? Діло кажіть!

— Починайте вже, абощо.

— Тихше, громадяни! — знову вигукнув Карась, подзеленчав, доки натовп стих, потім передав дзвінок Тимошенкові.

Рижовусий вугластий дядько, з великою русявою куделею на голові, сіроокий і лагідний, широко розставивши ноги, урочисто без зупинки (не вперше головує, звик!) проказав:

— Громадяни, заспокойтесь... Сьогодні у нас такі питання: перше — доклад представника з центру, товариша Рідкодуба, і друге — про ставок... Більше нема?

— Нема - а - а!

— І цього досить!

— До півночі вистачить!

— Аби тільки слухали!

— Тоді слово має представник з центру, товариш Рідкодуб.

— Рідкодуб, гм... хвамілія наша, руська...

— Один грець!..

— Тихше!..

Рідкодуб поволі підвівся на ноги, зняв картуза, звичним рухом провів рукою по стриженій голові і обвів натовп пильним поглядом звужених темносірих очей.

— Товариші очеретянці... Я не буду говорити про міжнародне становище. Ви чули. А от хочу розповісти вам, що думаємо робити ми в своїй країні. Ми з вами, робітники й селяни, що під керівництвом партії свого часу розбили всіх ворогів!

Зосереджені, за grubілі, бронзові від сонця, закошлатані бородами й вусами лиця бачив перед себе Рідкодуб і почував, що говорить шаблонні слова, що його промова не доходить до серця.

В них, що муром стоять перед ним, своя тисячолітня мудрість, своя невмируща теза: „мужика всі обдирають“...

— Ми, товариші, заводимо плановість, організованість. Постачання селу краму, робітникам — хліба.

Рідкодуб зробив паузу, підбираючи влучні слова.

Тоді помітив: в натовпі хитнулася одна густа чорна борода, пошерхлі губи заворушилися, як два хробаки, оголяючи міцні почорнілі прикорні зубів.

— Ви, товаришу, довго не балакайте!.. Воно нам аж ні до чого. Ви нам зразу кажіть, скільки вам пудів вивезти і на коли — о!

Борода захолинула в чеканні.

„Друг, чи ворог?“ — вагався остовпілий Рідкодуб. Та коли побачив, з якою хитрою котячою злістю блиснули очі в чорнобородого, — його прорвало:

— Гаразд! — твердо й гостро одрубав він. — Слухайте! Го-

ворю коротко і ясно.— Рідкодуб наче одкушував кожне слово від міцного ланцюга думки і кидав у натовп... Вилиці йому з кожним словом рухалися мініатюрними млиновими жорнами.

— До першого липня Очеретянка мусить вивезти... дев'ятсот пудів і ні фунта менше!.. Попереджаю, ці дев'ятсот пудів, хоч тут що, будуть вивезені— розумієте? Хай хоч тут земля провалиться!.. Мені відомо, хто злісно приховує хліб, і жартувати я не збираюся. От і все!

— Ви скінчили?— здивований з несподівано короткої доповіді звернувся до Рідкодуба голова.

— Так...— і, скориставшись з тиші, Рідкодуб проказав:

— Пропоную таку резолюцію: заслухавши слово товариша Рідкодуба, загальні збори селян Очеретянки ухвалили: до 1 липня виконати цілком червневий хлібозаготівельний план, для чого обрати повноважну комісію в складі трьох осіб.

Тоді з натовпу висмикнулася волосата загоріла рука:

— Дозвольте опрос, запитання.

— Просимо... Запитуйте...

— Хай представник з центру скаже, де взяти хліба, коли немає?

— Еге, хай скаже!

— Конешно, хай скаже, а то що ж!

— Брати всі розумні, а робити нікому!

— Ніяк не нагодуєш.

— Як у прірву... Сип— не насипеш...

— Дай список очеретянців!— штовхнув Рідкодуб Карася під бік.— Швидше дай. Дуже добре... Де він тут?— водячи пальцем по списку, бурмотів Рідкодуб.— Ага, ось!

— Товариші, увага,— підніс він руку.— Я дам відповідь громадянину Христичу.

Тривожно зайшовся дзвінок. Лемент поволі спадав, входив у береги, наче вода після весняного розливу.

— Знаєте, де хліба взяти, дідуку?— з їдкою усмішкою промовив Рідкодуб. Всі захолинули, наїжачились. Рідкодуб відчував дотики гострих поглядів, і здавалось, ніби невидимі голки жалять його.

— Так от, запряжіть коні, поїдьте в Сніжкове і там у зятя візьміть ті півторапта пудів, що ви на тому тижні одвезли. Вистачить і вам до врожаю, і державі буде з чого продати...

Якби в Очеретянці раптом з землі виріс довгожданий ставок— це б не так приголомшило селян, як відповідь Рідкодубова...

Про те, що на тому тижні Христич одвіз до зятя три вози хліба, знали лише деякі хуторяни, але звідки довідався отой булькатиї з центру? Ні, таки їх кругом пальця не обкрутиш. І Христич, прибитий відповіддю, почав чомусь дуже ретельно лопатою обчишати чоботи від багнюки, загубивши очі під ногами своїх сусід. Та даремно він чекав насмішок. Глузувати з нього не збиралися, бо ніхто не був певний, що і його таємниці не відомі вже Рідкодубові. Всі неупевнено тупцювалися на місці, намагаючися не дивитись один на одного. Тоді голова проказав упалим і притишеним голосом:

— Мабуть, запитань більше не буде? Я голосую за резолюцію товариша Рідкодуба. Хто за неї, прошу піднести руку. Натовп стояв кам'яною глибою... Жодна рука не вискочила вгору.

— Голосуй, хто проти! — штовхнув голову під бік схвильований Карась.

— Ну, тоді хто проти? Піднесіть руки!

Знову тиша і жодної руки.

Зігнувшись над списком, Рідкодуб і Карась вибирали склад комісії... Вибрали двох найнезаможніших і Христича. Рідкодуб тоді випростався і сказав весело й грайливо, з легкою усмішкою на лиці:

— В комісію пропонуються такі: Овдієнко, Христич, Герман...

— Заперечень нема?— звернувся голова до зборів і раптом закричав:

— Ей, та куди ж ото ви, Степане Охрімовичу, збори ще не закінчились...

Всі обернулись і побачили білу полотняну спину Христича. Старий лис, пригинаючись у високому бур'яні, швидко простував у лози.

— А лови його, лови!— гукнув Карась.

Натовп загув, зареготав. Хтось свиснув, тюкнув.

— Тю - тю... дременує!

— Мов жеребець!

— Диви, змалився, старий собака!

— Улю - лю - лю!..

— Комісії злякався!

— От тобі й старий!

— Іч, як п'ятами наживав!

— Чужими руками хоче!

— Та ми його тепер і на печі знайдемо, не сховається!

Рідкодуб і Карась разом з усіма реготали з вихватки хитрого Христича...

— Хто за оцей склад комісії?— крізь сміх звернувся голова зборів. Тепер дружно підскачили вгору десятки рук з розкаряченими пальцями.

— Рахувати не треба, одноголосно,— констатував Карась.

— От і добре. Хай працюють. Завтра ж почати роботу!— вигукнув Рідкодуб.— Ходіть до кожного, хай везе скільки треба. Тепер за все комісія відповідатиме. Розумієте?!

Щоб не розхолодити веселого настрою селян, зразу ж виходився голова сільради:

— А тепер можна й про ставок...

РОЗДІЛ VI

Васько Плотник—упертий хлопець. Як ушпиниться в своє—тяжко його вговорити. Проте Оленки це не обходить. Її завжди покійно слухає Васько і воля її для нього закон.

От і зараз: до сельбуду, що вабив жовтими освітленими вікнами, веселим натовпом підійшли шевелівські хлопці й дівчата. Була субота, лише недавно старі бабусі поприходили з вечерні, сонце вже впало й загубилось десь далеко у верхів'ях очеретяньського гаю.

— Васю, повертай до сельбуду,— підскачила й сіпнула за рукав гармоніста Оленка.

Той різко обірвав „Страданіє“.

— Нам і надворі добре,— підозріло подивився на Оленку, ревниво думав: „Чого їй' так приспічило до того сельбуду?..“

Потім згадав, що сьогодні він конче мусить поговорити з Оленкою, і, перекинувши ремінь гармошки через плече, Васько Плотник рішуче чвиркнув крізь зуби: це означало, що упертість його похитнулася.

— Ну, добре вже... Ходім...— роздільно проказав і ступив на сходи. А за ним, звичайно, мов гуси за вожаком, гегочучи, посунула вся ватага. На сцені за столом схилились над лампою три голови. Шестеро рук перегортали кілька засмальцьованих, зачитаних до одказу книжок.

Рідкодуб сказав секретареві комсомольського осередку, високому чорнявому трактористові, Миколі Стрепетові:

— Погано ти, браток, працюєш... Щось не відчувається комсомолу в Шевелівці... Чи хоч загальні збори збираєш?

Завзятий танцюрист ще нижче схилив голову над столом, мнучи в промаслених руках якусь п'єсу.

— Сам знаю, товаришу, що погано. Та хіба з нашим народом можна щонебудь зробити?.. Один туди тягне, другий сюди, а того, щоб усім в одно, щоб, значить, організація, цього, я должен заявити, нема.

— Мені про ваш осередок казав Санько.

— Що там Санько! Добре йому в райкомі сидіти. Там і райпартком під боком, і партійців більше... Там кожний розумний буде... А як мене ось запроторили за двадцять верст від району в найглухіше куркульське село—і наводь їм політику. Б'юся, б'юся, а воно ні чорта з того й не виходить.

Рідкодубові здалося, що справді Микола щиро чимсь незадоволений, щось не дає йому розгорнутися, показати всю роботу в Шевелівці.

Запитав тепло, по-братньому, ласкаво дивлячись просто в чорні очі Миколині:

— Мабуть, хлопці у тебе в осередку слабі? Тяжко, мабуть, з ними, правда ж?

Товариський тон Рідкодуба зачепив найщирішу струну Миколиного серця, і тракторист тепер заговорив швидко й запально:

— Що слабі, то це півбіді, аби лінія була правильна. А то, розумієте, півроку живу я в Шевелівці, півроку працюю секретарем осередку—і досі не знаю, на кого можна важити. З восьми чоловіка тільки чотири з бідноти, це—я, Васько Плотник, Івась Лявчиненко та ще ось Гаврюшка, а решта всі середняки, а два навіть куркульські сини. І як тільки вони опинилися в комсомолі—сам чорт не добере... Ну, й босякують, нічого робити не хочуть, а коли утворювалось Завгороднянське товариство спільного оброблення землі, на сході половина комсомольців голосувала проти. Казав я про це кілька разів Санькові, а він почуває потилицю, потреться, помнеться, скривиться:— „Да говорить, ситуація погана“. А що таке ситуація—я не розумію, а спитати в нього соромно,—вибачливо всміхнувся Микола.—Або ще каже: „Втягай нові сили, зараз перед нами стоїть проблема зросту за рахунок наймитської, незаможницької та кращої середняцької молоді“. Знову ж таки, нащо „проблеми“ у мене слабувато діло, але щодо зросту й сам добре розумію. Тільки ж подумайте самі, товаришу, хто ж з бідноти запишеться до нас, коли ми й досі

ніякого діла не показали? Навіть проти СОЗ'у деякі голосували... Хіба це наша лінія?

— А ти ж пробував щось робити, щоб виправити лінію? — сухо перебив його Рідкодуб.

— Та що там пробувати, коли я говорю одне, а Говоруха — друге, а він грамотний, начитаний. Його краще слухають. А потім нас лише три, Гаврюшка завжди утримується, а їх чотири. Голоси за ними. Ось я розумію так, товаришу уповноважений. Хоча б і комсомол... Іздю я, приміром, на СОЗ івському тракторі. Там у мене все вивірено, вчищено, на сонці золотом блищить... Напоїш його бензином... Пустиш мотора, а він кулеметом вистукує: тра-та-та... тра-та-та. Красота та й годі, товаришу Рідкодубе. Самого починає трусити радісна лихоманка, наче той мотор. Руки пружинами, очі пронизують простір... І пі-і-шло... Оглянешся назад, а там так і ріже, вивертає, розпанахує цілину... От я розумію життя, революція. Тут уже з борозни не звернеш. Лінія вірна, пряма. Сидиш ото, тримаєш руля, нюхаєш перегар бензиновий і сам собі думаєш: „Отут я справжній секретар. Тут кожний гвинтик у мене перед очима, я знаю, де що треба зробити, підгвинтити, підмазати, щоб працював мій „Інтернаціонал“ чітко, без перебоїв.

— Як на мене, товаришу Рідкодубе, — тихим і захопленим голосом продовжував Микола, — як на мене, так і комсомол — це теж могутній людський трактор. Він мусить зорати, розворушити цілину, щоб нові родилися люди, щоб життя було гарне таке, легке, ясне, по-машинному організоване і трохи щоб перегаром бензину припахувало... Страшенно люблю дух бензиновий.

— А покищо перегаром горілки смердить, — додав Рідкодуб. — Це ти правильно, Миколо, говориш, але й у тракторі окремі частини псуються, ламаються, починають шкодити моторові, і ти їх сам або лагодиш, або вставляєш зовсім нові. Правда ж, товаришок?

— Совершенно верно, — зрадів секретар комсомолу.

Йому подобалось зрозуміле порівняння Рідкодубове.

— На мою думку, у вашім осередку треба одноразово робити і перше й друге, і лагодити старе, і добувати нових частин. Ти мене розумієш?

— Хе! Розумієш! Ще б не розуміти, коли так понятно говорите без „проблем“ і „ситуацій“. А скажіть, ви довго тут пробудете? Цікаво знати.

— Може місяць, а може, й два. Не знаю, Миколо. Наді мною

теж е тракторист, а я тільки маленька гайка у моторі. Так то, братухо...

— Я бачу, що з вами можна напролом іти... І підемо, — переконано заговорив Микола. — Удвох підемо... На пару, значить... А там ще людей підберемо. Потому з вами нічого не страшно. Верное слово.

— Правильно, брат, підемо напролом. Другого шляху нема.

Під час розмови забутий обома Гаврюшка нишпорив щось поза сценою, гуркотів там лавами, дерев'яними колодами, і тонкі вутлі дошки під його кроками тужно на всі лади рипіли, пищали, немов живі істоти, щипані гарячими плоскогубцями.

Він перший почув гармошку і лемент на вулиці, вийшов зза куліс до столу і сказав у куток байдужим пісним голосом :

— Уже надійшли... з музикою.

По-молодецьки збивши набакир картуз, з незмінною гармошкою через плече і цигаркою в зубах перший увійшов Васько Плотник, білявий, трохи клишоногий і присадкуватий хлопчина років двадцяти. На цілу голову вища за нього йшла Оленка в білій тонкій сукні, що щільно облягала її стан і відтіняла глибоку синяву очей.

Затримавши на ній увагу, Рідкодуб не зчувся, як майже всю залу заповнили хлопці, дівчата і навіть підлітки, що завжди так сумлінно супроводжують гармошку.

До Рідкодуба нахилився Гаврюшка :

— Можна починати читку п'єси. Кого покликати ?

— Нікого. Не можна так зразу. Хай погуляють, потанцюють, а потім я з ними поговорю. Не тільки діла, що п'єса. Зрозумій, товаришу !

— А - а - а... тоді, конешно, діло ваше... А коли ж все таки репетиція ?

— Завтра ввечері. Збери тільки тих, хто взагалі колись грав на сцені. Всіх не клич—заважатимуть.

Побачивши, що Гаврюшка похапливо збирає докупи розкидані по столу книжки, а високий Микола-тракторист легко, по-танцюристському сплигнув з сцени, Васько вирішив, що прийшов час йому показати себе, і, перекинувши через плече ремінь, поклав ліву ногу на праву, а рухливі пальці торкнулися білих гудзиків клавіатури. Хвилина — і вже в холодній залі залунала безконечно довга і піднесена прелюдія.

Врешті, на мить замовкли голосники, а Васько, схиливши білявий чуб аж до міхів, шкварнув „польку-ласточку“. Її, оцю „ласточку“, найбільше полюбляла шевелівська молодь. В першу

пару, здіймаючи пилюгу і широко розвіваючи сукнею, пішла Оленка з трактористом. Обох їх громадська думка шевелівської молоді визнала за перших танцюристів, і вони завжди акуратно користалися з цієї, не абиякої на селі, честі.

Зачіпаючи одна одну, вигукуючи й висвистуючи, в колі закружляло ще кілька пар...

Рідкодуб сидів близько гармоніста і тільки тепер відчув утому. Згадав очеретянські збори, розмову з Миколою Стрепетом, і йому раптом захотілось опинитися в себе дома, де стара Бойчиха щовечора дає йому теплого спід корови молока, а у вікно густим потоком летить дух любистку й холодної м'яти. Але враз одігнав ці думки Рідкодуб: він же й досі не говорив з комсомольцями. Треба ж, нарешті, знати, що воно за народ. Може, справді доведеться розігнати половину осередку.

Гармошка шаленіла. Васько так широко й ретельно розтягав міхи, так швидко перебирав пальцями, що, здавалось, ось-ось вона лопне від напруження і навки замовкне під здивовані вигуки присутніх.

Кинувши погляд по залі (коли взагалі цей сарай можна було назвати залом), Рідкодуб помітив багато нових облич. Підлітки, хлопчики й дівчатка шкільного віку, хто як зумів, повисли на підлокітниках вікон, на перевернутій догори суфлерській будці, плутались попід ногами в старших. Біля самих дверей на порозі стояли кілька поважних дядьків. Вони не протискувалися наперед, а, витягнувши шиї, через голови попередніх уважно спостерігали танці.

В гурті дівчат Рідкодуб помітив чорноброву Христю. Молодий тугий огірок нагадала вона йому. Поміж чоловіків, шукаючи когось очима, стояла висока огрядна Бойчиха. Мабуть, раділа стара дочками своїми.

Загонисті звуки польки розпалювали танцюристів. Ноги їх рухалися прудкіше, обличчя червоніли від натуги, очі горіли захватом, і, дивлячись на танки, навіть найстаріші і найбайдужші з присутніх кидали лузати насіння і так з роззявленим ротом, з лушпинням на нижній губі пильно спостерігали пари.

Гарячіші й молодші не втримувалися:

— Ех - ха!

— Васько - о - о, дайош ... Переграй їх, а то тебе перетанцюють! Вони такі.

— Колька, братишка, не позор комсомолу. Оленка тобі дасть сто очок вперед.

— Ну й ну, так то й дасть!

— Лахва, хлопці! Диви, як Свирид вигвинчується...
— Мордуються, падлюки, іч як, — прогудів хтось солідно і схвально.

— Шкура на них ходором ходе!

— Мов з гадючих спинок...

А Васько, під'юджений вигуками й божевільним рухом тіл, спочатку присвиснув у такт гармошці, потім закричав різким фальцетом:

Соловки да Соловки,
Дальняя дорога,
Сердце воет от тоски,
На душе тревога.

Рідкодуб згадав про комсомольця Говоруху і йому захотілось побачитись, поговорити з ним. Почав придивлятися до хлопців. Хто ж з них виводчик? Але жодне з присутніх облич нічим не нагадувало того члена бюро, заводія й „активіста“, що про нього йому говорили Гаврюшка та Микола Стрепет.

Мабуть, немає, не прийшов. Почув, що хтось його злегка спіає за рукав. Оглянувся. Поруч нього на лаві сидів шуплявий і завжди хитровибачливий Свириденко і чомусь приховано весело дивився на Рідкодуба. Тому спочатку навіть здалось, що голова споживчого товариства, мабуть, трохи „під градусами“, та коли Свириденко заговорив, Рідкодуб негайно зрікся своєї підозри.

— Гуляете у нас, товаришу уповноважений? Драстуйте вам, — простягаючи руку, сказав голова кооперації, — а я оце ходив до вас на квартиру. Не застав нікого. Павлуша сказав, що тут.

— Є щось нового? Кажіть, — нахилився до розмовника Рідкодуб.

Йому якнайшвидше хотілося почути про наслідки свого вчорашнього розпорядження. Чи не помилився часом?

— Біда, та й тільки. А матюків і мені, і вам перепаало за сьогодні — не сощитати.

— Хіба?

— А як же: з самого ранку приходять один, другий: горілки б там десяток пляшок. Хату сьогодні топчемо. — Ні, кажу, годі. Несіть хлібець. — Як так? — А так: несіть хлібець — одержите горілочку. Таке розпорядження від уповноваженого.

— Ну, й що ж? — ледве стримуючи нетерплячку, запитав Рідкодуб. — Лаються?

— Було там і вам, і мені, всього було — і мати, і перемати, і розмати... Але я не піддався, наказа вашого виконував. Нама-

тюкалися досхочу, а під вечір привезли все таки мішечки. Не можна ж людей підводити. Цілий же день топчуться.

— Скільки пудів?

— Сто шістдесят два! Он як!

— Бачите, товаришу Свириденко, значить, хліб знайшовся. А ви мені вчора що казали?

— Та я хіба той? Я хіба проти? Мені що прикажуть, я те й роблю... а сідати на висидку хоч би й кому не охота.

— Треба взятися до діла як слід, то й сідати не доведеться.

Свириденко задоволено всміхнувся, а Рідкодуб звівся на ноги.

— Вони, мабуть, не скоро натанцюються. Ходім покуримо абошо.

Витяг коробку „Декабристів“, розкрив перед Свириденком.

— Беріть!

— За це спасибі, — посилаючи пальці між цигарки, задоволено сказав голова кооперації.

Стали на ганку. Прикурили. На дзвіниці гучно вдарило десять.

— Це добре, що сто шістдесят пудів, — тихо сказав Рідкодуб. — Але цього недосить. Треба далі натискати. Горілка тут не допоможе. До цього способу я вдався лише, щоб довести вам, що хліб таки є у шевелівців. Завтра продавайте її за гроші, але натискати треба далі. Чуєте, Свириденко, далі! Атож...

Несподівано нічну тишу сполохав розпачливий верескливий галас:

— Ой, боже ж мій! За що ж це? Ой, не буду!

Кричала, очевидно, дівчина, і здавалося, що вона десь тут зовсім близько. Від несподіванки обидва мовчки запитливо перезирнулися.

Крізь плач і хлипання почувся хлоп'ячий голос і ляскання долоні по чомусь м'якому.

— На! На! На! Оце тобі за „дурака“!.. На! На!..

Долоня ляскала методично й гучно.

— Ой, не буду! Йй-бо, не буду! Не бий!

Швидко метнувся з ганку Рідкодуб. Інстинктивно помчав за темний ріг сельбудинку і не помилився: там низенький парубчак, одягнений у галіфе і кепку, притиснув до стінки середню на зріст дівчину в білій ситцевій кохтині і, тримаючи її одною рукою за волосся, другою намагається вдарити по щоці.

— Ти хто? — різко сказав Рідкодуб, вхопивши за руку парубчачка. — Чого розоряєшся? Пусти дівчину!.. Чуєш? — дужче стис і потяг до себе парубкову руку. Той злякано скривився, захитався на ногах.

— А тобі яке діло? — вириваючись з цупких рук, похмуро і злякано бовкнув хлопець.

Одну тільки мить Рідкодуб думав, що йому зробити з спійманим, і тоді глянув на дівчину. Її вогкі, заплакані очі вп'ялися в нього, і в них прочитав Рідкодуб здивовання, подяку й сором.

— Хто він? — звернувся вже до дівчини. — За що бився? Чому мовчиш?

Дівчина, затуляючи мокре від сліз і червоне від ударів обличчя, тихо прошепотіла:

— Комсомолец такий... Стьопка Говорухівський... Дураком його назвала, а він і почав... Тільки ви йому нічого не робіть. Пустіть...

Так он воно що! Значить, він таки зустрів сьогодні Говоруху... Ну, гаразд, і проказав зовсім спокійно:

— От що, хлопче, тобі треба прохолонути в кутузці. Шагом марш!

Говоруха злегка шарпнувся і хотів, мабуть, щось сказати, але похнюпився, знітився і глухо пробурмотів:

— А ти, Пашко, начувайся... Я тобі згадаю...

— Іди, іди, не нахваляйся. Іч, який, — вставив і своє слово Свириденко.

В холодній Рідкодуб мовчки обшукав Говоруху і, знайшовши за поясом у нього довгий австрійський багнет, передав його вартовому.

— Завтра віддасте голові сільради, а мене зараз пустіть до телефона.

Через п'ять хвилин в сельбуді всі вже знали, що Говорушиного Стьопку заарештував Рідкодуб і посадив у холодну. Оленка з дівчатами вибігла знайти Пашку Сидоренкову, але дівчина городами втекла додому. Дочку незаможника Сидоренка поважали: вона була тиха, розумна дівчина, часто виступала на сцені, і тому всі обурено реагували на вчинок Степана.

— От сукин син... босяцюга! За що ж він її?

— А ще хазяйський син! Багатого батька. Грамотний.

— Кансамол, одно слово, — підсумував хтось з кутка.

— До чого тут комсомол! — вихопився тракторист. — За таких ми не відповідаємо.

А Рідкодуб сповіщав секретаря райпарткому про перший день своєї роботи, про збори в Очеретянці, про арешт Говорухи...

— Справи у тебе, видати, не погані, — стомленим голосом відповідав у телефон секретар. — Бажаю успіху й надалі. А про хулігана скажу Санькові. До мене його не присилай. Сам при-

крути як слід. Подерж у холодній, абощо. Без нього є над чим голову ламати. Головне — хліб, хліб, хліб!

— Розумію, розумію! Бувай!

У сельбуді тимчасом гулянка розклеїлася. На всіх вплинув арешт Говорухи, якого всі досі боялися зачіпати. Крім того, було вже досить пізно і молодь почала розбиватися на пари.

У кутку безнадійно закоханий Васько Плотник напосідав на Оленку; всі вже звикли до цього. Майже щовечора він одводив її в куток і гаряче переконував, щоб погодилася одружитися з ним.

Вона ж знизувала плечима, жартувала, сміялася і прохала Васька почекаати ще трохи.

Тоді гармоніст похмуро й мовчки підходив до гурту, і його гармошка шалено, до хрипоті нарізувала „польку“. Оленка танцювала з трактористом.

Так було майже щовечора, але сьогодні Рідкодуб зібрав усіх присутніх комсомольців і до перших півнів розмовляв з ними під Говорушиним млином... Багато дечого нового почув від них уповноважений і, роздягаючись перед сном, подумав, що працювати в Шевелівці не так уже й легко, як це йому на перший погляд здалося.

РОЗДІЛ VII

Санько Шустів був сердитий на весь світ. Насупивши брови, йшов він вузьким асфальтовим тротуаром і спід лоба зиркав на великі блискучі вітрини церобкопівських крамниць. Ще б пак не ображатися хлопцеві!.. Два роки секретарює він у комсомольському райкомі, закинутий далеко від столиці, а в окружкомі ніякої до цього уваги! Торік просився вчитися. Відмовили. Обіцяли на цей рік задовольнити його прохання, тепер знову чомусь відмахуються. Правда, оргінстр і сюди й туди, а секретар, так той в одну шкуру:

— Ні в якому разі! Паняй, працюй! Теж мені в діляцтво вкидається! Ще молодий, встигнеш повчитися.

Боляче Санькові. Цілий рік, закопавшись у книжки, вивчав він однаково уперто і випадки рівності трикутників, і десяткові дробі, і граматику української мови.

Мріяв: вступлю на робфак, три роки помучусь, а там і дійс-

ний студент, закінчу, буду інженером, будуватиму мости, залізниці. Тоді, принаймні, видно буде користь з моєї роботи, а так — що воно: все збори та збори, засідання, наради, з'їзди, інструктивні виїзди по осередках, ось уже два роки кручуся, як муха в окопі, і не видно цьому ні кінця, ні краю. Все віддавай організації, а собі нічого.

Мрія стати інженером так опанувала його, що іноді, натомившись за день, з головою чавунно - важкою, засинаючи, він бачив себезовсім в іншому, химерному оточенні: навкруги залізний бряк-кіт, шум, галас, ритмічний стукіт моторів, мов заведені механізми, сюди - туди сновигають у трудовому танку робітники, такі слухняні, меткі, готові виконати кожний його наказ.

— Оце да! — думає уві сні Санько. — Оце організація! Тут не те, що на пленумі райкому, припустім. Ти їм доводиш одне, а вони своє. Демократія... Отут справді будеється соціалізм, а там — пусті балачки...

І молодий, у „форменому“ одягу інженер мрійливо, з ледве помітною усмішкою, задоволено, поважно гладить густий молодий вус. Йому приємно згадати, що колись, років десять тому, і він був гарячим комсомольським активістом і вважав себе за справжнього творця нового соціалістичного суспільства... Ах, яка наївна була молодість!.. Справжня творчість ось саме тут, у цьому галасі, гуркотняві машин, в математичній точності його інженерських проєктів.

Коли ж прокидався Санько і бачив у себе на столі календар, а на ньому вздовж і впоперек розписано справи, що чекають на нього, йому спочатку ставало моторошно, потім байдуже до всього і хотілося знову втопити голову в подушку, щоб сон тягся далі.

Тільки в задушливому вокзалі, стоячи в черзі за квитком, згадав Санько, що й на цей раз забув поговорити в окружкомі про шевелівський осередок, а там же справді становище загрозливе. Говоруха заарештований за хуліганство, Микола Стрепет знає тільки свій трактор, а куркулі не сплять. Старий Говоруха — зух! Насилу, насилу вдалося утворити там СОЗ.

„Треба буде якось виїхати туди, абощо“, — вирішив Санько, і тут же знову шевелівський осередок хутко вийшов з голови, як людина, що купила квиток, виходить з вокзалу на перон.

А тимчасом у далекій Шевелівці за столом голови сільради сидів Рідкодуб і перегортав список мешканців села. Спершись одною рукою на стіл, а другою на спинку стільця, над ним схилився Карась, а голова комнезаму вмостився на підлокітнику

і сердито зиркав на старого ворога Микиту Говоруху, що важко зліг грудьми на стіл. Його густа й широка, трохи кучерява чорна борода задерлася догори, а залитий чорнилом і порізаний ножами стіл жалібно скрипів від натиску Говорушиних грудей. А може, розхитаний сосновий стіл не витримував важких, мов земля, слів Говорушиних, що йшли з глибини хазяйського нутра.

— Звільніть малого, — дивився кудись убік старий. — Сіно стоїть, косити на часі, а сам же я куди здатний? Будь ласка, товаришу з центру, сознайте нашу селянську жисть...

Говоруха, розумний і бувалий дядюшка, вимовляв протяжно, іноді свідомо плутаючи слова. Хотів здаватися простим, забитим, неписьменним трудівником-хліборобом.

— Воно вроді й верно. Заробив — відповідай... Ну, одсидів сутки й годі, проти нічого іметь не імею. Пустіть, товаришу уповноважений.

Рідкодуб, нарешті, одірвався від списка.

Пильно глянув між густі брови Говорушині, а той скосив очі вбік — не витримав.

— Троє суток повинен одсидіти, — холодно й терпко сказав Рідкодуб, — а втім, звертайтеся до голови сільради. Я зовсім в іншій справі викликав вас.

Говоруха всім тілом повернувся до голови сільради.

— Макаровичу! Ви ж знаєте мого Стьопку... Він же активний... вроді камуніст... а що дівчину вдарив — то хіба тут що таке? Звісно, діло парубоцьке. Може, щось набрехала. Воно й дівчата тепер такі. Звільніть на милість... Сіно ж перестоїтья...

— Після завтрього ввечері звільнимо, Архиповичу. Підожде сіно, — в тон йому відповів Карась.

З підлокітника швидко й гаряче заговорив голова комнезаму:

— Звільніть! звільні... Такого фуліга... тре... місяців на три, а ви „звільніть“! І не сором вам... Звикли знущати... з нашого брата... Годі, минулося... Хай посидить, попарі... Щоб знав, як над дівчиною знущатися!

Костенко різко махав рукою, наче він одрубував куркулям довгі зажерливі пальці, а Говоруха ледве помітно іронічно всміхався собі в густу бороду.

Рідкодуб звів на нього очі і прочитав на зарослому волоссям обличчі стільки презирства й зневаги до слів незаможникових, що йому важко було не кинутися на старого лиса.

— Я з людьми прийшов розговарювать, а не з тобою. Прошу не вмешуватися. Без тебе тут вода відсвятиться. Найшовся теж —

начальство. Сиділо б собі та слухало... — з прихованою зненавистю просіяв крізь бороду Говоруха, не обертаючись до Костенка. Той швидко засовався на підлокітнику, хотів, мабуть, вигукнути щось, але Карась вдарив долонею по столу і рішучим голосом сказав:

— Ну, годі, Архиповичу, баляси точити! Прикусіть трохи язика, а то він у вас дуже довгий. Краще скажіть, чому й досі не вивезли двохсот пудів хліба, що розкладено на вас?.. Це ж не секрет, що хліб у вас є.

— Знов за рибу гроші. От лихая година! Та де ж у мене ті двісті пудів узялися? Що я, помещик який, чи що? Он уже самим Істи нічого. Повірите, товаришу, учора стара послід з закутків повимітала, та оце тим і живемо, а ви — двісті пудів... Що це, надсмешка, чи що? — зовсім широко дивувався Говоруха. Вслухаючись в інтонацію його слів, спостерігаючи переконливі жести та незрозуміло-здивовані рухи пліч, — тяжко було не повірити в його слова.

— Нема ж у мене, люди добрі, ні фунта. От хоч убийте тут. Мені вже всьо равно з голоду вмирати. Ходімо хоч і зараз подивитесь. Де у мене хоть десяток пудів знайдете? Я хіба що... Торік же вивіз.

— Громадянине Говорухо! — різко перебив його Рідкодуб. — Давайте довго не балакати. Сьогодні у нас п'ятниця, здається? — звернувся він до Карася. Той, стверджуючи, хитнув головою.

— Так от, п'ятниця, — казав далі уповноважений. — До понеділка щоб нам були квитанції на двісті пудів. Чуєте? В понеділок уранці ви приносите нам документи, що ви вивезли двісті пудів. Зрозуміли? Оце й усе. Лякати я вас не буду, кричати й переконувати теж не маю наміру, але попереджаю, що панькатися не збираюся. Запам'ятайте оце собі і йдіть. Хлопця випустимо лише після завтрього. Точка!

Говоруха слухав мовчки, здивованими очима поглядаючи то на Карася, що одвернувся від столу і дивився у вікно, то просто в різко окреслений рот Рідкодубові.

— Де ж я візьму їх, товариші? — благально-сльозливим голосом проказав Говоруха.

— Вам краще знати.

Рідкодуб згорнув список і поклав його в шухлядку.

— Пішли, чи що? — глянув він спочатку на ручний годинник, а потім на Костенка. — Там, мабуть, уже зібралися. Ходімо, Карасю.

Лишивши розчавленого, припишклого Говоруху сидіти за сто-

лом у товаристві сторожа, всі троє вийшли з сільради й уздовж широкої вулиці пішли туди, де на горбі в садках сховалося кілька безладно розкиданих хаток. Там живуть созівці, що їм доповідатиме Рідкодуб.

Дорогою голова комнезаму непомітно витяг з кишені вдвое перегорнутий зшиток і всунув його в руку Рідкодубові.

— Ага, добре! — зрозумів той і так само непомітно поклав його до своєї кишені. Костенко соромився прозаїчного і черствого Карася, що коли й цікавився мистецтвом, то лише театральним і до віршів голови комнезаму ставився досить таки скептично.

Інша річ Рідкодуб. Він освічений, з центру, він зуміє поцінувати його, Костенкову, працю.

— Селькорів у вас багато? — перегодя запитав Рідкодуб Карася.

— Так що й не чути... — трохи подумавши, відповів той. — Ото ще взимку, правда, коли вчителі тут були, один з них іноді пописував, а так, щоб з селян, так не було нікого. Це не секрет.

— А чому б тобі, Костенку, не спробувати? Га? — звернувся Рідкодуб до незаможника. — Візьми й напиши до „Радянського Села“ про свій СОЗ. Рискни, не бійся.

— Сумнів бере. Бува, не пропечатають, а тільки сміятимуться.

— Пропечатають, аби цікавий матеріал був.

— Про СОЗ верно, слід було б по газетах пропечатать, — вставив і Карась, — хай би всі знали, що шевелівці не сплять, ворушаться.

— Рано ще писать. Хто зна, як воно з прирізкою буде.

— Дурниця, тяжче було трактора в Говорухи одвоювати, та взяти ж. Так і з прирізкою. Покричать, побунтують та й замовкнуть. Це не секрет. Я оце вчора в райвику просив. Обіцяли нам у першу чергу надіслати землеміра.

— Коли б то вже справді! Одхватимо собі шматочок десятин на півторагата і, як тільки звозять збіжжя, запустимо туди „Інтернаціонала“... Хай собі розгулює. Тільки держись! А то яке ж товариство спільного оброблення, коли одного земля під Очеретянку, другого під Минківкою, а третього аж біля Олексіївки. Хіба це діло?

Рідкодуб і Карась одразу погодились, що справді це не діло, і кожний путящий СОЗ повинен мати землю прикупі.

Було сонячно, тихо... Видно було, як хвилюється і мчить кудись на північ ледве помітне мережливе повітря... В такі дні в хатах позачинювані віконниці, собаки, висолопивши довгі рожеві язика,

ховаються в холодок, полюють там на мух, а залишена на господарстві дітвора цілими годинами кисне у брудному ставку.

І раптом над селами і степами війнула тінь. Сонце заблудилось за хмарами, з поля подуло приемним холодком, і вітрець, вогкий і ніжний, ледве помітно ворухнув поли плаща голови шевелівської сільради...

— Буде дощ, — авторитетно зауважив Костенко і, ніби стверджуючи його слова, на сухий курний шлях впало кілька перших великих крапель. Товариші пішли швидше і, врешті, „на рисях“ подалися туди, де від вітру потужно вигиналися й шуміли високі та густолисті созівські осоки.

РОЗДІЛ VIII

Минуло п'ять днів. Рідкодуб кидався з хутора на хутір, з одного кооперативу в другий, всюди несучи з собою організованість, міцну волю і натиск. Дивлячись на нього, завзятіше працювали Свириденко, Карась, Костенко і комсомольці.

А проте справа з хлібом стояла далеко не блискуче... Після успіху першого дня у Свириденка знову щодня збиралося всього 15—20 пудів, і Рідкодуб бачив, що при такому темпі плану не виконати.

— Погані діла, Карасю, — якось казав він голові сільради, слухаючи звіти комісій, що ходили по дворах, виконуючи постанову загальних зборів. — Зовсім діло погане, доведеться садувити декого.

— Це не секрет. Посадити одного - двох злісних куркулів треба буде. Для острашки.

— Інакше ми сами сядемо на мілке. Верно говорю, — рішуче вставив і свою думку голбова КНС.

Щоранку сходилися вони втрьох, наче члени польового штабу, слухали безпорадні і мляві звіти комісій, гарячилися, гримали, давали поради, а коли лишалися самі — довго мовчки курили, а потім тихо і втомлено радилися, яких заходів ужити, щоб вчасно таки виконати план.

І майже завжди доходили одного висновку: треба одного - двох злісних приховувачів хліба заарештувати й відрядити до бупру. Це, безперечно, справить відповідний вплив і на решту заможних селян.

Коли ж справу ставили практично: хто саме є той злісний приховувач, кого треба арештувати, — ніхто з трьох не міг чогось певного сказати.

— Говоруху ще можна потрусити. У нього хліб є... Хвакт!— пропонував Костенко і починав тинятися від одного до другого вікна великої кімнати сільрадівської, спостерігаючи, як у високій лободі та шириці вовтузиться дівтора, лаштуючи собі куреня.

— Трохи треба почекати. Хоч ви собі що кажіть, а двісті пудів таки вивіз. Це не секрет. Хто зна, чи ще у нього є хліб. Ми думаємо, що є, а воно, може, й нема. Треба напевне знати, а тоді вже й брати за глотку.

— На одному Говорусі не видемо, хоча б у нього ще двісті знайшли. Треба всіх заможних організовано трусонутися. В наступ на них, як на фронті. От би діло було. А так що ж...

— Ворушили вже їх, аж набридло. І агітатори приїздили, і загальні збори скільки разів скликали, і різних актів безліч. Це не секрет. На зборах ніби все як слід, ухваляють виконати план, виявити приховувателів, та що вам казати, ви читали протоколи, сами бачили. А дійде до діла, ніхто не вивозить.

— А Омелько Гуць, та не сукин син, — скипів Костенко, — глитаюга ж на всю сотню. Опридільонний гад! Приходить до нього до двору комісія : „Вивозь покладене на тебе, Омельку Йосиповичу“. А в комісії два неможлики: Гаврило Струна та Іван Голобородько. Подивився він на них звірем зацькованим і полпентався в комору. Чекає комісія. Думає— пішов дивитися, скільки збіжжя у нього є, щоб відповідь ділову комісії подати. Аж ось він виходить, гадюка, на пиці усмішка лисяча, а в руках коряк житнього борошна.

— Натє,— каже,— товариші комісія, на осударство. Підтримати готовий, але більше не можу, — не маю.

— Та чи не тварюка, сукин син!..

— А що комісія? — поцікавився Рідкодуб.— Не плюнула йому межі очі?

— Плюнути — не плюнула, тільки сказала : „Знаєш що, чоловіче добрий, ми не жебраки. Борошна коряками не збираємо; їж сам, щоб тебе черви та шашлі з'їли“.

— Нічого, ми за нього візьмемося. Хліб і в нього є. Це не секрет. Не може цього бути, щоб у нього якихось пудів сто, а то й півтора не знайшлося зайвини.

— Тоді, товариші, почекаймо ще день-два. Подивимось, які наслідки комісії, а потім візьмемося за деяких, та так візьмемося, що аж чортам нудно стане, — підсумував Рідкодуб, а сам собі

думав: в таких справах гарячковість шкідлива. „Сім раз одмірай— раз одріж“.

— Верно! Чого там з ними в кузьмірки грати!— хвилювався Костенко.

Кому, кому, а голові комнезаму добре залили за шкуру сала всі оті Говорухи, Гуці та Степаненки. Ясно, що не міг він спокійно згадувати про них.

Рідкодуб вийшов з сільради і, попросившись з Карасем та Костенком, пішов уздовж вулиці, перебираючи в думках всі засоби, що їх можна було б вжити в своїй роботі.

Агітація? Ні до чого. Хіба мало агітували селян його попередники, та й він сам на кожному кроці пояснював суть і значіння хлібозаготівель.

Постанови? Їх було більше, ніж треба, але вони так і лишилися хорошими документами, що в той же час не додавали жодного кілограма зерна.

Натиску на куркуля від усієї незаможницької та середняцької суспільності— оцього саме в Шевелівці досі не було. Розкачати слід народ. Але як тяжко протиставити, наприклад, бідняка Марченка його сусідові глитаєві Степаненкові?.. Щороку Марченко позичає в Степаненка пуд-два до врожаю, а розумний і хитрий Степаненко в таких випадках, позіхаючи та почухавшись з півгодини, помнеться, потреться, а потім позичить:— На вже. Так тому й бути. Де ж вам, бідним, позичити, коли ваше господарство про вас не турбується.

А хіба один Марченко? Багато їх на селі, що, може, й бачать ворога, відчувають його на власнім карку,— та сказати щось безсилі.

Ще один рішучий захід мав у запасі Рідкодуб. Це арешт злісних приховувальників хліба, опис та продаж з торгів їхнього майна— словом, все те, що має назву надзвичайних заходів. До цього заходу Рідкодуб вирішив удатися лише в крайньому разі, коли всі попередні не дадуть більш-менш помітних наслідків.

Думаючи так, Рідкодуб простував вулицею без певної мети, час од часу підводячи очі, і вдсяте, втридцять спостерігав на собі або ненависні, або байдужі, лише зрідка привітні погляди зустрічних шевелівців.

Якось несподівано в думці порівняв себе до солдата на фронті— тільки фронт цей куди заплутаніший і складніший від бойових фронтів громадянської війни.

Згадалося: чотири роки літав на вороному, командував ескадроном, а потім і полк водив у шалені наскоки і ніколи не дри-

жала його рука, не зривався голос, коли гукав слова команди, не заїдала клята туга. Було тоді все просто і ясно: червоні, білі. Білих треба знищити. Він червоний, а звідси всі його обов'язки і права. Тоді шукати ворога не доводилося. Стояли один проти одного два табори, що жили єдиним пекучим бажанням: знищити ворога!

І твердо знав тоді Рідкодуб, що доля його і мільйонів таких, як він, залежить від розв'язання простого питання: хто кого?

А ось тепер, сьогодні, хіба не стоїть це питання? Пригадав першу зустріч з головою комнезаму Костенком. „У нас тут боротьба“, казав той і, безперечно, був правий. Справді, хіба в Шевелівці не висить у повітрі оте „хто — кого“? Хіба Карась, Костенко, товариство спільного обробітку землі, незаможники, кілька комсомольців з Колькою-трактористом на чолі не є фронт, що йде в наступ на Говорух, Гуців, Степаненків?

Але як іноді тяжко буває знайти ворога в цьому морі дворів, двориків, хат і хатиночок!.. Як часто буває, що в одній особі тісно переплутались і дружні, і ворожі поривання й дії! Взяти хоча б Стюпку Говоруху: комсомолец, письменний, активний, працює в сільбуді і в той же час б'є в обличчя дівчину, носить австрійський багнет, не хоче коритися постановам бюра осередку, спокійно вживається з батьком, запеклим глитаєм.

„Тут з плеча не рубонеш“, — згадав кавалерійські наскоки Рідкодуб і, почувши стук сокири об дерево, глянув праворуч. Ага! Васько Плотник ремонтує шкільний ганок. Ще вчора договорив його Карась на цю роботу, і хлопець тепер, засукавши вище ліктів рукава і широко розставивши ноги, тесав короткий товстий обапал. Лезо сокири блискало на сонці, від кожного удару деревина, мов жива, крєктала, і покоцюрблені білі тріски падали під короткі й дебелі, трохи вигнуті, Васькові ноги.

„Гарний кіннотчик був би з нього“, — подумав Рідкодуб, помітивши кривизну ніг Плотника, і попростував до нього. Хотілося з кимнебудь одвести душу, поговорити по-товариському, порадитись. Повсякчасне напруження давало себе відчувати і по-требувало певної розрядки.

— Майструєш, Васю? Здоров був, товаришок.

— Егеж. Драстуйте й вам.

Васько випростався, витер рукавом спітніле обличчя, кинув на купу трісок сокиру і, весело глянувши на Рідкодуба, сказав:

— Закурити б оце, а то аж вуха попухли не куривши.

— Давай покуримо, щоб дома не журилися.

Посідали на обапалі, від якого гостро пахло смолою і сосноюю

живицею, і закурили, пускаючи в прозоре повітря блакитні димові струмочки. Перед тим, як розтанути, струмочки ті перепліталися, розпливалися в найдивовижніші візерунки, і мимоволі очі курців стежили за їх повільним умиранням.

— Та тут роботи надовго, — сказав Рідкодуб, оглядаючи напіврозвалений трухлявий шкільний ганок.

— Днів за три зроблю. Мені аби матеріал увесь був.

Рідкодуб почував, що не з того почав він розмову з теслярем. Десь у глибині наростало тепле почуття до цього роботящого комсомольця, що вдень ходить з пилкою та сокирою по хатах, заробляючи на прожиток і собі, і вдові - матері, а тільки сонце зайде — грою своєю веселить молодь. Це ж він, тихий і лагідний Васько, щовечора, награвшись до несхочу, відводив од гурту Оленку і з благальними жестами говорив завжди одне.

Рідкодубові здавалося, що Оленка не любить Васька, але певність чомусь була, що рано чи пізно, а впертий тесляр своє візьме. Серце Рідкодубове сповнилося товариської приязні до хлопця. І хотілося сказати білявому гармоністові щось приємне, підбадьорююче.

— Ти ж гляди, приходь увечері до сельбуду. А то, знаєш, без тебе якось сумно буває, — серйозно сказав Рідкодуб.

— Не смійтесь, товаришу, — соромливо хитнувши головою, всміхнувся Васько, — народу вистачить.

— Щиро кажу, не сміюсь. Ти, здається, виступав раніше на сцені?

— Бувало, пробував, — байдуже махнув рукою Васько. — Та які вже з нас артисти? Так собі, аби за суфлером повторяти вмів.

— Нічого. Приходь післязавтрього в сельбуд, зробимо репетицію. П'єсу вже вибрали.

— Яку? — жваво поцікавився тесляр, а допитливий вичікувальний погляд його свідчив, що хлопцеві далеко не байдужа назва п'єси та стан театральних справ у Шевелівці. Тільки трохи соромиться міської людини, а то б він розповів багато дечого з цієї галузі.

— „Боротьба“. Коротенька сучасна п'єса. Думаю, що пройде в нас.

— І стрілянина, мабуть, там є? І „Інтернаціонал“ в кінці співають? Правда ж?

— Звідки в тебе таке переконання?

— Я ж торік усі п'єси в Гаврюшки поперечитував. Знаю добре. Як тільки нова п'єса, то вже обов'язково стрілянина і в кінці „Інтернаціонал“. Дуже цікаво получається.

— Наполовину ти, Васю, вгадав. Стрілянини в п'есі скільки завгодно. Цілий фронт на сцені доведеться відкривати, щождо „Інтернаціоналу“, то його в кінці, уяви собі, не співатимуть.

— Шкода! — з жалем промовив Васько. — А ми давайте так зробимо, щоб все таки заспівати. Воно якось так до речі полу-чається, а іноді аж мурашки поза спиною бігають. Так і хочеться вигукнути якесь таке сильне й правильне слово, щоб усі його підхопили. Ёй-бо, правда!

— Подивимося на репетиції, як воно там. Може й заспіваємо.

Васько Плотник був приємно зворушений такою увагою до нього від представника центру.

„Простяга чоловік. Якби такого нам у Шевелівку — в три шота б збили пиху Говорухам“, — думав він, а вголос додав:

— Добре ви таки вкрутили Стьопку. Після висідки вовком на всіх дивиться. Вчора вийшов на вулицю, нахвалявся на Пашку: спіймаю, каже, кишки випустю. І співати не співав. Не полу-чається в нього. Не слухають його. Покрутивсь, покрутивсь і подався кудись.

— Ех, Васю, не в тому справа. Провчити хоч кого можна, а от хліба треба, багато хліба, а його не везуть. Сказати, не було б — так ні, хліб є, хоч і далеко захований, а є. У куркулів особливо. Га? Як ти гадаєш?

— Звісно, у них. Я вже, не бійсь, не приховаю, бо їсти треба. Що заробиш, ото й мого... Ёй-бо, правда. Воно, конешно, є у нас такі, що горох та квасолю про людське око їдять, а в землі сотні пудів гниють. Отаких щоб потрусити.

— Звідки мені знати, Васю, де він, той хліб, захований? В кожний двір не підеш трусити. Це, браток, справа слизька. Без цього треба. Тільки в крайньому разі.

— Я, конешно, розумію що до чого, — поспішно погодився Васько. Потім промовчав з хвилину, пильно подивився на бли-скуче лезо сокири і, підвівши голову, спитав: — А Говоруха скільки вивіз? Мені інтересно.

— Двісті пудів.

— Тільки двісті? — здивовано перепитав Васько.

Рідкодуб нашорошився.

— Тільки. А хіба в нього більше є?

— Та я так собі, не знаю. Я чомусь думав, що він більше вивезе, — ухилиючись від прямої відповіді, мимрив Васько і рап-том почав уважно стежити за „сонечком“, що виповзло, мабуть, з щілини в обополі і простувало тепер з одної стружки на другу.

Та від пильного погляду Рідкодуба не могла схватися та несподівана ніяковість і невластива Васькові нещирість у голосі, коли він відповідав на останнє запитання Рідкодуба.

А Плотник вагався. Якось півтора місяці тому Стьопка запрохав його до себе, і старий Говоруха запропонував зробити кілька соснових засіків.

За ціну скупий Говоруха майже зовсім не сперечався, але ставив умовою, щоб Васько нікому не говорив про свою роботу.

— А то знаєш, сину, які тепер люди?—роблено ласкавим і напівобразливим голосом казав тоді Микита Архипович. — Засічки, скажуть, робить, значить, хліба багато має, а як насправді, так де там той, сину, хліб у нас узявся! Аби самим хватило дохарчуватися.

Цілий тиждень у зачиненій (щоб ніхто не бачив) клуні майстрував Васько Плотник великі засіки Говорухам. А повечерявши, йшли з Стьопкою на вулицю і той регулярно, щодня, попереджав:

— Ти ж гляди, не пробалакайся. Користі тобі від цього ніякої, а ворогів наживеш.

— Воно мені, Стьопка, ні до чого. Мое діло майстрове — зробив, одержав гроші і кришка. А там хоч ви золотом їх насипайте, — охоче запевняв товариша Василь.

Пригадував тепер ці слова тесляр і відчував, що не так воно вийшло. От він же таки комсомолец, а Говоруха на всю губу глитай. Може, справді нові соснові засіки вщерть насипані хлібом, закопані в землю і, може, гниють без діла, а тут ось Рідкодуб, Карась, Костенко, Стрепет Колька, незаможники всі за кожний пуд думають: звідки його взяти?

А з другого боку, і Стьопка ж — товариш, комсомолец, і дуже просив мовчати. Дивно якось воно виходить.

Рідкодуб бачив, що Васько бореться з якимсь настирливим бажанням, і тому мовчки сидів, зрідка зиркаючи на замислене обличчя парубка, що опинився на слизькому.

Напружену мовчанку порушив Рідкодуб.

— На мою думку, Васю, у нього ще ой-ой скільки хліба лишилося. Як ти гадаєш? Га?

— У кого це? — стрепенувся хлопець.

— Та в Говорухи ж... Микити Архиповича.

— Гм... хм... як вам і сказати... Я теж думаю, що є, а чи багато, то хто й зна... Може, пудів з триста буде, — уявивши шість глибоких засіків, несподівано для самого себе випалив

Васько. Раптом він зрозумів, що пробалакався, але одночасно відчув приємну, радісну полегкість. Підсвідомо вимовлені слова про Говорушин хліб з одного маху розбили попередню психічну роздвоєність і захованість Плотника. Так влучний поворот ключа одмикає кайдани, і вони з грюкотом падають на землю. В'язень випростовується, потягається і захлинається йому серце радістю. Васько Плотник розумів, що тепер він розповість Рідкодубові про все. Рачкувати годі.

Ні, він тепер до кінця буде одвертий. Він же комсомолец, а не хтонебудь. Не з Говорухою ж йому, врешті, кашу варити та дітей хрестити. Попросити тільки Рідкодуба, щоб спочатку нікому не говорив, від кого довідався, а втім, хай що завгодно буде,—зовсім байдуже вирішив Васько. Годі вже Стьопки того боятися. Знайшлися й на нього люди — майже з побожною гордістю поливився він на уповноваженого.

І Васько докладно розповів про засіки. З його слів не можна було робити висновків про те, скільки хліба в Говорухи, але засіки, майстровані в таємниці від людей, безперечно, мали своє певне призначення. Коли ж Рідкодуб міцно і вдячно потиснув руку Василю і, почастивавши його цигаркою, пішов додому, той з полегкістю, щось наспівуючи, знову взявся до роботи, широко розмахуючи сокирою і глибоко заганняючи її в м'яке тіло соснового обапола.

„Сьогодні ж увечері викличу Говоруху. Цікаво, якої заспіває старий собака, коли натякнуті йому на засіки. А втім, краще буде до часу помовчати. Момент підходящий по всіх разом ударити!“ — думав Рідкодуб, наближаючись до Бойкового подвір'я.

— Семене Михайловичу, вам листа якийсь хлопчик приніс,— зустріла його на хвіртці Оленка.

— Від кого?

— А я знаю хіба? Прочитайте. Не встигла розпитати навіть, чий він... Всунув у руку і дременув скільки духу. Мабуть, з Загороднівки, бо туди чкурнув.

Рідкодуб здивовано тримав у руці сірий цупкий саморобний конверт і втретє читав досить таки оригінальну адресу:

Полномоченому хлібозаготовщику в собствени руки
--

Оленка стояла тут же, ліктем спершись на ворота, і не спускала очей з рук Рідкодуба. Вона стежила, яке вражіння справить на нього лист.

„Може, це Пашка або Одарка Гуцівська, — тривожно думала дівчина. — Щось вони обидві очей не зводили з нього тоді в сельбуді, коли вибирали п'есу“.

Звичайно, Оленка була далеко від ревнощів, але жіноче самолюбство було глибоко зачеплене. — Ну, як такі справді... Такі вірні подруги, а од неї ховаються, мабуть, бояться, щоб не одбила, — вже без образи на дівчат подумала Оленка, наближаючись до Рідкодуба, що сидів на дубках і заглибився в листа. Вона прекрасно знала собі ціну і покищо не боялася конкуренції в Шевелівці.

— Що там пишуть? Дивись, чи не ночувати запрошують? — поцікавилась дівчина, сідаючи поруч Рідкодуба.

— Ти ж письменна: прочитай. Це не секрет, як каже Карась. А ночілею тут, здається, не пахне.

Оленка розгорнула жовтуватий клапоть паперу і повільно вголос почала читати незграбно підроблені під друковані літери:

Приказуємо тобі, нимедлино ухтять із Шевеловки бо всьо рамно увб'ємо. Атряд чорного Ворона
--

— Значить, і вас не забули, — промовила Оленка, повертаючи папірця Рідкодубові. — Диви, чи не отряд... Скільки в нас квартирувало хлібозаготовників — майже всі одержували такі записки. Вночі хтось у ворота встромляв. Аж чудно, ей-право... „Атряд“.

— Звичайно, дурниця, — з спокійною усмішкою промовив Рідкодуб, ховаючи в кишеню погрозливу ноту від невідомого „атряда“.

— Вікно на ніч ви все ж таки зачиняли б, — глибоко й серйозно подивилася на нього дівчина.

— Нащо, Олю? — з ледве вловимою тугою вирвалося у Рідкодуба. — З садка так гарно пахне. Треба надихатися, поки на селі. У місті інше повітря.

РОЗДІЛ ІХ

— Доброго здоров'ячка, товаришу полномочений, — почувлося з порога сільради. — А ми вас з самого ранку шукаємо.

Рідкодуб перед цим дзвонив у райпартком, давав відомості про свою роботу, а звідти йому незадоволено відповідав секретар:

— Слабо, слабо, товаришу Рідкодубе, натискуйте ... Окружком сльозам не вірять ...

Ці слова й досі гули у вухах, і Рідкодуб похмуро підвів голову від столу.

— Ага, нарешті. Драстуйте,— холодно кинув він.

На порозі стояла очеретянська комісія. Спереду, тримаючи картуз на животі, з ноги на ногу переступав Христич і стривожено спід густих з сивиною брів зиркав на Рідкодуба. А той пригадав ганебне дезертирство цього дідугана з загальних зборів очеретянської громади під час виборів до комісії.

Ледве втримався, щоб не всміхнутися.

— Сідайте, товариші... Чого ж стоїте?

— Та ми постійно, може, більші виростемо,— скромно, за старою звичкою, вставив другий член комісії, опецькуватий неповороткий дядько, середнього віку, з довгими вусами вниз, на прізвище Овдієнко. Третій, найбільше з них зодягнений і найвищий на зріст, мовчки підійшов до столу.

— Чи сідати, то й сідати.

Герман почував себе куди вільніше за двох своїх односельців. Коли розташувалися, Христич засунув руку собі за пазуху і щось довго там нишпорив. Здавалося, що пальці його заплуталися в густому чорному волоссі грудей, і він ніяк їх звідти не виплутає. Рідкодуб терпляче поглядав на зблідлілі і навіть удавано-страдницькі обличчя членів комісії.

„Мабуть, ні чорта не зробили ... Сидить кожний наче з кислцею в роті“ ...

Нарешті, Христич витяг зза пазухи засмальцьований складений учетверо нерівно розлінований олівцем аркуш паперу і неспіливо, одними пальцями підсунув його Рідкодубові ... Інші два стежили за аркушиком, наче в ньому захована була страшної сили вибухова речовина ...

— Ну, що там у вас?

Рідкодуб розгорнув папір і поклав його перед себе.

— Так, список усіх очеретянців ... У - м - гу ... Зібрали, значить, лише вісімдесят сім пудів?— спитав він Христича.

Хвилина важкої, зловісної мовчанки.

— Прошу,— спокійно проказав Рідкодуб, одсовуючи папір до Христича.— Беріть собі, ховайте в пазуху,— категоричним жестом ствердив він, підводячись зза столу і дістаючи телефонну трубку.

Комісія нервово засовалася біля столу.

— Товаришу ... Ми всі сили, конешно, приложили ... До кож-

ного зверталися... От хоч вірте, хоч ні,—якимсь плаксивим тоном почав виплутуватися Христинич.

— Не в силах ми, верное слово говорю,—перебив його Овдієнко.— Народ несознательний... Кажуть—нема... Що ж його, за горлянку візьмеш, чи як?

Заговорив Герман:

— Потому нема хліба. Йому доказуєш, що треба, а він тобі: йди, каже, к такой матері, звинить за вираженіє, йди від мого двору, поки по зашийку не дав.

— Це одно, а то таки й на самім ділі хліба нема,—тяг своєї Овдієнко.

— Таке, хоч нас оце забирайте, куди хочете везіть, а більше зібрати не сила наша.

Голос у Христинича ставав усе плаксивіший, неширий, відразно було Рідкодубові слухати його.

— Годі!—гостро сказав тоді уповноважений і рішуче за-
дзвонив.

З роззявленими від несподіванки ротами дивилася комісія на телефонний апарат, ніяково кліпаючи очима.

— Райвиконком... Будь ласка... Так, так... Голову райвику! Голова? Говорить уповноважений по Шевелівській сільраді. Так... так... Рідкодуб. Ну от, справа проста: прошу дозволу на негайний арешт очеретянської комісії за бездіяльність і злісне невиконання постанови загальних зборів громади. Не заперечуєш? Ну, ясно ж. Гаразд! Бувай!

Рідкодуб повісив трубку, чомусь довго давав „одбой“ і, врешті, спокійно сів за стіл.

— Чули?—звернувся він до комісії.— Доведеться вам завтра їхати до району. Понятно?

— А жнива ж як?—дурнувато всміхнувся Овдієнко.— З неділі косити можна...

— Товаришу, що ви з нами робите! Та хіба ж ми винні? Ми б радніші... Хіба можна ж отак із старими людьми?—хлипав Христинич.

Навіть очі у нього стали вогкі, ось-ось заплаче.

— За народ, виходить, страждаємо,—трагічно сказав Герман і підніс на рівень очей брудний кострубатий палець.

— Іть ми ж тут ні при чому, звинить за вираженіє, товаришу... Ми ж комісія... Люди темні...

— Вас попереджено, що комісія відповідає за виконання плану... Нічого з себе казанських сиріт удавати!—запально відповів Рідкодуб.

— Будьте любезні, хоч і сами з нами ходіте, побачите, що ніхто не хоче вивозити, а ми за всіх страждай... Хіба це по закону?— вже зовсім придушеним і надривчастим голосом від своєї Христич. Тепер на земляному обличчю його, розпливаючись по зморшках, текли великі сльози.

Ця гра дратувала Рідкодуба. Такого неприхованого лицемірства він не чекав навіть від Христича.

— А дайте лишень список, скільки ви самі вивезли?

— Десять пудів, товаришу, як один фунт! Останнє позмітав, від рота одірвав та вивіз на осударство... Потому треба... Хіба я разві не помімаю?..

Христич був найбагатший в Очеретянці, мав вітряк на два камені, четверо коней, пасіку. Рідкодуб знав, що й хліба у нього чимало. Навіть крім тих півтора пудів, що їх Христич одвіз на схованку в Сніжкове, у нього ще кілька центнерів заховано десь. Про це в обох селах ходили чутки...

— Так от що, дядьку. Я вже не згадуватиму вам того, що ви ховаєте хліб по чужих селах. За це за одне вас слід би посадити місяців на три. А тепер слухайте сюди, товариші комісія. Завтра у нас кінчається остання п'ятиднівка. Щоб дев'ятсот пудів було вивезено. З кого ви їх візьмете— вам видніше. Що ж до вас,— гостро глянув він на Христича, який повільно витирав рукавом мокре від сліз волосате лице,— то справа вже давно вирішена: або двісті пудів, або на один рік на висадку. Більше не додаю ні слова. Можете йти!

Христич мовчав, сидів кам'яно-нерухомий, і здавалося, що слова Рідкодуба одскакують від нього і важко падають під стіл.

Хвилину чути було лише напружене дихання. Рідкодуб курих. Тоді заговорив Овдієнко:

— Ось ходімо лишень з нами, товаришу. Сами побачите, що воно за люди. Тепер саме вони біля ставка... Поговоріть ще раз з ними, абошо.

Цю думку енергійно підтримав і Герман:

— Пожалуста, товаришу, не одкажіть! Вас вони, може, і послухають. Ви чужий чоловік... Вроді від власті, а від нас їм і за вухом не свербить... Клятий народ пішов. На вредність усе робить.

Один момент Рідкодуб вагався:

„Йти чи ні?“

Потім вирішив, що одмовлятися ніяк не можна. А то чого доброго, комісія подумає, що він непевний своїх сил.

— Ходімо! — рішуче сказав він, підводячись зза столу.

— Оце ... добре! — зрадів Герман. — З вами й нас краще слухатимуть. А то жисті нема...

— Для нашого народу палиці ще треба, — почав філософувати Овдієнко. — А без палиці нічого путнього не вийде. Кожний сам по собі живе.

Христинич мовчав.

Герман уважно дивився на дебелу коротку потилицю Рідкодуба і думав про напористість уповноваженого та про лисячу вдачу Христинича.

„Мабуть, не допоможуть старому сльози. Когось іншого, а цього не обдурить, не такий“, — вирішив він, натягаючи кашкет.

Коли сходили з очеретянської гори, бачив Рідкодуб: внизу, в колі, що його утворювали високі дуплясті верби, метушилися люди.

Там же безладно сюди й туди повільно пересувалися навантажені свіжою вогкою землею і порожні вози.

На сонці виблискували гнучкі поперечні пилки; вони верещали в'їдливо й істерично, а по схилі великими, важкими трамбовками спітнілі дядьки, хекаючи за кожним ударом, утрамбовували глейкий чорнозем. Його возами підвозили й перевертали на купу грабарі. Трохи осторонь ритмічно й гулко вігупували дерев'яні довбні, глибоко вганяючи в землю гостро затесане дрюччя.

Тиждень не був Рідкодуб, і тепер його здивувала картина гарячкової колективної праці. Це тим було приємніше, що вже п'ять років Очеретянка збиралася викопати ставок. Оце зійдуться було, галасують, лаються, іноді й до бійки доходить ... Нарешті, погодяться вийти всім на роботу, з кожного двору по одному робітникові й одній коняці. Умовляються, голосують. А другого дня, дивись, з п'ятидесяти дворів вийде лише сім-вісім чоловік, та й у тих або лопата поламана, або коняка захворіла, або розвора на возі ненадійна.

— Лихо, та й годі. Нікоторого сознання, — як казав Карась. Але всі добре розуміли, що без ставка далі жити — квіт ... Стоїть неможлива спека, з степу прилітають суховії і не доведи лиха година пожежі — жодна хата не врятується. Цеберками та з колодязів не погасиш.

Тямив це й Рідкодуб, коли з комісією спускався в балку, наближаючись до гамірливого натовпу.

Помітивши його, дехто кинув роботу, користуючись з нагоди, щоб відпочити, а дехто, спід лоба зиркнувши на уповноваже-

ного, раптом з якоюсь упертістю, настирливістю і навіть запалом починав копати, бити довбнями. Цим вони ніби говорили Рідкодубові й комісії:

— І чого б ото я ходив тут, лазив, заважав?.. Бачите, працюємо, і нема часу теревені з вами правити.

А в натовпі вже прошелестіло стримане шамотіння, що в міру того, як Рідкодуб наближався, зростало, ширилось, загрожуючи вилитися в буряний шум, галас. Вже до слуху долітали то гострі й колючі, то в'їдливо-насмішкуваті, то стримано-глузливі репліки. Кожна з них, наче батогом, без жалю біла Рідкодуба в обличчя, але він тільки міцніше стиснув щелепи й трохи почервонів від глибокого внутрішнього напруження. Намагався привітно всміхнутися, та в ту ж мить відчув, що усмішка його подібна до усмішки засудженого на страту.

„Справді, що тут смішного“, — вирішив Рідкодуб, і враз обличчя стало твердим, вугластим і бронзово-темним. Дивився просто в очі зустрічним, а вуха напружено ловили:

— Тпру, стара... Хіба не бачиш — начальство йде?

— Сурийозний сьогодні, як турецький бог... Аж страшно. Стій, булана!

— А ти бачив турецького бога, дурноверхий?

— Не бачив, та кажуть.

— Диви, диви, а он і комісія тупцює.

— Заховалася за його спину... Ко-мі-сі-я!.. Хе-хе-хе!

Тепер говорили, сміялися всі. Кожний вважав за свій святий обов'язок сказати щось гостре, образливе або хоч зареготати голосніше, ніж звичайно.

Звісно ж: чорт ладу не пита, аби шум був.

А шуму справді було більше, ніж самому чортові треба.

Рідкодуб зрозумів, що казати їм промову, заспокоювати їх під цю хвилину—значить, ще дужче розпалювати пристрасті, підливати масла в огонь. Стояв мовчки й самозаглиблено, з надзвичайною увагою стругав кишеньковим ножиком довгу лозину. Його байдужий вираз обличчя і вільна поза ніби говорили:

— Покричіть ще трохи, побалакайте, а тимчасом послухаємо, почекаємо... Поспішати нам нема куди.

Рідкодуб не помилився. Ще густо в повітрі плавала злість, насмішка, а уповноваженого та комісію обкутував непроглядний туман ненависті і здавалося, що їм ніколи не виплутатися з того туману.

І раптом у долині спалахнув і залунав аж геть у вербах нестриманий розложистий регіт. Кожний, хто обертався і роз-

кумекував, у чім справа, негайно забував за Рідкодуба й прилучав свій сміх до гурту.

В чім річ? Що скоїлося?

Рідкодуб піднявся навшпинячки, щоб углядіти причину такої незрозумілої веселості. Стояв він на горбі під старою розлогою вербою, і йому видно було невеличке коло, утворене живою людською стіною, а в колі, струшуючи з бороди землю і витираючи рукавом обличчя, ніяковів пристаркуватий селянин. Він мав вигляд людини, яку тільки но відкопали з землі.

Насправді було ж так: кинувши кілька гострих слів на адресу уповноваженого, один з селян сів під схилом і почав вертати „козячу лапку“. На свіжому насипі стояла повна каталашка глейкої землі. Коняку шалено біла муха. Довго й даремно тварина хитала головою і хльоскала по ребрах хвостом, а коли великий гедзь ужалив її просто під черево, вона не встояла, зопалу рвонула вбік, передне колесо підвернулося під каталашку, вперлося в розвору, і каталашка пішла перевертом під схил, засипавши холодною вогкою землею селянина, що вже збирався припалювати незмінну „лапку“.

Це стало за несподівану розрядку найвищого напруження дядьків. Брудне обличчя селянина, що, спльовуючи і кленучи коняку, вигрібався спід землі, було напівперелякане і смішне, лаявся він художньо й від щирого серця, і це швидко зробило його центром уваги натовпу, а лихо, що з ним трапилось, невичерпним джерелом сміху і дотепів.

З цього інциденту вдало і вчасно скористався Рідкодуб. Він і собі пристав до роз'яреного сміхом гурту, вставив кілька дотепних зауважень, від яких регіт вибухнув з новою силою, а коли відчув, що дехто вже тверезіє й обличчя стають серйозніші, враз скочив на насип, набрав повні груди повітря і кинув голосом терпким і міцно-переконливим:

— То - ва - ри - ші!

Нараз усі зирнули на нього, і не встиг хтось роззявити рота і навіть подумати, як Рідкодуб уже говорив голосом, твердо і повільно, кожне слово посилюючи жестом, що нагадував рух руки, коли вбивають цвяхи в туге жилаве дерево.

— Товариші очеретянці! Я вас слухав довго і жодного слова не говорив проти. Тепер прошу вислухати мене. Я прийшов повідомити, що комісії вашій загрожує арешт. До цього призводите ви самі, що замість дев'ятисот пудів вивезли лише вісімдесят сім. Це нечувана річ! Завтра останній день установленого терміну. Якщо плану не виконаєте — слідом за комісією

сядуть ті, хто ховає хліб у землі. Понятно? Я сказав усе. А тепер можете давати запитання,— закінчив Рідкодуб.— Тільки не всі разом, а по черзі.

Рідкодуб бачив перед собою багато таких нахмурених і навіть суворих поглядів, що тяжко було уявити, як оцей самий натовп хвилину тому міг так весело і гулко сміятися.

Всі мовчали і лише зрідка скоса зиркали один на одного, або всі разом на Рідкодуба та комісію, що знову була вже на улюбленім своїм місці, за спиною уповноваженого.

На цей раз загального галасу так таки й не вийшло.

Мовчанку порушила комісія.

— Та вже постараємося... Самі бачимо, що тут не шуточки...— похмуро за всіх відповів Христич.

А Овдієнко додав:

— Всі сили положимо. Аби щоб добре було. Справа, іть, осударственна.

Він любив висловлюватися абстрактно і трагічно високим стилем.

Ідучи додому понад високими шевелівськими житами, відчував Рідкодуб приемну втому і тиху, ледве вловиму радість... Золотіли житні ниви, і легкий вітрець стиха гоїдав їх. За очеретянським гаєм ховався червоний диск сонця, а повітря було міцно напоєне духом волошок, чебрецю, ромашки і ще чогось тонкого, ніжного й лоскотного. В такі вечори кому не хотілося співати тихої, сумної пісні або гукнути на все поле щось сміливе й захватне?..

Ні, таки чудесні літні вечори в українських селах!

РОЗДІЛ X

Погано почався день для Рідкодуба... Вранці, коли сонце зазирнуло в його кімнату і ніжно лоскотало заспане лице, коли так захотілося перекинутися на другий бік і знову хоч на хвилину заплющити очі, він почув несамовитий дитячий галас.

Плакав Павлушка.

Рідкодуб згадав чомусь своє дитинство, і йому здалося, що так гірко й розпачливо він плакав лише тоді, коли губив щось найдорожче для себе. Колись нишком від батька й матері він ціле літо рубав дрова вчителєві. Одержавши за це півкарбованця,

він негайно ж здійснив свою давню дорогу мрію — купив за четвертак кишенькового складного ножика. Ножик був справді надзвичайний. На всій вулиці — та що на вулиці! — на всьому кутку не було такого. Біла рогова колодочка, гладенька й блискуча, мов дзеркало, два ножі: один великий для хліба, кавунів та твердого дерева, другий маленький, що ним дуже зручно робити сикавки з болиголови та свистки з верби... Цей ніж, пригадав Рідкодуб, підніс його авторитет серед хлопців на незмірну височінь. У його товаришів очі горіли заздрістю й рученята трусилися, мов у пропасниці, коли Семен урочисто витягав з кишені ножика, повільно розчиняв його і починав перед захопленими очима хлопців різати хворостину. Ну й різав же бісів ножик... Наче вогонь! Візьмеш ото, приставиш лезо навкіс до хворостини — рр - аз — і нема. Та що там і казати, не ножик був, а хазяйство!

І треба ж було якось у неділю піти на річку купатися... А там дітвора з усього села, та розбишакувата така. Побачили ножика, насили, бити почали, весь берег виволочили ним, у багнюку всього вимазали і врешті таки відняли ножа. Що ж, не було кому Семена обороняти: то все хазяйські сини, а він старченьа якесь, та й годі. Отоді тільки так люто кричав і плакав Рідкодуб, як репетує сьогодні шестилітній бойківський Павлушка.

Бідний хлопчина так часто й надривчасто хлипав, що нічого не второпав Рідкодуб, хоч Павлушка, очевидно, і намагався розповісти старій Бойчисі причину свого безмежного горя.

Зате стара галасувала на весь двір:

— Як казала я тобі, сукин ти сину, не ходи та не ходи до отих шибеників, не водися з ними... Так хіба ж ти коли слухав мене, урвиголово!

Ще голосніше й трагічніше заридав хлопець, намагаючися слово якесь вимовити. Але його заглушив різкий ображений голос старої:

— Ото не лізь не в свою компанію... Вони багатії, їм усе можна, а ти сирота...

Через лемент надворі ще довго не міг заснути Рідкодуб, але чому саме так репетував Павлушка — він так і не довідався ні тоді, ні наступних днів. А справа була дуже проста й звичайна: кілька днів тому в його кімнаті Павлушка знайшов жовтий блискучий патрон з білою, наче срібною, кулькою... Два дні гордо показував його Павлушка своїм приятелям, а сьогодні вранці, на вигоні, біля гусей, говорухівська дітвора відняла

у нього патрон. Коли Павлушка почав галасувати, малі грабіжники через городи повтікали в балку, що густо поросла молодим берестом і бур'яном.

Поснідавши, Рідкодуб пішов до крамниці споживчого товариства. Там завжди вешталася кілька селян, що приносили з собою новини з усіх кінців Шевелівки.

Так само в кооперативі можна було довідатися й про загальний настрій селянства, бо ніде так одверто й неприховано не виступає дрібновласницька психологія селянина, як саме в крамниці. Там стикаються його інтереси з інтересами держави. Там на конкретному випадку, на вартості кіла цукру або пари юхтових чобіт, будуються цілі теорії про взаємовідносини робітничого класу з селянством, про місто й село, про кооперацію приватника, і ще й ще безліч зовсім несподіваних, а іноді й не позбавлених певної оригінальності „теорій“.

Хай мені вибачать адепти чистого мистецтва за такий суто публіцистичний відступ у творі, що скромно претендує зватися художнім. Але я в даному разі цілком погоджуюся з моїм героєм, комунаром Рідкодубом, який, ідучи до крамниці, думав:

„От би куди звернутись нашим письменникам, що бажають вивчати й писати про село. Саме в сільській кооперативній крамниці більш, аніж де-інде, знайшли б вони для своїх творів найбагатший матеріал...“

Але що ж справді діється в цьому „фокусі“ сільської економіки?..

Ще здалеку почув Рідкодуб надто голосні розмови, що, зливаючися, створювали вражіння гусячого гелготіння. У тому галасі своєю різкістю і гарячою безперерійністю виділялися жіночі голоси.

Наблизившись, Рідкодуб побачив, що вся крамниця заповнена була рухливим, балакучим натовпом жіноцтва різного віку, темпераменту й соціального стану.

Річ у тім, що вчора пізно ввечері Рідкодуб дав Свириденкові розпорядження продавати членам комнезаму, за довідкою Костенка, привезені вчора головні хустки в першу чергу і за гроші. Решті ж населення — за хліб. І от тепер вирує і клекотить суперечка в невеличкому приміщенні крамниці.

— І чого б я ото лізла поперед батька в пекло! Іч, яка моторна!.. Тількищо прийшла, а вже біля самого прилавку.

— Ой, матінко моя, до чого ж такі люди є безсовісні! Ну, ніякого тобі порядку не хочуть знати!

— Ех, кумасю моя рідна, хіба для них порядок? Ім усе

можна... їхня власть... Комнезамницька... Он ба, як записку суче прикажчикові! Понаписував їхній придсідатель, щоб його списало вздовж і впоперек.

— А вам завидки, що не ви спереду! Минулося, постоїте в черзі. У вас робити є кому.

— Диви, яка пашекувата! Та я з тобою поруч надвір не сяду, не те, щоб у черзі стояти. Позаводили черги, самі й стійте в них.

— Не стійте, якщо вам не подобається, хто ж вас силує? Ідїть собі додому. Нам більше лишиться.

— Ач, яка розумна! Хїба з нею збалакаеш?.. Язика вчепило, як суччі хвоста...

— У вас розуму не позичатиму. Заткнїться, тїтко, не рипайтеся!

— І таке, боже мій, пішло... Та одне одного дошкуляє... Нема того, щоб змовчати,— жалїлася невідомо кому стара Говорушиха.— Ти йому слово, а воно тобі десятеро...

— Забудьте, забудьте, бабусю! Мовчали,— нічого не помагає: набридли мовчати.

— Та хїба з ними збалакаеш, хай їм язика повсихають...

— А вам би хотїлося, щоб вік на вас робили та ще й мовчали? Ні, тїтусю, дулі з маком. Та не прїться лишень без черги, ви ж, здається, після прийшли, а вже вмостилися біля прилавка!

— Та вони тїльки других вчити беруться, а самі мов ті свинї,— ні ладу, ні до ладу не знають.

— Тьху на тебе, безстиднице! Чи в тебе батька-матері не було, що виросла така вертихвістка?

— Були, та в наймах у таких, як ви, і віку свого дожили... Дуже ви їх жалїли по-божому.

— В комуна як підеш, сукина дочко, там і будеш язиком калатати... Розпустилася... Це тобі не на комнезамському собранї...

— Ану полегше, тїтко. Комуна вас не чїпає, не чїпайте й ви її,— обїзвалася, нарештї, висока виснажена жїнка, дружина голови комнезаму Костенка.

Вона щовечора слухала захопленї оповїдання чоловікові про СОЗ, що в майбутньому має перетворитися на комуна, і була твердо переконана, що її чоловік каже правду.

Та й як йому не вірити? Два роки був на фронті, а два в полонї... Багато світу бачив, людей чужостороннїх зустрічав.

І ще пригадала Костенчиха збори земельної громади два

місяці тому. Тоді її чоловік вийшов на ганок, провів шорсткою долонею по голоному черепу і сказав до сірого, мовчазного натовпу дядьків:

— Товариші, згадайте двадцятий рік! Тоді нас закликали до партії, а ми не йшли. Тепер багато з вас хотіли б вступити до партії, але не всіх партія прийме до себе. Так само і з колективом. Сьогодні ви недовірко ставитесь до СОЗ'у, не вступаєте в нього, а буде час, коли всі захочете в наш СОЗ. А час той уже недалеко. Гляньте, заворушилася кругом біднота. Валом до колективів іде. У Клевцовій СОЗ перейшов на комуну. В Панасівці другий СОЗ утворено, в Григорівці пів села колективізовано. Куркулів збираються виселяти.

Тоді (пригадала Костенчиха) в сірому натовпі ворухнулося кілька постатей, розмірено наблизилися до ганку, підвели догори чорні від бруду долоні:

— Пиши мене!

Так два місяці тому в Шевелівці утворено СОЗ.

Тимчасом колотнеча поміж бабів не вгавала.

— Чия б гарчала, а твоя б мовчала,— докоряла комусь огрядна, восьмипудова Степаненчиха.— Як старцювали раніш, так і старцюватимете... Не врятує вас советська власть. Нерадивому скільки не дають— все одно толку не буде.

— А таки не буде, бо в церкву ходити забули, в бога не вірують...

Хіба це люди? Дияволи якісь! І карі на їх господньої нема,— влуталася в розмову Гуциха, тимчасом протискуючись до прилавку.

— Там уже чи дияволи, чи ангели, а ви, тіточко, до прилавку не суньтєся,— одтискуючи її, втрутилася в розмову жінка Карася—весела, вродлива цокотуха.

— Вони, кумо, святі та божі всі такі. Так і дивляться, де б нашого брата обдурити. І бога свого не бояться.

— Хіба це люди? Анцихристи якісь... Свят, свят! З ними тільки гріха того наберешся,— причитувала Гуциха.

— Нічого, тіточко, ось одріжемо собі землю. Не будемо вам заважати,— весело сказала Карасиха,— ми гуртом будемо, а ви самі собі.

— Так ото й одріжете! Не діждете!— як сірник спалахнула Говорушиха.

— А хіба що, може ваша милість не розрішить?— глузливо запитала Костенчиха.— Візьмемо й одріжемо... вас і питати не будемо.

— Ну, язики ж у бісової віри дочок!.. Сам архирей з ними б

не збалакав,— усміхаючись, сказав Свириденко, підходячи до Рідкодуба.— Лихо з ними, та й годі.

— А ви скажіть продавцеві, хай строго додержує порядку. Спочатку по записках комнезаму.

— Та він знає. Тільки хіба з жінками порядок наведеш?

— Рогачами виженемо й вас, і ваших землемірів,— долетіло до вух Рідкодуба, коли він виходив з крамниці...— Знайшлися розумаки... Землю переділяти...

— І переділимо, ось тоді побачите!

Рідкодуб знав, що мова йшла про наступний приріз землі товариству спільного обробітку, і тут же вирішив, що справа ця надзвичайно відповідальна і до неї треба як слід підготуватися.

Але, прийшовши до сільради, він пересвідчився, що готуватися вже запізно. Був саме понеділок, а в папірці, що йому з радістю показав Карась, значиться, що землемір приїде в середу. Лишалось два дні.

— Значить, до району доведеться поїхати тільки в четвер. На поділї треба обов'язково бути,— вирішив Рідкодуб, і тут же почав радитися з Карасем про готування до прирізки. Треба було зробити так, щоб і землю одрізати, і від хлібозаготівлі не відвернути уваги населення. Згодом прийшов Костенко, а з ним і Микола Стрепет. Тепер уже вчотирьох до самого обіду радилися вони, обговорювали до найдрібніших деталей усі справи шевелівські, а об обідній порі Рідкодуб довго й настирливо вигукував у засмальцьовану трубку допотопного телефона:

— Мені секретаря райпарткому!

Ідучи обідати, біля Говорушиного млина він зустрів заплаканого Павлушу. Хлопець ніяк не міг заспокоїтися, що його так жорстоко скривджено. На привітне запитання Рідкодуба, чого він галасував уранці, Павлик нічого не відповів, тільки похнюпився, затулив очі рукою і тихо пішов у напрямі до церкви. Біля церковної огорожі паслися бойкові гуси, і Павлуші була доручена відповідальна робота: стежити за ними, щоб, чого доброго, не залізли в шкоду.

У хаті стара Бойчиха готувала обід.

— Оце, Михайловичу, тількищо з кооперації. Ну, й лихо з нашими бабами. Що вже ж і кляті, нечисті душі... Як зняли колотнечу, аж небу жарко. Ті, що з записками, кажуть, вроді їхня перша черга, а ті, що за хліб — собі не хочуть уважити... Насилу я добилася — купила таки дівчатам по хустці. Буде що ради неділі на голову нап'ясти.

— А ви ж на чий стороні були—на незáможницькій, чи, може, з Говорушихою та Степаненчихою?

— Диви, звідки ви знаєте, що вони там були?

— Заходив, слухав балачки їхні.

— Мені що? Мое діло маленьке... Я й сказати доладу не вмію... За нас, спасибі їм, Карасиха та Костенчиха застоювали. Теж уміють слово сказати. Балакучі, сукини дочері! Понасобачувалися від чоловіків.

— А хлібець за хусточки все таки понесли?— запитав Рідкодуб, сідаючи за стіл.

— Понесли то понесли, нічого не поробиш... Треба. Ну, тільки й вашого брата згадували там, аж слухати страшно було.

— Хіба? Добрим чи поганим?

— Вбивати, кажуть, абощо треба отих уповноважених. Може, їх менше їздитиме до нас... Спокійніше, мовляв, буде. Отакі-о кляті баби.

— Плешуть язиками, бо робити нічого,— сердито бовкнув старий Бойко, вмощуючись на покуті.— Стара, налий там чарчину!

Стара дістала з мисника надпиту пляшку гіркої, обережно налила келішок і поставила перед чоловіком.

— А ви так таки і не покуштуєте?— спитав Бойко Рідкодуба.— Воно що не кажіть, а пользительно перед обідом чарчину перехилити.

Цю пропозицію старий Бойко робить Рідкодубові щодня і завжди без наслідків.

— Спасибі, не хочу звикати, а то тоді так зап'ю, що горілки у вашій кооперації не вистачить,— пожартував і сьогодні Рідкодуб.

Старий Бойко всміхнувся, потім покректав трохи, поморщився і, заплющивши очі, перехилив чарку. Далі витерся рукавом сорочки, крякнув і взявся за ложку.

А згодом, повівши долонею від грудей до живота, сказав з насолодою:

— Ну й пішла ж, бісова кров, мов брехня по селу!

Обідаючи, Рідкодуб бачив, як у двір, високо підтикани, з сапами на плечах увійшли Оленка та Христя. По той бік шляху дівчата дополювали баштан, а тепер простували на город.

— Дівчата обідали, мабуть, що й у хату не заходять?— запитав Рідкодуб старої.

— Атож... Хай сьогодні ще картоплю за садком обгорнуть.

Рідкодуб, угледівши Олену, згадав, що на сьогодні призна-

чена репетиція, і чомусь стало приємно при згадці, що ввечері в сельбуді він зустріне повно молоді.

Васько Плотник без жалю розтягатиме гармошку, а Колька - тракторист сидітиме зігнувшись і мовчки смалитиме цигарку, аж доки з місця не зірветься Оленка. Тоді й він, одкинувши недокурок і збивши на потилицю кашкета, підлетить до неї і вітряна „полька“ заповнить всю його увагу.

Васько по-старому нарізуватиме до сьомого поту, а відтак, стомившись, підійде до Оленки і настирливо домагатиметься від неї відповіді:

— Так чи ні?

Насправді ж сьогоднішній сельбудівський вечір почався з невеликого конфлікту.

— Ламається на макарони, а з кармана лапша сиплеться, — обурювався Колька, — спочатку роль Павла взяв, а тепер Петра йому давай... Завжди ти, Стьопка, на прозьбу здаєшся!

— У мене погано вийде Павло, я вже знаю, а Петра зроблю на ять. Ось тоді побачите, — уперто, не дивлячись ні на кого, наполягав на своєму Степан Говоруха. Після холодної він став мовчазний, похмурий, зовсім відмовлявся виводити на вулиці, але роль Петра в п'єсі „Боротьба“ взяти погодився.

Рідкодуба він не помічав, наче його не було в Шевелівці, і тільки іноді зиркав на нього гостро і злісно.

— А як Васько, чи згоден мінятися? — бачачи, що переконати Стьопу неможливо, запитав Колька Стрепет.

— Мені все одно, чи Петра, чи Павла, аби вистава пройшла добре, — швидко погодився Василь.

З кожним днем його все більше вабив Рідкодуб, і він тепер всюди намагався довести йому, що Васько Плотник, дарма що не дуже грамотний та начитаний, а діло добре розуміє. Він, Васько Плотник, знає, як треба поводити себе в таких громадської ваги справах, як готування вистави. Він же не Стьопка Говоруха... він комсомолец справжній.

— От погано тільки, що часу дуже мало. Роль велика, переписати не встигну, — тільки й сказав він покірно на запит свого друга - тракториста.

— Нічого, під суфлера жаритимеш, — підбадьорював той. — Тобі не первина.

Рідкодуб вирішив улаштувати виставу в міжнародний день кооперації, а до шостого липня лишалося всього кілька днів — тому й вибрав він цю невеличку триактну п'єсу.

П'єса була простенька і змістом і формою, вона не вимагала

спеціальних декорацій, дії проходили в хаті і в лісі, а зробити на сцені ліс для шевелівських художників — усе одно, що раз плюнути. На це вони мастаки. Нарубають у байраці гілля, потикають у щілини поміж дошками, потрусять долівку травою — маєте справжній гай, та такий, що й Петрицький або Меллер позаздрили б.

Так званий реквізит теж легко можна було дістати. Преса показувала боротьбу між двома братами, Петром і Павлом. Павло — бандит, дезертир. Петро ж — комуніст, червоний командир, що приїхав у своє село ловити дезертирів і серед інших спіймав свого брата — бандита. Ясно, що такий зміст потребував рушниць, револьверів, червоноармійського одягу і обов'язково великих чубів для бандитів. Все це хлопці й дівчата обіцяли добути і вже сьогодні почали радитися, хто й що саме повинен принести на виставу. На дівчачу долю завжди випадало постачати рушники, скатертини, посуд, рогачі й усе інше, що мало надати порожній сцені вигляду заможної селянської хати. Цю місію вони охоче взяли на себе й цього разу.

Ну, а хлопці, звичайно, дістануть мисливських рушниць, їх у Шевелівці скільки завгодно. Збереглося де в кого й червоноармійське вбрання. Правда, воно було притерте, заношене, давно вже втратило свій захисний колір, і від частого прання стало навіть білим, але то дурниця... Аби були блискучі мідяні гудзики з серпом і молотом та червоні петлиці на комірі. Цього вже було цілком досить для того, щоб Петро в такій блузі нагадував справжнього червоного командира часів 1919 року. От тільки револьверів бракувало. Був порожній наган у Гаврюшки, але що з нього толку, коли жодного патрона в ньому нема. Треба ж було дурному його власникові без ніякої потреби вистріляти всі патрони.

— Хіба тільки для хворми начепить, — розчаровано казав Івась Литвиненко.

В цей час всі поглядали на Гаврюшку докірливо і насмішувато...

Правда, Рідкодуб дасть свого „стеера“. Це добре, у нього напевне цілий заряд. З нього можна буде так пальнути, що шибки в сельбуді забряжчать. Тільки хто й зна, кому довірить свою „машину“ Рідкодуб.

Ще деякий час воловодилися дівчата, не погоджуючись одразу брати ролі. Їх захоплено умовляли Оленка та Паша, що глибоко вірили в успіх вистави і старанно готувалися до неї. Іноді й

Рідкодуб ставав їм на допомогу, переконуючи якусь надмірно соромливу дівчину.

— Диви, як записалася... Наче старостів приймає! — кепкували з таких хлопці.

— Не чіпайте, вона хоче, щоб їй поклонилися.

Звичайно, такого одностайного громадського натиску дівчина не витримувала і, врешті, погоджувалася взяти роль. Після довгих і гострих суперечок, після надмірного галасу й зайвої молодечої метушні справа ніби налагодилася.

Ролі розподілили, на суфлера урочисто коронували маленького білявого комсомольця Івася Литвиненка і, нарешті, виявилось, що бракує лише так званого художнього керівника. Одноголосно, крім Стьопки Говорухи, що весь час похмуро мовчав, усі запропонували Рідкодубові взяти на себе цей обов'язок. Раніш учитель показував, що й до чого, а тепер хто ж візьметься, як не він? Не доручати ж справді таку важливу справу Гаврюшці... Він хоч би лампу та гасу добув, і то було б добре.

Рідкодуб ніколи не грав на сцені, але для того, щоб бути добрим головкомандувачем, не завжди обов'язково починати з рядового солдата. І він погодився.

Отже можна було починати репетицію.

Гаврюшка приладнав лампу посеред сцени, Івась Литвиненко, суфлер з трирічним стажем, уже сів на стіл і розкрив зачитану до дірок книжку. По сцені, чекаючи розпоряджень Рідкодуба, нетерпляче сновигали дійові особи. На обличчя їм відразу лягла свідомість узятого на себе обов'язку і печать ледве вловимого стриманого хвилювання.

Гаврюшка поважно підійшов до так званої „рампи“ і, прокашлявшись, урочисто проказав:

— Товариші, репетиція починається... Прошу сидіти й не розговарювати, потому мішать будете... Хто не хоче, може вийти. Остальні не робіть безпорядку.

У залі загуркотіли лави. Рідкодуб розташував дійових осіб для першого виходу і, одійшовши трохи вбік, моргнув Івасеві Литвиненкові.

— Давай.

РОЗДІЛ XI

Вранці з Карасевого двору вирушила процесія. Складалася вона переважно з дорослих чоловіків, але, придивившись пильніше, можна було помітити з десяток молодичь. Чималенько

було й дівчорі. Вона замикала процесію, і здавалося, наче вона взяла на себе обов'язок галасувати й говорити за всіх. Чоловіки виступали статечно, не поспішаючи, стиха перекидаючись словами.

Так раніше ходили з хресним ходом. Але созівців не можна було запідозрити в надмірній релігійності; причина урочистості й поважності була зовсім інша.

Попереду, високий і худорлявий, у форменому кашкеті, у високих юхтових чоботях та у френчі кольору хаки, проводирем виступав молодий безвусий землемір, тримаючи під пахвою тоненьку теку. Поруч нього веселий і балакучий Костенко ніс на плечах великий жовтий штатив, а з другого боку Карась обережно, щоб не пожмакати, обома руками тримав плани шевелівських земель.

Обернувшись і глянувши по натовпу, Рідкодуб запитав голову КНС:

— А де ж Микола?

Тракториста справді в гурті не було.

— Лишився трактора чистити. Якась падлюка сю ніч мотор піском засипала. А ми ж хочемо завтра й оранку почати. Готується наш тракторист.

Минули останні подвір'я. Підійшли до балочки і стали перед невеличкою вузькою дощаною греблею. За балочкою починався шевелівський степ, що однині ставав ареною боротьби СОЗ'у й куркулів.

А йому, степові, ніби й діла ніякого нема до цього: хай собі б'ються, сперечаються, а він далі лежатиме, безкрай і байдужий, мовчки витримуючи на грудях своїх і дитячу дряпанину маленького парокінного плужка, і глибоку, аж до маслаків рану, що лишає по собі важке невмолимо-напористе чавунне страховище...

І дивне якесь оте гуркотливе створіння. Коли воно повзе грудьми степовими, не чути тоді ні протяжного погейкування, що нагадує розначливі зойки, ні сердитої лайки, ні частого нервового гупання істика по худих конячих ребрах, ні глибоких зітхань, ані монотонного упертого чухання потилиці.

Тільки чітко безперерійно вистукує, наче клацає велетенськими зубами, та іноді сердито фуркає отой неповороткий кінь. Зате ж як тихо тоді на шевелівських нивах... Ніби зовсім нема живої душі в степу.

Тільки іноді розкотиться, задзвенить на просторі високий молодий тенор:

Ге - е - й, по - ослалась шлях - доріженька
Широкая та убитая,
Ге - е - й, ге - й, широкая та й убитая,
Вой - да слізюньками перелитая.

Вурчить машина, басом акомпанує молодому співцеві, а він ще голосніше, ще захопленіше вигукує:

Тута пройшов та й некрутський набір,
Попереду комісар. —
Вой - да комісар молодий.

Хіба знає степ, що восени Миколі трактористові йти на півзів і йому жалко прощатися з своїм братом залізним? Хто зна, чи матиме в армії такого сильного й слухняного...

На горбочку, що по той бік греблі, розташувалися созівці. Над розгорнутою картою схилився землемір, а через його плече, фіксуючи найменший рух його пальців, уп'ялися в карту десятки широко розкритих цікавих очей. Враження було таке, наче то не землемір, а якийсь всесильний маг, чудодій, що на позовклій карті - оракулі вичитує кожному його долю.

А в цей час шевелівською вулицею, охляп на коняці, шалено мчав юний вершник. Коняка летіла скоком, і дванадцятилітній простоволосий хлопчина, що сидів на ній, наче обрубаними крильцями, вимахував ліктями рук, а ситцева сорочка його пухирилась від швидкого бігу. Тільки велике нещастя могло примусити хлопця отак гнати коняку.

Микола Стрепет саме голчерева лежав під трактором, стиха мугикав пісню і загвинчував гайку. Він уже уявляв себе бравим червоноармійцем з рушницею на плечі. І раптом вухо почуло стукіт кінських копит по пересохлому шляху. Виглянув спід трактора на вулицю. Здивовано знизав плечима:

— Чого це Свириденків Петрусь так літає? Нещастя, мабуть, якась.

Знову зручно вмовстився під трактором і згадав, що коли місяць тому на загальних зборах стояло питання про нарізку землі созівцям, старий Свириденко та ще кілька чоловіка трохи стола президії не перекинули. Та воно й не дивно. Найкращі їхні ділянки мають перейти созівцям. Свириденків Петрусь, мокрий і брудний, підлетів до Говорушиного двору.

— Дядьку Микито! — гукнув він на Говоруху, що порався на піддашині комори. — Дядьку Микито, ось ідіть швидше сюди... Та швидше, дядьку!

— Що там таке? — важко сперся на ворота Говоруха.

Ворота жалібно заскрипіли.

— Приїхав уже... ділять... Щоб я вмер, ділять...

— Хто приїхав, кого ділять?.. Кажи толком, хлопче. Іч, за-сапався.

— Та землемір же приїхав!

— Хіба? Де ж він?— жвавніше вже запитав Говоруха.— Де, га?

— На полі з комуною... ділити пішли...

— Не брешеш, правду кажеш?— раптом насупився, похмарнів старий.— Ділять, значить?

— От накажи мене бог, ділять,— переконливо й розмашисто перехрестився Петрусь.— Мене батько послали й до Гуців, і до Гливких. Поїду мерщій. Но - о!— стьобнув він коиячину, радий випадкові вихицем пролетіти вулицею.

— Так, значить, нарізують,— уже сам до себе промимрив Говоруха, а потім швидко пішов до хати, гукаючи на город:

— Стара, чуеш, а йди швидше сюди та знайди лишень чумарку! Де ви її запроторили?

Горпина, важка й дебела, швидко метнулася в хату виконувати наказ чоловіків.

Через хвилину зграєю чорного гайвороння прошуміла над Шевелівкою тривожна звістка:

„Приїхав якийсь високий з кокардою на лобі — созівці вночі привезли, щоб ніхто не бачив, а тепер ходять і без жалю розпанахують поле: кращу — комунії, а невдобну людям лишають“.

Вибігали з дворів молодичі, повиповзали старі баби, метушилася дітвора, лементували на розі селяни. В гурті стояв високий вродливий Степаненко.

Гарячився, розмахував руками:

— Воювати треба, хазяїни, бо видушать нас оті комуїсти! От слово, видушать!

— Закону такого нема, щоб землю їм нарізати,— вставив горбатий кислоокій Гуць.

— Самовільники, виходить! Проти порядку, значить!

— Атож... Для них закони не пишуться... Що захотіли, те й зробили.

— Піддурили нас на сході! Голоси неправильно порахували! Їхня власть.

— А землемір без закону хіба приїхав би? Іть він казьонний чоловік,— несміливо висловив свій сумнів хтось з наелектризованого натовпу.

— Підкупили сукини сини... Не інакше, а так чого б йому? Попід дворами бігала дебела Горпина Говорушиха... Руки

в безмежному розпачі ламала, голосом не своїм вичитувала, приказувала... Наче за батьком рідним тужила.

— Ой, мої ж людочки, та мої ж сусідочки... Та не Істи нам хліба святого, та не бачити земельки своєї...

— Та не кажіть, кумасю, хай бог милує! Аж страшно, хай йому...

— Хіба ми вже так бога прогнівали?

— Отака напасть!..

— Прогнівали, мої дорогі, та ще які!.. Анцихристи на землі ходять, пекло хочуть завести... Хрестом святим треба їх та водою свяченою!

З другого кутка швидко наближався ще більший гурт жінок на чолі з Степаненчихою.

— А він який, хоч на чоловіка схожий, чи таки нечистий? — цікавилася одна з молодичь.

— Нечистий, от побий мене бог, нечистий! Високий такий, цибатий, на обличчі й на голові жодної волосини... Кавуном голова виблискує.

— І-і-х, ти ж, матінко моя! По батюшечку б треба...

— Простягся він, людочки, серед степу й ноги розкидав.

— Розкидав?

— Розкидав, моя сватонько дорога, розкидав, — інформувала крізь сльози Степаненчиха, — і біля нього плани, а в тих планах він усю землю нашу бачить, а ще біля нього машинка така на трьох ногах... Подивиться він оце в машинку — і скільки око гляне, комизі віддає. А потім вилупить баньки на плани та тільки — тик, тик в них пальцем, а палець у чорному волоссі, а кіготь на ньому довгий... Ну, нечистий, та й годі!

— Ой, кінець світові прийшов, сестриці, ой, хто ж нас порятує! — не витримала кума Мокрина, найперша на весь куток тужильниця.

— А щоб вона та крізь землю провалилася, ота камунія треклята! Мору на неї немає!

— Не лайте людей, тіточко, хіба люди винні? Кожне хоче, щоб краще.

— Невинні, невинні, а хто ж і прикликав отого нечистого, як не вони?

— Ходять за ним усією камунією, машинку його на трьох ногах переносять, а Карась плани розгортає, щоб його сира земля пригорнула!

— Тепер не розбереш, звідки й лихо йде... І таке настало, моя доле, що й батька рідного бійся.

— І, моя ж кумасю, моя рідненька... Світ перевертом пішов! Земельку нашу, рідну земельку отим голопузим нарізають, — тужила кума Мокрина.

— Не дати їм, шибеникам! На головах їхніх машинку побити! — заверещала, стукаючи кулак об кулак, Гуциха. — Щоб вони дітей своїх не діждали бачити, сто чортів їхній матері!

— Не дати, легко сказати — не дати, а мо' вони оружонні.

— Рогачами їх, кочергами! — вигукнула назустріч Степаненчиха.

— По батюшечку б послати, — підсумувала Говорушиха.

Два натовпи жінок, скаженіючи в загальному лементі й розпачі, злилися в один.

Вже хтось погрозово вимахував у повітрі коромислом. Натовп підкотився до чоловіків.

Налетів на них, наче шквал на прибережну скелю.

З кулаками та безладним галасом полізли на мовчазних, помурних господарів. Ті аж позадкували трохи.

— Чого ж ви стоїте, пічкурі нещасні?!

— Ждете, доки останню сорочку знімуть!..

— Пішли б, та по зашийку їх, треклятих... Щоб не чіпали чужого!

— Правду баби кажуть, давно б пора роги вкрутити, а то дуже розпустилися! — вигукнув Степаненко. — Молодці баби... Ій-бо, молодці!

— Батюшечку б та з хрестом на них, анциболотів, — репетувала Говорушиха.

— Дурна! — сіпнув її за рукав Говоруха. — Батюшечку, батюшечку... Не до молитовки тепер... Ніколи слину розпускати з твоїм батюшечкою. Киями їх та рогачами, сукиних синів... Понімай діло, стара!

— Ану, баби, за рогачі та на поле! — гукнув Степаненко. — Ми вас піддержимо.

Вулиця вщерть налилася погрозами... Здавалося, звичайного людського слова зараз ніхто б не зрозумів. У повітрі густою слизькою хмарою плавали прокльони, молитви, сльози та істеричні вигуки.

Щось подібне було в Шевелівці лише позаторік, коли гарячого липневого дня вогнем узялася ціла вулиця. Правда, тоді галасували, тужили й молилися від жаху, а тепер сліпа чорна лють вирувала на вулицях.

— На поле! На поле!

— Не діждуть з нашої земельки хліба їсти!

— Подавляться нею!

Над сірим безладним натовпом хитався ліс рогачів, залізних кочерг, лопат...

Уздовж вулиці посунула юрба, бентежачи собак, лякаючи дівбору.

Попереду, мов справжні полководці, виступали Степаненчиха, Гуциха та Говорушиха. Кожний їхній вигук підхоплював обурений натовп.

А позаду назирці за жінками тихо посувалися дядьки. Більша частина з них, зрозумівши, чим тут пахне, поволі відставали від гурту і непомітно зникали за ворітьми своїх дворів, але щось понад десяток заможних з Говорухою та Свириденком на чолі рішуче простували за галасливим баб'ячим загоном, як справжній, надійний його ар'єргард.

Якого страшного, лютого ворога йшла зустрічати ця розхвильована дика орда?

А „ворог“— созівці на чолі з „анцихристом“ -землеміром захоплено тягали довгий мірчий ланцюг. Він приємно шелестів стернею, а довгий землемір, збивши кашкет на потилицю, пильно вдивлявся в теодоліт і робив знаки рукою.

По тому сліду, де протягали ланцюг, виростали чорні, наче нагорнуті ховрахами могилки. То, глибоко вганяючи в землю гострі блискучі лопатки, созівці відзначали межу свого майбутнього гуртового поля.

— От розкіш Миколі буде, не часто доведеться трактора повертати,— сказав Рідкодуб Костенкові.— Запустив раз і пішов, скільки оком кинеш. Гарно буде!

— Хвакт. Та що там казати, ми через рік хіба ж таку комуну тут вжаримо... Всі газети про неї писатимуть... Ось тоді скажете, що брехня...

— Земля випадає добра. Це не секрет,— усміхаючись, сказав Карась, що лише сьогодні вперше, мабуть, за все літо скинув свій парусиновий плащ: він тільки що кинув тягати ланцюг, і лоб йому мокрів від поту.— Цікаво, як себе почувають наші землячки? Щось нікого з них не видно.— Глянув убік села Карась і остовпів: з балки з криком і вереском вилетів на горбок справжній, готовий до бою загін. Жінки мчали так швидко, що широкі спідниці їм надувалися вітрилами, а нові, позавчора куплені в кооперації хустки посповзали з голів і розкуйовджене волосся у деяких надавало всьому натовпу божевільного вигляду.

— От тобі й раз!— устиг тільки сказати Карась, і його завжди веселе обличчя похмарніло.

— Назустріч їм швидше! — зрозумівши, в чому справа, наказав Рідкодуб. — Ти голова сільради, — треба їх затримати. Інакше бійка буде... Ходіть! Ну!

Карась одну мить пом'явся на місці.

— Ходімо вдвох! — потяг його за руку Рідкодуб. — Що буде, те й буде. Думати ніколи.

Вони швидко, майже бігом пішли назустріч жінкам.

А Костенко махав кепкою над головою і щосили кричав, захлинаючись і ковтаючи слова:

— Товари... бросай! Швидше сюда... Ховай трубку!.. Товари...

Приклавши руку до козирка, на промежку, широко розставивши ноги, стояв розгублений землемір. Його спантеличила несподіванка, і він ніяк не розумів, чого від нього хоче Костенко.

Созівці підтюпцем збігалися до Костенка і мовчки похмуро дивились туди, звідки долітали вже окремі вигуки, слова.

— Геть з нашої землі!

— Щоб і духу вашого не було!

— Бузувіри прокляті! Нехристи!

— Голови попровалюємо!

— Ідоляки чортові!

— Камунія шолудива!

— Дайте нам отого городського!..

— По головах, по головах їх, чого дивитись, сестрички!

Костенко бачив, як Карась і Рідкодуб, розставивши руки, намагалися затримати розпалених жінок, і ще він помітив, що з балки виткнувся і зупинився гурт куркулів. Ледве встиг він пізнати Говоруху та Степаненка, і для нього тепер було все ясно, як день.

— Контрреволю... товариші!.. Своло... не дають жити! — блідий шепотів він невідомо до кого, а землемір, що на ту пору надійшов до гурту, помітив, що в голови комнезаму руки трясуться, наче в пропасниці, і губа нижня витяглася і зрідка здригалася, немов від електричного току.

Гін за двоє над шляхом самотньо стояла покинута „машинка“ на трьох ногах, і виблискував на стерні вороною стрічкою довгий мірчий ланцюг...

Вже не бачив Костенко ні Карася, ні Рідкодуба. Збила з ніг, зім'яла їх юрба і вже передні до гурту созівців добігали. Міцно виматюкався Костенко. Не стерпів, і землеміра не посоромився.

— А - а - а! Дайте нам його!

- Землеміра нам!.. Де він там!
- На голові машинку розіб'ємо!
- Сукини сини, іроди... Геть з нашого поля!..
- Геть, геть к чортовій матері!

Костенко побачив вирячені на землеміра дикі розлютовані очі і чув злісну зливу п'яної лайки.

Швидко повернувся до нього, остовпілого, з розкритим ротом:

— Тікайте швидше... Рятуйте трубку! Розіб'ють...

Землемір нерухомо стояв і на очах бліднів.

— Я стрілятиму,— видавив він, стиснувши щелепи. Голос його хрипів і дрижав... Рука швидко шугнула в кишеню.

— Не треба! — рвучко вхопив його за руку Костенко.— Пізно вже, не pomoже! Тік...— але домовити голові комнезаму не вдалося. Щось важке з розгону лягло йому на голову, хруснуло, потім навалилося на нього важке й гаряче, зім'яло і одкинуло вбік невеличку легеньку людину.

Коли схопився на ноги і помчав прожежком, бачив поперед себе високу зігнуту постать землеміра, що біг у напрямі, де стояв теодоліт, а слідом отарою поспішали созівці.

Неодступно за ними, настигаючи, плуталися в спідницях жінки. Ні, не жінки, бо хіба можна було назвати людьми оту фанатичну зграю божевільних істот? Вони більше нагадували невиданих досі звірів, раптом випущених зза ґрат.

— Допустіть нас до нього, підсліпуватого, диявола очкастого!

— Ми його з землею змішаємо!

— Голову провалимо!

— А - а! тікаєте, сто бісів вашій матері!

— Машину хочете врятувати? Чорта пухлого!

— Не втечете... Наздоженемо!

— Не врятуєте! Розтрощимо на тріски!

— На печі знайдемо, поганців!

— Ми нагодуємо вас земелькою! Щоб уперек гóрла стала.

— А - а - а!

— О - о - о!

— Навкидя їх, нехристів!

Іноді созівці, почувавши, що юрба їх наздоганяє, спинялися на мить, виставляли наперед гострі блискучі лопатки і тоді землемір віддалявся від переслідувачів. Але, здається, і гарматні постріли не зупинили б того шаленого потоку спідниць, хусток, розпатланого волосся, перекошених п'яних від злоби ротів і цілого лісу рогачів.

— Не врятує землемір „машинки“,— майнуло в голові Ко-

стенка.— Не встигне.— І він подався до тринога навпростець, аби добігти раніш, ніж від нього лишаться тріски. Підбігли до теодоліта разом з землеміром.

Одним поглядом порозумілися. Костенко вхопив триніжку, землемір зірвав з нього приладдя і, пригнувшись, обидва шугнули в зелене море пшенички.

Тепер їх не спіймають. Вони, не зупиняючись, інстинктивно мчали що було сили, спотикаючись і збиваючи ногами темно-зелені молоді стебла. Здавалося їм, що ось-ось їх настигнуть і тоді— капут: один-два вдари по головах і справа скінчиться.

Лемент і вигуки поволи віддалялися від них і, збавивши бігу, Костенко раптом відчув смертельну втому, та ще голова боліла і здавалася важкою й гарячою, налітою розтопленим оливом.

Впав ниць щуплявий Костенко на присмалену сонцем траву, і гострі худі лопатки під мокрою брудною сорочкою швидко поривчасто заходили; невідомо, чи плакав від розпачу й безсилої люті голова неможливицький, чи, може, просто засапався від швидкого бігу і тепер ніяк не віддихається. А сажнів за три від нього так само ходором ходили груди землемірові. Він лежав горілиць і чомусь одвернув очі від Костенка. Так і пролежали аж до смерку мовчки, не наважуючись ані заговорити, ні навіть поглядами перекинутися. Біля одного лежав врятований, але непотрібний тепер штатив, а біля другого гострим писком врився в пісок диск теодоліта.

А тим часом баталія не припинялася. Коли вже зовсім, здавалося, нема на кого бабам полквати, зза кряжа від Завгороднівки вилетів гурт хлопців. Попереду, вимахуючи залізним роздвижним ключем, розхристаний, у чорному засмальцьованому одягу біг Микола Стрепет, а за ним поспішали Васько Плотник, кілька молодих хлопців і навіть дорослих чоловіків. Були в цій новій силі й жінки. Вони, теж репетуючи, ледве встигали за швидконогими хлопцями та чоловіками.

— Комсомольці біжать,— не дивлячись на Рідкодуба, що обтрушував пил з френча, сказав чи то радісно, чи безнадійно Карась. Вони стояли на шляху обидва в пилюзі, в брудному пом'ятому одязі. З балки вслід їм дивилося десятка зо два нашішкуватих очей, що протягом усієї баталії з захопленням стежили за атакою свого войовничого жіноцтва.

Рідкодуб і Карась бачили, що Костенко з землеміром утекли, а потомлені переслідувачі гордовито поверталися назад: тепер шматки грубого, зовсім не жіночого реготу долітали до Рідкодуба...

— Ех, як я його та коромислом ... Аж присів, ей-право,— похвалялася Степаненчиха, взявшись в боки і показуючи два разки міцних зубів.

— Та кого це так, кумасю?

— Придсідателя того шолудивого. Комизу. Шкода тільки, що високого не спіймала, а то б він мені більше не міряв чужої землі. Я б йому одміряла три аршини!

— Ги-ги-ги! Ну й кума! Як скаже!

— Сміх, та й голі, сестрички!

— Настояща війна ... Єй-право!

— А тікали— як зайці! Так і залопотіли кукурудзінням.

— Щастя їхне, що втекли ...

Щоб не зустрічатися з ними, Рідкодуб і Карась звернули були вбік і навпростець, з похиленими головами і червоними від сорому вухами, простували до Завгороднівки ... Були певні, що сьогодні вже на полі їм робити нічого. А тут комсомольці як спід землі вирости. Червоні, засапані від бігу.

— Треба не дати їм зійтися. А то знову чорт зна що вийде. Пізно вже,— сказав Рідкодуб, дивлячись на вкриті пилом носки своїх черевиків.

— Конешно, спізналися. Це не секрет ...— погодився Карась.

До них підлетів Микола Стрепет і став з розгону, хекаючи й вимахуючи ключем.

— Де вони? Кого б'ють? В чім справа?

— Заспокойся, товаришок. Вже ніхто нікого не б'є. Можеш вертатись додому,— сказав йому Рідкодуб сухим і терпким голосом.— На сьогодні годі.

— А землю ж як, одміряли, чи ні?— наївно запитав Васько Плотник.

Йому нічого не відповіли, і він чомусь з великим жалем подивився вслід зігнутих, пом'ятим постатям Карася й Рідкодуба.

Важко було дивитися на весь гурт. Посередині, схиливши голову, з ключем в обвислій уздовж тіла руці, стояв Колька-тракторист, а навколо нього десятка зо два чоловіків, жінок, хлопців.

— Скажи їм, щоб розходились, чого ж стовбичити серед степу,— роздратовано бовкнув Рідкодуб Карасеві.

Той мовчки обернувся і сказав голосно:

— Миколо, ану додому, до трактора ... Робота не жде ...

— Зараз піду!— відповів тракторист і, похнюпившись, тихо пішов слідом за Карасем та Рідкодубом.

За ним слухняно і мовчки, по одному, по двоє, почали роз-

ходитись і інші. Всім було ясно, чим скінчилася сьогоднішня прирізка землі. Один лише Васько Плотник ніяк не міг зрозуміти: чому це Карась та Рідкодуб хоча б угору не почали стріляти, щоб налякати клятих баб? Адже у них у обох є револьвери. Чудні якісь хлопці, мабуть, щось знають,— з любов'ю до них подумав гармоніст.

Входячи в село, Карась казав:

— А помітив, з Колькою Стрелетом і старий Бойко прибіг, і Оленка, і навіть Свириденків. Це не секрет. Прибуває нашого полку.

Рідкодуб нічого на це не відповів. Помовчавши, сухо сказав: — Зайду до тебе, вмиюся, обтрусюся як слід, а ввечері вже додому.

— В райвиконком сьогодні сповістимо, чи як?

— Завтра сам поїду. Не треба дзвонити.

— Тоді захопіть з собою й землеміра... Покищо йому нічого тут робити. Це не секрет.

А ввечері, коли стемніло, Рідкодуб швидко йшов додому. Хотілось прийти в тихеньку чепурну кімнатку, впасти на м'яке ліжко і, вдихаючи любисток і м'яту, заснути надовго.

Було до одчаю боляче й гірко.

Біля сельбуду його перестрів Гаврюшка.

— Драстуйте... Де ви цілий день були? Шукав, шукав,— дурнувато всміхаючись, почав він.— І на квартирі був, а вас нема, і Оленки нема.

Рідкодуба опанувала лють.

Заговорив хрипко, голосно, сердито.

— Де ви? Де ви? Скажи, де тебе чорти носять?! Чому не був там, де всі? Комсомолец ти, врешті, чи ні? Живете тут, мов бур'ян... думаєте, що хтось за вас зробить! Чекаєте з моря погоди... На поле треба було вийти. Разом з усіма. Теж ячейка!.. Комсомол! Розігнати б вас, таких комсомольців, а тебе, Гаврюшко, першого!..

Хлопець ніяково моргав очима.

Він ніколи не думав, що завжди спокійний і розважний Рідкодуб може так сердитися.

— Я не знав... А то б пішов... Щоб я скис, пішов би. Хіба мені важко, чи що?..

Поволі вся лють Рідкодуба танула, за водою кудись упливала. Справді, чого він ні з того, ні з цього накинувся на дурнуватого й добродушного Гаврюшку? Хіба він винен, що трохи не добирає, як, що й до чого?

Через хвилину, вже зовсім іншим, таким простим і людяним голосом утомлено сказав:

— Ех, Гаврюшко, вся справа в тому, що ти зовсім не погано навчився світити лампу в сельбуді і розставляти стільці на сцені. А от патрони з свого нагана по-дурному вистріляв у воду... Даремно, товаришок. Не туди!

Гаврюшка ніяк не міг второпати, до чого гне Рідкодуб, але щирість у його голосі подобалась завсельбудинку.

— Тепер я і сам бачу, що по-дурному. Та вже пізно. Не повернеш.

— Тож то воно й є, хлопче,— майже весело сказав Рідкодуб.— А от сьогодні нас перемогли, браток. Там на полі... Не баби перемогли — темрява перемогла, Гаврюшко... А ти завсельбуд. Повинен за нашу культуру в селі боротися. Розумієш? Он яка справа, брат. Ну, бувай. Сильно таки нас сьогодні притиснули...

— Репетиція ж буде... Приходьте! — бачачи, що Рідкодуб уже йде й зникає в темряві, гукнув, благаючи, спантеличений Гаврюшка.

— Попробуйте без мене. Хай там Микола або Васько показують.

Дома, не вечерявши, Рідкодуб зрізаним деревом упав на ліжку.

Але заснути не міг. Думав, що в столиці куди краще працювати: там, принаймні, не топтатимуться по тобі ноги дебелих куркулих і не одержуватимеш листів з попередженням, що „всьо рамно вб'ємо“.

— Завтра в райпарткомі обов'язково поговорю. Годі вже, або-що! Попрацював трохи... хай інших мобілізують. Я вже своє, здається, одробив...— засинаючи, вирішив Рідкодуб.

Але в райпарткомі були іншої думки.

РОЗДІЛ XII

Секретар зустрів його підкреслено весело і сказав, звертаючись до натовпу заплених людей, що жваво розмовляли, жартуючи, і жартували, розмовляючи:

— Ось і Шевелівка, а ми тількищо згадували...

Всі обернулися і на хвилину затримали очі на Рідкодубові.

— Поганим чи гарним?— вітаючись, запитав той і поклав портфель на стіл.

— Червневий план твої села виконали майже на сто процентів. Поганим нема чого згадувати. Правда, неправильно з горілкою у тебе вийшло. Не можна, братище, на горілці хлібозаготівельні плани будувати. Трохи перестарався, а втім, це дрібниця.

— Хотів двох зайців одним пострілом забити: і зайвину в куркулів узяти, і від пияцтва незаможників, хоч тимчасово, одвернути. Що ж тут такого...

— Не будемо сперечатися. В нашій роботі помилки неминучі, в цілому ж у тебе добре справа стоїть. Та чого ти стовбичиш перед столом, наче на іспиті? Сідай!— Потім, помовчавши хвилину, секретар сказав:

— Очеретянка, правда, трохи не довезла...

— Не турбуйся, довезуть,— упевнено сказав Рідкодуб і знову зацікавився людьми, що й одягом, і балачками страшенно нагадували його самого.

— Мабуть, усе наш брат — мобілізований з центру?

— Вони й є... У мене в районі працювало дванадцять чоловіка.

— Чому працювало, а не працюють?— здивовано запитав Рідкодуб.— Адже вони тільки на нараду приїхали, а потім знов на села...

— В тім то й річ, що доводиться розлучитися з ними,— сказав секретар.— Бачиш, вони вже з манатками... Телеграму з ОПК одержав, щоб звільнив їх...

Рідкодуб жваво запитав:

— Невже? Значить, завтра й я буду в Харкові?

— Не будеш,— холодно й твердо сказав секретар, дивлячись на велику чорнильну пляму у себе на столі.— Ти, Рідкодубе, лишишся ще на два тижні. Я цілком тобі співчуваю, дорогий товаришу,— але сьогодні покинути Шевелівку без уповноваженого з центру ніяк не можна... Ти сам це бачиш... ОПК дозволив затримати тебе.

— Чому ж решту товаришів звільняєш? Що я, гірший за них?— гостро глянув на секретаря Рідкодуб.

Обличчя в секретаря раптом похмарніло і гострий погляд його зустрівся з Рідкодубовим, мов дві шаблі на смертельнім герці.

— Ти сказав „гірший“?—поволі, з притиском на останньому слові, запитав секретар, не моргаючи очима.— А я думав, навпаки... Гірших у куркульські села ми не посилаємо... Розумієш?..

Рідкодуб спустив очі вниз... Він раптом якось ушух, знітився наче ранений у саме серце боєць.

Глухим і покірним голосом здоланого він пробурмотів:

— Ну, що ж?.. Коли так...— і, похнюпившись, сплив чомусь зір свій на грубих, сивих від пилу черевиках секретаря... Підшва на одному з них відстала, і Рідкодуб уявляв, як вона ритмічно шльопає, коли секретар, насідаючи на ліву ногу, шкутильгає вулицею.

Ще чув дотепні і влучні жарти товаришів, виголошувані хрипкими від частих промов голосами, і тоді всередині йому заворушилася зелена жаба заздрості.

Коли ж, нарешті, підвів голову, побачив, що секретар уже зовсім забув за нього і, не відповідаючи на дотепи, прикладав печатки до командировок під розмашистими прозаїчними словами:

Тов. N... пробув на хлібозаготівлях у N-ному районі з 5 травня до 4 липня і відряджається в розпорядження ОПК.
Підстава: телеграма ОПК від 3-VII.

Секретар РПК Самойлов*.

Тоді Рідкодуб зрозумів і відчув невмолимість, простоту і залізну логічність і слів секретаря, і сірого пожмаканого паперу — телеграми з ОПК. Йому стало байдуже до всього... Хай би оце зараз секретар кинув ставити печатки і сказав, що лише Рідкодуба не на два тижні, а назавжди, Рідкодуб не здивувався б і мовчки погодився б.

Але секретар, потиснувши руки тим, що від'їжджали, сказав зовсім інше:

— Ну, ходім, товаришу, поснідаємо і поговоримо... А то через півгодини у мене починається пленум райвику... Ніколи буде... У тебе, здається, є про що розповісти,— недвозначно всміхаючись, сказав Рідкодубові секретар.— Побили вас учора? Га?

— Хто тебе інформував?— широко здивувався Рідкодуб.

— Це не важно... Слухом, як відомо, земля повна.

Вони вийшли на ганок і назустріч їм ударило ніжним теплом липневе сонце. Через церковний майдан веселим натовпом одинадцять загорілих, обвішаних чемоданами комунарів швидко простували до залізничної станції... Їх сміх і голосні розмови й досі чув Рідкодуб.

— Ходім у потребилівку. Спека яка,— сказав секретар,— пляшку пива вип'ємо, абошо.

— Не заперечую,— з покірним зітханням погодився Рідкодуб.

— А ти тільки носа не вішай,— тепло, яось по-братерському сказав секретар.— Я розумію, що вертатися тобі до Шевелівки не дуже хочеться...

— До зарізу не хочеться.

— Так, можливо... Але подумай сам, чи тактовно було б після того, як учора вас з поля прогнали баби, сьогодні відкомандирувати тебе в округ... Знаєш, як розцінили б це Говорухи та Степаненки? „Злякався, сукин син,— сказали б.— Утік“. І тоді, вір мені, Рідкодубе, ні липневого плану, ні прирізки землі созівцям нам би довго не вдалося зробити... А на уповноважених з центру там би й уваги не звертали. Розумієш?

А й справді,— подумав Рідкодуб,— як він сам цього не второпав? Це ж так просто й правильно.

Замість відповіді він запитав серйозно, діловито:

— А скільки за липневим планом припадає на Шевелівку?

— Дві тисячі пудів Шевелівка та Очеретянка п'ятсот... Продадуть, не зігнуться...

— Дадуть то дадуть, але як з куркулями?.. Вчорашнього їм пробачити не можна... Треба заарештувати двох-трьох.

— Згоден. Я уже навіть сповістив куди слід, через кілька днів це буде зроблено, а тепер всі сили, всю увагу треба на хліб. Розумієш, на хліб! Ми свого не подаруємо, згадаємо й учорашню історію, і цілу низку попередніх. У мене там матеріалів досить...

Біля самої „потребилівки“ їх зустрів високий, смуглявий агітпроп райпарткому. Коли він сміявся, два разки блискучих зубів на фоні загорілого обличчя підкреслювали молодість, жвавість і зугарність.

— Привіт, привіт,— усміхався він Рідкодубові.— Оце добре, що приїхав... Зайдеш у райпартком, візьмеш тези до міжнародного дня кооперації. Доведеться тобі провадити його від імени райпарткому.

— Запрягаєте ви мене, хлопці, мов коня того,— ледве помітно усміхнувся й Рідкодуб.— За ці два тижні зовсім заїздите.

— Нічого... хлопець ти тее... Нівроку тобі... міцний... Витримаєш...

— Де там міцний!.. Жінки вчора трохи не побили... Ледве врятувався.

— Чули, чули,— засміявся агітпроп,—землемір казав, що ледве свій теодоліт врятував. Тільки оце зустрів його... Сміх,— каже,— і горе.

— Ти б його попередив, щоб він не дуже плескав... А то поїде по селах, почне розносити всюди... Ті, кому це на користь, підхоплять, а нам тільки нашкодить.

— Нічого, і так мовчатиме. Хлопець наш...—заспокоюючи, сказав агітпроп.

— А ти це куди настроївся?— запитав його секретар.— У райпарткомі нікого нема... Ходім з нами, перекусимо...

— Е, ні, товариші... Я на пленум. Уже час,—кинув він оком на маленький годинник на руці.— Пів на другу. Мабуть, усі вже зішлись.

— Тоді й я пішов... Бувай, товаришу,— подав секретар руку Рідкодубові.— Хай колись іншим разом поговоримо по душі... А Говоруху та Степаненка притисни як слід... Хліб у них є... Зроби так, щоб сами селяни про це голосно заговорили... Вони знають, тільки мовчать... Ворогів не хочуть собі наживати... Між іншим, використай для цього мітинг у день кооперації. А созізвч заспокой... Костенкові перекажи, хай більше не підставляє голови під коромисло...

Секретар, не випускаючи Рідкодубової руки, поспішаючи, давав поради... Збоку стояв агітпроп і всміхався своєю сліпучою усмішкою.

— Та що ти його вчиш? Він сам стріляний вовк,— сказав він, звертаючись до секретаря.— Ходім на пленум. А то чекатимуть там... Незручно.

— Пішли, пішли...

— Ну, бувай,— подав руку агітпроп.— Не ображайся, що затримали. Два тижні—діло невелике, нам ти здорово допоможеш. Завсєльбуду там візьми в роботу.

Секретар і агітпроп пішли до сірого цегляного будинку райвиконкому.

— А тези кооперативні?— навздогін їм, майже інстинктивно, вигукнув Рідкодуб.

— Зайди в райпартком... Там діловод. Візьми в нього.

„Значить, ще два тижні“,— подумав Рідкодуб і, не поспішаючи, пішов до райпарткому.

Здалеку почувся протяжний, бадьорий гудок паровоза.

Рідкодуб згадав товаришів, звільнених із хлібозаготівель, і уявив картину: саме оце поїзд підходить до вокзалу, і хлопці, мабуть, один поперед одного товпляться у вагон. Через дві години вони дома в столиці, а там шалений рух: трамваї, автобуси, наче маленькі швидкі жуки, вулицями метушаться таксі, а навкруги так багато світла... А головне— хлопці сьогодні ж,

причепурившись, підуть, мабуть, до театру, до знайомих і весело розповідатимуть їм смішні і трагічні пригоди з своєї роботи на селі.

І відчув Рідкодуб, що ніколи ще так не любив він гарячого, кам'яного міста з його чіткістю, з його світлом і тінями, з його божевільним темпом і нестримним гарячковим напором.

І навіть звичайний приміський поїзд, що прокричав на станції, здався таким близьким і рідним, бо розбудив він приспану любов до світла, до творчої феєрії червоної столиці.

Захотілось Рідкодубові повернутися, швидко наздогнати секретаря і прохати вперто й настирливо лише про одне: хай він пустить його до Харкова хоч на одну добу... Потім він знову поїде в Шевелівку, міцний, насичений новою енергією... Аж оглянувся назад Рідкодуб — так він увірував у можливість здійснення свого наміру...

Але секретаря з агітпропом уже не було видно.

Тоді раптом зрозумів Рідкодуб усю безпідставність і наївність своїх думок.

Справді, Самойлов має рацію. Кидати Шевелівку у такий момент не можна. Це ж так ясно. Але наближаючись до райпарткому, Рідкодуб спостеріг у собі якийсь непевний стан. На зміну одному вирішенню приходило інше... Те, що тільки но вважав він за непереїдений закон, тепер затулялося, вкривалося густою хмарою сумніву, а сумнів поволі оформлявся у певну конкретну думку.

„Я маю право повернутися додому... Попрацював і годі... Хай ще ті посидять тут, хто взагалі порошу не нюхав, а село бачив лише з вікна поїзда. А я, здається, ніколи не був ззаду. П'ять років в армії. Пройшов фронт... Тричі поранений. Мабуть так, що й відпочити б час. Казав же колись батько: „На світі, сину, здавна вже так повелося: хто везе, того й поганяють“. І правильно казав старий... Решту відпустили, а ти ще їд на два тижні. Ні, я таки справді тютій. Треба було зразу запротестувати, вдарити телеграму в ОПК — прохати, щоб звільнили“.

Робилося боляче і здавалося, ніби весь світ населений черствими, жорстокими егоїстами, і ніхто не хоче зважати на нього.

Тоді слово забирав холодний, добре тренований розум більшовика. Він працював чітко, наче мотор, і дбайливо одну по одній продовжував такі звичні й добре відомі Рідкодубові думки.

„Добре, я поїхав би... А як же Шевелівка, Очеретянка,

новий план, созівці, вистава, міжнародний день кооперації? А Карась, Костенко, Стрепет та інші, чи вони гірші за мене, а отже сидять на селі,—і нічого, везуть угору нашого воза... Ще й надто, лишати їх самотніх при тій ситуації, що скоїлася в наслідок жіночого бунту, це був би просто злочин. Самойлов безперечно має рацію, і мені нічого нюні розпускати. Два тижні треба напружитись, щоб, врешті, ми перемогли...”

„Так то воно так,—знову ворушилася десь, зростала і полонила всього в'юнка, кучерява мавка сумніву.—Алеж у мене вимоги більші, ніж у них... Я не можу щодня не читати газет, не слухати вчорами радіо, не зустрічатися з рівними собі товаришами...”

„А в Карася та Костенка, приміром, хіба нема вищих поривань?—знову владно встряв розум.—Он Костенко пише вірші, а Карась хіба ж не так захоплюється театральним мистецтвом? Думаєш, їх не тягне до міста?”

Отак схиливши голову, ледве пересував ноги Рідкодуб. Він і не помітив, що опинився не біля райпарткому, а на високому насипі, що з'єднував майдан з протилежним горбом. На горбі безладно розкидані були чепурні хатки, майже біля кожної з них ріс садочок, а під самими причілковими вікнами дівочими руками випешені пишно цвіли троянди, жоржини, гвоздики панички й братки.

Рідкодуб глянув навкруги. Червоний цегляний будинок райпарткому лишився праворуч, просто перед себе бачив Рідкодуб курний шлях, що ним треба їхати на Шевелівку, а ліворуч широко послалася низина... Мабуть, по весні її заливає водою, а в травні тут росте розкішне сіно... Але сіно давно вже скошено, і низина рясно всіяна телячими та кінськими кізяками. Ще бачив Рідкодуб кілька табунів гусей, що, гордовито тримаючи голови, мирно походжали за своїми вожаками. А там ген-ген видно було високу темнозелену стіну очеретів, а трохи ближче ледве-ледве хитався від вітру стрункий оситняг та лопотів листом рясний рогіз... Понад очеретом по черево в рогозі збилася худоба, шукаючи рятунку від безжалісних, настирливих мух. Сухоребрі коні і молоді, переважно руді, лошата розмашисто хитали головами, віяли хвостами, та навряд чи це давало якусь полегкість... Цілий загін телят збився вкупу і пружинисті хвости їхні з кетягами засохлої багнуки на кінцях вбивали по хребтах, немов кастаньети.

Рідкодуб подивився вниз. Під самим схилом насипу на зеленому шпориші порпалося чоловіка з п'ять дівтори... Разом усім

не було й п'ятдесяти років. По довгих, аж до п'ят, полотняних сорочках, підперезаних обривками, Рідкодуб пізнав дівчаток. Сорочки були в багнюці, а на замурианих обличчях лише очі та зуби світилися ясно й безжурно. Хлопчаки (їх було троє) відрізнялися тим, що мали через плече стьожку, яка мусіла підтримувати на відповідному рівні справжні хлоп'ячі штани... Хлопці частіше за дівчат шморгали носами, говорити намагалися басом і волосся стирчало їм догори, тим часом як дівчатка змалку привчаються гладенько його зачісувати.

Всі п'ятеро сиділи в колі і захоплено грали в „кицю-кицю, не занось кошенят“. Цю гру добре пам'ятав Рідкодуб. Він згадав своє гірке дитинство і перед очима, мов жива, пройшла картина: рівний, як стіл, вигін понад берегом річки, він у полатаних полотняних штанцях і така ж сама „киця-киця“.

Рідкодуба завжди чомусь радісно і глибоко хвилювали діти.

Там, у столиці, йому часто доводилося бачити піонерські походи... І коли він, високий і гартований, дивився на безтурботний сміх дитячого натовпу, на червоні галстуки і рожеві обличчя, слухав звуки відомого маршу,— його опановував нечуваний жаль за своїм дитинством, що пройшло в злиднях, бійці та поневіряннях... Разом з тим всього його сповнювала якась надлюдська радість і гордість за те, що оці в червоних галстуках ростимуть куди в кращих умовах, ніж мільйони дітей, калічених старим ладом.

Ще думав Рідкодуб, якою дорогою ціною куплено дітям право на галстуки і тріумфальні походи, і до горла тоді підкочувалось щось і приємне, і гірке, і непотрібне... Хотілося тоді йому, міцному, як дуб, порубаному в боях комунарові разом з піонерами йти брукованою вулицею, кричати й сміятися з ними і вигукувати на весь світ:

— Завжди готовий!

Рідкодуб не зводив очей з дівчорі, що несподівано забула про „кицю“ і тепер готувалася до чогось далеко складнішого, ніж наївна киця... Вгору не чути було Рідкодубові що саме говорив білоголовий хлопчина, але з його поважних рухів і басовитого голосу догадався, що він, отой білоголовий, не інакше, як вважає себе за верховода над цією групою.

Он він безцеремонно шарпнув дівчину, що не так повернулася, а далі показав, де треба стати маленькому опецькуватому карапузові,— і тоді Рідкодуб помітив, що четверо дітей утворили симетричну групу, складену за всіма правилами військового строю.

Рідкодуб так замилювався діворою, що забув про свої сумнівні й образи і всю увагу скерував туди вниз, де йшло готування до якоїсь безперечно цікавої гри.

„Може, в „горю-горю“,— згадав Рідкодуб своє дитинство, аж тут білоголовий махнув рукою, і мініатюрний загін рушив.

Дівчатка, плутаючись у довгих своїх сорочечках, намагалися йти в ногу з хлопцями й не відставати від них.

— Пісню!— вигукнув білоголовий владно і гостро, наче військову команду.— Одарко, починай.

Рідкодуб перегнувся через поручні, весь витягся вперед, щоб почути, яких пісень співатиме цей імпровізований піонерзагін без галстуків і барабанів:

Ми молоді - і весняні квіти,—

тоненько й несміливо запищала Одарка.

Ми діти молота й селпа,—

підтримала її друга дівчина,—

Ми тільки починаєм зити,
Але все зде нас болотьба...

заспівали всі п'ятеро, в ногу маршуючи понад насипом.

Народжувався, зростав, заливав усього знайомий екстаз. Рідкодуб почував, як щось густе й гаряче тисне в грудях, загрожує прорватися й розлитися вогняним потоком радості... Таке почуття опанувало його, коли він переможцем входив у відбите у білих місто і назустріч йому лунали радісні вигуки: „Слава!“

„Значить, недарма ми своєю кров'ю поливали брук вулиць, степові стерні, недарма в гromі й вогні гинули тисячами кращі з нас... Дітвора, селянська дітвора, гусячі пастухи в полотняних сорочечках уже готуються до боротьби... Вже їх „зде болотьба“.

— Любі мої діточки!— трохи не вигукнув на всі луки Рідкодуб.— Співайте, дорогі! Співайте голосніше! Сміливіше! Ваша зоряна доля в наших надійних руках! Ми підемо знову на нові Перекопи, вдаримо так, що земля обертом піде, аби лише співали ви, любі дітки, замурзані пастухи з далеких сіл.

Ех, чорт забирай! Та що таке Шевелівка, і тисяча Говорух, і вчорашня поразка?.. Це ж дрібний нікчемний епізод у порів-

нянні з тим, що я чую... Наше росте просто з прикорня, буйними паростками з землі випинається, і ніяким Говорухам не спинити, не затримати цього переможного росту! В райпартком! Дайош тези і негаймо в Шевелівку... Ми покажемо, як жінок під'юджувати до бунту, ми зловимо, скрутимо в баранячий ріг вашу зграю! Ми знайдемо ваш хліб захований... З дна морського витягнемо, щоб оті діти не' голодні були... Нас не зломиш! Правда, дітки?— думкою запитав їх Рідкодуб, і, вже швидко йдучи до райпарткому, чув навздогін слова піонерського гімну...

„А ви думали, злякався ваших рогачів?.. Чорта пухлого... Подивимось, хто кого“?

Рідкодуб радісно влетів у райпартком, почувачи, що енергії в нього вистачить на десять Шевелівок.

Діловод аж погляд затримав на Рідкодубові: чи не випив часом...

Поспішає, сміється й на місці не встоїть...

— Здоров, Санько,— вигукнув Рідкодуб, побачивши, що в сусідній кімнаті схилився над столом Санько Шустів— секретар райкому комсомолу.— Що робиш, братишка?! Га?

— Геометрію вчу, товаришу Рідкодубе. Ситуація для мене підходяща. Нарешті мене таки посилають на робфак... Дочекався таки! Отам і культурний, і політичний рівень підніму. Це тобі не райком, а те-хно-ло-гіч-ний інститут... Професори... Студенти! Розумієш?— глибокодумно й мрійно дивився Санько на Рідкодуба.

— Ха-ха-ха! Розумію, добре розумію, товаришочок! Крий напролом! Інженером будеш... Гарне діло, Санько... Молодчина.

— Звичайно буду, аби закінчити, а то я хіба ж так поверну справу!

— Правильно... а от ячейку шевелівську я перешерстю. Чуєш, Санько, перешерстю... Всіх куркуленків викину, незаможників, наймитів організую! Дозволяєш? Га? Товаришу секретарю?— сміявся Рідкодуб.

— Мені тепер до Шевелівки нема діла... Роби як хоч, залежно від кон'юнктури. Я вже не секретар. Завтра прибуде інший.

— Ну, бувай, Санько. Бувай, кон'юнктуро!

— Всього найкращого!

Рідкодуб вихорем вилетів з райпарткому.

РОЗДІЛ XIII

В Шевелівку Рідкодуб повернувся пізно ввечері і, засвітивши каганця, почав розробляти план проведення міжнародного кооперативного дня. Він так захопився своєю роботою, що забув про вечерю і, лише поставивши останню крапку в блокноті, відчув жагучий апетит.

— Істи, істи, істи!

Ціла згряя попільнастих метеликів кружляла навколо лампи, вилітаючи в розчинене вікно і знову повертаючись до світла. В садку ледве чутно шелестіли вишні та яблуні, а вкупі торішньої напівзогнилої соломи заховався цвіркун і тепер видзвонював свою одноманітну мелодію.

З того боку чулася гармошка і хтось з присвистом підспівував їй.

„Мабуть, з репетиції повертаються“,— вирішив Рідкодуб, роздягаючись. Істи йому таки справді дуже хотілося, але будити стару не наважувався. Дівчата ж, мабуть, десь гуляють. Почекати їх, чи лягти спати, не ївши?

Біля двору почувся молодий стриманий сміх, і через хвилину Оленка й Христя тихо відчинили двері.

— Ви повернулися?— напівздивовано і неприховано радісно сказала Оленка.— А тут усі вирішили, що ви вже назавжди виїхали.

— Вечеряти, Оленочко... Ми, як бачиш, повернулися. До речі, як ваша репетиція?

— Вчора добре було... а сьогодні трохи не клеїлось... Стьопка знову почав викаблучувати... Трохи Паші не набив. Колька та Васько не дали.

— От гадюка, доведеться знову садовити... Давай вечеряти, Оленко, бо істи хочеться, як з ружжа,— сміявся Рідкодуб, а Оленка дивилася на нього й не розуміла, чого він такий веселий сьогодні і надмірно жвавий, отой хлібозаготівник. Після вчорашнього інший ходив би, як хмара, а може й зовсім п'ятами наклав би на Шевелівку, а він наче радий тому, що так усе скоїлося... Загадкові якісь люди оці уповноважені,— думала вона,— ніяк не купиш того діла, що їх веселить, що засмучує...

— Завтра, Оленочко, скликай усіх... Генеральну репетицію зробимо. Розумієш, генеральну... Треба, щоб вистава післязавтра пройшла на красоту. Треба показати їм, матері їхній ковінька, що нас тяжко збити з пантелику! Правда ж, Олено?

Дівчина напевне не знала, кому саме має „показувати“ Рідко дуб, але переконана була, що говорить він правильно, і відповіла хоча й тихо, але виразно й упевнено:

— Звичайно, покажемо.

Другого дня зібрався сільський актив.

Довго довелося бігати сільвиконавцям, доки до школи причвало з тридцятьо селян. Найкращу дисципліну виявили созівці. На чолі з Костенком їх прийшло п'ятнадцять чоловіка... Вони були похмурі, скоса дивилися на решту присутніх і лише з Рідкодубом та Карасем привітно, з проречистими усмішками, віталися за руку. Вчорашня поразка ще дужче зріднила їх, а той факт, що Рідкодуб не здав, не звів носа, а скликає актив, бадьорив созівців і надавав їм енергії до боротьби.

Згодом прийшли комсомольці: Васько Плотник, що останніми днями встигав усюди і виявляв надмірну активність, з ним молодий і соромливий, майже зовсім дитина, суфлер Івась Литвиненко та ще два якихось невідомих Рідкодубові хлопців. Один високий, статурний, чубатий, другий — сухорлявий, блакитноокий, з покаліченою рукою. Ліва рука його зовсім не мала пальців.

Першого звали Оверко Ступа, другого — Яшко Масленко. Перший був син середняка, члена правління СТВ, а другий — син удови Масленчихи. Обидва, як розповів Васько, комсомольці, але нічим себе не виявили. Правда, отой Яшко, безпалко, хоч секретарює в комнезамі, а Оверко тільки тини ламає та дівчатам ворота дьогтем вимазує.

— А в цілому обидва хлопці не погані, — закінчив характеристику Васько Плотник і попрохав у Рідкодуба закурити.

За сосновими лавами, вздовж і впоперек порізаними ножами й оздобленими чорнилом, розсідалися шевелівські активісти. Товстіші, огрядніші, що погано себе почували на вузьких, пристосованих для дітей лавах, улаштувалися на підлокітниках, деякі сідали просто на долівку біля дверей і, замислено смочучи махру, вичікувально поглядали до столу...

За столом уже сидів Рідкодуб і жваво розповідав щось Карасеві. Карась час од часу, стверджуючи, похитував головою, наче кожне речення Рідкодубове хотів скріпити своєю універсальною улюбленою формулою: — Це не секрет.

Тоді хтось з гурту, чи Васько Плотник, чи голова СТВ Свириденко, сказав:

— Мабуть так, що більше й чекати нікого... Починати б уже можна...

— Та ну да, ну да,—підхопило цю думку кілька голосів.

— Чоловіка з тридцять є,—оглядаючи присутніх, сказав Костенко.

— І це добре. Завжди менше буває, а сьогодні нічого собі зійшлися,—невідомо кому сказав Яшко Масленко й опустил очі долу. Яшкові здавалося, що до його слів ніхто не прислухається, і це завжди бентежило хлопця. Тоді й Карась підвівся на ноги і, постукавши олівцем об стіл, урочисто промовив:

— Товариші... Я думаю, і це не секрет, що більше в нас не зберуться. Будемо починати чи ще зачекаємо?

— Починаймо ...

— Чекати нема кого ...

— Ну, тоді збори шевелівського активу оголошую відкритими,—проговорив шаблонну фразу Карась.—Прощу намічати голову й секретаря.

Тоді зовсім несподівано з задньої лави почувся молодий густий баритон:

— Мое предложение... Головує пушай товариш Костенко, а секретарем предлагається Яшка Масленка... Щоб даром часу не витрачати...

Всі обернулися і з легким здивуванням стежили за високим чубатим юнаком, що подав пропозицію.

— Що це з Оверком скоїлося?—нахилився Івась Литвиненко до Васька Плотника.—Ніколи його, було, на зборах не побачиш, а це прийшов, та ще й голос подає... Глянь, як усі на нього витріщилися.

— Тепер, брат, усі заговорять... Время таке підійшло... Я вчора з ним до світа ходив понад ставком, розповідав про всю нашу жизнь... Довго він не добирав, що до чого, а потім погодився зо мною й обіцяв, що буде активно працювати...

— Давно б уже час як слід узятися до роботи... А то таке—комсомол не комсомол, а чорт зна що... Знаєш, Васю, коли я вчора почув про те, що созівців прогнали з поля, мені, признатися, і соромно було чогось, і образливо за всіх нас, комсомольців. Живемо собі, вечорами по вулицях гайгакаємо, з дівчатами спимо, а щоб користь якусь для бідноти—то в нас нема... Та ні тобі книжки путящої не прочитали, ні зборів як слід не провадили... І знову ж, Васю, мало нас... Як було позаторік шість чоловік, так і по ці пори лишилося.

— Тепер наші лави виростуть... Опридільонно виростуть. Потому, брат, раздел по селу пішов... Хто за кого... Одна сторона вроді наша—це созівці, незаможники, багато середняків,

ну от ми, комсомольці, а друга — куркуляча. Там Степаненко, Говоруха, Гуць, а за ними ще багато заможних... Довго роздумувати, братишка, тепер нема часу — сила на силу пішла... Посередині не встоїш, треба або сюди, або туди. Це я тобі, Ваню, опридільонно кажу.

А тим часом пропозиція комсомольця Оверка Ступи щодо складу президії пройшла одноголосно; і коли Васько Плотник викладав свою класову філософію Івасеві Литвиненку, слово для доповіді дали Рідкодубові.

Говорив він про липневий план хлібозаготівель, про завтрашнє свято кооперації, побіжно згадав про вчорашню поразку созівців і довго захоплено малював слухачам картину їхнього, шевелівського життя.

Здається, нічого нового для активістів не було в доповіді Рідкодуба: справді, хіба щомісяця не чують вони таких самих інформацій про хлібозаготівельний план, хіба не знають вони про вчорашню подію на полі або про те, що куркулі шкодять усім заходам радянської влади?

Це ж кожний чує, бачить, розуміє.

Та було щось у доповіді Рідкодуба таке, чого давно вже не чули шевелівські активісти...

Як він говорив, оцей високий, чорнявий парубок? Здавалося, не словами звичайними людськими орудує він, а чимсь таким опукуватим і міцним, що можна промацати пальцями... Так гаряче, зрозуміло і просто вкладав у кожне речення близький і глибокий зміст. І що далі вслухалися в його мову, то ясніше і категоричніше народжувалася в кожного єдина думка:

— Учора в Шевелівці почалася справжня війна... Буде вона жорстока й затяжна. Ми, що слухаємо отут доповідь, є бойовий штаб радянського фронту; може, саме в цей час десь у клуні або в садку Говорухи зібрався штаб ворогів і слухає свого доповідача так, як ми слухаємо товариша Рідкодуба.

А коли той прочитав план святкування міжнародного дня кооперації, — його одноголосно ухвалили.

Якось мовчки всі порозумілися й відчули, що розводити довгі суперечки немає часу і що кращого за той план, що його прочитав Рідкодуб, не виробити. Головне тепер — не говорити, не дискутувати, а діяти енергійно й напористо. Бо інакше всього можна сподіватися: вчора прогнали созівців з поля, а завтра баби з рогачами налетять на сільраду й учинять справжній погром, почувуючи за собою міцну підтримку своїх чоловіків.

Розходилися додому з єдиним бажанням: наступати на во-
рога одностайно, сміливо й рішуче.

Мало які плани на селі виконують цілком і повнотою. Отож і план святкування кооперативного дня, що його виробив Рідкодуб, почали порушувати з самого початку.

За планом мітинг мав початися об одинадцятій годині ранку, але тільки близько дванадцятої до сільради надійшло кілька селян; певне порушення плану передбачав і Рідкодуб, але таке повільне збирання починало його серйозно турбувати.

— Чи як слід накрутив виконавців? — утретє, мабуть, запитав він Карася.

Той з самого ранку, не снідавши, вештався в сільраді і теж злегка хвилювався.

Йому треба буде відкривати мітинг, і думка про те, з чого почати, не давала йому спокою.

— З самого ранку ходять, загадують... Тільки народ же в нас... Доки виважиться...

Рідкодуб вийшов на ганок і глянув уздовж вулиці: чи не йдуть?

Та вулиця була порожня...

Тоді хтось з гурту селян, не кидаючи лузати насіння, сказав невідомо кому, але так, щоб почув Рідкодуб:

— Відпочивають люди... Которі з церкви прийшли, мабуть, саме обідають, а може хто й заснути в холодку влаштувався... Наше діло таке...

— Звісно, неділя... Нема часу мужикові й відпочити,— погодився другий.

Рідкодуб хотів уже знову повернутися в сільраду й учетверте запитати Карася, чи ходять селом виконавці, чи загадують на збори, але вухо його піймало далекі звуки гармошки.

— Значить, Васько награв собі „Страданіє“, а мітинг йому й за вухом не свербить... Ну, й комсомольці!..— з досадою подумав Рідкодуб.— Ім аби гармошка та танці...

З другого краю вулиці, поволі переставляючи ноги, простували до сільради ще кілька селян... Вони так байдуже посувалися вулицею, так демонстративно не поспішали, ніби свідомо дратували Рідкодуба...

— Вони йдуть наче за труною,— обурено вигукнув він, входячи в сільраду.

— Спробуйте оголосити, що безплатно цукор або гас видаватимуть — побачите, де й візьметься швидкість... За десять хвилин усе село збіжиться до кооперації.

— Комсомольці теж гарні... Були вчора, чули, що об одинадцятій... А от зараз дванадцята, а вони десь воловодяться по селу...

І ніби у відповідь Рідкодубові біля самої сільради заграла гармошка гулко й урочисто... Здавалося, що Васько натиснув разом на всі клавіші і розтяг міха до одказу...

— Прийшли, — вигукнув Рідкодуб і швидко вийшов на ганок. Доки йшов, думав про те, що в своєму плані не передбачив одного: треба було з десяти годин біля сільради посадити Васька з гармошкою, і тоді б люди надходили безперечно швидшим темпом. Послухати в неділю музику, подивитися, як витанцює молодь, полюбляють селяни, це безперечний факт. Та краще пізно, ніж ніколи. Хай тепер Васько награв що є сили...

Біля сільради було вже чоловіка з п'ятнадцятеро. Чоловіка з десять хлопців з Васьком на чолі розташувалися біля самого ганку, а сам гармоніст уже вмостився на східцях і закидав ремень на плече.

— Ану, вжар, вшквар, хлопче... Подивимось, які тепер парубки, — підсунувся ближче вузлуватий і клишоногий Юхим Кандзюба.

За рогу квітчастим гуртом виткнулися дівчата і, соромлячись, наблизилися до сільради, тупцялися на місці, заздрісно позираючи на гармоніста.

„Невже так і не потанцюємо сьогодні польки?“ — думали вони.

Васько зручніше сів, низько схилив голову набік і злегка торкнув пальцями перламутр клавішів.

Балачки враз припинилися.

Всі затихли в чеканні:

— Ну, ну, послушаємо, чого ви вмієте, — наче казали погляди дядьків... Хлопці молоді переступали з ноги на ногу, зиркаючи на ріг, де білими сукнями майоріли дівчата.

— Васю, польку, — благальним голосом сказав Оверко Ступа. — Вдар, Васю, польку, щоб оті кози не витримали... Сукин син буду — прибіжать, тільки почують...

— А ти б пішов та й привів їх... Може, соромляться, — знову заговорив клишоногий Юхим Кандзюба, спльовуючи після цигарки. — Ех ви, парубота, покидали своїх дівчат сиротами... Он як ми парубкували, так у нас дівчата хіба ж...

Васько вдарив „польку-ласточку“.

Оверко нетерпляче повів плечима:

— Ех, роздайсь, море...

— Йди, йди, не огинайся,— під'юджували його хлопці.

Після тракториста Кольки його вважали за найкращого танцюриста.

— Хіба то танці без дівчат?.. Таке, хто зна й що,— огинався Оверко.

Тоді Івась Литвиненко, коронований суфлер шевелівський і наймолодший парубок, дивлячись на Рідкодуба, сказав голосно:

— Піду покличу їх... Чого вони там будуть одірваними від мас стояти...— І очима питав у Рідкодуба дозволу.

Той з усмішкою хитнув головою:

— Ясно, що треба покликати... Обов'язково...

— Совершенно верно,— зрадів Оверко,— топай, Ваню, тебе вони послухають...

А Васько награвав, бігав пальцями по блискучих гудзиках, широко розтягав гармошку і, дивлячись на його білявий чуб, що спадав на очі, Рідкодуб відчув якусь теплу приязнь до цього хлопця...

„Треба буде йому подякувати... Молодчина... На музику люди зійдуться... Ба, як старається...“

Вулицею тепер групами по три-чотири, а то й по п'ять чоловіка з усіх кутків надходили дядьки... Вони наближалися до сільради поважно, з серйозними виразами на обличчях, стояли трохи біля гурту хлопців, що з кожного приводу весело іржали, слухали безжурні, захватні переливи гармошки — і їм ставало якось хороше й радісно... Мабуть, кожний згадував своє парубоцтво, що минуло в тяжкій праці й у безмежно-веселих гулянках, коли гуляли від зорі до зорі і не почували втоми.

Спостерігав Рідкодуб селянські обличчя й бачив, як поволі танув на них лід замкнутості й недовір'я, як прояснювалися у них блакитні й карі очі, і здавалося йому, що навіть глибокі зморшки на обличчях якось розгладжувалися, танули.

До нього підійшов схвильований Карась і голосно, щоб перекричати „польку-ласточку“, вигукнув над самим вухом Рідкодуба:

— Дивись, Михайловичу, яку отару дівчат веде Литвиненко... Цілий ескадрон... Як так надходитимуть, то через півгодини й починати можна.

— Там видно буде... Погано тільки, що все це робить гармошка. Виходить, що без неї нам не вдалося б зібрати людей.

— Зійшлися б, звичайно, і так ... Це не секрет, але гармошка здорово підсобляє.

Дівчата тим часом, трохи почмихавши собі в хустку, похихикавши одна одній у вухо, потроху почали пританцьовувати, незграбно підштовхуючи одна одну ліктем:

— Іди вже, йди!

— Ну, виходь котора,— вийнув чубом Оверко і вилетів на середину кола.— Злякалися... щоб не перетанцював,— зухвало кивнув він у дівчачий гурт.

— Чи ба, який моторний! Не таких бачили, та не лякалися,— в тон йому відповіла Оленка. Рідкодуб лише тепер помітив її в натовпі.

— Ану, виходь!— пристукнув черевиком Оверко.

— І вийду, що ж ти думаєш? Швидше, Васю,— гукнула раптом дівчина і її струнки загоріли ноги ритмічно й граціозно задріботіли поруч великих, незграбних ніг Оверкових.

Цього, мабуть, тільки й чекали хлопці та дівчата... Важко було, щоб хтось почав... А коли вже Оленка та Оверко відважилися— тепер тримайся, Васю... Доведеться тобі гірко: річкою піт з тебе литиме, мокра сорочка до спини прилипне, а ти мусиш грати, щоб у завірюсі штанів і спідниць, чубів і кіс молодість справляла своє свято. Ні, хоч що там кажіть, а не легка почесна роль гармоніста на селі.

— Піддай жару!— гукав Оверко.

— Васютка, веселіше!— не поступалася йому Оленка.

А тим часом у коло входили і зникали в різнокольоровому рухливому натовпі нові пари.

Поміж поважних бородатих дядьків, що, спершись на ціпки, витягали шиї (подивитися на танки), помітив Рідкодуб кілька жіночих хусток та силу дітвори, що поміж ногами дорослих протискувалися аж до гармоніста й уможувалися на східцях. Нарешті, Васько, широко розтягнувши міхи, стулив їх короткими рвучкими рухами: звуки виходили обрубаними, не закінченими. Це означало, що далі грати неможливо.

Пари вмиць звільнили коло, злившись з натовпом, але танцюристів швидко можна було відрізнити від решти хлопців і дівчат: обличчя їх червоно пашіли, очі горіли від захоплення, а груди під білими вишитими сорочками часто й високо ходили ходором.

— Чия ото така метка?— цікавився з гурту високий голений дядько.— Бойова, сукина доч... Отак мого Оверка острамила... Перетанцювала лиха личина...

— А чі ж у нас ще так уміють, як не Бойкові?..

Зза гори почувся глухий стукіт моторів.

Рідкодуб давно вже пильно вдивлявся в той бік і тепер, одшукавши у порожній сільраді Карася, весело сказав йому:

— Ну, голова, тримайся. Созівці ідуть... Уже чути, як гуде трактор... Як під'їдуть, так і почнемо...

— Не по собі мені якось... Трохи моторошно... Це не секрет... Боюсь, що куркулі й тут пошкодять нам...

— Дурниці... Тепер ми з ними церемонитися не будемо... Бачиш, скільки вже люду зійшлося... І жінки є... А от ні Говорухи, ні Степаненка не видно... Гуць, правда, прийшов... Подивився на танки... а як зачув трактора, наче в воду впав... Мабуть, не любить, старий собака, нашого созівського кня.

— Товариші, сьогодні свято міжнародного дня... Товариші! — заплющивши очі й ритмічно похитуючи головою, шепотів Карась...

— Що ти мимриш?

— Та не знаю, розумієш, як почати. Так у голові ніби все, що треба, а почну говорити, можу заплутатися... Це не секрет.

— Дарма. Говори сміливіше і не хвилюйся. До речі, порядок у тебе?

— У мене, а що?

— Не переплутай: після себе даси слово мені, а потім Стрепетові від комсомолу.

— І чого б то я переплутав?.. Я вже по пам'яті знаю, кому після кого... Цілу ніч не спав, усе думав, як воно вийде...

Заглушив Карасеві слова трактор. Він так важко під'їхав до сільради, що шибки у вікнах тоненько задзеленчали, а долівка під ногами ледве помітно дрижала.

— Ходім! — потяг Рідкодуб Карася за рукав. — Почнемо!

На тракторі, що, наче молода, уквітчаний був квітками, сидів Колька Стрепет і, схилившись набік, щось говорив Оленці. За ремінець його кашкета напевно дівоча рука настромляла жовтогарячих гвоздик, і вони цвіли, як маленькі сонця. Мабуть, жодного героя в світі не завітчували таким вінком. Новий созівський прапор Микола приладнав на самому переді трактора, і він полоскався над натовпом гордо й переможно.

Машина тягла за собою дві великі гарби, а в них виспівувало й галасувало з півсотні дівчорі... Созівці, чоловіки й жінки, згуртувалися і стали міцною стіною навколо трактора, немов збиралися захищати його від якогось невидимого ворога.

Рідкодуб задоволено всміхнувся трактористові, коли від того

відійшла Оленка. Він бачив, що в цій частині його план виконується точно: все созівське населення з жінками й дітьми прибуде на свято.

Ще раз глянув на заквітчаного трактора і зрозумів тепер, чому в натовпі нема Говорухи: хіба міг би він спокійно бачити, як гордо і по-хазяйському на його тракторі сидить тепер комсомолец Микола Стрепет у вінку з гвоздики і з молодим захватом в очах?

„Нічого,— вирішив Рідкодуб.— Це ще краще, що куркульні тут нема. Коли все йтиме так, як слід, самі до них підемо. Всім селом... Подивимось, якої вони заспівають“.

— Починай.. Більше чекати нікого,— обернувся він до Карася.

Той одкашлявся, зняв картуза і грайливо кинув у натовп:

— Товариші, тихше!.. Прошу уніманія, товариші!.. Товариші!— голосно вигукнув він, коли натовп трохи вгамувався.— Оголошую мітинг у честь міжнародного дня кооперації відкритим... Товариші, сьогоднішній день є велике свято трудящих усього мира, і це не секрет,— тут голос Карасів прозвучав твердо й упевнено.

„Тепер пішов,— подумав Рідкодуб,— не зіб'ється...“

— Це не секрет, що наші товариші за кордоном кров проливають, а в нас кооперація для трудящих... Товариші, це не секрет, що коли держава всі сили кинула на хлібозаготівлю, кооперація допомагала державі заготовляти, щоб робочі в городі, а біднота в селах не голодувала, щоб наша Червона армія сильною була, не голодною. Це не секрет, товариші, що куркулі хочуть задушити кооперацію. Вони не прийшли на наше свято. Сидять, як шурі по закутках... Вони хліб у землю закопують, але й це не секрет, товариші, бо ми той хліб відкопаємо й віддамо його нашій трудовій владі... В цей день ми повинні показати всьому мировому пролетаріату, що Говорухи нам не страшні... Ми примусимо їх здати лишки, ми виконаємо липневий план на сто процентів, бо це не секрет, що хліб у куркулів є, вони його, мов ті собаки, і самі не їдять, і другим не дають... Хай кожний трудовий селянин чесно скаже, хто ховає хліб, щоб решту людей напрасно не безпокоїть... А то, товариші, це не секрет, за десяток куркулів повинне все село відповідати... В цей день, товариші, ми повинні всі, як один, стати на допомогу державі й показати всім, що ми підтримуємо свою державу, що ми боремося з куркулями і разом з робочими будуємо радянську владу. Хай живе міжнародний день кооперації і комуністична партія, котора єсть наш вождь! Я скінчив, товариші.

Зім'яв Карась кашкета в руках і одійшов убік.

— Правильно, молодця,— прошепотів Рідкодуб.— „Інтернаціонал“,— нахилився він до Васька.

Той хапливо закинув ремінь на плече й заграв.

— Встати!— владно скомандував Микола Стрепет і випростався на тракторі високий і вродливий. Дівчата захоплено зиркали на нього.

Вставати довелося лише тим, що сиділи аж геть ззаду мовчазні й байдужі до всього. Але таких було небагато. Решта ж стояла, виструнчившись і захопившись гострою промовою Карася, трактором, уквітчаним, як дівка на Івана Купала, а особливо „Інтернаціоналом“, що його стоячи грав Васько.

— І вивчилося ж, стерво,— поблажливо дивувалися селяни.

— Від райпарткому слово має товариш Рідкодуб.

— Просимо! Просимо!— загуло від созівських лав.

Своєю промовою Рідкодуб бив у ту саму точку, що й Карась... Висвітливши політичне значення міжнародного дня кооперації, навівши кілька яскравих прикладів запроданства буржуазних кооперативів капіталові, він палко почав закликати селян, незможників і середняків, допомогти владі виявити тих, що злісно приховують хліб.

Доки Рідкодуб говорив про справи, що безпосередньо не зачіпали селян, ті слухали його з розкритими від захоплення ротами. Деякі, що більше цікавилися, протискувалися ближче до ганку.

Та коли він почав про хлібозаготівлю, про роль кооперації в ній, у натовпі прошелестіло легке шамотіння. Дехто розчаровано зітхав, інші, як завжди в критичних випадках, посилали слухняні пальці чухати потилицю, а кілька чоловіка просто обернулися спиною до промовця, красномовно підкреслюючи цим, що зачеплене ним питання їх абсолютно не цікавить.

Зате основна маса уважно слухала його промову, і Рідкодуб навіть помітив, що багато десятків бородатих і безбородих обличчя непомітно хиталися. В цих ледве вловимих рухах відчував Рідкодуб потвердження своїх слів, і голос його бринів упевнено й дзвінко. Особливого вогню й запалу надавали йому созівці. Вони стояли незламним муром навкруги свого прапора і на обличчях їхніх прочитав Рідкодуб рішучу впертість:

— Чорта лисого здамо тепер!

— Товариші!— гукав Рідкодуб, показуючи рукою на приміщення сільради.— Ви пам'ятаєте двадцять перший рік... Ви не забули й досі, як у цьому самому приміщенні лютої зими за-

мерзали й гинули від голоду жінки й малі діти. Вони тисячі верст ішли до вас за шматочком хліба для своїх дітей. З далекого Надволжя прийшли вони, покинувши свої оселі, і десятками гинули по українських степах та несходимих дорогах!

Велика тиша стояла навкруги... Кивули навіть лузати насіння.

— Згадайте, товариші, скільки їх лежить на вашому цвинтарі... А хто в цьому винен? Не партія, не ви, чесні трудовики-селяни, а винні оті Говорухи, Гуці, Степаненки... Вони й тоді гноїли хліб, і тепер закопують його. Та не ті тепер часи. Не вдасться їм пошкодити нашій роботі. Хай позавчора темнотою нас перемогли... Вони ще дадуть відповідь за це, а сьогодні всі, хто не хоче ходити під глитайським чоботом, повинен сказати глітаям: годі дурити! Годі точити розбійницькі ножі! Всі лишки хліба продавати лише державі!

— Правильно! — наче з одних грудей вирвалося в созівців.

— До суду їх, гадюк строкатих! — вигукнув Микола Стрепет.

Це був сірник, кинутий у купу пороху.

Загуло, зашуміло, наче перед вибухом. Рідкодуб узяв найвищу ноту:

— Товариші! Радянська влада знайде на них кару, але нам треба примусити їх скоритися... Скільки їх — десяток, другий, а нас сотні... Я кінчаю, товариші! — вигукнув Рідкодуб, помічаючи, що натовп усе більше й більше хвилюється. — Сьогодні, в день великого свята, ми покажемо, що шевелівці були, є і завжди будуть горою стояти за свою радянську владу, а глітаям скажуть: зась!

У натовпі тепер клекотіло... Кожний вважав за свій обов'язок сказати щось своєму сусідові, збивалися в гурти, вимахували ціпками, трясли бородами, окремо верещали жінки... Кілька з них витирали хустками мокрі очі, згадавши загинулих надволжан. Поміж них вешталася Оленка.

Васько хотів заграти „Інтернаціонал“, та запнувся на першій ноті.

Карась тривожно дивився на Рідкодуба:

— Давати слово комсомолу?

— Зачекай трохи... Починається справжнє порушення нашого плану, але, здається, на краще... Слухай.

Натовп розпалювався... Рідкодуб намагався в окремих вигуках вловити настрої зборів.

— Не нашого ума це діло, — наче древній пророк, потрясав ціпком сивобородий дідусь. — Не лементуйте, мужики, про себе не забувайте.

- За машинку їх та в конверт!..— гукав незграбний Оверко.
  - Годі панькатися... І так на шию сідають!
  - Чому не прийшли на збори?.. Гордують!
  - Біля жінок, мов коти, вилежуються...
  - Граждани, заспокойтеся... Вони власть, їм краще видать.
  - Власть, власть! Що ти мені— власть! Їм гроші за те платять, що вони гарно балакають, а ви вже й повірили... Вла-а-сть!
  - Заткнися, ти... Степаненків халуй!
  - Не чіпай його. Він за півпуда пшениці цілий рік вилизуватиме Говорусі...
  - Байстрик! Голоштанько! Босяцюга! Тьфу!
  - Котись ковбасою, піди штани подерж Гуцеві, він оце саме після обіда... сидить.
  - Га - га - га!
  - Тю - ю - фі - і - іть!
  - На батькову жінку, дураче, а не на святу землю.
  - Дай йому, Оверку, по мармизі. Дай!
  - Та є по чому вдарити... Ач, вилискує, мов самовар... Тепер Рідкодуб сіпнув за рукав Карася:
  - Заспокой, а то буде бійка. Годі!
  - Граждани, заспокойтеся!— замахав той парусовим портфелем.— Уніманіє, граждани, мітинг продовжується!
  - Та що там говорити, і так ясно!
  - Взяти за карк і амба!
  - Гляди, щоб тебе не взяли, який беручкий!
  - А тобі шкода?.. Піди пощлуй їх!..
  - Тьфу, страмнючий!
  - Граждани, просьба замовчати! Слово від товариства спільного обробітку землі має товариш Гаркавий.
  - Ану, ну, кажи...
  - Диви, від якого це часу, а ми й не знали, що він отакий.
  - Невже він балакати вміє?..
  - Диви, чудасія!
- На ганок зійшов середній на зріст, білявий, блакитноокий чоловік. Дивлячись на нього, справді важко було повірити в ораторські здібності заступника голови СОЗ'у.
- Але це примусило збори заспокоїтись. Цікаво все ж таки, що скаже завжди тихий, лагідний і мовчазний Гаркавий.
- А він і сказав усього кілька слів.
- Товариші, вітаю вас від Завгороднянського СОЗ'у.
- Невідомо, чи з розпорядження, чи з власної ініціативи Васько заграв „Інтернаціонал“.

Гаркавий почервонів і, не знаючи, де подіти руки, переступав з ноги на ногу, наче стояв на голках або на битому склі.

— Товариші, з нагоди міжнародного дня ми, созівці, обіцяємо безплатно виорати трактором землю вдови Марії Масленкової, потому як вона найбідніша жінчина, а ми повинні допомагати бідним... Оце й усе.

— Отакої, диви... От тобі і Гаркавий!

— Молодці хлопці! Діло показують.

— Народ сурйозний зібрався, роботящий.

— Добре їм з такою машиною...

— Оце й я розумію, а то балачок копиця, а діла чорт-ма... Верное слово.

— Пощастило старій. Ні сіло, ні впало, а землю виорють.

— Та не вік же їй в одробітки до багачів ходити! — вигукнув жіночий голос.

Місце Гаркавого на сходах зайняв Микола Стрепет.

Говорив він швидко, захлинаючись і часто показуючи на трактор. Скінчив він тим, що закликав негайно потрусити Говоруху, Гуця й Степаненка. Селяни стримано вислухали його коротку промову, зате хлопці та дівчата влаштували своєму улюбленому танцюристові таку овацію... Навіть „Інтернаціонал“ у Васька зазвучав якось урочистіше...

— Ба, як свому плескають,— підморгнув старий Ступа Свириденкові.

— Гарганізація,— багатозначно відповів той.

Та найбільше здивував усіх виступ Оленки від жінок. За дванадцять років багато „орателів“ чули шевелівці, але такого молодого, вродливого, та ще й дівчини, доводилося чути вперше... Червоніючи до вух і дивлячись кудись поверх голів, вона проказала своє привітання так, наче прочитала його з книжки. Та й не дивно, цілу ніч і ранок вона вивчала слова промови, списані Рідкодубом на папері.

— Балакуча попадеться комусь.

— Як дробом об решето періщить.

— І де воно наєобачилося?.. Так і сипе, так і сипе...

— Тепер усе можна. Скоро й моя Оришка в „орателі“ піде.

— І піду, а що ти мені зробиш?

— Шкуру спушу, от побачиш!..

Чоловіки зареготали, а жінки оточили міцним колом розхвилювану Оленку й одна поперед одної щебетали їй слова здивовання, поваги й ласки.

— А тепер закривай мітинг і внось пропозицію рушити всім

на демонстрацію... Що далі робити — побачимо,—шепотів Карасеві Рідкодуб.

Карась випростався і підняв руку:

— Граждани, зараз мітинг закінчимо... Після цього...

— Е, ні, пожди, пожди, Макаровичу, не закінчуй,—вихопилася рука з натовпу.

— Що таке? Слово хочете? Хто там?.. Виходь сюди.

— Та яке там слово,—протискуючись до ганку, говорив кремезний, з вусами вниз, дядюшка.—Просто хочу висказатись...

Рідкодуб уперше бачив цього позачергового промовця... Чи не підвезе він якогось візка?

— Хто це? — тихо запитав він Карася.

— Середнячок наш... Нічого собі дядюшка... Не вредний для влади...

— Так ось і я скажу вроді як од селян... Слухав оце я та й слухав собі, що розумні люди говорять, і надумав своє уменіє висказать. Як ми є чесні радянські селяни, власть наша нас не обижає, то, я думаю, ми повинні її підтримати, значить, щоб гуртом. Потому, звісно, гуртом і батька легко бити... Моя дурна голова так собі надумала... План все одно виконувати треба?—Треба. Хліба в бідноти та середняка нема?—Нема... А у глитаїв він є?—Хвакт, є... Значить, виходить, що відціля всім народом ми должны піти до них і пошукати хліб... На нет суда нет, а знайдемо — примусим продати державі... Більш я нічого не надумав...

— Діло кажеш, дядьку Якове. Спасибі,—загуло в созівських лавах.

— Чудесно. Ніколи, признатись, не чекав,—радісно говорив Рідкодуб.—А головне — жодного вигуку протесту... Красота, Карасю... Зараз рушимо... Тримайся, Говорухо...

— Це не секрет. Підтримав наш план.

— Тоді ходімо, чи що,—метушився Оверко Ступа, а маленький Івась Литвиненко вештався між дівчат, у чомусь завзято їх переконуючи.

На тракторі поруч Миколи Стрепета вмощувався Васько і лаштувався до виконання функцій оркестра.

На двох гарбах невлад заспівала дівтора.

Селяни згуртувалися біля трактора, роздивляючись його з такою цікавістю, наче бачили вперше.

— Бережіться!—весело вигукнув Микола, і трактор застугонів, задрижав і, шарпнувшись, мов живий, тихо посунув вздовж вулиці, тягнучи за собою дві квітчастих галасливих

гарби. За гарбами йшли хлопці й дівчата, а за ними з ціпками в руках поважно й урочисто виступали селяни... Що вони думали собі? Які цілінні скарби розворушив у їхніх важких головах сьогоднішній мітинг?

Васько Плотник розправив плечі, збив на потилицю кашкета і заграв традиційне „Страданіє“. Хіба він винен, що й досі ні від кого було навчитись революційних пісень?

Рідкодуб і Карась мовчки йшли збоку созівських гарб. Під звуки „Страданія“ Рідкодуб думав: чи вдалося Костенкові та Гаврющці в Очеретянці провести мітинг? Цікаво, як там проходить свято...

Созівський прапор переможно майорів тепер над трактором, дівчата на чолі з Оленкою заспівали, і натовп, простуючи вздовж вулиці, зростав і ширився, як виростає снігова куля, коли її котити по м'якому снігу.

Ще помітив Рідкодуб рухливі зграї горобців, що сьогодні якось занадто розходилися, цвіріньчать і пурхають, мов навіжені.

Напроти високих дощаних воріт трактор спинився... Васько облишив „Страданіє“, а дітвора від несподіваної зупинки гарб повалилася одне на одного і заверещала захоплено й пронизливо.

Зза воріт видно було лише зелену бляшану покрівлю Говорушиної хати.

Стрункі тополі кидали велетенські тіні, і від того у дворі було темно і, мабуть, холодно...

Натовп стояв під ворітьми, не знаючи, з чого почати.

Що там за ними?

Рідкодуб виліз на горбу й підніс руку.

— Громадяни!

Всі обернулися до нього.

— Пропоную вибрати від себе трьох чоловіка, які пішли б у двір і пошукали хліба. Вибрати треба чесних людей, яким ви довіряєте.

— А як на мене, так краще всім піти... Що ми йому, двір завалимо? — вигукнув старий Ступа.

— Звісне діло. Нащо трьох... Підемо всім миром, — загуло ще кілька голосів.

— Гуртом веселіше...

— Голова сільради попереду... Він вроді як від влади.

— Конешно... Мое предложение було, щоб усім миром, — завершив дядько Корній, той самий, що позачергово виступив на мітингу.

- Не прийшов до нас — самі до нього підемо!
- Ми не горді. Раз-два й у дамках!
- Атож, чого там воловодитись? Без комісії обійдемося!
- Тоді добре, товариші. Так і зробимо,— вигукнув Рідкодуб, легко зстрибнувши з гарби.

Перші увійшли в двір Рідкодуб, Карась, Микола Стрепет, дядько Корній, старий Ступа, його син Оверко, ще двоє невідомих Рідкодубові селян і Васько Плотник. Далі вже тяжко було розпізнавати, бо широка хвіртка приймала в свою пашу все нові й нові припливи натовпу. Йшли селяни похмуро, з почуттям відповідальності й серйозності справи, за ними товпилися цікаві балакучі жінки і квітчастим натовпом чекали черги хлопці й дівчата. Всім було цікаво, як зустрине Говоруха таких несподіваних непроханих гостей.

Кілька поважних селян, затримавшись на вулиці, озираючись, зникали в сусідніх подвір'ях. Їм ніяк не хотілося, щоб Говоруха пізнав їх у натовпі.

На ганку з'явився сам хазяїн у новій альпаговій чумарці, простоволосий, з ретельно розчісаною надвое бородою. Волосся в нього щедро було помазане оливою і блищало, мов холка вороного чистокровного коня. Над ним кружляв і дзижчав овод, приваблений масляною вогкістю голови. Спід розстігнутої чумарки вбирала очі білизною плоскінного полотна сорочка.

Спершись одною рукою на поручні, він звужив очі й бігав ними по натовпу, шукаючи розгадки такого багатолюдного візиту.

До ганку наблизився Карась:

— Драстуйте, Микито Петровичу. З неділею ...

— Вас так само, люди добрі.

За спиною чоловіка, як спід землі, виросла огрядна, опасиста Говорушиха.

Вона тупо дивилася на натовп і ніяк не могла зрозуміти, в чім справа.

— Так що, Петровичу ... всіма зборами ухвалено пошукати у вас хліба ...

— А-а-а,— здивовано звів очі Говоруха і зовсім спокійно запитав:

— Протокол є? Покажіть ...

Карась трохи зам'явся. Він не чекав такого запитання.

Хтось з гурту прийшов на виручку:

— Який там протокол, коли ми всі тут ... Хіба не бачиш?..

— Протокол завтра покажемо!— твердо сказав Карась.— Це

не секрет, а зараз одімкніть нам комору. Як представник влади вимагаю!

— Це можна,—з легким серцем погодився Говоруха,— все одно нічого не знайдете... бо нема... Дурити вас не буду. Шукайте вже, коли прийшли...

— А ти не обижайся, Петровичу,— м'яко обізвався хтось з гурту.— Нема — так нема, а є — так треба продати ... Діло таке ...

— Обчественне,— припечатав дядько Корній...

Говоруха повернувся і кинув Карасеві:

— Піду ключі принесу.

„Щось дуже спокійний... Мабуть, устиг вивезти в інше село,— подумав з досадою Рідкодуб.— Проморгали...“

Зовсім несподівано затужила на ганку Говорушиха. Вона тепер лише розкумекала, чого прийшли люди, і голосним жалісливим тужінням ніби хотіла компенсувати витрачений на міркування час.

— Ой, людочки мої рідні! Та де ж той хліб у нас узявся... Та вивезли ж усе до зернятка... От хай дітей своїх не діжду бачити ...

— Диви, горголя репетує, як не лусне...— штовхнув ліктем Оверко Васька Плотника.— Одгодована ...

— Якби не було хліба, не роздиралася б так...

— Хай погаласує... Такої чорти не вхоплять...— кинув хтось з гурту.

Але в коморі справді нічого не знайшли.

Говоруха переможно розводив руками:

— Самі бачите, люди добрі... Нема... Якби було, я не чекав би, доки ви прийдете... Я для советської власті не ворог... Вивіз би ...

Стара билася розпатланою головою об стінку, кричала грубо й істерично, наче хтось її шмагав нагаєм з голчастим нако-
нечником.

— Ой, лишенько, ой, доле моя! Та за що нас ріжуть! Ой, ой, ой, боже мій, о, рятуйте! Душать, грабують... Старцями роблять ...

Коли Рідкодуб виходив з комори, помітив, як ворухиться висока лобода, що росла за хатою. Низько пригинаючись, бур'янами біг на леваду комсомолец Степан Говоруха.

„Цьому комсомольцеві сьогоднішнє свято не до серця. На мітинг не з'явився і звідси тікає... Хоч би на виставу ввечері прийшов,— подумав Рідкодуб.— А потім доведеться звільнити його від комсомольського квитка“.

— Ще будемо шукати? — підійшов до нього Карась. — Мабуть, вивіз сукин син.

— Прогавили ми з тобою, от що, — сердито відповів Рідкодуб. До них швидко протиснувся Васько Плотник.

— Пошукайте в клуні, — сказав переконано, переводячи погляд з Карася на Рідкодуба. — Засіки я там робив, а в коморі немає. Може, десь там... Хвакт...

— Громадяни! — голосно гукнув Карась. — Ходімте ще в клуню.

— Коли шукати, то вже скрізь. Це — діло.

— Не може цього бути, щоб так ото в нього й не було... Заховано десь.

— Позаторішній іще береже... Врожаї, що й казати, добрячі були...

Але короткі черстві репліки заглушив пронизливий тваринний галас Говорушихи.

Почувши про клуню, вона здригнулась і божевільно метнулась у сні. Звідти, розпатлана й страшна, несамовито галасуючи, з швидкістю, незвичайною для огрядних жінок, сплигнула з ганку і помчала до клуні.

— Повішусь, людоньки! Повішусь! Життя себе рішу! — вигукувала вона, розштовхуючи натовп і вимахуючи в повітрі налигачем.

За нею помчав Говоруха з перекошеним від люті обличчям, а за ним шарпнувся весь натовп.

— Куди біжите, не повісьтеся, — невідомо кого переконував Оверко. — Налигач не видержить.

Але людей уже набилося повнісінька клуня. На долівці, густо потрушеній половиною, репетувала Говорушиха, а старий стояв над нею блідий, з блискучими очима загнаного на слизьке звіря і тільки не своїм голосом вигукував:

— Люди добрі, прошю вас... вийдіть з клуні... По-хорошому прошю...

— Ой, лишечко! — несподівано гукнув зляканий дівчачий голос. — Провалилася долівка!

— Де? Що провалилося? Чого ви жартуете?.. Які тут смішки!

— Що там таке?

— Та що ви брешете, і таке вигадать!

— Та ось гляньте.

Пашка Сидоренкова всім показувала на дві чверті вгнуту долівку.

— Он воно що! Еге-е!

— Ану, голову сільради сюди...
— Товариш присідатель, а гляньте, лишень, чи не отут те, чого нам треба?

— Лопаткою б копнути... Мо' воно й на самім ділі...

— Ловко придумано, якщо й справді тут заховав... Зметикував старий собака!

— Всі вони святі та божі, а народ дурять, як дияволи.

Рідкодуб стежив за Говорухою. Той стояв притиснутий на товпом до стінки, обличчя його почорніло, очі погасли і звужилися, а руки, як непотрібний додаток, безвільно звисали вздовж тіла. У правій руці він тримав налігача і жмакав його так, що пальці хрустіли. Коли стара, одхлипавши, знову заголосила, він люто вдарив її носком чобота під ребра, аж та хекнула й замовкла.

— Не верещи, падлюко,— витиснув він крізь зуби.— Доревляся!— і ще раз оперезав її налігачем.

Карась, хвилюючись, уже почав розкопувати яму, раптом наткнувся на товстий шар полови і тепер кілька чоловіка швидко вигрібали її.

— Засіки!— радісно вигукнув Васько, побачивши дощаний ріг.— Мої засіки, я робив!

— І пшениця,— додав Карась і, глибоко зануривши в полови руку, витяг жменю добірного зерна.

— Шукайте ще,— метушився навколо ями Васько Плотник.— Тут шість засіків... От ей-же-богу. Хвакт!

На цей раз йому ніхто не заперечував. Через десять хвилин уся долівка в клуні була розрита, а спід ворохів вигорнутої трухлої полови стирчали гладенько, до блиску вистругані боки засіків.

— Так, як на око,— сміючись, казав Карась Рідкодубові,— то ми вже заготовили пудів вісімсот. Це не секрет...

— Вісімсот, не вісімсот, а шістсот вірних,— серйозно й показяйському зауважив Ступа.

Тихо верещала товста жінка й страшний від люті прикипів до стіни розхристаний, знівечений Говоруха.

Лишивши біля засіків варту, шевелівці тепер не йшли, а бігли за трактором, що з радощів дав третю швидкість.

Васько грав „Інтернаціонал“, а Рідкодуб уліз поміж дівтору і намагався підспівувати їй. Дивлячись на нього, обвішаного дідлахами, селяни підморгували один одному:

— З центру, а видать простяк... Диви, як вони його в роботу взяли.

Демонстрація підходила до Степаненкового двору, а в цей час з левади бур'янами пройшов Говорушин Стьопка і непомітно шугнув у хату. Там за столом, схиливши голову на руки, сидів старий Говоруха і тупо дивився на скатертину. Червоною заполоччю вишито було на ній великими літерами:

„Кого люблю — тому дарю“.

Двадцять п'ять років тому вишивала тую скатертину чорноброва Горпина, що тепер обрзкла, постаріла і тихо безнадійно хлипає на печі.

— Не журіться, тату, не pomoже, — глухо бовкнув син, сідаючи на лаву. — Робитимемо, знову наживемо ...

— Як тут не журитися?.. Накрили нас з тобою, сукини сини, як курчат, сину, накрили ... Не допоміг ні проклятий твій комсомол, ні „Чорний Ворон“ Степаненків... Теж знайшов чим залякати... Листи, дурень, підкидав... Ех-ха! Не на лякливих напали... Люди з ними, сусіди проти пішли... Вся громада — ворог нам. Хоч крізь землю тепер. Жити ж не дадуть созівці, комнезамщики... Без ножа заріжуть...

Нічого більше не сказав батькові комсомолец Стьопка, а тільки засунув руку в кишеню і вдесьте намацав там маленький холодний патрон... Два тижні тому з великими труднощами Стьопка виманив цей патрон у свого маленького брата і з того часу щодня він муляв йому кишеню.

РОЗДІЛ XIV

Ця вистава була виняткова. На ній, крім шевелівців, були очеретянці. Вони вперше за дванадцять років вийшли з свого хутора на люди. Та ще як вийшли: гуртом з своєю музикою вони підійшли до сельбудинку і стали біля ганку, чекаючи. Вони не хотіли товпитися в двері, ані розгубитися в натовпі. Вони послали в приміщення Костенка: він провадив у них мітинг, він же їх запрохував сюди, отже хай доведе справу до кінця...

— Піди, щоб там місце одвели. Ми ж ваші гості, — сказав Тимошенко.

— Та ще й рідкі, — додав його сусіда.

Через хвилину радісно схвилюваний, з кашкетом аж на потилиці вибіг Костенко.

— Заходьте ... Ваші перші дві лави з правого боку ... Музика попереду ...

Тоді тільки очеретянці організовано й поважно, не товплячись, увійшли до сельбуду й сіли на свої місця.

Коли Костенко спіймав Рідкодуба за „кулісами“ і сповістив про прихід очеретянців, той міцно стиснув незаможникову руку.

— Чудесно, друже! Наша бере! Ми сьогодні хіба ж так зрушили справу!

— У мене теж не погано, товаришу Рідкодуб. Потім розповім!— похапливо відповів Костенко.

Особливо до речі прийшлася очеретянська музика. Васько Плотник грав роль старого батька Панаса і тепер, загримований, вимазаний у сажу, з кошлатою чорною бородою і в старій Бойковій чумарці, поважно походжав поза лаштунками. Коли йому запропонував хтось пограти, доки почнеться вистава, він категорично одмовився.

— Я вже не Васько Плотник, а заможний селянин Панас. Хвакт... Прошу мене не зачіпати... Є в мене жінка, два сини, невістка, хазяйство, а ви—заграй! Не личить мені!

А музика очеретянська була не абияка. Складалася вона з двох скрипок, засмальцьованих від довголітньої служби, причому лише одна була при своїй пам'яті, а друга мала тільки дві струни. Та це ні трішечки не псувало вражіння солідності і відносно високої кваліфікації оркестра. Особливо вражав шевелівців великий очеретянський барабан, що його несли аж два чоловіки. Це не якась там нікчемна бубанка, що на ній іноді вибиває Оверко. Це справжній „струмент“, на нього й глянути приємно, а ще коли загуває... А потім, хіба до бубна приладнаеш такі великі мідні тарілки?

Головне ж, що музики—не якісь там свистуни, а хазяйновиті, поважні люди. Оці як утнуть,—не гріх і старикам навприсядки та в долоні. Так міркували шевелівці, вщент переможені очеретянською музикою.

— Ану, заграй якоїнебудь,—під'юджували вони музик.— А то нетерплячка бере.

— Заграти можна. За тим і прийшли, а вам танцювати випадає.

— Та що з вами робити... Так тому й бути: чи танцювати, то танцювати.

— Під їхню музику хіба втанцюєш? Городська музика,—заздрісно сказав старий Ступа.

— Зате в нас спихтахель, а в них нема,—заспокійливо вставив Свириденко.

— А ми ставка вчора закінчили. Гуртом... Там такий розлився, мов ріка. Приходьте купатися... — одбив Свириденків натяк Тимошенко.

Цією новиною очеретянці остаточно збили з позиції шевелівців. Останнім лишилося тільки чекати, доки очеретянська музика втне, щоб якимось „зам'яти“, „переграти“ цю справу.

І очеретянці втнули.

Спочатку заверещала перша скрипка. З другого коліна їй почала скрипучим тремтливим тоном підігравати друга. Грали звичайного гопака, але шевелівці були зачаровані. Навіть дівора втихомирилась і, протиснувшись наперед, здивовано поглядала то на рухливі смички, то просто в бороди музик. Деякі хлопчачки так захопилися спогляданням, що за звичкою позасовували пальці в роти і ретельно смоктали їх.

Швидко центром уваги став барабан. Чого він досі мовчить? Барабанщики лаштувалися, не поспішаючи, наче готувалися до святого дійства. Один узяв блискучу мідну тарілку і підніс її над другою, а тим часом другий озброївся великою калатушкою.

Перший хитнув головою й ударив тарілкою, другий гупнув у туго напнуту шкіру. Ефект був незабутній. Шевелівці не могли стояти на місці. Гопак у такій подачі позбавляв рівноваги навіть найзапекліших скептиків. Дехто вже пристукував ногою, дехто ворушив плечима, а старші тільки прицмокували собі в бороди. Очеретянці показували „клас“.

А в цей час за полотняною завісою йшла гарячкова метушня. Приладнував до кашкета червону зірку Стьопка Говоруха: він мав грати червоного командира Петра і Рідкодубів „стеєр“, заряджений одним холостим патроном, стримів у нього за поясом. Не легко дістався Стьопці цей клятий „стеєр“. На нього не без підстав претендував і Колька Стрепет, що, граючи роль ватажка дезертирів Павла, конче хотів мати револьвера біля боку. Та в останню хвилину Колька погодився з Рідкодубом. Справді, червоний командир мусить бути озброєний краще за дезертира...

Васько Плотник, заклавши руки за спину і нічого не бачачи перед собою, ходив уздовж сцени і мимрив собі в кудлату бороду:

— Мовчи, стара. Чого заводиш? Ну, що ж таке? Забирають — що зробиш? Треба йти, коли забирають. Служив я на царя — хай син послужить на товаришів.

Він хоче ці перші слова з своєї ролі проказати без суфлера, щоб вийшли вони в нього переконливі.

Рідкодуб допомагав дівчатам прибавати рушника на покуті. Оленка, виряджена у вишивану сорочку та в широку квітчасту спідницю, більше за всіх турбувалася за успіх вистави. Вона грала дружину Павла, і синій жіночий очіпок рельєфно окреслював її високий рівний лоб і відтінював теплу синяву очей.

— Як ви думаєте, не провалимося? — стрельнула очима на Рідкодуба.

— Не хвилюйся... Пройде як слід. Вдень не провалилися, хоч ролі були куди тяжчі. Не провалимося й тут.

— Ванюшко, голосніше підказуватимеш! — кинула Оленка Івасеві Литвиненку, що з книжкою в руках уможувався в суфлерській будці.

Роль Наталки, коханки Петрової, випала Паші Сидоренковій. Дівчина добре визубрила свої слова, але хвилювалася і, зустрівши в загальній метушні Кольку Стрепета, щоразу благала:

— Колю, ти мені тихенько підказуватимеш. Добре? А то зіб'юся.

— Підкажу, підкажу, — одмахнувся чубатий у сивій шапці „дезертир Павло“ і мчав за лаштунки збирати своїх товаришів — „бандитів“.

А ті похмуро походжали поза сценою. Вуса, намальовані вугіллям, надавали їм солідного вигляду, а мисливські рушниці та розхристані батьківські чумарки робили з них справжніх закоренілих лісовиків.

Поміж ними, зодягнені в червоноармійське, з зірками на кашкеті, зухвало шугали ті, що за ходом п'єси переможуть дезертирів. Вони почували себе героями.

Рідкодуб востаннє глянув по сцені. Здається, все. Можна починати. В „залі“ замовкла очеретянська музика.

— Врем'я! — протяг хтось з кутка.

Знялася буря оплесків.

Тоді до Рідкодуба рішуче підійшло троє: один „червоноармієць“, двоє „дезертирів“. Усіх трьох Рідкодуб часто бачив на репетиції, помітив і сьогодні на демонстрації, але прізвища їхні були йому невідомі...

— Товаришу Рідкодуб, — сказав один з „дезертирів“. — Ми оце втрьох давно хотіли з вами побалакати, та ніяк не вловимо.

— Кажіть, що у вас цікавого.

— Діло в нас просте... Як ми всі є бідняки, одне слово — незаможники, так хотіли б у комсомол записатися.

— Щоб, значить, у ячейку, і активно працювати, — весело додав „червоноармієць“.

— Хіба нас тільки три?.. Нас ціла кумпанія,— обізвався другий „дезертир“.

— Чого ж ви раніше не записувалися?

— Ет, що там і говорити. Хіба ви самі не бачите, хто у нас у комсомолі?.. Говоруха заправляв, а нашого брата не признавали ...

Рідкодубові хотілося вхопити в обійми і „червоноармійця“, і „дезертирів“ і радісно кричати про їхнє бажання на всю залу, але він почув, що знову хтось вигукнув „врем'я“, і лише на швидку кинув хлопцям:

— Молодці, товариші... Завтра вранці заходьте в сільраду... поговоримо, а зараз починати будемо... Добре надумали, хлопці!

На сцені готові до початку розташувалися дійові особи: старий Панас біля дверей закам'янів, Одарка (дружина Панаса) з своїм сином Петром за столом сидять. Ось-ось відкриють завісу.

„Хоч би не збитися спочатку, а далі вже піде, як по маслу“,— думає кожний.

У будці, примружуючись від світла, сидів над розгорнутою книжкою Івась Литвиненко. Тоненько заскиглила перша скрипка. Мабуть, музики готувалися далі „поражати“ шевелівців.

Тоді зза завіси вийшов Рідкодуб і підніс руку. Скрипка замовкла. Поволі вшух лемент. На стрункого уповноваженого жадібно дивилися сотні очей.

— Товариші! Сьогодні ви на власні очі бачили, як дурили нас з вами й усіх робітників та селян ваші глитаї... Вони ховали хліб... Вони потім хотіли здерти за нього три шкури з бідняка... Сьогодні, товариші, ви дружно й організовано викрили їх. У Говорухи знайдено сімсот п'ятдесят пудів, у Степаненка триста. За приховання вони підуть під суд. Половину липневого плану виконано... З вашою допомогою, товариші, і решту виконаємо... Хай живе союз незаможника й середняка проти куркуля!

Оплески вкрили його слова. Ховаючись за завісу, помітив Рідкодуб на першій лаві високого кощавого Карася в парусиновому плащі й маленького шуплявого Костенка... Вони плескали йому, а обличчя їх цвіли гордою радістю. Відхиливши завісу, висунув обличчя Гаврюшка:

— Граждани!— сказав він,— зараз тут здесь буде п'еса Степового „Боротьба“... П'еса, конешно, революційна і на сцені буде стрілянина, но ви, громадяни, не бойтесь, потому стрілятимуть з холостих і вгору. Перед тим, як стрілятимуть, я вийду й скажу...

Хтось із сцени рішуче взяв Гаврюшку за комір і його розкуйовджена голова з широким здивовано-відкритим ротом пірнула за завісу.

— Завжди ти, Гаврюшко, вискочиш, як Пилип з конопель,— допікав його за лаштунками Рідкодуб.

— Хіба не можна... чи що?.. Я завжди попереджаю, якщо в п'єсі стрілянина,— виправдувався завсєльбуду.

— Годі. Починаємо!

Завісу відкрито і суфлер похапливо подав перші слова... Плаче стара маті Одарка, обнімаючи Петра:

— Забрали, забрали... Чує моє серце...

Бліде світло лампи скупю падало на три сотні найрізноманітніших облич, що застигли в жадобі бачити найдрібніший рух на сцені.

Остання дія—так би мовити, „гвоздь“ вистави. Це ж у ній буде стрілянина. Тому не дивно, що на сцені запанувала особлива хапливість і метушня. Треба було прибрати до біса рушники, повиносити геть лави, стіл, рогачі й усе, що хоч трохи нагадувало хату мирного селянина. Натомість серед сцени покладали товстого пенька. На ньому відпочиватиме червоний командир Петро.

Навкруги пенька виростав ліс... Хлопці вносили на сцену оберемки молодого гілля, встромляли його в щілини поміж дощок, і через п'ять хвилин на сцені шелестів такий чагарник, що цілий загін дезертирів міг би в ньому сховатися. Оверко Ступа грав першого дезертира, і його велетенська постать серед низенького гілля нагадувала високо спиляний дуб.

Васько Плотник на час баталії між червоними й дезертирами мав гавкати собакою,—так вимагала п'єса. Але й у цій новій ролі здібний актор досить успішно тренувався за лаштунками, викликаючи регіт дівчат.

З „стеером“ у руках пройшов через сцену і зник у темному кутку Стьопка Говоруха—„червоний командир“. У цей час, шукаючи Оленки, туди поткнулась і Пашка Сидоренкова, але побачивши, що її там нема, побігла назад.

Дія розгортається повною ходою...

Шелестить під дезертирськими ногами трава. Десь придушено хрипить собака. Васько Плотник прекрасно веде роль.

Сплять стомлені червоноармійці, та не спить їхній командир. Кожний його рух фіксують сотні напружених очей. У кутку сцени за лаштунками стоїть радісний Рідкодуб, і пильно стежить за ходом подій.

Петро. Хлопці, за мною! Ур-а-а-а! (Червоноармійці з криком „ура“ вибігають з кушів. Ззаду по них стріляють. Обидва Петрові товариші падають вбиті)...

Таку ремарку до четвертої яви сумлінно подав з суфлерської будки Івась Литвиненко, але її не виконано до кінця... Справді, стрілянина зчинилася, аж небові жарко, два Петрові товариші попадали на підлогу, картинно розкидавши руки і чуби, але чому...

Надлюдський зойк — і зза лаштунків просто на сцену важко впала людина.

Хапаючи ротом повітря і притискуючи руки вище серця, на зеленому гіллі лежав Рідкодуб...

І „червоноармійці“, і „дезертири“ захолинули в різних фальшиво-войовничих позах...

Глядачі, мов загипнотизовані, підвелися з місця: що це, за ходом п'єси так треба, чи справді людину вбито?..

Від напруженого дихання в могильній жажливій тиші ледве чутно дрижала струна на скрипці очеретянського музики.

І знову зойк:

— Ой, боже ж мій! Ой, лишечко! Вбив, на смерть убив!

На сцену вилетіла Паша, за нею бліда, як крейда, Оленка...

З перших лав стрибнув на сцену Карась, а за ним Костенко... Десь хлипнула жінка і злякано закричала дитина. Тоді разом затужило кілька жінок. Натовп рвонувся на сцену, перекидаючи лави, тиснучи одне одного. А там з перекошеним від болю лицем лежав Рідкодуб і поміж пальців йому збігала вишнева кров...

— За що ж це тебе, товаришу дорогий? — глухо сказав Карась, нахилившись над ним...

Костенкові очі раптом швидко заморгали і по голеній щоці незнаможника тихо скотилася велика гаряча сльоза... Пашка й Оленка розстібали сорочку Рідкодубові, а Івась Литвиненко побіг по лікаря.

Мов пружина, випростався на тремтячих ногах Карась і лютовиматюкався.

— Хто? Кажіть, бо всіх у допрі згною. Бандити, сукини сини! — гукав він просто в обличчя скам'янілих хлопців.

До нього підбігла Пашка.

— Дядьку, не кричіть, не лайтеся... Не вони, не вони...

— А хто ж?
— Він, отой з револьвером. Я бачила, як націлявся... Щоб я з місця не зійшла, він...

Стюпка Говоруха без червоноармійського кашкета, блідий і розгублений, протискувався крізь натовп, намагаючись вислизнути з натовпу. Кілька десятків рук, мов гадину, відкинули його від себе... Він упав просто до ніг Карася і Рідкодуба. „Стеер“ випав у нього з рук. Тоді до нього наблизився Оверко Ступа і мовчки з усієї сили вдарив його чоботом у підборіддя. За ним рвонулись усі, тримаючи рушниці готовими спустити на голову зігнутого втрое парубка.

— Убити на місці падлюку!

— Гадина чортова! Іч, як мазкою вмився!..

З носа вбивці справді пішла кров.

— Такого чоловіка хотів...

— Хлопці, назад! Не зачіпайте, він своє матиме!—наказав Карась грізно і твердо...

Хлопці розчаровано спустили на долівку рушниці... В сельбудинку стояв невимовний жахливий галас... Тужили жінки, а за ними ревля дітвора. Дівчата обережно поралися біля Рідкодуба, що, зціпивши зуби, хрипко і глухо стогнав...

Надворі вересень... Уже жовтіє листя й у вікно, що над ліжком, часто бачить Рідкодуб, як кружляють, перевертаються і тихо лягають на землю різьблені жовтогарячі метелики.

Рання осінь завжди бадьорила Рідкодуба... Вона така повнокровна, свіжа і несе з собою безмежну романтичну завзятість...

Ця осінь принесла йому життя... Два місяці тому для нього замовляла труну, а сьогодні він має дозвіл поблукати поміж ліжками. Правда, ще на грудях туга перев'язка, але дихати вже легше і страшенно кортить до роботи...

Та більше за осінь дзвінку й хворобу, більш за радість одужання тішить і бадьорить Рідкодуба звичайний лист, що сьогодні вранці одержав його...

З далекої Шевелівки до столичної лікарні писала Оленка:

„Драстуйте, дорогий товаришу Семене Михайловичу!
Якби ви знали, як часто ми вас тут згадуємо... Оце зідемося у сельбуді всі комсомольці і починаємо про вас...
І так гарно тоді всі говорять, тихо так і хороше.

Комсомольців у нас тепер тринадцять чоловіка, а між ними я одна дівчина... Тяжко мені, Семене Михайловичу, якби ви знали. Все одучаю хлопців від горілки та матюків. Та хіба за всіма встежиш? Ось іще Пашка запишеться, тоді ми їм утремо носа...

Видужаєте, то щоб обов'язково приїхали в Шевелівку. Ми вам таку зустріч устругнемо!..

Та й часи тепер не ті... Созівський трактор уже давно оре селянам... Свій участок за два тижні виорав, а земля ж їм попалася, як масло. Тато теж до них туляється... Та хіба тільки вони? Всі незаможники та середняки шевелівські в колектив хочуть.

Покищо два нових СОЗ'и у нас організовується. А Сніжківський СОЗ уже в комуну перетворився.

А Олексіївка та Голубівка ухвалили перейти на суцільну колективізацію... Ото справді молодці. Та тільки й ми не відстанемо... Приїдьте, лишень, подивитесь, як змінилося все, наче й люди не ті стали. Жвавіші якісь, розумніші. Як гарно про вас згадують та все просять привіт вам передавати.

А оце позавчора вирядили до армії Миколу... Созівці подарунків йому надавали, а дівчата деякі аж плакали... Хоч там що, хоч і з чужих країв до нас прибрався, а добрий товариш був. Тепер на тракторі їздить Васько... Горде таке стало і через губу не плюне... Мабуть таки доведеться записуватися з ним. Приїдете до нас, Михайловичу, на весілля. Ну й погуляємо! По-нашому, по-комсомольському! На що Ванюша Литвиненко (він же в нас секретар тепер), таке мале та лагідне, а й то вимагає, щоб його на покуті посадити поруч батька...

І ще вітає вас голова сільради. Він і досі обіцяє нам дістати завсельбудинку, бо Гаврюша поступив прикажчиком у кооперацію. А Костенко героєм ходить... Радіе... В СОЗ'і дла гримлять...

— Хай тепер, каже, куркулі журяться.— І правду він каже, бо добре таки ми на хвоста наступили глитаєві. Оце якось увечері сидимо біля сельбуду, аж дивимось— чимчикує старий Гуць... П'яний, як дим... Побачив нас і почав:

— Ах, ви сякі-такі!... Загнали Говорухів та Степаненка в тюрму, та й радієте... Мене, брат, не загоните... Дзуськи... Проп'ю краще все до нитки, а камуні нічого не дам.

От чудак. Посміялися ми з нього, та й тільки.

Ну, видужуйте швидше, товаришу Рідкодуб, та приїздіть... Всі просимо... Сповістіть тільки, коли будете. Щоб ми знали.

Олена Бойкова*.

Вдесяте вже сьогодні перечитує Рідкодуб цього листа і, тепло всміхаючись, дивиться у вікно на згасаючий золотий вересневий день.

1929 рік

НАД ЯМОЮ

ОПОВІДАННЯ

I

Товаришка Роза в божевільному здивованні й захваті. Вона стоїть на порозі, широко, по-чоловічому розставивши стрункі й трохи тонкуваті ноги, і дивиться на високу військову постать біля столу.

— Він чи ні?

І вся товаришка Роза — юнак чарівний. На ній шапочка - кубанка, біла з червоним денцем. Спід шапочки на лоб виповзли й припишкли чорні кільця підстриженого волосся. На смуглявому кругловидому лиці кирпатенький ніс — „кнопка“ і сліди тривожних безсонних ночей. Вартування в штабі, безконечні степові перегони в розхитаній чотириколісній інвалідці - тачанці, порохований та цигарковий дим лишили по собі матовий колір шкіри та дві ледве помітні зморшки під великими темними очима. Оті бісові очі завжди виграють і стрибають в'юнкими пташенятами. Темні крильця брів тріпочуться і злегка бентежать тиху поверхню чорних озер.

Товаришка Роза завідує санітарною частиною групи військ, носить на боці невеликий браунінг, у кишені — партквиток і кожному каже „ти“. У бій вона виступає разом з усіма, спочатку ретельно випускає у ворога обойму за обоймою, а коли браунінг і кишені спорожніють, обертається і швидко шугає очима у всі кінці: чи не впав десь поранений?

Від того й очі у товаришки Розі такі неспокійні, метушливі. Але тепер вони раптом широко розкрилися й захололи на широкій спині, що нахилилася над штабним столом. За столом сидить ще чоловіка з п'ять командирів і комісарів, бойових друзів Розі, але їх не помічає вона. Ота клята й дорога потилиця, чисто виголена, м'язиста й рухлива і настобурчений комір шкірятянки.

Невже за півтора роки Роза могла їх забути?

А втім, усе може статись. Бо тепер дев'ятнадцятий рік і надворі травень. Недалеко Чорне море, і від нього приносять вітри солонкувату вогкість і тупі дальні громи ворожих гармат.

А півтора роки тому була Москва, жовтнева завірюха, на товпі червоногвардійців у Раді робітничих і солдатських депутатів Симонівського району і юнкери в „Метрополі“.

Це було, здається, тільки вчора... Але ото ж, безумовно, він. Рвучко наблизилась до столу. Усі підвели обличчя.

— Сідай, Розо!

Тоді й він звів очі від карти і запитливо глянув на товаришів. Раптом відчув на плечі легкий удар і обернувся.

— Левадо, друже!.. Здоров... Чого ти до нас? — у радісному захваті вигукнула Роза, торсаючи його за рукав. — Де бував, признавайся? Яким чином на південному фронті? Ну, кажи ж!

Левада, високий, чорнявий юнак, у синьому потертому галфі, в блискучій шкірятянці і з незмінним кольтом на боці, здивовано й ніяково усміхаючись, поволі звівся на ноги.

— Роза! І ти тут... От зустріч! — сказав він спокійно, але всміхнувся так широко, що виставив на показ присутнім два разки дебелих блискучих зубів. На темному фоні загорілого лица зуби здавалися перламутровими. Далі мовчки, з усмішкою дивились одне на одного.

— Сім років не бачились, зійшлись і поговорити ні про що, — засміявся чорнобородий начштабу. — Стоять, повилуплювали очі...

— А ти, папашо, помовч... Хіба не бачиш, кого зустріла?.. Це, брат, стара любов, ще з Москви. Тільки чого ти бомбами обвішався? — звернулась вона до Левади. — Чи не на допомогу

нам приїхав? Ми тут збираємось Григор'єва укоськати. Зрадив, шкура куркульська...

Роза так люто вдарила нагаєм по столу, наче на ньому лежав наново спечений отаман.

— Не плещи, Розо! Про все мені відомо... А приїхав я інспектувати військо Григор'ївського напрямку.

— Диви, яка шишка! А що ж ти тут робитимеш?—далі сміялася Роза.

Згадав Левада: завжди в скруті вона чомусь по-дитячому загонисто регочеться...

— У всякому разі не зубоскалитиму,—раптом похмарнів Левада.—Поїду сьогодні ж до Григор'єва... Я йому покажу...

Роза тепер мовчала, знаючи рішучість і впертість Левади. Їй було трохи соромно за свою пустотливість і очима вона шукала собі співчуття в товаришів.

Тоді важко підвівся чорнобородий. Задуманий, пройшовся він по великій залі першого класу, де містився штаб, сплюнув у куток і повернувся до столу.

Присутні чекали, що він скаже. Роза застигла, принишкла, тільки очі знову швидко заметушились, застрибали по похмурих обличчях товаришів, і світився в них вогник захоплення та напруженого чекання.

— Дурницю,—тихо промовив чорнобородий і байдуже махнув рукою.—Дурницю говориш, товаришу Левадо!—раптом голосно й запально скрикнув він.—Тільки наївний може вірити в силу агітації серед озвірілих ворогів. Це юнацькі мрії, фантазія,—закінчив він, і глузлива посмішка скривила його загоріле, обвіяне вітрами обличчя.

— Правильно каже Кононов,—підтвердив хтось із гурту.

— Ні чорта правильного... Чудаки ви всі, і ти, Кононов. Ви ведете цілу армію проти бандита, ви ставите на карту життя багатьох тисяч товаришів, а я хочу сам один спробувати розкласти його військо. Мені не первина бути у ворожих руках. А загину—то вам до того мало діла. Он що. А раз я вирішив поїхати, то й поїду!—уперто й переконано закінчив Левада.

Роза вже не мала сумніву, що так воно й буде, як хоче отой чорнявий, високий інспектор, бо хіба він коли одмовлявся від своїх планів? В цьому вона не раз мала змогу переконатися.

Кононов сидів і далі глузливо посміхався. Він уперше зустрів Леваду, і його дратувала напористість цього чорнявого стрункого хлопця. Він підвівся і сказав владно й похмуро:

— Отже, кінчаймо розмову. Ми не дозволимо вам виконати вашого плану. Досить з нас того, що в Григор'єва сидять заарештовані наші кращі політробітники. Це божевілья, а не план...

— Може б, трохи обережніше, товаришу,— бовкнув Левада, і обличчя йому налилося кров'ю.— Я не з тих, що підіймають великий камінь на муху, я, знаєте, людина не горда. Крім того, не підлеглий вам.

Роза бачила, як гостро глянув Левада на Кононова, потім на хвилинку затримав свій зір на ній, і в цигарковім повітрі запахло передгрозям.

— Чи не думає товариш Левада нас залякувати?— ображено заговорив присадкуватий, повний і чисто виголений командир кінного полку.

— Нікого я не лякаю, але ви не маєте права затримувати мене!— лютував Левада.

До Кононова швидко підскочила Роза:

— Папашо, не затримуй! Хай іде! Я його знаю, ідола! Слово честі, папашо!.. Не скандаль з ним...

Левада раптом приладнав біля пояса гранату і кинув просто в лице мовчазним командирам:

— Отже, негайно мушу виїхати. Прошу мені паровоз...

— Добре, товаришу,— відповів Кононов,— ви поїдете, але за свої вчинки й за наслідки відповідаєте самі. Паровоза вам дадуть.— Сказав і вийшов з приміщення.

— Може, хто хоче зо мною?— звернувся Левада до оторопілих товаришів.

Напружена мовчанка тривала недовго. Її порушив гуркіт стільця і молодий хлоп'ячий тенор:

— Я.

До Левади підійшов низенький, блакитноокий і зовсім юний хлопчина. Він недавно прибув на фронт і нетерпляче чекав нагоди виявити себе на справжній роботі. Праця в політвідділі абсолютно не цікавила його.

Левада потиснув йому руку і привітно всміхнувся.

— А не боїшся?

— Що ти... З тобою ні чорта не страшно... Тільки щоб начальство відпустило.

— Не турбуйся...

— Колю, ти серйозно їдеш?— запитала Роза.— Гляди ж, там „цікоріі не ламай“,— сміялася вона.— А може, і я з вами? Візьмеш, Левадо?

— Ні, мені таких балакучих не треба,— похмуро бовкнув той і повернувся до дверей.— Прощай, повернусь — побачимось.

Сказав і вийшов услід за Кононовим.

І невідомо, чи жаль, чи образа на черстве, зашкарубле серце Левади, чи такі милі спогади про Москву й жовтневі дні, чи, може, щось незвичайне й глибоке, зворушливе хвилювало Розу. Вона дивилась у велике вокзальне вікно і бачила весну на розлогих зелених ланах. А на пероні грала гармошка і великими натовпами тинялися червоноармійці. Роза схилилась на підлокітник, сперлась на долоні і тоскними очима фіксувала бурхливе життя вокзалу, що тимчасово став польовим штабом армії.

Коли ж гаряче травневе сонце стало над осокорами, до перону, важко чмихаючи, підкотив паровоз з одним обідраним і знівеченим товарним вагоном.

І ще бачила Роза Леваду в шкіряній куртці з великою зіркою на грудях та незмінним кольотом при боці. Була зоря й на кашкеті в інспектора, і мав він такий вигляд, наче їхав приймати парад, а не агітувати бандитів.

Разом з ним у вагон жваво вскочив і товариш Коля, молодий блакитноокий політробітник.

Левада щось прокричав у натовп, махнув кашкетом, а через хвилину прощальним поглядом Роза провожала самотній, обшарпаний темночервоний вагон, що мчав у блакитну ранкову степову, таку тривожну й невідому даль.

— Товаришу, дайте сірничка,— злегка хвилюючись, сказав Коля коли паровоз вилетів у степ.— Курити хочу.

— Забудь, браток, про „товаришів“. Ми тепер „добродії“. Розумієш?— дружньо вдарив Колю по плечу інспектор.— Так то, товаришок ...

II

Левада раптом відчув, що становище його далеко гірше, ніж спочатку йому здавалося.

Він ішов, оточений натовпом, безнадійно п'яним, екзальтованим і до краю розхристаним.

Спереду нікого не було, і бачив Левада рівну вулицю, що вела в центр. Весняне сонце ще не зайшло, але західний край неба палав, наче хтось густо й розмашно вимазав його суриком.

„Чудовий вечір“,— подумав він, і в думці люто вилаявся.

Левада не обертався назад. Та він добре знав, що його пильнують десятки очей, а в спину скеровано кілька револьверних дул. Про втечу й думати не доводиться.

Поруч блідий, з блискучими очима, з посинілими губами йшов Коля, і нагадував він середньовічного християнина - фанатика, що свідомо приносить себе в жертву.

„Уже готовий до смерті, браток“,— байдуже подумав про нього Левада і голосно сказав:

— Добродіі, курнути немає?

Він обернувся, і спочатку в око йому вдарив тільки червонуватий відблиск сталі (сонце одсвічувало на шаблях) та п'янопохмурі обличчя. Той, що йшов спереду, високий, у котиковому дамському манто наопашки, в жовтогарячих з темними плямами штанах, на запит Левади глухо пробурмотів:

— Арештованим розговарівать не полагається.

— А як на мене, так можна дати йому. В чом дело, ги-и-ик,— п'яно похитав головою другий маленький, щуплявий, з рудим зубом і з обличчям, сплюснутим з боків. Йому, мабуть, на роду написано було писарчукувати десь у волості, але зрадлива доля кинула його у вир громадянської війни.

Він ледве тримався на коротких, тонких ногах.

— На, товариш добродіі, кури, не обращай вніманія, ги-и-ик... Потому, што он хоч і взводний, а тьомний — ги-и-ик...

Він не витяг коробки з цигарками (ще розхватають!), а за старою писарською звичкою засунув руку в кишеню і щось довго там нишпорив. Нарешті червоними, брудними пальцями висмикнув цигарку і подав Леваді.

— Добродію, паліть та чвиркайте — ги-и-ик... Козак запорозький розрішаєть. Да-а!

— Одійди, гнида...— похмуро проказав взводний.— Не твое діло.

— Що значить — не моє, подозвольте? Ги-и-ик... Ми за що боремось?— За вольние совети, ги-и-ик... Значить, все вольние... а ти паразит, ги-и-ик...

Левада жадібно затягався димом і скося поглядав на зігнуту постать товариша Колі. Чув у себе за спиною:

— Тринда, вон, правду каже, растуди-туди,— втрутився в суперечку третій з натовпу,— потому що, що ж... вольние...

— А ти ще попатьякай мені!— не підвишуючи голосу, огризався високий.

Але вгамувати „вольного“ було не так то легко. Він відчув себе свідомим борцем за вільні ради, і Левада чув:

— Тринда, цей понімає, а ти високий аж до неба, а...

— Мовчи, гадюко, бо вдарю! — Взводний матюкнунвся смачно, з притиском. Він не любив, коли хтось натякав на його зріст. Знову заговорив Тринда.

— Ти ні чорта не розумієш, ги-и-ик... Примером, два государства воюють, ги-и-ик... І вдруг заміреніе нада зделать. Тоді одно государство посилає до другого приставителя... І тетого приставителя ніхто не зачіпаєть, потому закон такой єсть, ги-и-ик... Так і тут здесь...

Левада најчачився... Вслухався... Мислі запрацювали електричним мотором... Гостро, чітко. Хіба спробувати?.. Заговорити?.. Бо хто й зна, де їхній штаб, та чи й доведуть їх до штабу. Востанне затягся, зім'яв у пальцях недокурок і кинув під ноги. Чув, як за спиною виникає суперечка. Уже встряли нові голоси...

Лють до „комуни“ трохи вгамувалась, і кожний хотів докзати, що він теж не абищо...

— Примерно, комуністи — одно, а ми друге. Но приставителі імеють право приїзжати, ги-к...

— Конешно... Хіба разві що?

— Разві, разві... Мовчи, занудо! — бовкнув високий. — А то як двигну, так...

Тринда обурювався:

— Що? Вольним гражданам рота затикають? Ето ти, брат, брось. Сам батько Григор'єв говорив, що ми імеєм право опроси розсуждать, г-и-к...

— Пойнятно, імеєм, потому що боремось ми за одну удею (він чув десь про ідею, але вимовляв це слово по-своему), а комуністи за другу удею, а приставителям приїзжати можна. Даже в германську війну в 17-му році...

— Верно, браток! Ти в нас дока.

— Конешно, хіба разве що?

— Таке, чорти батька зна що: ні сіла, ні пала, дайте, дядьку, сала. Захопили людей і ведуть.

— Застав дурака богу молиться...

У натовпі наростало незадоволення. Левада штовхнув ліктем Колю, і йому здалося, що той здригнувся, наче збуджений зі сну. Сам же хутко обернувся до натовпу:

— Добродії, не сперечайтесь... Ведіть мене до отамана. Ми з ним воювали проти німців, він мене добре знає. Що я представник, то це правда, і що ви мене арештовувати не маєте права — також факт. Про це все я донесу самому Григор'єву.

і вам за це нагорить.— При цьому Левада метнув погляд у бік високого в манто, що, розставивши ноги і нахиливши голову, спідлоба похмуро дивився на арештованого, наче баран на нові ворота.

— Не казали ми тобі— облиш, не заводься,— докірливо промовив хтось з гурту.

— Так йому й нада, тьомному,— махнув рукою Тринда.

— Та то ще положим...— Високий спантеличено дивився на всі боки, і рука чухала потилицю. Йому остаточно не подобалась ситуація. „Цей комуніст говорить так, наче йде не під розстріл, а до тещі в гості, та й Тринда щось натякає про представників, а Тринда— відомий пройда, він усе знає. Дивись, і справді вскочу в якусь халепу; хай йому чорт!“— думав він. А Левада далі казав уїдливо, дивлячись просто між очі високому:

— Що ж, ходімо, чи що, а то я не знаю, де штаб. Проведіть!

— Та штаб недалеко. Он там за вуглом, будинок двоповерховий. Ото й він,— глухо промимрив високий.

— Язик до Києва доведе,— розважно хтось вставив.

— Ідіть у штаб, ги-и-ик, добродію, і передайте поклон самому батькові, г-и-к, від усієї братії нашої, г-и-к. Правда, братва?

— Правильно, що й казати, верно. Ідіть! Марш!

— Тільки смотріть, щоб не повертали нашого отамана на комуну, а то, г-и-к...

У цей час зза рогу викотилась і йшла просто на них п'яна вага тага григор'івців у найрізноманітнішим одязі. Свитка, кожух, шинель, бекеша, жупани, жіночі пальта. Усе співало, вигукувало, витанцьовувало. Гармоніст у гусарській уніформі йшов попереду і, схиливши набік голову, розтягаючи гармошку до одказу, вигукував:

Ой, яблучко — о, да!

С виду красное!

Ой, мамочка — о, да!

Жисть опасная...

Здіймаючи золоту пилюгу, вибивав закаблуками п'яний підстаркуватий уже дядько.

— Ех, яблучко... Трам - тарарам з яблучком.

Він так ретельно гупав чобітьми, наче хотів пробити товсту кору земної кулі.

Левада сіпнув Колю за рукав:

— Ходім.

Потім вдавано спокійно до високого:

— Ну, що ж, тоді ми підемо до штабу, а отаманові я все таки доповім ...

Та раптом гармошка замовкла.

— Стоп, братва!— гукнув хтось з нового гурту.

— Чого там, грай!

— Крой, братишки, бога нет.

— Дайош яблучко!— галаснув засапано той, що танцював, але, обернувшись, він раптом спинився проти Левади і швидко заморгав очима, мов би йому хтось підносив до них запаленого сірника. Зірка на шкірятянці інспектора виблискувала проти сонця черволавим світлом.

— Ге, матъ - перемать, чого й досі не скинув комуні, братишка!— поточився він на Леваду. Рука шарпнулася до зірки.— З м'ясом вирву жидівський знак.

— Одійди!— похмуро штовхнув його високий у манто.— Не лізь не в своє діло! А то ...

— Як це не мое діло ... Та я, їдрі його ...— розмахував руками перед обличчям молодого інспектора надміру запальний танцюрист.

Тоді високий взяв його за плечі і, одвівши два кроки вбік, почав щось казати йому над вухо. Та даремна була його обережність. Усе одно Левада нічого не почув би, бо дві п'яні ватаги, з'єднавшись в одну, зчинили такий галас на вулиці, що галки злякано здіймалися з дерев і летіли далеко в присмерки чорноземних степів.

Знову вдарив гармоніст.

Високим фальцетом приспівував Тринда:

Я на бочке сижу — да,
Бочка вертиться,
Записавсь у комуну,
Махно сердиться ...

— Давай круг!

— Ех, яблучко, заграничне!..

— Роздайсь, море, жаба лізе!..

— Та ще й зелена!

— Га - га - га!..

— Ги - ги - ги!..

— Тю - фі - і - ты!..

Хтось свиснув довго, пронизливо.

Знову хтось дрібно вибивав „яблучко“, і на Леваду ніхто не звернув уваги.

Інспектор бачив тільки, що високий щось доводив експансивному танцюристові, а сам скося й сердито зиркав на Леваду. Танцюрист тільки кивав головою, а врешті, коли високий одхилився від його вуха, важко промовив:

— Он воно що ... Так, так... Чого ж ти зразу не сказав? Ми, конешно, розуміємо. Приставитель, значить ...

Потім, обернувшись до Левади:

— Ізвиніте, простіте, товариш... Обшибка проізошла.

Танцюрист п'яно всміхнувся і швидко зник у натовпі.

Тоді до Левади підійшов високий і сказав з прихованою безсилою злістю в голосі:

— Ідіть самі в штаб... Он там за вуглом, а мені ніколи,— і, повернувшись, бовкнув собі під ніс:

— Приставитель...

Тепер тільки інспектор почув себе в тимчасовій небезпеці і згадав про Колю. Глянув навкруги — його не було. Невже втік хлопчина?

Ще раз оглянувся: нема.

Користуючись з того, що всі захоплено дивились на танці, він, непомічений ніким, обійшов гурт, але Колі ніде не побачив.

„Положим, і краще зробив, що втік, аби тільки не вскочив десь... А я й сам якось упораюсь“ ...

Непомітно дійшов до рогу, де треба було повертати в штаб.

Зупинився. Напружено завагався:

„А може, облишити цю історію?“

Стояв на розі, мов укопаний, і думав. До нього долітали безформні шматки пісні і верескливі ноти гармошки...

З поля йшов дух молодого трави і свіжої ріллі.

Інспектор рішуче зсунув на потилицю кашкета, поспробував пальцем, чи на місці зірка, і, на ходу застібаючи шкірятянку, попростував до освітленого штабного будинку.

Ідучи, наспівував свою улюблену пісню, що завжди чомусь лізла в голову в небезпечні моменти:

Як був собі святий Лазар,
Премудрий стрілець...
Та й вистріляв горщик масла,
Коробку яєць.

Співав він її з повстанцями в лісах Черкащини, коли був у них отаманом і мав довгу чорну бороду... Це було торік. І билися тоді з німцями та гайдамаками не на життя, а на смерть... Де тепер його хлопці?.. Соколи були...

III

Самого Григор'єва не було. У штабі Левада застав Петренка, колишнього народного вчителя, а тепер помічника самого „батька“.

Левада добре пам'ятав його високу мамулювату постать, незграбно посажену, підстрижену по-козацькому голову і світлі сірі очі. Густі чорні брови сходилися на перенісці і надавали всьому обличчю суворого вигляду.

Ще коли Григор'єв був червоним, Левада зустрічався з Петренком, багато сперечався з ним, але так і не знав, що думає цей неповороткий і скупий на слова хлопець.

Невже він свідомо зрадив?

Левада стояв у напівтемному коридорі, де тинялись вояки, і чекав, доки його покличуть. З дверей вийшов дебелий вартовий і сказав урочисто, розділяючи слово:

— У-вой-дїть!

Інспектор переступив поріг і побачив за столом знайому вахлакувату фігуру.

— Здоров, Петренку!— голосно проказав Левада і, підійшовши до столу, простяг руку.

— А-а!— протяг той, потім поволі витяг руку спід столу, послав її назустріч інспекторовій, але раптом одсмикнув її і заховав знову під стіл.

— Сідай, кажи! Цікаво, чого це до нас велика комуна приїхала?— з неприхованою іронією протяжно сказав він, сковзнувши поглядом по зірці на грудях Левади. Густі брови, мов два хробаки, заворушилися: погана ознака.

— Ти ще питаєш чого?— спалахнув інспектор.— Це чорт зна що! У такий момент розкладати армію... Зрадники ви з своїм батьком, от що! Стріляти таких командирів, як ти та він...

Петренко слухав мовчки і час від часу іронічно зиркав на зірку.

— Чого ж мовчиш? Язик затягло, чи що?

— Я дивуюсь, яким чином ти добрався сюди.

— Ганьба... Твої „хоробрі“ повстанці трохи не шльопнули мене на вокзалі.

— Шкода,— з ледве помітною байдужою усмішкою кинув Петренко, заглядаючи чогось під стіл.

В очі Леваді він ні разу одверто не глянув.

— Та то не важно... Чорт з ним! Раз мати родила, раз і помирати. Тільки скажи мені, чого ви хочете з твоїм „батьком“?

Що ви збираєтесь робити?—гарячився інспектор і аж перегнувся через стіл у чеканні відповіді.

Петренко також повільно підвівся на ноги, підсмикнув кобур нагана і сказав рипучим густим голосом:

— Хочемо ми, щоб не управляли нами жиди та кацапи, щоб радянська влада, тільки без комуністів. Пойняв?

— Далі, далі... Що ж робити думаєте? Воювати з червоними, га? Оце номер!

— Що далі робити будемо, цього я тобі не скажу, а що з тобою зробимо, це не таємниця. Ми тебе, брат, розстріляємо. Пойняв?

— Стріляйте. Діло просте... Сьогодні ти мене в земельний відділ спровадиш, а завтра на тебе з „батьком“ добра душа наїдеться... Тільки ж гади ви...

Левада зблід, і очі його стрибали з одного кутка в другий.

„Треба тікати!“—в голові ворушилось:

Як був святий Лазар,
Премудрий стрілець.

„Ні, мабуть, не втечеш... Ах, тисяча чортів! Щасливий Коля!.. А там Роза й хлопці чекатимуть... Мабуть таки доплигався“...

Та й вистріляв горщик масла.

— Бодня!—гукнув Петренко, дивлячись у куток.— Бодня! Туди твою матір! Заснув там, чи що?!—вигукнув він сердито, і чорні хробаки над сірими блискучими очима ворухнулись і скарлючилися у симетричні кільця.

У дверях стояв збентежений Бодня, а зза його спини виглядало кілька пар цікавих облич:

— Слухаю!

— Обшукати його,—вказав очима на Леваду,—і посадити в той самий вагон, що й комісар сидить... Одна дорога.

— Так тошно!..

Леваду кинулись ретельно обшукувати, а він тільки вп'яв очі в Петренка і стиснув зуби так міцно, що сині жили напнулися на висках, мов туго натягнуті струни.

— Оце й усе?—прохрипів він в обличчя отаманові.

— Усе... Ведіть його. Та глядіть мені...

Кілька чоловіка витягли з кобурів револьвери і, тримаючи їх напоготові, тісним колом оточили інспектора.

— Шагом марш!

Гупаючи чобітьми об підлогу і товплячись у двері, юрба випхнула його в коридор, а далі й на вулицю.

— Надивляйся, хлопче, на світ божий, уночі в розход... З ва-

шим братом комуністом розмови короткі...— без будьякої злоби сказав Бодня, коли Леваду вивели на темну принашку вулицю.

— Не патякай, браток, не тебе ж шльопатимуть,— відповів інспектор і замовк.

Йому востаннє захотілося надивитись на темне небо, відчувати приємний лоскіт вогкого вітерця, що йшов із степу, і все це здавалось йому сьогодні якимсь надзвичайним, новим і чудним.

„Ще недовго... а завтра вже амба... Буде байдуже... Ні, таки за товаришами правда... Даремно сварився... Треба було послухати Кононова... А тепер— каюк!..“

Безладно стукали підбори чобіт по бруку. Було тихо серед вартових. Вони мовчали, і тільки в одного,— це чудово чув інспектор,— шкварчала цигарка...

Тоді із степів ударив вихор і повіяло вогкістю.

— Дощик буде...— сказав один ззаду Левади, і в голосі його вчув інспектор тугу за своєю нивою.

— Да, це б для озимини он як добре було б.

— Ярина тоже дошу просить...

Вартові згадали мабуть, село, домівку, і голоси їхні стали теплішими, людянішими.

Леваді хотілось обернутись і заговорити з ними про засіви, про сінокоси, про худобу, але позад себе він почув знайомий сиплявий голос:

— Бодня, куда ето приставителя сопровождаеш?.. На ночлег, чи што лі?

— Не твое діло. Іди собі,— досадливо відповів Бодня.— Не чіпляйся!

— Цей п'янюга Тринда завжди вплутається не в своє діло,— невідомо кому тихо сказав Бодня.

Левада бачив, що з Триндою був і високий у манто.

Вони вдвох звернули до одного двору, і інспектор чув, як бубонів високий до Тринди:

— В розход повели твого приставителя, от, брат!

На гаряче лице інспекторові впало кілька великих крапель. З темного хмарного неба на молоді засіви падав золотий дощ.

І відчув Левада, що життя все таки надзвичайно чудове, привабне, як усмішка милої. А вмирати йому ще зовсім рано. Він такий молодий, жити... та жити... „А може, ще й поживу?— думав він, збиваючи рукавом шкірятки краплі з очей.— Ніч велика, можна втекти, абошо“...

І ще чув, як біля одного двору Тринда й високий взводний спинились, і взводний почав гатити кулаком у ворота.

Коли з двору хтось обізвався, Тринда вигукнув:
— Тьотка, пусти від дощу заховатися, а то так жрати хочеться, що аж переночувати ніде.

Цією формулою, модною тоді, він висловив бажання і свої, і високого взводного.

IV

Москва...

Дощі, мряка й темні осінні ночі.

По вулицях сюди й туди мчать ваговози, що нагадують великих рухливих їжаків. Багнети-ікли тремтять і погрозово ворухаються. Ваговози зникають у темних завулках, а вслід їм дзижчать кулі. Невидимі стрільці полюють на страшних ваговозів.

У „Метрополі“ засіли юнкери і ніяк їх не вибити звідти...

Тоді з Воробйових гір обізвалась батарея, і затремтів старий величний Кремль...

— Який жах, який жах, вони обстрілюють Кремль... (це в обивательських закутках).

— Крий, товариші!.. Бери на ціль!.. Хай живе революція! (це там, на Воробйових горах, це всюди на ваговозах, у завулках).

Начальник Червоної гвардії Рогожсько-Симоновського району — молодий робітник заводу „Динамо“, розпатланий, стрункий і чорноокий. У руці — кольт, на плечі — карабін.

Він стоїть на ганку комітетського будинку, без кашкета. Вітер грається чорнявою чуприною. Рука з кольтом рубає повітря вздовж і впоперек.

— Комаров, веди десять чоловіка на Іллінку!.. Охороняти ворота... Хутко. Марш!

— Слухаю, товаришу начальнику!

— Решта слухай команду! По чотири стройся!.. Товаришу Павлов, ти поведеш на Театральну... Швидше... Я дожену!

Павлов, матрос, всміхається й кидає чітке:

— Єсть.

Він ніяк не при звичається до піхотної служби і ходить розкарякою.

Колона строїться.

До молодого розпатланого начальника підбігає юнак і захекано рапортує. На лобі в нього піт:

— Товаришу Левадо, чи то пак, товаришу начальнику, з цен-

трального району просять патронів, негайно просять... У них там...

— Годі... Ясно... Зараз вишлемо!..

— Товаришу начальнику, дозвольте мені піти з вами на „Метрополь“. Я... я... вмю за раненими ходити.

Що це? Дівчина в гімназійній синенькій сукні, чорноволоса, кучерява, з великими очима...

— Ім'я, прізвище?

— Роза Ріскіна... Я все знаю... Леніна читала, Маркса, Плех...

— Точка!— різко перебиває начальник.— Павлов, у твоє розпорядження сестра Ріскіна.

— Шагом марш! Вперед, товариші!

— У мене і бинти, і марля, і йод... усе є,— лопотіла похмурому Павлову Роза.

Це було глухої осені сімнадцятого року. Були дощі й мряка, а серце співало весняним птахом.

І тому, що боротьба, перемога, і ще тому, що очі в сестри Розі такі великі, великі й ніжні, і дивились ті очі на нього, червоногвардійського командира...

„А тепер весна, справжня, буйна й запашна українська весна... Недалеко на станції в штабі струнка Роза... а я тут, у цьому заготованому мішку... Не дуже гостинно зустрів мене „батько“ Григор'єв“,— гірко подумав він.

Під боком у Левади хтось ворухнувся, кашлянув, потім затяжно зітхнув... Левада знає, що то ворухиться військом полку товариш Острик, маленький, шуплявий чоловік з гостренькою русявою борідкою. Ще Левада згадав, що десь у Києві у військома є дружина й двоє дітей: хлопець і дівчинка... Колись уночі на фронті розказував... Та хіба не все одно? Знову зітхнув Острик.

„Перед смертю не надихаєшся“,— згадав чомусь прислів'я інспектор і знову стулив очі. Швидко ніхто вже не зітхатиме...

— Хай уже нас тут захопили, а тебе чого нечиста принесла? Сам у халепу вскочив. Дай закурити!

— Пізно вже жалкувати, друже... Я тільки оце згадував сімнадцятий рік у Москві, і так мене потягло на волю... Що буде, а тікати спробую... спід куль спробую... Однаково... Так чи інакше...

— Я теж...

— Руку, братище...

У темряві зустрілись холодні пальці двох комунарів і тихо хруснули від останнього дружнього стискання.

— А найбільше жаль, що вмираємо ми якимось по-дурному,

безглуздо... зотягнувшись, тихо говорив Острик.—Учора ще були рідні, близькі, ніби поважали, вірили... а сьогодні штовхали, коли садовили у вагон, прикладами і били нагаями.

Острик хрипливо кашлянув.

— Наволоч,—коротко одрубав інспектор.—„За удею борються“ (він згадав Тринду). За „удею“,—з лютою іронією проказав він.—Ех, вішать би на сухих гіллях таких отаманів, батьків...

— Одне тільки мене заспокоює — що ця авантура швидко скінчиться. Не сьогодні-завтра ті ж самі хлопці, що посадили сюди нас з тобою, поведуть на розстріл свого „батька“...

— Можлива річ... І знаєш — що я помітив, коли, приїхавши сьогодні сюди, виліз із вагона і опинився віч-на-віч з натовпом озброєних, п'яних зрадників? Вони галасували, вимахували голими шаблями, націлялися в мене з наганів і матюкалися... Коли ж я заговорив, шаблі, войовниче підняті догори, одна по одній почали опускатися додолу, нагани машинально вкладалися в кобури, а на байдужих і розгніваних обличчях уже знаходила собі притулок розгубленість, цікавість і навіть захована віра. Та тоді підійшов новий гурт п'яних, і знову несвідома лють, матюки, погрози... Мене повели. Але я певний одного: дали б мені змогу один день вільно поговорити з військом, і Григор'єву б довелося сидіти отут замість нас...

— Навряд чи... Знаєш, село...—втомлено й байдуже промовив Острик.

— Ти правий, алеж за нами йде більшість біднішого й середняцького селянства, треба тільки зуміти розтлумачити їм, що до чого...

— Трудно; ти йому стріляй в очі, а воно тобі: дощ іде.

— Я пригадую торік,—продовжував інспектор.—Мені довелося організувати повстання проти гетьмаїщини на Черкащині... А там ліси, байраки; для партизанських наскоків кращого місця не пошукати... Та ти знаєш цю місцевість.

— Ще б пак...

— Так от, було в мене, братухо, п'ятдесят шабель, і всі, як один, селяни... Позаростали всі, патлаті такі, з бородами, а була переважно молодь.

„Мене звали батьком. Спочатку незручно було, бо який же з мене батько? Двадцять три роки мав, правда, носив бороду довгу, чорну, мов справжній лісовий повстанський отаман.

„Темними ночами, десь на лісовій галявині, ми годували коней, прямили сало на вогнищі і пили самогон. Іноді доводилось зуби класти на полицю: всяко бувало.

„Часто, сидячи біля вогнища і попихкуючи цигаркою, я розказував своїм „дітям“ про Москву, про завод, про революцію.

— Ні, ти, батьку, про комуну нам щонебудь,— цікавився хтось з гурту.

„І я розповідав. Але жодного слова, незрозумілого для них, жодної думки плутаної. Спрошував пояснення так, що тепер згадати соромно. Я розказував їм, що при комуні буде надзвичайна техніка... Усе, що забажаєш, можна буде зробити машиною. Наприклад, прокинешся вранці, надавиш гудзик, тебе машина бере й кладе в шаплик з гарячою водою, надавиш другий — витягає з шаплика, обгортає білим простиралдом, витирає тобі лице, голову, все тіло. Надавиш третій гудзик — перед тобою стіл, білою скатертиною застелений, а на столі всяка їжа дорога, вина, яблука, цукерки...

„Коли я доходив до цього місця, в голодних, брудних, по три місяці немитих хлопців слинка текла, а очі мрійно мружились.

— Швидше б уже комунa.

„Правда, поволі я привчав їх до справжнього розуміння комунізму, і коли мені треба було підбадьорити братву, я нахненно розповідав їм все, що знав про комуну... І вони слухали, ковтаючи кожне слово, захоплено дивлячись мені просто в рот, мовляв:

— Кажі, кажі ще...

„І я казав.

„Після того нашому загонові не страшні були втрое сильніші ватаги німців чи гайдамаків, не стомлювали стоверстові переходи за добу. Хлопці знали, за що йдуть у бій... А то якась пика п'яна: „за удею“, а насправді ж ніякої ідеї, крім баракла та горілки. Ех, мати його в пуп... Якби оце мій загін — вмить би втихомирив „батька“.

Левада замовк... Острик сидів, мов закам'янілий, і цигарка між пальцями давно потухла. Він, мабуть, про щось думав і не чув інспекторових слів.

Раптом зайшовся надривчастим хрипучим кашлем, що, здавалось, усе перевертав усередині цього маленького, лагідного, побитого прикладами військома.

— Знаєш, Левадо,— крізь клекіт харкотиння промовив Острик,— я твердо вирішив утекти. І втечу. Тільки виведуть з вагона, буду бігти. Ніч темна, може, й не влучить куля. От і поживу ще, повоюю... Бо, знаєш, як жити хоч...

— Команда, стій!

Понад вагоном простугоніли чоботи і брязнули шпори біля самих дверей.

— Прийшли,— байдуже кинув інспектор.

— Прощай,— сухо сказав військом,— хто зна, кого першого.

— Не турбуйсь, може — обох разом.

Тимчасом загримів засув, і важкі двері теплушки поволі почали сунутись на іржавих коліщатах, впускаючи в душний переповнений арештованими вагон хвилі свіжого повітря. Біля дверей рухались темні силуети, щось стиха гомоніли, потім терпко клацнув замок рушниць і блимнув сірник.

Левада чув шарудіння папірця в руках старшого та ще привокзальні тополі од вітру листом шелестіли.

— Військом Острик!..

Вагон завмер. Левада відчув, як Острик раптом засовався на місці, ніби розшукуючи щось у темряві.

— Я,— промовив він тихо, опершись рукою на плече інспекторові, і замовк. Рука була холодна, мов залізо, і злегка трусилась.

— Виходь швидше...

Левада ввіймав у себе на плечі злегка тремтячі пальці, гаяче потиснув їх:

— Прощай!

— Іду... іду,— чужим голосом говорив Острик, незграбно переступаючи через ноги товаришів.— Я вже... іду...

— Інспектор Ле...— потух сірник і вартовий не доказав призвища.— Виходь, та швидше...

„Он як“,— подумав Левада, а вголос сказав:

— Не підганяй, встигнеш, не на весілля ж.

П'ять похмурих постатей з рушницями в руках мовчки одступились від дверей, даючи місце інспекторові, що сповзав додолу. В одного з них Левада помітив лопату, і все стало надзвичайно ясным, зрозумілим. Стояв поруч Острика і бачив п'ять багнетів перед грудьми та одинокий ліхтар на пероні. Знову цуценятами завищали коліщата дверей, загриміло залізо засува і став на своє місце вартовий.

— Вздовж колі! — марш!

Почуваючи на спині огидний, мов гадюче жало, дотик багнетів, Левада йшов, нахиливши голову і час від часу поглядаючи на маленького, шуплявого військома з блискучими очима і русявою гостренькою борідкою. Десь на запасній лінії прощально вигукнула „кукушка“ і тупо брязнули буфери.

Саме тоді в степу стомленого і мокрого, як хлющ, Колю надибав червоний роз'їзд.

І чого така довга путь до ями? Швидше б уже кінчали, абощо. А то ведуть і ведуть кудись у степ, і невідомо, чи довго ще їм ступати по вогкій землі, застрявати в коліях і з хвилини на хвилину чекати команди:

— Стій!

Далеко ззаду лишився самотній станційний ліхтар, замовкла й „кукушка“, і в темряві тільки одноманітно дзенькали шпори старшого та чвакала під чобітьми багнюка.

Дощу вже не було, і клоччя хмар, чіпляючись за верхів'я високих дубів, похапливо мчало кудись у густий морок весняної ночі.

Невідомо, як собі думав Острик, але інспектор ясно бачив, що втекти їм майже неможливо. Багнети впиралися просто в спину і нагадували засудженим, що про них не забули...

— Ех, контрапуп вашу матю, — нишком лявся Левада. — Воляють! ... — і вголос:

— Закурити можна?

— На місці закуриш, не розговарювать ...

— Чи ба, який строгий, „не розговарювать“... Гадюки!

З вартових ніхто не промовив більше ні слова.

Підходили ближче до лісу, і раптом старший заметушився:

— Ліворуч, ліворуч. Завертай. Марш!..

Мокрою, грузькою ріллею, спотикаючись, ішли понад лісом. Левада побачив перед себе невеличкий яроч з темним, мов сажа, дном, і над вухом хтось невідомий шепотів:

— Ті-кай! Ті-кай!

„Хто б це? Острик?“ Глянув на нього. Щуплявий військом ішов, похиливши голову, наче шукав на темній ріллі якихось таємничих знаків. Хто ж це стукав у вуха:

— Ті-кай! Ті-кай!

Спустились на дно ярка, і ноги почали грузнути ще глибше.

— Ага, то стукає лопата об рушницю. Солдат просто погано приладнав її, от і виходить:

— Ті-кай!

„А насправді, куди ж тікати? У спину багнет і точка... А втім, побачу. Буде змога — спробую... Не вдасться — значить. амінь“.

І стало інспекторові чомусь надзвичайно до всього байдуже... Не почував ні жалю за життям, ні страху перед смертю. Спустився в яроч і думав тільки одне:

„Швидко кінець, або — або... воля“.

Та ще думав про Острика, що той, напевне, і не спробує тікати... Куди йому... Хотів навіть заспівати, але тут раптом перед очима побачив бугор свіжої землі, а за ним зловісно чорніла широка кругла яма...

— Значить, копати не доведеться, викопали вже.

— Стій. Прийшли,— глухо почулось ззаду.

Один з конвойних зітхнув... Клацнув затвор у другого...

— Гриценко, дай вогню...

— Потім запалиш... Швидше кінчати треба.

— Давай тужурку,— хутко, придушеним голосом звернувся до інспектора Гриценко.

Левада поволі й байдуже зняв:

— Бери.

Глянув на Острика і не впізнав його. Він стояв в одній білизні, і гостренька борідка його тріпотіла, як пташка. Його вже роздягли, і він то повертав лице до Левади, то дивився на дно ями...

— Сідай та чоботи скинь... Чого вовтузишся?— почав сердитись один і злегка штовхнув Леваду в плече.

„Ага, добре,— майнуло в інспекторовій голові.— Скину чоботи, з охотою скину... Тільки як ви мене наздоганятимете“...

І раптом залунав пронизливий крик. Левада підвів очі...

Шарпаючи на собі білизну, якимось трагічно й смішно мотаючи головою, кричав Острик. Два великі незграбні селюки тримали його, маленького, за руки, а він поривався бігти і люто скреготів зубами... Його з силою посадили на землю.

— Диви, мале, а беручке... Утекти ще хотів... не, брат! — бубонів один, тримаючи за плечі військама.

— Бийте! Стріляйте! Сво-о-о-л-очі!.. Б...і! Бандити!..— вже не кричав, а хрипів поривчасто й зморено Острик.

— Підожди, підожди, „успокоїшся“...

Левада вже зняв один чобіт і кинув його в гурт. Його налету впіймав один з команди.

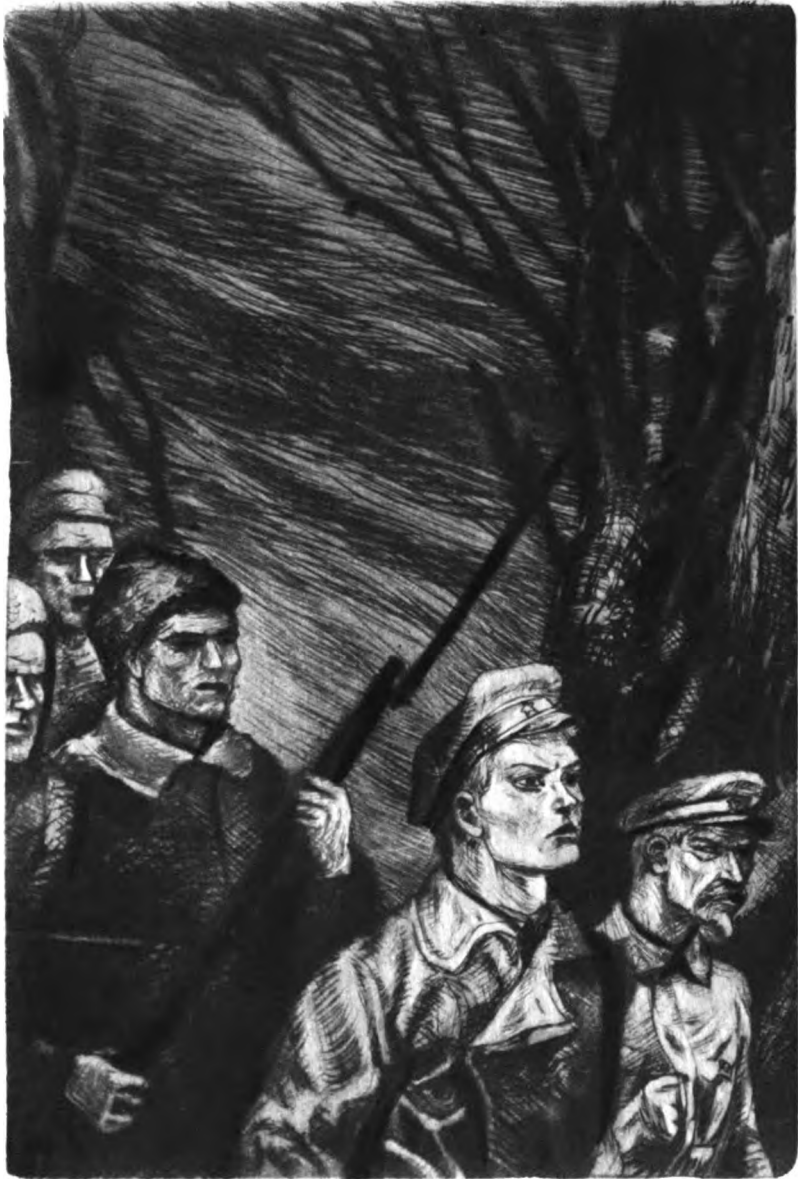
— Добрі чоботи, комісарські,— сказав він,— ану там, швидше другий... Чоботі добрячі...

І, скидаючи другий чобіт, інспектор не почував страху... Навіть руки не трусились... Працювали добре.

„Зараз скину чобіт — що буде...“

З набряклої ноги мокрий чобіт ніяк не хотів злазити, і, смикаючи його, Левада раптом, несподівано для самого себе, а ще більше для інших, в такт рухам рук, стиха завів:

Як був собі святий Лазар,
Премуд-рий стрі-лець.
Та й вистріляв горщик ма-сла,
Короб-ку яєць.
Та й піднявся свя...

— Йй-богу ж, він... Ось прислухайсь, голос його і пісня та сама. Я ж казав...

Один з солдатів захоплено заговорив другому:

— Ось послухай, Павле... Та це ж наш отаман!

Левада прислухався: „Що таке?.. Про якого отамана мова йде?“ Павло нетвердо заперечував:

— У нашого отамана борода була до пояса, а цей молодий...

— Слухай, як твоя хвамілія?— штовхнув рукою Леваду в плече той, що говорив про отамана.

— Левада. А що з того?

— Отамане!— несамовито закричав солдат.— Батьку! Та що ж це таке? Хіба забув Черкаський ліс?.. Ми ж були в твоєму загоні... Павле, а що, не я казав? Та це ж він завжди співав „Лазаря“ і розказував про комуну... Вставай, отамане! растуди його наліво...— весело скрикнув хлопець.— Павле, давай йому чоботи назад!..

— А ви теж хороші... Отамане, отамане... батьку... а трохи-трохи не шльопнули „батька“,— повільно, з владними нотками проказав Левада.

— У чім річ?— нарешті обізвався старший, що весь час стояв мовчки.— Годі вам розп'якувати. Кінчати пора.

— Кого?.. Нашого отамана?.. Та ми швидше тебе, гада, кончимо, сами поляжемо, а його не дамо!..

— Павле, бери на мушку Гриценка! Начальство найшлося, в бога... Христа...

Скоїлось усе в одну мить.

Павло підскочив до Гриценка, і той, розгублений і спантеличений несподіванкою, випустив з рук рушницю.

— Бери, батьку,— всунув її в руку Леваді Павло.

— А тепер, хто хоче розстрілювати нашого отамана— виходь!— командував перший, що його звали Федір.

Тепер і Левада пізнав своїх колишніх повстанців. Це ж вони любили слухати його оповідань про комуну.

Павло вже стояв у войовничій позі і навів рушницю на Гриценка. Той раптом зблід і заговорив суконним язиком:

— Та що ти, Захарчук, брось дурня стріть, хіба я що... Не моя ж воля... Мені приказано... Начальство ж...

— Плювать, нема в нас начальства, крім нашого отамана,— гарячився Федір. Ті два, що тримали Острика, мовчки стояли й похмуро дивились то на Гриценка, то на інспектора. Про військома вони забули, і він сидів, зігнувшись.

— Стійте, товариші!— владно заговорив інспектор.— Не треба!— Легко взяв за плече Павла.

— Тут ніхто не винен... Ні Гриценко... ніхто... Винні ті, що ведуть вас, що накази вам дають...

— Ну - да...— з полегкістю сказав Гриценко.— Хіба я що... Мені ж наказано...

— А ти їм розкажи, батьку, про комуну, так, пойнятно, як нам, знаєш, у лісі розказував... На, закури!— захоплено говорив Федір.

— Воно, конешно, що правда, то правда... Розказати як слід нікому... І виходить, що й ті правильні, а ті мов би неправильні, а нам темно, як у лісі,— бубонів Гриценко.

Хтось накинув на плечі інспекторові його шкірятянку, а поруч, зворушений, тремтячий від радості, Острик натягав своє чорне галіфе...

— Ходімо з цього яру...— сказав інспектор, і всі покійрно, наче по команді, пішли за ним.

— Ну, і стреча!— сміявся Федір.

— Стреча, дійствітельно,— погоджувався хтось.

— А я слухаю, голос знайомий і пісня його, а бороди нема...

— Недогадливий, бороду ж можна поголити...— вставив Павло. Розташувались під кущем на сухому хмізі, і в запашну весняну північ інспектор говорив хлопцям про комуну.

Вони слухали, роззявивши роти, ніби боялись пропустити хоч одне слово... Рушниці лежали, як непотрібне дрюччя... Після теплого весняного дощу п'янив дух зеленої трави і торішнього прилого листя... Десь далеко, мабуть на станційному подвір'ї, проспівали перші півні, і тоді Гриценко сказав:

— Ти добре говориш, отамане, але порадь, що робити... Мені наказано, крім вас, розстріляти до ранку ще п'ятьох з того вагона. Та тепер я вже не хочу... Будь воно прокляте... Ось список...

Він витяг з кишені клаптик паперу і зробив рух, ніби збираючись порвати його.

— Стій!— схопився Левада.— Так не можна. У мене є план!

— Кажі, батьку. Усе зробимо...

— Я обіцяю вас усіх перевести до червоних. вам нічого не буде...

— Оце добре!— разом сказало три голоси.

— Добре... тільки треба випустити й тих п'ятьох... Зараз усі вернемось на станцію... Ми з Остриком підождем за насипом, а ти, Гриценко, підеш з хлопцями до вагона, забереши усіх п'ятьох ніби на розстріл і виведеш у поле... Ми з'єднаємось і всі разом навпростець підемо в Новоукраїнку... Там наші...

— От придумав батько... Красота!..— підскачів Павло.

— Більш нічого не лишається тобі, Гриценко, робити... Іти назад до Григор'єва тобі не світить... За те, що нас випустив, по голові не поглядять... Дивись сам!..

— Та що там... Я згоден, ходімо,— твердо сказав Гриценко і звівся на ноги.— Тільки поспішаймо, а то швидко розвиднятися почне...

— Ходімо... Як був собі святий Лазар...— не втримався Павло.

— Годі, годі,— спинив його Левада.— Наспіваємось, як до своїх доберемося...

— Знаєш, Льонько, чудесно вийшло... Чудесно...— всміхався Острик до інспектора.

Люди пірнули в густий передранковий туман і швидко розтанули в ньому...

А перед світанком, коли вмите дощем небо прояснилося на сході і вогкістю дихала земля, лишаючи сліди по росяній траві, ішло одинадцять постатей. П'ять з них були озброєні рушницями, а один шуплявий з гостренькою борідкою йшов попереду, мов старий досвідчений вожак, і надто маленьким він здавався проти високих його попутників.

— Коли б там батько тільки не засипався,— заговорив один, запитливо дивлячись на маленького.

— Не з таких він... Викрутиться...

Одинадцять постатей звернули балкою праворуч і зникли в напрямку Новоукраїнки...

Згодом по балці широко й протяжно розляглося:

Як у - мру, то похо - о - вайте - е - е
Ме - е - ве - е на - а моги - и - лі ...

Живі люди співали про смерть тоді, коли сонце виходило за гори і на широкій землі починався бурхливий день...

Але пісня не дисонувала природі. Вона тільки підкреслювала радість життя, боротьби й перемоги...

Саме тоді Левада з документами Гриценка розшукав у місті кількох комунарів, і на горищі в одного робітника, що жив на

околиці, відбулось засідання тут же утвореного підпільного комітету більшовиків.

Хазяїн помешкання увійшов у сіни і кивув на горіще свіжу відозву:

— Читайте ... знайшов на вокзалі ... Наша.

Левада розгорнув і прочитав:

„... зрадник Григор'єв дійшов до того, що розстрілює комунарів, які були в його частинах, а сю ніч, за чутками, розстріляно інспектора бойового участку товариша Леваду, посланого для переговорів з Григор'євим... Смерть зрадникові!... і т. д.

— Ого-го-го! Встрюгнули!.. Це не інакше, як Коля наробив там репету. Ну, уявляю собі їхні здивовані обличчя, коли замість одного Левади до них прийде одинадцять чоловіка ... А ввечері й я майну туди.

Левада по-юнацькому буряно радів і не ховав від товаришів своєї радості. Сміявся заливчастим молодим сміхом...

— Не іржи, мов жеребець ... По місту гуляють григор'івці ... Почують — не помилюють.

Інспектор згадав Розу, Кононова, Острика і перестав сміятись. Хотілось швидше туди, до своїх. Говорив серйозно, але очі розсипали бризки молоді іскристої радості.

1928 рік

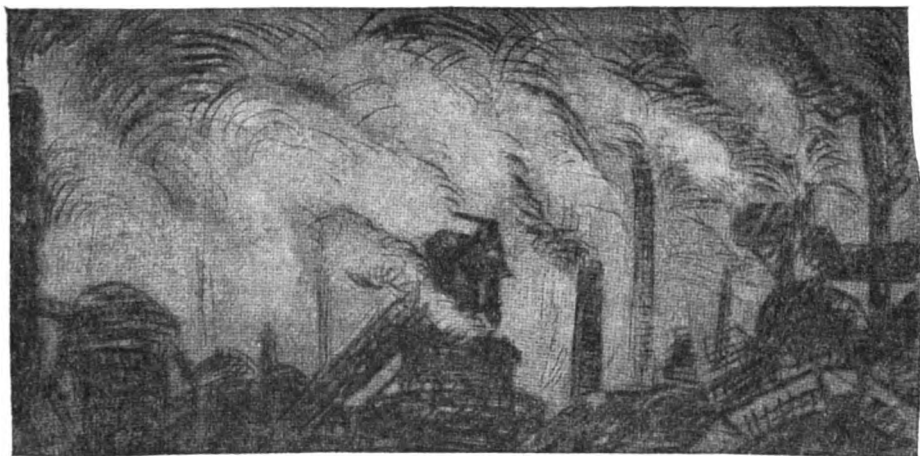
ПЕРЕШИХТОВКА

РОМАН

**Ударникам доменного цеху за-
воду ім. Петровського в Дніпро-
петровському присвячую.**

А В Т О Р

ВСТУП

Сьогодні, як і вчора, спрагло гуде металургійний велетень. Тричі на добу відбувається цей бентежний перегук і чимраз виразніше чути вимогу гудків. Завод хвилюється, завод гукає:

- Вугілля!
- Руди!
- Робочої сили!
- Давай! давай! давай!

Внизу, в густому мереживі естакад, повітряних залізничних колій та в безладно пошматованих хмарах диму й пари, ритмують у напруженому двигінні корпуси цехів.

Велетні цехи ніби поспішають жити, їм не вистачає доби. Вони затіяли між собою нечуване грище наввипередки, і тепер кожний сквапно поспішає вискочити першим до фініша.

Тричі на добу гуде завод у безкраї простори республіки. Тоді його невсипущий рев конденсує напругу тридцяти п'яти тисяч сердець і м'язів.

Від п'яти домн іде газова атака. З блідих очей конверторів розлючено поливають огнем бесемери, в'юнкими жовтогарячими

торсами вібує вальцювальний і поважно хмуряться темносірі мартени. А над усім хитромудрим плетивом з металу, цегли й людської волі вихоплюються, мов погрозливі бойові ракети, червоновогняні бліки.

Завод живе, змагається за сталь, залізо, за чавун.

Виконуючи волю класу, двигтять, пружиняються його склепіння. І знай гукає тричі на добу:

— Вугілля!

— Руди!

— Робочої сили!

— Да - а - а - а - ва - а - а - й!

І надсилає відповідь Донбас чорнявий і терпкий, а в такт йому крокує Криворіжжя—червоний край пшениці і руди, а далі геть незміряна Херсонщина шле відгук від колгоспів.

Несуть ту відповідь пульманівські вагони артеріями залізниць.

„Чи вчасно прибуде вона?“— думають у цехах, в заводоуправі, завкомі, парткомі.

„Чи немає досі німців? Невже затримались в столиці?“— думає директор заводу і дивиться у вікно.

А там підстрижені кущі акацій і гравій хрумкає від кроків.

— Коли вже ми не будемо їх чекати?

Директор припадає до трубки телефона. До нього знову дзвонить хтось,

„А в той час,— як пишуть на кінокартинах,— у найкращому готелі міста біля швейцарового бюро нервується і гарячиться високий юнак з двома чемоданчиками й портфелем під пахвою. На смуглому лиці його дорожній пил сивіє“.

— У мене командировка від Центрального комітету партії,— нарешті тихо каже він,— а ви мені крізь зуби відповідаєте. Не могу ж я лишитись без кімнати...

— Так само я не могу народити жодного квадратного метра житлоплощі. Звільнилася тільки одна кімната, а броні аж на три... Отак, як бачите...

— Алеж відрядження Цека для праці на заводі. Ви розумієте?

І раптом в двері злива чемоданів, а за ними двоє огрядних білявих мужчин у закордонних костюмах і з дорожньою втомою на лицах. „Напевне німці“,— вирішив високий юнак і чемно місце їм звільнив біля бюро.

— Wir brauchen ein Zimmer,— подаючи папірець, промовив один, не виймаючи люльки з міцних зубів.

— Вони, мабуть, теж хочуть кімнату?— запитав швейцар високого юнака.

— Так, вони саме цього й хочуть,— стримуючи досаду, відповів той.

— От бачите,— переможно розвів руки швейцар.— Кімната одна. Кому ж із вас?

— Віддайте їм. Я почекаю,— похмуро бовкнув високий і нахилився взяти чемодани.

Німці були задоволені— вони одержали кімнату і, передчуваючи відпочинок, весело заговорили про теплу зустріч у „советіше републік“.

А республіка жила всіма нервами.

Покривають поїзди тисячокілометрові простори: сюди й туди, навздогін, назустріч, навперейми. На північ, південь, захід, схід. Коли йдуть повні— важко вгинаються блискучі рейки, поскрипують вагони, сердито чмихають паровози, як легкі— то гуркотять колеса й буфери грайливо брязкотять.

Зустрівшись чи вдень, чи вночі, в степу, чи в лісі, поїзди салютують гудками:

— Республіка росте!

Треба дотерміново закінчити Тракторобуд, і на суботник виходять червоноармійці й професори, лікарі й поети.

— Республіка росте!

Треба вийти переможцями в боротьбі за механізований Донбас.

— Есть!— відповідає комсомольська бригада і на чолі з членом партії інженером Карташовим працює на дві зміни, подаючи вугіль на-гора. Від них не хочуть відстати і старі шахтарі: щоб ото нас та молодь перегнала. Не дамося.

Республіка росте!

В далекому Узбекистані чорноока Бібі-хон учора скинула паранджу, а сьогодні зручніше вмощується на тракторі. Сьогодні їх десятки, сотні, завтра будуть мільйони.

Республіка росте!

Світ хоче бачити героїв наших днів. Хто вони, що, переробляючи світ, переможно трощать старе і в цьому процесі самі перетворюються, хто вони, що воля партії їх кинула на штурм? Старе й мале про них повинно знати.

— Есть!— відповідають письменники, поети, і вже бригади їхні на заводах, копальнях, шахтах, на станціях машинотракторних, в комунах і радгоспах.

Республіка росте в комунізм!

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Перед ганком заводоуправи стояла похмура, мовчазна стіна спецівок і захмарених облич, та ще нерівний зламаний пунктир різнокольорових, великих і малих, байдужих і злих очей. І тільки висока постать секретаря парткому вималювалась на тлі дверей, як назустріч йому, один одного наздоганяючи, посипались вигуки й натяки, слова й речення, складені із злості й отрути. Вони летіли від натовпу, мов сполохані пташки, і падали в'їдливими дошкульними ударами на посивілу голову секретаря. Поперед натовпу, виставивши праву ногу, стояв невеличкий, у сільському, забрудненому заводським пилом, кожушку, одноокий підстаркуватий робітник.

„І тут Шавкун,—зафіксував у думці Мудрий, навіть не глянувши на нього,—треба міцніше взятися за нього“.

— Держись, хлопці!—голосно сказав кожушок, вгледівши Мудрого,—сам партійний начальник вийшов, потому партія, вона управляєть.

— Конешно, вона управляєть, потому лінія єсть.

— Тільки й толку, що лінія, а роботи чортма.

— Ні, таки що не кажіть, а партія всьому голова—бо в неї струна в руках.

— Та замовкніть, ви! Дайте людині побалакати. Може, людина тільки й чекала, доки прийдемо, щоб наговориться, а ви заважаєте.

А скільки схованої ненависті відчув Мудрий у цьому „доброзичливому“ зауваженні.

— Ги-ги-ги! Го-го-го!—почулося схвальне з усіх боків.

— Говорила покійна до самісінької смерті!

Мудрий стояв і поволі спокійно вдивлявся в обличчя. Цим він ніби підкреслював свою цілковиту байдужість до всіх цих натяків, а в той час кожне слово, що долітало до нього, він всотував у себе, мов губка воду, аналізував його, цінував і тут же робив висновок. І було ясно для нього одне: майже жодного кадровика не вгледів він у цьому натовпі, а від дотепів і натяків, як і від незношених ще селянських кожушків, тхнуло дрібним власником, індивідуалістом, що для нього будьяка дисципліна, навіть та, що йде йому на користь, часто видається за найтяжче ядро.

Одноокий раптом зробив підкреслено суворе обличчя, виступив на два кроки вперед і вже без будьякої тіні іронії, а твердо, з притиском сказав:

— Ми прийшли по гроші. Контора нам наших зароблених, кровних не дає. Ти, вроді, партія. Накажи конторі, щоб негайно розрахувалася з нами.

Сказав і переможно моргнув своїм єдиним оком до натовпу. Його вимогу ствердив буркотливий шум.

— Атож, атож! Гоніть монету, — бовкнув один молодий, високий, з насупленими бровами. По одягу можна було впізнати, що він працює за каталя під домнами. Стало до страшного тихо отут перед ганком.

Тільки праворуч дрижала земля від заводського гуркоту. Десь тривожно кричала „кукушка“, гупало, стрясаючи повітря, серце заводу — силова станція, бряжчало біля вальцювального, шипіло газами там, де одна біля одної виструнчились п'ять домн, а поруч близько двох десятків струнких кауперів, і нервовими кулеметами тарахкотіли пневматичні молотки:

— Тра - та - та! Тра - та - та! Тра - та - та!

Ліворуч за садком, на пагорку розташувалась колонія імени Леніна, і від чепурних будинків з сірого каменя віяло новими вітрами, нагадуючи про перемоги заводу.

— Ти давно працюєш у нас? — гостро спитав Мудрий одноокого.

Той переступив з ноги на ногу, але зразу не відповів.

Потім, оглянувшись до натовпу, ніби шукаючи серед присутніх підтримки, раптом роздратовано, нервово вигукнув:

— Тето не имеет значенія! Іть я ж рабочий! Гоніть монету й точка!

— Поперше, це має велике значення, — знов, не підвищуючи голосу, сказав Мудрий, — а подруге, попереджаю, товариші, я дам відповідь на всі ваші запитання, але вимагаю мені відповідати без різних фокусів. Тому я знову запитую тебе — відколи на заводі?

— Та відколи ж, конешно, ми з ним з одного села. Прийшли разом і піти разом хочемо. А прийшли ми, конешно, на першому тижні посту. На всякий опрос отвечать нада, чого ж там возмущаться, — лагідно додав сусіда.

— Значить, чотири місяці тільки? — перебив Мудрий. — Добре. А хазяйствечко як там дома, животіє?

— Уміє зуби заговарювать. Іч, який! — кинув хтось з натовпу. Це стало сигналом до нового вибуху словесної бурі:

— Годі балакати!
— Гроші на бочку!
— Хочете без хліба сидіти? Хто ж вас тоді годуватиме, як ми хліба не скосимо? Домни ваші нагодують? Га?

— Диви, чи не кормитель обіззався! Цей нагодує, розперізується, хлопці, Шавкун усіх нагодує,— злою іронією бризнув з натовпу високий, сухий робітник.

Голоси підвищувались, натовп починав рухатись жвавіше, здіймались угору руки, зчинилась колотнеча, і вгледів Мудрий, що не всі однієї думки, що вже хтось із натовпу посварився з однооком і спересердя плюнув нзбік.

— Замовкніть, товариші! — гукнув Мудрий, але потім, переконавшись, що прохання його не справило вражіння, знову сперся на бильця ганку й стояв нерухомо, спостерігаючи, як нашорошені горобці борсалися в чорному і м'якому, мов сажа, пилу.

І тоді поволі почав влягатися галас. Ще лементував у натовпі одноокий, хтось згадував матір, бога, роличів і навіть Діпромез. Але знову стало тихо, наче хтось зверху несподівано закрив увесь натовп герметичним ковпаком.

Мудрий випростався й запитав:

— Всі так думають, як оцей? — і вказав на одноокого. — Коли всі, то мені немає чого з вами говорити, і тримати вас тут не будемо. Сьогодні розрахунку все одно не дістанете, бо немає грошей в касі!

Подумки ж Мудрий вирішив одтягти справу на одну добу, щоб за цей час мобілізувати партійну організацію, комсомол, провести пояснювальну роботу по цехах. Своім випробованим класовим нюхом він відчув, що лише кілька чоловіка в цьому натовпі справді рвуться додому, до свого господарства, а решті байдуже де працювати.

Просто її підбурюють вороги, малюють їй прекрасні перспективи роботи десь в іншому місці, аби тільки нашкодити заводів. Висновок для Мудрого був ясний. Ворогів треба виявити й негайно звільнити з заводу, з обдуреними провести серйозну роботу, пояснити їм, що й до чого. Хіба можна негайно вимагати від них чіткої класової свідомості, коли ще на їхніх чоботах не стерлися підошви, якими топтали вони свої безкраї чорноземи!

На його запитання — чи всі так думають, як одноокий — відповіді не було. Дехто знітився, зам'явся, дехто ще голосніше вимагав розрахунку і ще енергійніше здіймав догори кулаки.

— Отже, останнє слово, товариші. Хто справді хоче йти з заводу, може одержати розрахунок завтра. Я поговорю де слід, щоб розшукали грошей, а сьогодні на роботу. Спокійно, товариші, дисципліновано — на місця. Криком і галасом нічого не візьмете. Все.

І, не чекаючи відповіді чи згоди, так само спокійно повернувся й зник у кабінеті директора. Натовп ще трохи потупцював на місці, потім поволі, невеличкими групами, галасуючи й змагаючись уже поміж собою, рушив від ганку. Незадоволені почали розходитись алеями заводського саду.

— Буде нам роботи цю ніч, Юровський,— мовив Мудрий, сідаючи біля директорового стола.— Доведеться знов не спати. Треба на нічний зміні бути всім. Ворог теж не спить. Ми мусимо його перемогти. А це хто буде? — вказав він очима на високого молодого хлопця у кожаних, з ніжним блідим обличчям і в пенсне на горбатенькому носі. Його він уперше побачив на території заводу.

— Зазнайомтеся. Молодий інженер, присланий з Харкова. Наш. Партієць. Пригадуєш, просили на заступника начальника доменного цеху. Оце він і є,— сказав Юровський, привітно усміхаючись юнакові.— А це — партійний проводир заводу.

Двоє потиснули один одному руки й без жодного слова порозумілися: на заводі тривожний стан, на заводі прорив, особливо відстають домни, і треба напружити всі сили, щоб прорив зліквідувати. А молодий інженер Ротман саме так і уявляв собі свою роль, коли діставав у Харкові у ВРНГ та Цека командировку.

Все було для нього ясно й зрозуміло, тому всякі зайві слова не могли чогось змінити в його планах.

— А тепер до діла, товариші,— сказав Юровський.— Ти, Мудрий, коли що, мобілізуй вночі й мене. Разом будемо. Ви, товаришу Ротман, зверніться до начальника доменного цеху, він вас ознайомить із становищем у вашому цеху. У мене зараз має зібратись нарада змінних інженерів. Буду крутити гайку.

Юровський давав розпорядження, як командир, говорив просто, але безапеляційно, і було ясно, що коли навіть, замість попередньої групи незадоволених робітників, до його кабінету насуне ще більша навала, і тоді ніщо не зможе порушити чіткого, темпового напруження директорового робочого дня.

Знову й знову дзвонить телефон. І чомусь ці дзвони викликають у директоровій голові молотовий стукіт:

„Шихта! шихта! шихта!“

„Ага,— пригадує він,— шихта — одна з причин прориву в до-
менному“.

Од вікна Юровський підходить до стола, де виблискує нікель
телефонної трубки. А молоти своє роблять:

Ших -

та!

Ших -

та!

В кабінеті стоїть гамір.

— Тихше! — гукнув він до присутніх і приклав трубку до вуха.

— Я слухаю. Не можете прийти? Що? Досить, досить!
Точка! Сьогодні о п'ятій годині і ніяких балачок. Хай живе!

Потім стомлено поклав трубку і, щось тихо бовкнувши Муд-
рому, взяв газету.

А тимчасом Ротман застебнув кожанку і, простягаючи долоню
до Юровського, сказав:

— Товаришу директоре, я вперше працюватиму на самостій-
ній роботі. Я людина молода й хотів би якнайкраще ознайо-
митись із загальним станом нашого підприємства, з інженерами,
знаєте, з людьми і таке інше. Щоб потім не було якихсь про-
махів. Ви ж розумієте мене?

— Це цілком законне бажання, товаришу Ротман. Я з охотою
вас введу в курс усіх справ.

— То коли ж можна розраховувати на розмову, сьогодні чи
завтра?

— Сьогодні не впадає. Завтра я їду до міськпарткому й про-
буду там увесь час. Стоїть моя доповідь на бюрі. А сьогодні ...
сьогодні у мене ввечері, після наради з інженерами, розмова
з керівником групи німецьких спеціалістів, після того буду в до-
менному цеху, далі треба заскочити до вальцювального, довіда-
тись, що там скоїлось сьогодні вдень, потім писати доповідь
до управи „Сталь“, потім ...

— Я бачу, що у вас всі двадцять чотири години вичерпані.

— Майже так, але ми повинні неодмінно і найближчими
днями з вами поговорити. Знаєте що,— раптом пожвавішав ди-
ректор,— приходьте до мене позавтра о дванадцятій вночі,—
я буду обідати, і ми з вами зможемо поговорити, як кажуть,
по ширості.

— О дванадцятій вночі обідати?! Ну, знаєте!

— Не обідати, то вечеряти. Яка ріжниця. В усякому разі,
я вас чекатиму. А покищо будьте, товаришу, до мене ось-
ось мають зайти ваші колеги, я маю їх як слід узяти в шори,

а вас не хочу робити свідком цієї неприємної операції,— весело усміхався Юровський.— Поперше, ви будете тоді поганої думки про мене, а подруге, ви щойно з поїзда і повинні влаштуватися в нашій республіці.

Мудрий стояв з групою завкомівців у кутку і, поклавши руку на плече маленькому голові завкому, в чомусь дружньо його переконував.

Знову дзвенів телефон, десь у саду галасувала дівтора. Майже понад самими вікнами проповз довгий темнозелений робітничий поїзд, відвозячи зміну додому.

Спадав дзвінкий електрифікований вечір. Давалася ознаки рання осінь, і люди шулилися з холоду, поспішаючи після денної робочої напруги на такий бажаний відпочинок.

II

— Скандал, скандал!— докірливо гукає Таня на цілий кабінет і по черзі заглядає в вічі кожному з присутніх, наче шукає в них пояснення таких млявих темпів роботи редакції.

— Де нотатка про героїчний ремонт мартена? Чому й досі не оброблена? А звіт про оперативного поста з домни № 5? Чому нікого не послано на фабрику-кухню перевірити кореспонденцію одного робітника? А з новими робітниками встигли поговорити? Мовчите! Негайно ж мені на місця в цехи, щоб до третьої години всі були тут з матеріалами! Чуєте, ви, злісні зривачі ударних темпів! Газета не повинна запізнитися ні на одну хвилину! З друкарні натискають, щоб гнали матеріал.

Кілька молодих робітників ніяково переступали з ноги на ногу, чухали потилиці, обсмикували спецівки, вмощували на голові кашкети, то насуваючи на очі, то збиваючи на потилицю. Відтоді, як редактором „Тривоги“ стала Таня, в редакції справді створилося тривожне становище. Вона всіх підганяла, не пропускала жодного випадку на заводі без того, щоб не реагувати на нього в газеті. З ранку до вечора вона метушилась в цехах, потім бігла до Зепека, прохала статей, матеріалів, здіймала бучу в завкомі, дзвонила до Юровського, а потім поверталась у низькі, з невеличкими вікнами редакційні кімнати й починала „підкрочувати гайку“ співробітникам. Сьогодні день особливо гарячий. Прибув, нарешті, довгожданий ешелон нових робітників. Вони висіли з вагонів і безформними лавами прийшли до заводської контори. Це були татари з Надволжя, і їхня

незрозуміла степова мова викликала здивовання й легку досаду серед кадрових робітників заводу. Новаки дивилися спідлоба, і в їх поглядах прочитав директор утому, незадоволення й приховану злобу.

„Та й справді,— подумав Юровський,— люди проїхали тисячу верст, зморені, голодні. Отже нема для них підстав дуже радити“.

Давши розпорядження негайно влаштувати їх як слід і розмістити по заводу, Юровський знову повернувся до кабінету, переповненого інженерами, партійними робітниками й просто людьми, що принесли до нього свої болі й сумніви.

Тут же поміж іншими був і Ротман, що вже гарячково сперечався з інженерами. Один з мартенівського, підстаркуватий, з широкою лисиною і з добрими очима, іронічно говорив:

— Я не розумію, що робитиме завод з цією, даруйте на слові, жовтою небезпекою. Вони ж, крім того, що не розуміють мови, взагалі непридатні до заводської роботи. Це люди степів, в минулому табунники, в кращому разі хлібороби, але робітників з них ніколи не буде.

Ротман гарячився, не погоджуючись із своїм опонентом. Він був далеко кращої думки про нове поповнення й говорив переконано:

— Знаєте, Аркадію Савовичу, жовтої небезпеки жахаються лише товсті бюргери та вимочені, як цитрина, рантє. То їм ввижається й досі Аттіла, що на чолі диких орд пройде по землі й змете всю європейську цивілізацію, спопелить її на огні пожарищ, в крові затопить надбання тисячоліть. Ясно, це переляк дрібного буржуа, який заплутався між двома основними класами і ходом економічного розвитку примушений служити великій буржуазії.

— Ви підходите до справи як політик. Я вас розумію, але сам, на жаль, у цих питаннях розбираюсь надто слабо. Чомусь для мене безперерійна робота мартенів має вирішальне значення в усіх життєвих справах. Хай це буде обмеженість, проте я цілком задоволений із своїх переконань.

— Так, це справді обмеженість, Аркадію Савовичу. Ми повинні поєднувати, сплітати в одну суцільну ідею і питання високої міжнародної політики, і роботу домни, і справу розподілу врожаю десь у колгоспі. Бо одне тісно пов'язане з другим, і кожне зокрема є лише частка цілого процесу, ім'я якому соціалістичний наступ.

Ротман говорив молодо і запально, але без будьякої злості.

Він, очевидно, поставив собі завдання остаточно розбити діляцькі настрої свого колеги.

— А вам в домо, між іншим, що навіть у нас, на Україні, в свій час з'являлися люди, що на десятому році революції підспівували перелетанам західноєвропейським буржуа. Вони мріяли про велетенську соціальну й культурну експансію Сходу на Захід і вбачали в оцій так званій жовтій небезпеці предтечу азійського ренесансу світової культури.

— У всякому разі, це дуже високі матерії, товаришу Ротман, а от сьогодні ми маємо просто реальних робітників татар, сказати б, братне поповнення лав українського пролетаріату,— іронічно відмахнувся від суперечки лисий інженер.

Але Ротман не хотів так легко здавати позиції.

— Коли відкинути ваше іронічне „братне“, то ви справді маєте рацію. Це є реальні робітники, як реальний є прорив на нашому заводі, як реальна є загроза імперіалістів щодо СРСР. Одмахнутись від цього, згоден з вами, не можна, і треба кожному з нас усвідомити це. Отже я ввіжаю, Аркадію Савовичу, що коли ми докладемо всіх зусиль, ми справді зробимо з них братне поповнення, без будьяких лапок.

— Знаєте, з вами тяжко сперечатись. Ми люди старої школи, в кожному питанні у нас ще є свої, не завжди однакові з вашими, критерії, тому я зрікаюсь своїх попередніх натяків і обіцяю за вашою порадою зробити все, щоб найшвидше акліматизувати нову робочу силу.

— Вашу руку на знак цього, Аркадію Савовичу.

— З охотою!

Ротман, прибувши на завод, якимсь з перших же годин налагодив ділові стосунки з інженерами і техніками. Всі ставились до нього з пошаною, бо він міг дати оцінку не тільки першому-ліпшому явищу, а й на роботі виявив себе як енергійний керівник і організатор.

З цього були задоволені і Юровський, і Мудрий, і весь партколектив. Через Ротмана можна було прекрасно впливати на декого з інженерів і техніків, наближаючи їх до пролетарської сім'ї.

Тільки Файн, начальник доменного цеху, завжди кутався в тогу неприступності, коли з ним говорив Ротман, і ставився до нього явно погордливо.

У кабінет, широко розкривши двері, влетіла Таня.

— О, бач, де вони всі! Це добре. Здорово, товаришу Ротман. Добрий день, товаришу Юровський. З цієї хвилини ви, дирек-

торе, переходите в мое розпорядження. Негайно сідайте й пишіть для „Тривоги“ сто рядків про нове поповнення. Що писати — вас не вчити. Насамперед про політичне значення цього факту, далі їхні матеріальні й побутові умови, перспективи їхньої боротьби за третій вирішальний, про національну політику і так далі, і так далі.

Директор благальним поглядом дивився на Таню. Він звик уже до таких ураганих наступів молодої редакторки, а іноді аж каювся, що голосував на бюрі за призначення її в газету. Від неї не можна було нічим одмовитись.

— Шановний товаришу редакторе,— напівіронічно, але благально заговорив Юровський.— Зрозумійте одне, що ні сьогодні, ані завтра жодного рядка я не можу написати. Зверніться до когось іншого.

— Значить, через годину стаття буде?— ніби не почувши його слів, перепитала Таня.— Ясно, коли вам тяжко сто рядків, я можу скинути двадцять. Отже, вісімдесят ви даєте мені через годину, максимум через півтори. Інакше ми не встигнемо передати матеріал до друкарні, затримується складання, не вийде своєчасно газета, маса почне хвилюватись, підуть заколоти в цехах, перебої в роботі й світова революція, безперечно, постраждає,— переконливо говорила Таня і присутні не розуміли, чи жартує вона, чи серйозно страхає директора.

Ротман, зустрівшись з нею поглядом, схвально підморгнув: натискай, мовляв, напише!

А Юровський обвів присутніх розгубленими очима, немов шукав серед них підтримки для себе в цьому герці, далі зупинив очі на настольному календарі, де нерівними рядками зазначені були години нарад і засідань, потім довго, прикро подивився на Таню, що, не звертаючи уваги на його розгублення, спокійно записувала щось у блокнот, і сказав:

— Чуеш ти, редакторка на мою голову. Внутрішній ворог. Бачу, що і я тебе не здихаюсь. Іди сперед очей і через дві години присилай по статтю.

Таня підвелася на ноги, не виявила на обличчі будьякого задоволення з відповіді директорової, ніби раніше знала, що саме така повинна бути ця відповідь, байдуже, з ноткою недбальства, сказала:

— Ну, що ж, пишіть, пишіть. Прочитаємо, подивимось. Якщо підійде, може й надрукуємо.

Такого „нахабства“ не чекав ніхто. У кабінеті стало весело, сміявся Ротман, по-батьківському похитував головою Юров-

ський, а інженери та робітники з однаковою цікавістю дивилися на жваву редакторку. Одні трохи не розуміли, як можна в такому тоні розмовляти з директором, другі з внутрішньою радістю й гордістю за свою Таньку, яка ще ніби так недавно, зовсім молодю дівчинкою, працювала в доменному, а сьогодні висвітлює всі їхні болі і радощі на чотирьох сторінках „Тривоги“.

І всім добре відомо, особливо Юровському, що в двадцятому, на польському фронті — убито старого ливарника Юхима Ступницького.

Був дебелим сивоусим будьонівцем.

А мати Тані померла ще за часів імперіалістичної війни.

Відтоді доменний цех, де працював ливарником старий Юхим, став для тринадцятилітньої Танюші за батька, за неньку, за близьку й далеку родину, за все те, що примушує дорослих людей згадувати дитинство з легеньким сумом.

На очах у всіх, у лавах комсомолу, далі — партії, під цеховий гуркіт виростала, міцнішала Танюша. До неї звикли, як звикають до гудка на шабаш, а зустрівши її десь у центрі міста на чолі комсомольського гурту хлопців і дівчат, старий робітник згорда доповідав своїй дружині:

— Бачиш заводяку? Наша, заводська.

Під гуркіт заліза, дзенькіт сталі, під газовий шум доми, у темночервоному огні під переможне шипіння пари і симфонію гудків летіли роки, виростали нові корпуси цехів, а з ними виростала Таня, певнішими ставали її гарячі юнацькі слова, глибше дивилися в життя темносірі, широко розкриті очі.

„І шлях її звичайний; шлях тисяч, сотень тисяч заводських Танюш, Марусь, Оленок. Прекрасне, неповторне життя проживуть вони“.

Так думав Юровський з легкою ніжною усмішкою, похитуючи головою у відповідь на жартівливо-претенціозний Танін присуд. Хотілося директорові відбити жарт редакторки так само жартом, але, глянувши їй в глибину очей, згадав старого друга, ливарника Юхима Ступницького, згадав будьонівські рейди і за звичкою керівника підсумував у думці:

— Що ж, будемо, Танюша, вивершувати з тобою те, за що одинадцять років тому билися пліч-о-пліч разом з твоїм батьком. Стаття буде, товаришу редакторе!

Таня прекрасно вловила настрій Юровського і вже серйозно, без юнацької усмішки, майже офіційним голосом сказала:

— Отже, товаришу директоре, я зайду! Бувайте!

— Гаразд!— хитнув головою директор, готуючись перейти до чергової справи.

Приклавши трубку до вуха, Таня почула, що при телефоні завідувач заводського господарства Захаров.

— Слухай. Танюша,— бубоніло його профундо в трубку і зливалосся в один суцільний гуд.— Танюша, моє серце як не виветься. Роздратували гади до побідного кінця.

— Хто ж саме посмів стривожити твою ніжну душу? Хто, Захаров?

У трубці заскреготало, наче млинові жорна терлися одне об одне. Потім кахикнуло і вже далі почулися слова:

— Пойми, Танюша, не можу я телефоном говорити про це. Боюсь — апарат не витримає. Дозволь прийти зараз висловитись повністю.

— От чудило, звичайно, заходь. Тільки швидше.

Знову хтось дзвонив. Секретар, що вартував у друкарні, благально вимагав чергової порції матеріалу, з завкому викликали на нараду, з комсомольського бюро пропонували зробити доповідь на гуртку поточної політики. Поміж цими дзвінками до кімнати вдерся Захаров. Таня відзначила велетенську, трохи зігнуту постать, незадоволено похмурені очі, а завжди ведмежі, незграбні рухи Захарова стали жвавішими, нервовішими. Ще молодяве, вугласте обличчя пожовкло, виразнішими стали зморшки під очима й на лобі, нервово пересмикнувся рот.

— Здоров, здоров, сідай, кажи. Хто це так збентежив непохитного го подарника?

Однак Захаров не сів. Він почав швидко ходити по кімнаті, очевидно, обдумуючи, з чого почати, і раптом сказав:

— Танюша, я мушу тобі заявити, що в мене живіт болить від отих спеців. Вони мені щодня життя скорочують.

— Ну, тебе вистачить надовго, в цьому нема ніякого сумніву.

— Пойми ж, Танюша, хіба не обидно мені? Сім років не злавив з коня, ганяв генералів з Ромкою Зарубним, цілу дивізію їхню розтрошили, зліквідував як клас буржуазію, капіталістів, куркульню, ну, ніколи так не почував себе, як оце сьогодні.

— Поділяю твоє обурення, Захаров, але час обмежений. Ближче до діла. Що скоїлось?

— Та ні ж, ти тільки подумай. Приїдять ото до нас німецькі інженери. Ми їм створюємо найкращі умови, задоволяємо найвибагливіші їхні бажання, а в них свідомості ані на копійку. Просто знущаються з нашого брата. Коли вже ми їх не будемо закликати? Ти там черкни Романові й від мене,— хитрувато,

явно на щось натякаючи, підморгнув Захаров,— черкни, Таню, Романові, щоб швидше закінчував свої курси та їхав сюди. Той їм носа втре.

Таня злегка почервоніла.

— Що ти, неписьменний хіба? Візьми й черкни сам. Чому саме я маю це робити? Алеж ти не ради цього зайшов до мене?

— Це між іншим. Так от сьогодні, годині о десятій ранку до мене дзвонять. З контори передають, що прийшов інженер Герберг, кричав, навіть лаявся (дехто з наших хлопців розкумекав) і вимагав, щоб я негайно пішов до нього. Ну, думаю, знову якась примха. Злість узяла, така злість, Таню, що, здається, знову сів би на коня. Потім подумав, подивився на завод у вікно, зціпив зуби й пішов.

— Ну, ну, давай далі, приходиш ти до нього...

— Ну да, приходжу, а він як задеркоче. Стою я перед ним, Танюша, дурак-дураком, то червонію, то білію. Почуваю, що ось-ось прорвуся і толі так диркну по-нашому, що він неодмінно зрозуміє мене. А тут, як на гріх, і ті слова, що знав, забув. Колись, як ганяли німців у вісімнадцятому, я запам'ятав кілька німецьких слів. А тут хоч би поганеньке на думку пришло. Взагалі весела історія. Він ото далі сердиться, показує мені на одвірок, а я, нічого не розуміючи, дивлюсь туди, як баран на нові ворота. Нічого ж дивного немає. Одвірок, як одвірок, недавно побілений, навкруги чистота, аж очі сліпить. Та ти знаєш, які ми приміщення приготували іноземним інженерам?

— Was? (будь ти проклятий),— питаю я його. Єдине слово, що згадав я в той тяжкий момент. Тоді він бере мене двома пальчиками за рукав і підводить до дверей. „Невже пропонує залишити кімнату?“— думаю я, і в душі радію з такого несподіваного закінчення візиту. Але я помилився. Він схопив із столу стек і ткнув його в одну точку біля одвірка. Тоді тільки я помітив, що в одному місці стіна тріснула й вивалився величкий шматочок штукатурки. Отак і простояли ми з ним біля дверей щось хвилини з десять. Він гарячився, тикав стеком у прокляту точку, говорив з огидливою гримасою й з лютими, повними презирства очима, а я, зціпивши зуби, стояв, Танюша, і думав— скільки разів його треба вдарити, щоб він більше взагалі ні з ким не міг говорити. Ну, тільки, ти ж розумієш, довелось стримуватись, та ще мало того,— ніби на знак згоди з ним хитати головою. Ні, Таню, запам'ятай мої слова: якщо

я колись і потраплю до божевільні, так тільки завдяки отаким візітам. Я, звичайно, негайно ж послав майстрів і ото не встиг заспокоїтись, як дзвонить другий, отой високий, з наших уже, Файн. Ну от, уяви собі, що й він вирішив не відставати від своїх закордонних колег, проте з цим справа стояла далеко легше. Цей хоч мову нашу розуміє. Тут уже можна буде поговорити по душах. Заходжу до нього й чую холодне й сухе :

— Слухайте, товаришу Захаров. Здається, я розбірно і ясно прохав вас, щоб ви дали наказ пофарбувати мій ватерклозет у дві фарби, щоб яснозелений колір поволі переходив у блакитний. Було так сказано? „Було“,— бовкнув я і слухаю далі.— Тоді ходімо глянемо, як зроблено.

— І він, нечиста сила, так само двома пальчиками торкає мене в спину і, немов слона, вштовхує у відходок. Справді, очевидно, малярі не дістали фарби і стіни відходка пофарбували тільки в зелене.

„Змовилися вони, чи що?“— думаю я і страшенна злоба душить мене. І тут я, Танюша, не стримався, підкачали нерви. Повернувся я до нього, глянув просто в широке брезкле лице і не сказав, а прохрипів :

— Годі!— говорю.— Довольно! Будете сидіти і в зелених стінах. Подивіться, як живуть робітники. У вас нема ніякої совісті, шановний інженер. Я категорично відмовляюсь продовжувати розмову на цю тему, а навпаки— поставлю де слід питання про ваші примхи. Довольно стидно, а ще культурна людина,— кажу я йому й грюкаю дверима. Дуже шкода стало мені, Таню, що при розмові була його дружина, а то я може б інакше висловився. Ну, що ти скажеш на такі номери? Просто хоч у трубу залазь.

— М-да,— протягла Тая, дивлячись кудись поверх голови Захарова.— Звичаї нічого собі.

— Отож, Таню, я й думаю, що пора вже в „Тривозі“ заговорити про таке нахабство. Потому вони нам на голову скоро сядуть, як будемо мовчати. Ну, що ти скажеш?

Тая весь час уважно й серйозно слухала оповідання Захарова, іноді вона нервово хапала олівець, вертіла його поміж пальцями, тиснула на папір, але знов клала на місце, нічого не написавши. Подумавши з хвилину, вона сказала:

— От що, Захаров. Ти не маленький і не перший рік у партії. Справа надто серйозна, щоб вирішати її з наскоку. Я знаю, мені розповідав Роман, що ти прекрасно організовував разом з ним різні наскоки на ворожі дивізії, але час наш вимагає інших

методів боротьби з ворогом. А що й Герберг, і Файн, і ще де-хто з них—приховані наші вороги, це для нас з тобою повинно бути ясне, як провал СВУ. Ну, от. Ти мені дай часу два дні, я ще молода і боюсь на свою відповідальність громити їх негайно ж, тепер. Пораджусь з Юровським, з Мудрим, поговорю з товаришами, і будь певен, Захаров, що скривдити ми тебе не дамо.

— Та я й не сумніваюсь. Ми ж все таки хазяї в своїй країні. Ну, тільки ж залили за шкуру сала, сучі діти.

— Потерпи трохи, товаришу. Виховаємо нових спеціалістів, ті не будуть тебе водити по відходках, не гриматимуть незрозумілою лайкою. Не можна всього зараз. Зрозумій ти цю просту істину.

— Та я й сам так подумав. Тільки ж до крайньої ступені дійшло. Терпцю не вистачає.

— Ти ще ні до кого не звертався з цим?— запитала Тая.

— Та ні. Думаю оце сходити в партійний комітет, там ще здійму бучу. Далі неможливо терпіти. Хай краще в цех пошлють.

— Гаразд. Тоді качай до Мудрого, а я теж забіжу туди на хвилинку. Справа дуже делікатна. Знаєш, як кажуть: десять разів мір, а раз одріж.

Захаров, незграбно підвівшись з стільця, вийшов перевальцем, кавалерійською ходою, міцно зачинивши за собою двері.

А через півгодини в кабінеті секретаря заводського партійного комітету за столом, покритим червоною тканиною, сиділо трое.

Мудрий, спершись ліктями на стіл і по черзі переводячи погляд то на Захарова, то на Таню, говорив тихо, хоча й так ніхто не міг почути їхньої розмови.

— Даремно хвилюєтесь, товариші. Даремно, кажу... Ви ж обоє не вчорашні комуністи. Подумайте самі: хіба справа в убиральнях? Це дрібниці, що ні в якій мірі не повинні заступати основного.

— А основне в тому, щоб поставити спеціалістів у такі умови, при яких би вони принесли якнайбільше користі нам, більшовикам, нашим заводам, соціалізові. Невеличкі, дріб'язкові примхи окремого іноземця не можна робити принципіальною справою, як це хочеш ти, Танюша!

— Для „Тривоги“ є актуальніші і важливіші проблеми. Не варто гарячитися зза дрібниць...

— Знахабнілих буржуа треба провчити!— червонючи, стиха прошепотіла Тая і засовалась на стільці.

— Допекли ж, кляті, життя псують, розумієш, товаришу Мудрий?— заgrimів Захаров і ляснув долонею по столу.

Мудрий спокійно спостерігав хвилювання товаришів.

Потім, усміхаючись самими очима, сказав з легкою дружньою іронією:

— Що ж це ви, блок проти мене склали? Виходить, юнацький запал редакторки і партизанська прямолінійність завгоспу виступають єдиним фронтом проти партійного керівництва? Так же?

— Та ні, Мудрий, не те,— приховуючи сором, заговорила Таня.— Ясно ж, що і я, і Захаров волеємо блокувати з тобою проти всіх наших ворогів. Правда ж, завгосп?

— Ну да, воно конешно, алеж...

Мудрий вже зовсім по-дружньому перебив його:

— Помилились ви, товариші. Давайте на цьому умовимось і закінчимо справу. А ти, Танюша, у свесему касінеті наліпи на стінці шість вказівок Сталіна і завжди, коли серце твоє загориться зненавистю до технічної інтелігенції — прочитай ще і ще раз вказівки вождя. Коли ж до тебе, за старою звичкою, зайде Захаров жалітисся на дріб'язкові примхи спеціалістів — примусь і його прочитати їх. Тоді вам не доведеться ходити в ЗПК за порадами. Згодні, друзі, га?

Таня перша підвелася з місця, зрадлива червоність сорому вже зійшла з її лица, і, подаючи руку Мудрому, редакторка переконано сказала:

— Ти маєш рацію. Погарячилися. Буває. Ходім, Захаров, на свої місця.

Важко підвівся завгосп з крісла, але на знак приятні міцно потис секретареві руку.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I

Ротман не вперше вештається біля дозн. Ще студентом, відбуваючи практику, йому доводилось вдосталь нанюхатись їдкою газу, засмалити обличчя біля молочних струменів чавуну, наслухатись парового шипіння.

Тоді він не помічав у собі такого почуття, як сьогодні, стоячи

під домною № 2 і спостерігаючи рух вагонеток. Тепер він заступник начальника доменного цеху, хоча молодий ще і не зовсім досвідчений інженер.

Та що вдієш?! Заступником, так заступником!

Партія наказала: іди, працюй, набувай досвід! Партія ставить його на командну вежу основного цеху металургійного велетня, і це кладе на його плечі величезну відповідальність.

І тепер Ротман знає ім'я того нового, що заповнило всю його істоту, тисне на кожний нерв, аж розпирає груди.

„Так, це почуття великої класової відповідальності“.

Он каталі в брунатних брезентових спецівках, вкриті рудяним пилом, гонять по рейках вагонетку. Вона повільно посувається, напружено й неприємно скреготять коліщата, і з цього Ротман робить висновок, що вагонетки й досі не на шарикопідшипниках.

„Праця важкувата, що й казати“,— думає Ротман. Він бачить напругу катальських м'язів, бачить їхні брудні від пилу обличчя, помережані струмками чорного поту, і це остаточно переконує його, що справді працю каталів можна з цілковитою відповідальністю назвати важкою.

Чотири каталі, що гнали вагонетку з вапняком, раптом випропались. Груди їх важко і швидко заходили від втоми.

Вагонетка засіклась.

— Взяли!— чує команду замначцеху, і четверо знову налягають грудьми. Здається, от-от щось трісне: або залізні борти вагонетки, або груди каталів.

Вагонетка непорушна.

Тоді всі чотири глибоко зітхають і руки їх безвольно звисають вздовж тіла.

— Покуримо,— мабуть, запропонував хтось, а може й мовчки, за традиційною звичкою, кожен послав руку до кишені по тютюн.

Шкарубкі пальці, не поспішаючи, роблять цигарки.

Тоді з вагової будки чути тривожний голос:

— Чого стали? Давай, давай!

— Не затримуй шихти!— підхоплює молодий кремезний каталь від другої вагонетки, що вже настигла першу й собі спинилася.

Але четверо мовчки припалюють.

У них є виправдання.

Може, вони не чують цих голосів?

Адже домна шалено газує, на естакаді саме репетує „ку-

кушка“, он прошумів і сховався в підземеллі порожній цебер, навкруги брязкіт, шум, стугін.

Четверо мовчки засмигуються димом.

— Та чого ж стоїте?! Шихту ж затримуєте!.. Так ми й п'ятнадцяти подач не зробимо!

У коло чотирьох вривається широкоплечий юнак від другої вагонетки і кожному по черзі вигукує слова обурення:

— Ударники ви липові!

— Заткнись, хлопче, хіба не бачиш,— забурились,— нарешті обзивається один, середніх літ, з густими вусами невідомого кольору.

— Це тобі не камсамол,— уїдливо додає другий і спльовує.

— Спробуй, може й попхнеш,— каже високий, незграбний каталь з насупленими бровами, і спід тих брів бризкають іскри лютої зненависті. Він згадує, що кілька днів тому ходив до заводууправи прохати „рощоту“, і ще дужче сердиться.

— І попхнемо, а то ж думали, так, як ви, огинаємось? Комсомол ледаря не признає. Хлопці, сюди!— махає рукою кремезний юнак.

До нього швидко підбігає ще трое молодих каталів, нашвидку зганяючи піт з очей.

— Взяли, хлопці. Ну, раз!

— Єсть!

Хлопці налягають грудьми.

— Раз!

Коліщата напружено заскрипіли й знову замовкли.

Четверо переморгнулися, сплюнули.

— А що, взяли?

— Візьмемо.

Домна, обливаючись водою, розлючено шумить. Вона вимагає їжі. Тоді Ротман забуває про каторжну працю каталів. Він швидко збігає східцями й підходить до курців.

— Чого стоїте? Подачу зірвати надумали? Де ваш десятник?

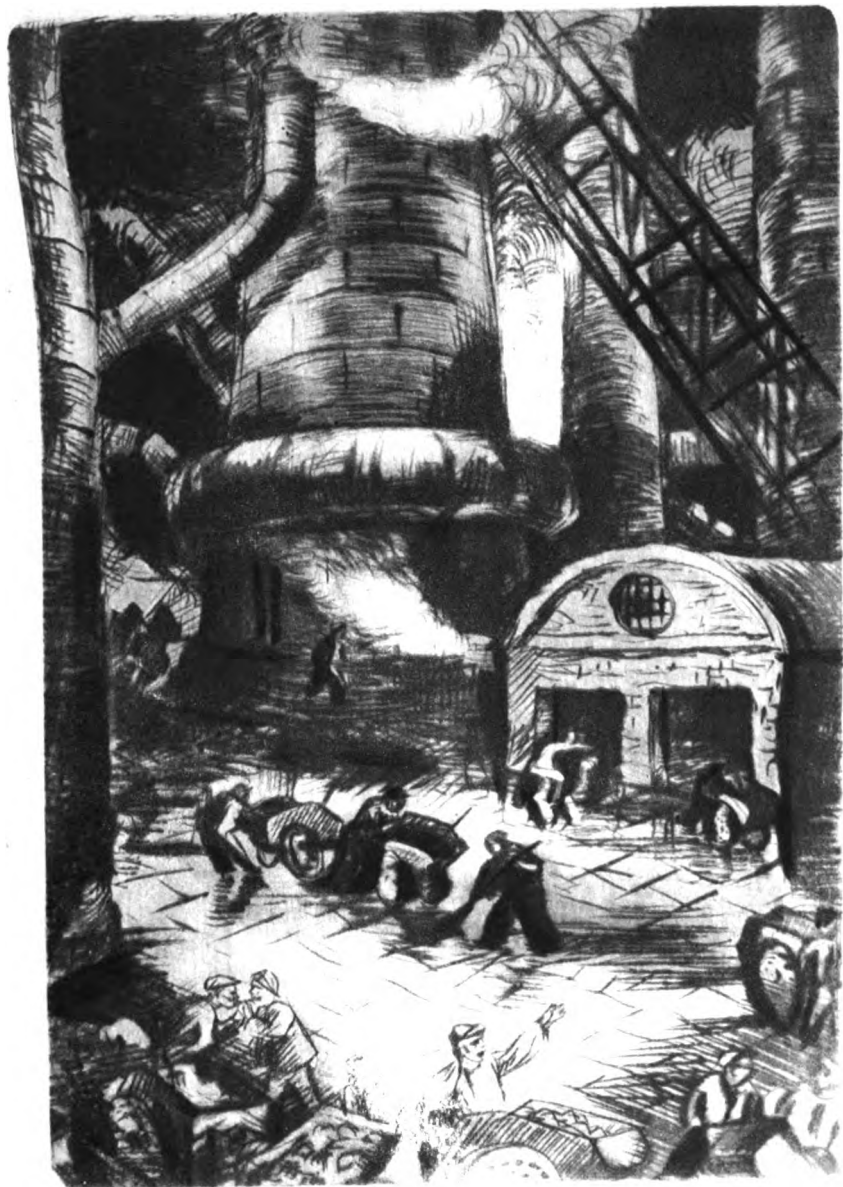
Вісім пар рук прикипають до вагонетки, і вона рушає з місця. Ротман розшукує десятника каталів, а комсомольці гонять свою вагонетку.

— Вася, що воно за парнишка?— питає кремезного худорлявий хлопчина.

— Сам уперше бачу, ну, видать, інженер, а може з партійного комітету.

— Нічого парень, хоч на зріст і високий.

Низенький, щуплявий каталь чогось недолюблює високих людей.

— Взяти, братва! Ра-азі!— командує Вася, і комсомольська вагонетка пливе до люка.

А по той бік домни готуються випускати чавун. Горнові вже взяли в руки довгу залізну штангу, щоб пробивати ливник печі.

Хвилюється майстер Стоян. Уже давно наспів час випускати литво, а й досі не чути довгожданого голосу „кукушки“. Знову затрим з ковшами.

Стоян, очевидно, міцно лається. Слів його не чути, але це помітно з красномовних виразних рухів губ і вусів.

„Запізнюються, сукини діти. Заріже мене транспорт. Без ножа заріже!“—розлючено думає дебелий майстер, а вголос гукає: — Збавляй ходу!

Газівник звик до цього. Майже щодня йому доводиться чути цю команду, саме тоді, коли треба випускати чавун.

Він неохоче виконує наказ. Дивлячись на нього, розчаровано кидають набік непотрібну покищо штангу горнові.

— При такій роботі чорта лисого даси 155 тонн,— безнадійно рішає Стоян. Він пригадує свою обіцянку, коли обговорювали змінно-зустрічний, і всередині наростає образа, густо перемішана з соромом.

— Зривники, розтелепи, мурики,— лається майстер і біжить на край ливарного двору. Бригада бачить його добре знайому, широку спину й перехлябисту швидку ходу.

— Виглядати побіг старий,— каже газівник. І не знати, чи він ображений за свого майстра, чи злегка глузує з його становища.

— Мабуть, мати сина так з війни не виглядає, як наш майстер прокляту „кукушку“ з ковшами,— додає низенький рудобородий горновий і невідомо для чого починає поправляти рукавиці. А сам теж не зводить очей з постаті майстра.

— Болить йому, як за своїм. Чудак чоловік. Іть он же не винен. Не подає транспорт ковшів— значить, нехай і одвічайть, а він хвилюється. Що мені таке: зробили ми своє і каюк, а вони хай самі як знають, а то біга і в унініє впадає.

Старий десятник Бурчак уславився в бригаді своєю поміркованістю і спокоєм при всяких обставинах. П'ятнадцять років він біля печі, і його ніякою несподіванкою не здивуєш.

Але цього разу його зауваження, проказане густим, солідним басом, не справило на бригаду відповідного враження.

Навпаки, один комсомолец-ливарник загворив всупереч:

— Як це так „зробили своє і каюк“? Виходить, що далі своєї печі нам нічого знати не треба. Несвідомо, папаша, у нас ви-

ходить. Йй-право, несвідомо. Ви, конешно, скажете, що я молодий вас учити, ну, тільки так ми ніколи плану не виконаємо. Треба, щоб ми всі за весь завод турбувалися, а для цього слід один одного контролювати. Он каталі—ті дружні.

— Що ти мені каталями очі витикаєш! Каталі, каталі,—дали бубонить Бурчак,—а чого вони такі подання підсувають, що або в руді пилюги половина, або вапняк дають грудками з твою голову завбільшки. А ти мені—каталі...

— Того, що й там Шавкунів багато,—невідомо з чого скипів юнак.—Одне око прижмурюють, щоб огнем не опекло, а другим на своє хазяйство поглядають.

Тоді до гурту підійшов ще один і підняв на лоб брезентовий бриль.

— Про вовка помовка,—кинув задириливий голос.

І всі оглянулись на „вовка“, що незрозуміло кліпав єдиним оком.

— А де ж начальство?—запитав він.—Мабуть, бігає, вже розшукує.

— Тебе не спитав, куди йому сходити,—огризнувся молодий ливарник.

— За „кукушкою“ подався,—тяг своєї одноокий.—Воно, звісно, дураків робота любить, відпочити людям не дає...

— Ні, Шавкун, це тобі не курорти,—знову обізвався один з гурту.

— І не в селі під грушею вилежуватись,—насідав комсомолец.

— А ти, Петре, помовч, краще. Молодий ще дуже, а язиком мелеш.

— Чи ба, яка цяця! Диви, чи не потомствений пролетарій. Ще й півроку не попрацював, а вже фасон давить. Бачили таких, знаємо.

— Обратно ж, до чого тут груші? Звісне діло, дома не те, що тут. Там хотів—робив, хотів—спав, хотів—їв, а тут: робота як у пеклі, а їжа—аби з ніг не звалився.

— Йому аби сало їсти і щодня дьогтем чоботи мазать. Отоді да-а!

— Сала немає. Ваші директори та партійці поїли, а нас на тараню посадили.

— Закривай свою вершу, чули вже!—крикнув Петро.—Краще розкажи, чим ти наймитів своїх годував. А то я можу за тебе пояснити.

— Мовчи ти, пацан!

Диалог набрав явно загостреного характеру. І хоч подібні розмови не вперше доводилось слухати Бурчакові, проте на цей раз він вперше своїм авторитетним втручанням покласти край суперечці.

— Не туди стрілку ставиш, старина. Директори́та партійці тут ні до чого... І ти, Петя, не гарячись. Кожна людина свою лівію в житті має. Ти одну, Шавкун другу, а я може й третю. А от що ковшів досі немає, то це факт для всієї нашої бригади.

І тоді всі, наче по команді, повернули голови в той бік, куди побіг майстер.

На ливарному дворі його не було.

— Подався, мабуть, чергового розшукувати,— за всіх сказав Бурчак і загонисто позіхнув.

— А ми давайте поможемо хлопцям шлак відкидати,— подав несподівано пропозицію Петро.— Чого ж стояти без діла?

Та пропозиції його не вдалося здійснити.

Зовсім близько, дихаючи білою парою, нервово й похапливо прокричала „кукушка“. Видно, добре Стоян взяв її за боки.

— На місця!— владно скомандував десятник Бурчак.

Горнові знову вхопилися за штангу. Шавкун, ледве пересуваючи ноги, почвалав на ливарний двір, а Петро, вже готовий зустрічати чавунну лаву, стояв у войовничій позі із зосередженим виразом обличчя.

— На тридцять п'ять хвилин затримали випуск, каупер їм у спину!— лаявся Стоян, підбігаючи до печі.— Давай, хлопці. Біля печі знову з'явився Ротман.

— Майстер!— гукнув він, приклавши долоні до губ.

Стоян почув голос, але не обернувся, даючи розпорядження бригаді. І тільки коли ливник від ритмічних ударів розвалився, і канавою, розбризкуючи іскри, пішов чавун, Стоян швидко підбіг до Ротмана.

А далі ливарники, формівники і горнові бачили, як високий молодий замначеху докірливо хитав головою, кілька разів указував Стоянові на свій ручний годинник, а той енергійно ворухив вусами, значить, щось доводив і, киваючи воік транспортного цеху, безнадійно розводив руки.

„Сьогодні після зміни, здається, будуть збори, присвячені міжнародному антивоєнному дню. Треба обов'язково побувати. Ознайомлюся ближче з людьми“,— вирішає про себе Ротман, виходячи спід дашка печі на катальський двір.

Але погляд його спинився на молодій, стрункій дівчині, що

бігла кудись попід естакадою. Злиняла від сонця юнгштурмівка щільно облягала молоді пругкі форми тіла, під рукою дівчина тримала звичайну жовтувату „папку на папери“, а глибоко на очі спадав їй великий козирок хлоп'ячої кепки. У доменному повітря напоєне дрібною пилюгою руди. Ця пилюга хмарою вилітає із засипних отворів доми і невблаганно вкриває будівлі, двори і людей. Пилюга лізе в очі, ріже їх, в'їдається в обличчя, сиплеться за комір, і дівчина в юнгштурмівці, очевидно, прекрасно зважила це, насунувши на очі велику хлоп'ячу кепку з чужої голови.

„Справді, яка тут курява. Очевидно, з руди багато пилюки йде в піч, і оце вона від дуття вилітає. Треба придивитись до складання шихти“,— занотовує в думці Ротман, і далі очі знову біжать за дівчиною в кепі.

А та підійшла до газової будки і рвучким рухом збила кепі на потилицю. Спід козирка блиснули великі сірі очі, а на високий, чітко вирізьблений лоб впали кільця світлорусих кучерів.

„Та це ж редакторка, Ступницька Таня“,— радіє чомусь Ротман, і в нього виникає бажання підійти й поговорити з нею...

Але ту ж мить він бачить, що спізнився. Здійснити свій намір йому не пощастить.

Редакторку вже тісним колом оточила молодь: хлопці-каталі й дівчата-сортувальниці. Каталь Вася Калач, дебелий фізкультурник, виграючи проти сонця темнобурими від пилу м'язами, щось жваво розповідав редакторці, а та разом з натовпом загонисто сміялася.

— Молодець!— коротко схарактеризував її Ротман і, згадавши щось, похмарнів, зникаючи під дашком домни № 4.

А гурт, що зібрався біля редакторки, не поспішав розходитись. Саме надійшла зміна, і можна було, не хапаючись, поговорити.

З двох причин цікаво було стояти тут, біля газової будки. Перша—це нова редакторка. Ще два тижні тому Танька (так звали її в цеху) була секретарем змінного комсомольського осередку доменного цеху, всі щодня бачили її під домною, біля вагарів, серед каталів і трамвайників. Усюди вона встигала і через своїх комсомольців натискувала на кожну ланку роботи.

А тепер вона прийшла в цех з „папкою на папери“, вона, їхня сіроока кучерява Танька, стала редактором заводської газети. А це не жарт. І хоч як дивно, а тільки тепер багато з цехової молоді згадали, що Танька давно вже член партії, відвідує комуніверситет, читає багато книжок.

Тоді ж була просто: „Танька — комсомольський секретар“.
Цікаво тепер хлопцям і дівчатам, що скаже редакторка, чи не загордувала часом.

Друга причина, що притягала молодь,— це Васька Калач. Де вже він розійдеться, там сумувати годі. І де тільки він, клятий, навчився отак передражнювати людей,— прямо артист, а не каталь.

Особливо йому вдавалися інженери. Наче людина спеціально готує себе на кінозірку, і саме на ролі інженерів.

Зараз Вася Калач розповідає Ступницькій, як позавчора цехом проходив інженер Файн.

Секретар нічого комсомольського осередку Микола Свириденко аж лягав від реготу, дивлячись на високо задране бундючне обличчя Василя, на злегка прищулені очі, на міцно стулені уста.

— Ну, Файн, та й годі, от, арап, приставляє,— захоплювався Микола майстерністю свого друга.

Дружно реготала вся група.

А Таня, вибравши влучний момент, коли Василеве обличчя набрало звичайного вигляду, раптом сказала:

— Регочешся, Василю, а скільки подач дали?

— Змінно-зустрічний виконали, ось Микола потвердить. Ми з ним буксиримо й других, тільки...

— Доказуй, що „тільки“? — напосідала Таня.

Тоді наперед виступив Микола Свириденко. Він секретар комсомольського осередку і тут слово належатиме саме йому.

— Діло таке, Таню, що спочатку по секрету поговорити треба... Серйозне діло. Сьогодні мені й Васі одна думка шибанула. Да.

— Он як! Що ж воно за ідея осяяла ваші буйні голови? Це цікаво!

— Ідея проста,— не витримав Калач.— От ми виконали план подавання шихти, а піч не прийма... Шихта розумієш... вагар... Ну, а далі й починається секрет, про який ми тобі, дорога редакторко, скажемо згодом, як нам самим усе стане ясним... Зрозуміла?

— Гляди мені, клятий кіноаматоре, щоб від мене ніяких тамєниць. І ти теж, Миколо. У мене ще й досі ваші комсомольські словеса з вух не вивітрились, а ви вже секрети.

— Бачиш, Таню, дуже серйозна ідея, аж самим боязко, щоб чого доброго не зірватися. Ну, а тобі, звичайно, ми скажемо.

— Неодмінно,— потвердив Калач.

— Не дреф, Таню, ми всі свідками будемо,— обізвалася зовсім молода сортувальниця.— Хай тільки не скажуть!

— Пішли на збори в червоний куток. Ну, гайда! Про перше серпня доповідь,— запропонував Микола.

— Двинули!— ствердив високий широкоплечий каталь.

Молодь гуртом посунула поміж мереживом естакад до червоного кутка, по дорозі залучаючи до свого гурту старіших робітників, що серед них деякі з великою насолодою віддали б перевагу дніпровим хвилям та гарячому лоскітливому сонцю, аніж промовам у напівтемному червоному кутку.

Коли проходили повз другу домну, Таня раптом вирвалася з гурту.

— Куди ж ти, а на збори?— гукнув їй услід Свириденко.— Уже цураєшся?

— Ідть, дожену,— відповіла дівчина і подалася до печі.

Там, під першим каупером, стояв відомий нам ливарник — комсомолец Петро, часто ніяково усміхався, а ще частіше витирив спітніле обличчя брудною долонею.

На нього насадав маленький на зріст хлопчина в непомірно великій кепці, з олівцем і блокнотом у руках.

„Мабуть, мій оператпост,— вирішила Таня.— Так і є, він. Цікаво, за що він насадає на Петра Ермолова?“

Сховавшись за вагонетку, Таня слухала розмову двох комсомольців: високого Петра Ермолова, ливарника, і маленького Андрюші Славуцького, співробітника масового відділу газети „Тривога“.

„Мій апарат працює,— задоволено подумала Таня.— Тільки нащо він допит улаштував Ермолову?.. Дивно...“

А Славуцький насадав далі:

— Так, значить, лиття затрималося на 35 хвилин? Так і запишемо. Майстер Стоян бігав, значить, у транспортний цех шукати чергового? І це запишемо. А Шавкун, кажеш, розкладає бригаду?..

— Ясно, що розкладає, як уже говорив...

— Запишемо.

Переможно стрибає по паперу олівець ретельного кореспондента.

І не чує він, сердешний, і не знає, безталанний, що редактор за вагонеткою не всидить спокійно від його роботи.

Справді, Таня підходить до хлопців:

— Здорово, друзі!

— Здорово, Танюша! — відповідає Петро.

— Слухай, Петре,— стиха починає дівчина,— якщо мене пам'ять не зраджує, ти, здається, був активний комсомолец у нашому осередку?

— Та був і є, працюю,— не розуміючи, до чого це запитання відповідає хлопець.

— Це добре,— каже Таня.— Крім того, ти, здається, вмєш читати й писати?

Петра це зовсім спантеличило.

„Чого вона заїжджає так здалеку?“— думає він.

— Писати вмю ... Початкову скінчив, повний курс.

— Тоді чого ж ти, арап редакційний,— раптом повертається Таня до розгубленого Андрюші Славуцького,— чого ти, арап, мучиш хлопця, свого ж брата комсомольця, активного, письменного і т. д. Оце так ти зрозумів постанову нашої редакційної наради про масову роботу?

— Хіба що? Я ж хотів тільки написати, а підписався б він,— з метою виправдатись заговорив, злегка червоніючи, бідолашний оператпост.

— Тим гірше!— далі розпікає його дівчина.— Зрозумій ти, нарешті— масова робота і втягнення робітників до газети не в тому, що ти за день знімеш допит з десяти робітників, а вони підпишуться, немов під протоколом міліції. Ні, голубе, ти зумій повести роботу так, щоб вони самі взяли за перо та папір і власною рукою склали допис. Оце буде правильно...

— Я ж думав, я ж хотів...

— Не знаю, чого ти хотів, Андрію, а думав ти, очевидно, надто мало, коли допустив такий метод. Я певна, товаришу Славуцький, що ти більше не будеш його застосовувати в цехах. Правда ж?

— Раз не підходить, то, конешно, не буду,— похмуро відповів хлопець, ховаючи в кишеню блокнот і олівець.

„І принесла ж її нечиста сила,— думав він,— в самий раз...“

— А від тебе, Петре, я чекаю завтра власноручного дописа про неполадки при другій домні. Обіцяєш? Га?

— Спробую, мені не тяжко. Тільки ти вже там, будь ласка, сама підредагуй, а то знаєш...

— Не турбуйся! Ходім краще на збори в червоний куток.

— Та я й зібрався туди, тільки Андрій затримав.

— Де ж це він?— озирнулась навколо себе дівчина.

Оператпост як крізь землю провалився...

— Драпонував,— засміявся Петро.— А хлопець напористий.

Півгодина тому секретар змінного партколективу доменного

цеху, товариш Дем'янов, мав коротку, але багатозначну розмову з секретарем заводського комітету партії.

Секретар заводського комітету КП(б)У товаришу Мудрий:

— Говори, Дем'янов, як у тебе підготовлені збори?

— Непогано. Сам обходив усі печі, перевірів, але, товаришу Мудрий, я вважаю...

Дем'янов трохи запнувся. Його тільки два місяці тому висунуто на секретаря, і перед сивим партійним „папашею“, він, молодий хлопець, почував себе трохи ніяково.

— Я вважаю, що збори краще провести не для всього цеху, а під кожною домною окремо,— випалив він і ближче підійшов до стола.

Мудрий пильно подивився у вічі молодому секретареві. Вони були одверті, сірі, трохи вибачливі.

— Чому саме ти так вважаєш?

— Поперше, більше людей можна охопити, подруге — ширший актив буде використаний для доповідей і потрете — там же таки можна буде прийняти й змінно-зустрічний... Отак я думаю.

Мудрий хвилинку помовчав.

Дем'янов без ніякої потреби згорнув, розгорнув і знову згорнув газету.

— Доповідачі є?

— Всі, як один, товаришу Мудрий.

— Тоді роби! Не заперечую. Тільки завтра розкажеш мені, скільки охоплено робітників.

— Добре!

За два місяці своєї роботи Дем'янов уперше не погодився з попередньою постановою бюро ЗПК і запропонував свій план проведення доповідей про 1 серпня. Він сподівався, що Мудрий заперечуватиме, але несподівано той згодився.

Значить він, Дем'янов, не такий уже й молодий у партійних справах.

Та й справді, хіба він не знає доменників? Ясно, що під печами їх буде більше, ніж у загальноцеховому червоному кутку.

Серце радісно стукало в грудях, коли секретар бігав від печі до печі, втрете перевіряючи, чи всіх оповіщено про збори, чи на місцях доповідачі.

„Будь певен, папаша... Завтра таку явочку тобі піднесу, аж ахнеш“, — подумав Дем'янов, ступивши в двері червоного кутка домни № 2.

А там уже прийшла зміна і, розташувавшись на чорних засмалцьованих ослонах, робили що кому подобалось.

Одні мовчки курили, пускаючи дим у потилицю тих, хто сидів на передній лаві, інші групами по три-чотири чоловіка занурювалися в „Комуніст“. Цими днями орган Цека партії перше видруковано тут на місці, і постійні читачі його придивляються: чи не різниться сьогоднішній номер від учорашнього. Переконавшись, що папір, шрифт і верстка ті самі, починають уважно вчитуватися в телеграми...

У кутку, біля стола, Дем'янов побачив Таню, Ваську Калача, Свириденка, Петра Єрмолова і ще кількох робітників у забруднених спецівках.

„Актив увесь зібрався, та й взагалі людей не так уже й мало“,— радісно подумав Дем'янов, оглядаючи заповнені лави.

— Дьомка, може, почнемо?

Назустріч секретареві підвівся маленький, жвавий, з рухливими очима робітник у брезентовому одягу і, шелестячи газетою, ще жвавіше замахав рукою.

— Ось вони, тези доповіді, дивись, Дьомка,— майже таємниче витяг він з кишені звичайний школярський зошит, списаний хемічним олівцем.— Тези великі, боюсь, що скажу мало. А потім іще хвилююсь. Дивись, які зубри біля стола. Танька, Вася, вся комсомолія.

— А ти, Альоша, не хвилюйся. Люди все свої, зрозуміють тебе й без ораторських викрутасів.

Нарешті збори почалися.

Альоша справді даремно хвилювався. Доповідь у нього вийшла спокійна, дуже ділова й поважна. Він багато говорив про громадянську війну, в якій сам брав участь як кулеметник. Далі перейшов до кризи в капіталістичних країнах, до колоніальної політики і демпінгу, і Тані здалося, що в цій частині доповідач почуває себе не так певно, як у попередній. Частіше Альоша зривався з тону, ковтав закінчення фраз, смикав себе за голене підборіддя і знову апелював до зошита.

Особливо ж тяжко було Альоші брати бар'єри іноземних слів. Він з такою внутрішньою напругою вимовляв деякі з них, наче перевертав величезну брилу захололого шлаку. Тоді, навіть крізь шар бурого пилу, можна було спостерігати схвильовану червоність обличчя доповідача, напруженість синюватих жилوک на висках.

Зате коли Альоша підійшов до останньої частини доповіді і почув себе серед таких знайомих термінів, як п'ятирічка, Тсоавіахем, військові гуртки, МОДР і ін.,— тут раптом відзначив Дем'янов, що з Альоші зовсім непоганий пропагандист, і секре-

тареві забажалося, щоб саме цю частину Альошиної доповіді послухав Мудрий. Хай би подивився папаша, які кадрики ростуть у цехах!

За цими думками Дем'янов не зчувся, як Альоша вигукнув останню фразу доповіді і, важко відсапнувшись, сів на стілець.

Пролунало кілька дружніх оплесків.

Дем'янов помітив, що ретельно плескали комсомольці.

„Та, мабуть, занотовує“,— подумав секретар, кинувши оком на редакторку, яка, низько схиливши голову, швидко бігала олівцем по білих аркушиках маленького зеленого блокнотика.

Підвівся голова зборів і подав пропозицію:

— Через те, що скоро гудок, а нам треба приймати змінно-зустрічний, є пропозиція зразу перейти до обговорення. Як гадають збори?

Заперечень не чути.

— Тоді може хто забере слово?

Мовчанка.

— Розворушуйтесь, товариші. Що ж це ви?— заохочує Дем'янов.

— Невже у вас все гаразд з МОДР'ом, з військовими гуртками?— тягне на відвертість Таня.

— Де там гаразд! У військовому гуртку самі майже комсомольці,— незадоволено, з викликом обзивається Свириденко.

— І до МОДР'у внесків не платять,— додає Вася Калач.

— Так хто ж все таки забирає слово?

Голова непевно стукає олівцем по столу.

— Товариші!

Тоді з середніх лав підводиться темна рука з червоними, розчепіреними пальцями.

— Ага, слово просить горновий Денисенко.

Денисенко високий, чорновусий, з рівними рисами обличчя.

„Фундаментальний дядя“,— думає редакторка і готується нотувати його промову для „Тривоги“.

— Кажі, Денисенко,— не стримується Петька Ермолов.— З мого села партизан,— шепоче він над вухом Калачеві.

— Товариші, я довго говорити не буду,— несміливо почав той.— Тут доповідач говорив про газу. Вірно, товариші. Газу— це шту-у-у-ка. Я на всіх фронтах побував і можу сказати, що кулі нам не страшні, орудія не злякають, но газів страшно. Це я правильно говорю: газів страшно. Що ж тоді робити? По-моєму, треба всім тим, хто не нюхав газів, записатися до Особіму. Тоді не буде страшно. Оце й усе!

— Правильно, Денисенко, — ствердив хтось збоку.

— Вірно! — потвердив голова. — Може, ще хто?

Знову хвилинна мовчайка.

— Невже все ясно? — дивується Дем'янов.

— Мені все чисто зрозуміло, — схоплюється на ноги, навіть не попрохавши слова, високий, стрункий майстер зміни, яка оце має заступати.

„Це колишній командир червоного полку, бойовий майстер печі № 2, Храпченко“, — думє редакторка і ще пильніше вдивляється в підстаркувате, виголене обличчя промовця.

— Мені, товариші, все ясно, — гримів на весь куток промовець. І голову звів догори, і очі трохи заплющив, наче збирався подати команду своєму полкові до церемоніального маршу. — Вони дивляться на нас як на якусь заразу. Вони хочуть вивести цю заразу пожежами й газами. Змити цю заразу нашою робочою кров'ю. Ну, тільки ця зараза і в них сильна. Ця зараза комунізму, від неї вже не втече капітал. Вони направляють стрілку проти нас, але ця стрілка повернеться на них. І ми повинні, товариші, прокричати над ухом всьому пролетарському народові: „Товариші, будьте готові!“

Здавалось, ось-ось Храпченко витягнеться струнко і скомандує:

— По-о-о-олк, струнка-а!

Але несподівано загриміли оплески, і колишній командир розкрив очі і рвучко сів на лаву.

Таня писала в блокнот:

„Дивна річ. Я на досвіді переконаюсь, як оточення впливає на мову. Майстер Храпченко в промові про 1 серпня вживає таких термінів, як „направляють стрілку проти нас“, або ще „повинні прокричати над ухом“. Коли газує домна, справді, щоб почути один одного, треба кричати над ухом. А „стрілка“ — це, очевидно, від барометрів та манометрів. Ось вона, нова індустріальна мова“.

А тимчасом Петро Єрмолов підніс руку. Може, хоче висловитись?

Ні, він просто подає запитання:

— Як поживає німецька комуністична газета „Роте Фане“?

Доповідач стурбовано переступає з ноги на ногу. Благально дивиться на Дем'янова. Той очима передає Альошину розгубленість Тані.

Загнав таки на слизьке отой Петро Єрмолов, що поважно і терпляче чекає відповіді.

Голова зборів дав раду. Він одним оком підморгує Тані. Та на знак згоди ледве помітно схиляє голову.

— Слово для відповіді Єрмолову має товаришка Ступницька,— каже голова, і за цими словами полегшено зітхнули доповідач, Дем'янов, Васька, Храпченко і навіть сам Єрмолов. Хіба він знав, що доповідач замнеться? Так просто вихопилося питання.

Тимчасом Таня детально розповідала про робітничу пресу за кордоном, непомітно для себе, захопившись, перейшла до агітації за вступ до МОДР'у.

Свириденко, Калач, та й не тільки вони, не зводили очей з вродливого промовця. А коли Таня, відкинувши рукою зливу блідорусявих кілець, одійшла від стола, з порога почувся всім знайомий Стоянів голос:

— Дівчина добре сказала. Давайте резолюцію, а то вже гудок незабаром, зміну здавати час!

До Стояна зразу ж підійшов Храпченко і два майстри пошепки про щось радились.

Васька Калач гучним театральним голосом, підсилюючи кожне речення відповідними жестами, а найбільше своєю багатого мімікою, читав резолюцію.

Панувала напружена тиша. Всіх зачарувало артистичне читання Калача, і нічого дивного не було в тому, що резолюція зірвала бурю оплесків.

А голова зборів, він же й секретар півного партосередку, в цей час думав:

„О, жук, вичитує прямо як на сцені. Треба завжди його мобілізувати, тоді й не доведеться резолюції ставити на голосування. Дозвольте, мовляв, ваші оплески вважати за згоду — і точка“.

Та голова мусів тут же таки відмовитися від такого легкого способу затвердження резолюції, бо після бурхливих оплесків з натовпу несподівано вихопилася незнайома рука. Володар цієї недоречної руки явно бажав слова.

Всі наїжачились. Невже проти резолюції?

— Хто це? Хто? ш-ш-ш! — зашепотіли комсомольці, засовалась на лаві президія.

— Кажі, товаришу, — мляво протяг голова. — Давай!

З кутка підвівся незграбний, завжди мовчазний, але як віл роботящий каталь Яків Юрченко. Його добре знали комсомольці. Це він, ні разу не сказавши слова „ударник“, працює завжди за двох, це він героїчно висиджує всі збори і засідання, але ніхто не чув від нього жодного слова.

Та Яків от уже підвівся. Це вже факт. Значить, щось казатиме, але що саме? Що?..

Комсомольці аж до стола непомітно присунулись.

А несподіваний промовець оглянув присутніх новими про-світлілими очима, потім швидко втопив їх у підлогу, немов за-соромившись, і, тихо кахикнувши в брудний кулак, почав:

— Калач прочитав добру резолюцію, гарно прочитав, але тільки не повністю.

— А саме? — не витримав мовчанки голова.

— Два питання не затронув, — рівним басом сказав спокійний Яків. — Во - первих ...

Під присутніми заскрипіли лави ...

— ... Треба крѣпче стояти на стражі революції, а во - вторих, прогульникам, ледарям, п'яницям і липовим ударникам немає місця в диктатурі пролетаріату і всього народного хазяйства. Оці два питання прошу дописати до резолюції.

— Молодець, Яків, правильно! — гукнув Свириденко.

— Оце і я розумію, Вася! — сміялася Таня.

„Добрядчий хлопець, треба звернути увагу“, — думав Дем'янов, додаючи до резолюції Яковові питання. Що вони будуть схвалені загальними зборами, в цьому Дем'янов не мав жодного сумніву.

Далі тривають збори під домною № 2.

Тільки тепер мова не про війну, що не має точно визначених термінів свого початку, а про справу, що ось - ось з гудком повинна початись.

Бригада майстра Храпченка приймає зміну майстра Стояна. Храпченко вже був біля печі, оглядав ливарний двір, заглядав крізь сине скельце у вічко вдувала, словом, фактично прийняв зміну і тепер чекав зустрічного від робітників.

— Говори, майстре, своє слово, не затримуй, — штовхнув під лікоть Храпченка секретар партколективу.

— Мое слово коротке: погано працювали каталі. Дали всього тільки двадцять одну подачу, надолужали курінням та простоюванням.

— Положим, не всі, — перебив його Свириденко.

— Не перебивай, я про комсомольські вагонетки не кажу. Там криють на повний хід.

— То то ж! — гордовито ствердив і Вася Калач.

— Друге — це з ливником невдача. Загнали далеко, а потім вибити не змогли. Знову довелося киснем випалювати. Виходить затримка хвилин на двадцять. А що вже про ковші — то й гово-

рити не доводиться. Така, мабуть, проклята доля у майстрів, щодня чекати їх.

— І сьогодні несвоечасно подали?— запитав молодий кирпатий десятник з бригади Храпченка і сам собі відповів:— От ракалі!

— Півгодини бігав Васильович шукати чергового. Як бачите, діла незавидні.

— І все ж таки?— підганяв Дем'янов.

— І все ж таки, думаю, що двадцять сім подач витягнемо!— закінчив Храпченко й одійшов набік. Його роль на цих зборах скінчилася. Тепер слово за бригадою...

Бригада хвилину мовчала. У цей час не один, мабуть, каталь згадував і відчував, як важко пхати вагонетку, коли вона не на шарикопідшипниках. Горнові на мить уявили себе над огневою лавою чавуну, що, бризкаючи іскрами, плавко суне жолобом.

Проте, приставати на майстрову пропозицію ніхто не мав наміру. Це вже — дзуські. Нащо ж тоді і зустрічний існує?

І чийсь зовсім молодий голос гостро і самовпевнено кидає на адресу майстра:

— А ми висуваємо двадцять дев'ять подач — і край.

— Правильно, двадцять дев'ять! — гуде з кутка бас.

— Двадцять дев'ять! — хрипить зіпсований баритон.

— Двадцять дев'ять! — вихоплюється безперечно висуванець на тенора. І тоді неблаганний, як директива партії, прогук гудок. Бригада заметушилась.

— Всі згодні на двадцять дев'ять? — гукає Храпченко, і в його запитанні бригада чує військові нотки.

— Всі! — дружно, наче по команді, випалюють доменники.

— На місця, кроком руш! — гукає майстер, і бригада, що товпиться в дверях, нагадує йому бойовий кінний полк.

— Алюр* три хрести! — входить в екстаз Храпченко і, випроставшись на весь зріст, велично примружує очі.

Бригада рушила в бій за чавун, за двадцять дев'ять подач шихти в ненажерливу пашу домни.

За нею слідом вийшли: Дем'янов, Таня, Альоша, Свириденко, Васька Калач і ще кілька молодих каталів.

Тоді Васька Калач, зморгнувшись з Свириденком, стишили кроки.

* Військовий термін. Коли в армії посилають пакет, то, щоб підкреслити потребу найшвидшої приставки, ставлять „алюр“.

— Таню, по секрету можна? — гукнув Калач.
— Диви, які конспіратори, — засміялась дівчина, але зупинилася. — Проти кого ви знову затіваєте? Га?

— Діло велике, не смійся, Ступницька, — солідно зауважив Свириденко.

А Васька Калач урочисто почав. О, він мігі!

— Скажи, Таню, по правді, ти ще не забула, що таке комсомол, не почуваш себе з нами, як Файн серед робітників?

— Ти дурний! Ти мене вибач, Вася, але таке казати... Від тебе не чекала.

— Чудесно, Таню! Значить, комсомол може на тебе цілком покластися?

— Питаєш. Але в чому річ? Нащо ця майже містична прелюдія?

— Ших - та! Розумієш, Танюша, ших - та! — тихо сказав Калач.

— Так, шихта на сьогодні головна причина прориву, — додає Свириденко.

— Ну, то й що з того?

— Як що? Наш цех сьогодні не додає країні сімсот - вісімсот тонн чавуну, а ти питаєш!

— Положим, Миколо, шихта не єдина причина прориву. Тут і плінність робочої сили, і брак виробничої дисципліни, і несвоєчасне подавання заводові сировини, і...

— Годі, Таню! — перебив Калач, — ти підходиш до справи із своєї редакторської дзвіниці. І це непогано. Але ж зрозумій ти, що ми хочемо боротися за конкретну справу, яка безпосередньо до нас, каталів, стосується й тривожить нас. Ти тільки подивись, що у нас твориться. Хіба це діло, коли шихту міняють п'ять, а то й шість разів на день? Приходить Файн, пише свою таблицю, через годину надійде Крігер, свої поправочки вносить. А вагар дивиться, як баран на нові ворота. А от за кордоном — в журналі читав — шихту міняють раз або двічі на місяць... Ти розумієш, Таню, до чого я гну?

— Так, так, Вася, кажи далі.

— Ну от, перша думка, що виникла у нас з Колею — це боротьба за постійність шихти. Друга — нам треба контролювати вагарів. Вони теж часто - густо на свій ризик або недоважують якогось матеріалу, або переважають. Куди ж це годиться? Ну от, покищо тільки це. А думка наша з Миколою така: боротися за шихту почне комсомол доменного цеху. Розумієш, Таню? Так боротись, щоб жарко декому стало, ну, одне слово, хочемо розпочати війну за шихту!

— А ти нас у газеті підтримаєш, кажи зараз?— запитав Свириденко.

Трое, дівчина „з папкою на папери“ і два замурані хлопці обабіч неї, сходами піднімалися на міст. Ліворуч виростало мереживо залізних конструкцій нового цеху, під мостом промчав паровоз, пихкаючи чорним димом, праворуч двигтіли в газовому шумі п'ять доменних печей.

— От що, хлопці,— заговорила дівчина,— думка ваша просто таки геройська, більшовицька, одне слово, думка. Не може бути й мови, чи підтримає її „Тривога“. Ясно ж! Зубами буду боритись за ваш почин. Але справа дуже відповідальна... Поперше, треба навкруги цього змобілізувати весь доменний комсомол. Зробіте це — на п'ятдесят процентів успіх забезпечений. Не зробіте — провал, дискредитація, сором. Подруге, не забувайте, що таємницею складання шихти на нашому заводі володіють лише дві особи. Це — Файн і Крігер. Не знаю добре другого, а перший, безперечно, чинитиме опір вашому втручання в цю справу. Тут легко можна опинитися в дурниках. Тому обов'язково слід залучити на свій бік кращих інженерів, техніків. Ви мене розумієте?

Хлопці хитнули головами.

— Ну, і нарешті третє й останнє — це слід порадитись з Мудрим та Юровським. Знаєте, партійний провід, без якого ми з вами по молодості, безперечно, наробили б помилок, підтримка, допомога і таке інше.

— Таню, не читай нам лекцій з політграмоти. Важно те, що це буде наша ініціатива, розумієш — комсомольський почин. А головне — ти нас у газеті підтримаєш. Закруtimo справу на повний хід,— дружньо сказав Микола Свириденко.

— І вийдемо переможцями! — захоплено, з відповідним жестом ствердив Вася Калач.

— Для комсомолу інших думок не може бути, хлопці!

— Тільки ти, Танюша, покищо не труби про це ніде. Ми хочемо подати тобі до газети організовану думку всіх комсомольців.

— Добре!

Трое зійшли з мосту і дорогу їм заслонили трамваї.

Щодня по зміні біля зупинок збираються великі натовпи робітників. Кожний поспішає додому, передчуваючи солодкий відпочинок після тяжкої праці. Вагони беруться з бою. Для підтримки порядку щоразу тут вартує черговий член міської ради з червоною перев'язкою вище ліктя. Але багато, зійшовши з мо-

сту, не товпляться до трамваю. На ходу проглядаючи газети, вони йдуть в напрямі до завкому, партійних і комсомольських комітетів, в червоні кутки, в редакцію.

Це — партактив, профробітники, комсомольці-активісти, винахідники, дописувачі газет і т. д.

На цих чекають безліч зборів, засідань, нарад, комісій, штабів і зльотів. Відпочинок буде потім, десь пізнього вечора або глухої ночі.

Таня, розпрощавшись з хлопцями, теж пішла в напрямі до редакції, але раптом згадала, що сьогодні засідання бюро партійного заводського комітету, і різко повернула праворуч.

II

ПРИГОДИ КОМБРИГА РОМАНА ЗАРУБНОГО, ЩО МАЮТЬ ПЕВНЕ ВІДНОШЕННЯ ДО ДІЙОВИХ ОСІБ РОМАНА

Перший розділ

Вночі бригада несподівано зникла. Вона ще вчора тисячами людських і кіньських ніг, сотнями коліс місила хребет узгір'я, чавкотіла й бухикала, стримано гомоніла, напружено посувалася назустріч нерозгаданій ночі. Люди попідтикували шинелі, коням забризкало попідрізані хвости, гармати й кулемети ніжно вкутані брезентами.

Спереду ніч і фронт.

Весняні ночі темні і пахнуть невипитою молодістю. Весняні ночі кличуть до звияжних діл і примушують мріючи боротись і борючись мріяти.

Про що мріяла бригада?

Там далеко провалюється земля, а за проваллям червоніє забризканий охрою невмитий горизонт.

— Сонце, гадюко! Ховайся швидше! Хай буде ніч, темна весняна ніч! Хай ворог не вглядить, коли ми шурхнемо в балку, — вголос думає командир бригади, сонно похитуючись на тачанці.

— Кадети нас не ждуть. Буде їм від нас велика неприємність, — хмарно відповідає його сусіда, начштабу бригади.

Він, мабуть, півроку неголений старий вояка, і в хащах його чорної патрiархальної бороди губляться будьякі ознаки людського обличчя. Тільки зуби, коли говорить, і очі, коли спросоння розплющує їх, живими острівцями виблискують проти сонця.

Командир бригади насунув кашкет. Він молодий і голений, нижчий на цілу голову від свого начштабу, і, коли б не перехресні ремені на обох, коли б не рушниці в передку тачанки, можна було б подумати: старий батько іде кудись із своїм молодим сином. А куди? Хіба неоднаково? Може на хутір сусідній дівчину хлопцеві висватати, а може до міста в науку. Безліч хитросплетених шляхів стелить життя перед людиною. Але позаду ритмічно чавкотить бригада.

Люди, коні, тачанки.

Гармати, кулемети, рушниці.

Весна, ніч.

Боротьба, смерть.

Де вже там сватання чи наука?

Іздовий не гукає на коней: нема наказу їхати швидко. З Іздовим поруч адьютант. Він, адьютант, з далеких наддніпрянських степів, де були економії і наймити, а тепер стривожені села палають в огнях повстань, а тепер комнезами й махновці, червоні й кадети. І ще у нього в передку, закутана в постріляну шинель, лежить гармошка. Він чує, як весняно дишуть її міхи, і знає адьютант, що завтра, після бою, коли перемога, він буде творити чудеса на отих тридцяти трьох блискучих гудзиках, він, адьютант Пилип, буде центром уваги цілого полку, тихо мугиче він модне „Яблучко“.

Офіцерик молодой

Куди котішся?

До червоних попадьох

Не воротішся...

А колись куркулі на селах співали „комісар молодий“.

— Хе, комісар! А оце бачили?—І Пилип думкою обертається назад до бригади.— Ми вам дамо комісара!

І знову вдесьте починає Пилип:

Офіцер молодой...

— Не вий, Пилипе. Місяця нема,—дружньо каже йому командир бригади.— Воруши віжками! Темніє.

— Тепер восьма година, Романе,—підносить руку з годинником начштабу, і тоді блискають його чорні очі.— О десятій будемо розгортати полки:

Коні інстинктивно збільшили кроки. Позаду посувалася бригада, могутня й слухняна, страшна своєю стриманою мовчанкою...

За висоту, що прикриває собою село, три дні б'ються червоні. Романова бригада переважно луганчани, хлопці, як перемиті. Сам командир, молодий і кирпатий, якимсь раптом постарів, під очима лягли синці, на лобі під руським кучерявим чубом з'явилася ще одна зморшка. Новенький шкіряний костюм забризканий сірим брудом, а ремені на грудях, плечах і спині, здається, вросли в смоляну кожанку й зняти їх можна лише разом з нею.

На схилі балки розташувалися потомлені бійці. Тільки но скінчилася шалена атака й поміж ними йде мовчазна перевірка.

Хто не повернувся звідти, де під шаленим гарматним і кулеметним огнем дві сили зійшлося на багнети? Кого нема?

На самому дні балки санітари вовтузяться з пораненими й звідти долітають приглушені зойки, розпачливий стогін, короткі, як постріл, істеричні вигуки:

— Добий, браток, добий!

Нашвидку видовбана землянка давить на командира. Червоні повіки неблаганно стулюються: спати, спати, спати...

— Не можна,— струшує з себе волохату руку сну Зарубний.— Як це спати? Треба готуватись до нічного бою.

Вмирає весняний вечір.

На приступці, в кутку землянки, невпинно гуде зумер телефона, але командир не бере трубки.

„О, проклята Стрюкова балка! Дається вона нам узнаки,— думає Роман і машинально витягає планшетку з картою. Ще в сумці наказ штабу армії вмерти, але захопити село Ярки, що має велике стратегічне значення. Захопити й амба. Ця ніч буде вирішальною.— Піду, пораджусь з „папашею“, мастак він у військових справах“,— рішає командир.

А близько його землянки зібрався гурт бійців. До них непомітно підступив Зарубний.

— Не здавайся на просьбу, Пилипе, ігрони, вже один чорт.

— Я б заграв, ну невдобно, хлопці. Командир в трубу загонить.

— А ти потихеньку, вроді балуєшся. Йй-право, він не почує.

— Гляди, той не почує. Якраз!

Тоді в коло протиснувся командир.

— Що тут у вас, браття?— весело сказав він.

— А, Роман Сергійович! Наше вам!

Підійшов старий шахтар і, взявшись рукою за ремінь маузера, сказав тихо:

— Повімаєш, Ромка. Хлопці потанцювать інтересуються. Ну, тільки Пилип, сука, грати без дозволу не хоче. А добре нам

бубну, вибили сьогодні гадюки. Знаєш, багато наших луганчан отам у яру стогнуть і вмерти хочуть. Одне слово, стратегія, Ромко, і більше нічого.

— Ти хочеш сказати — трагедія?

— Нуда, нуда, трагедія. Тільки ти, брат, хлопцям погратися дозволь. Шахтьор, де б він не був, но жисть понімає.

— Дай спочатку слово людям сказати, Семеновичу, а потім уже,—тихо одвів від ременя руку старого і вже звично й голосно спитав:—Який настрій, товариші? Гайка не одгвинтилася?

— Слабо, товаришу командир. Ледве тримається,—відповів за всіх один з гурту й сам чмихнув на свої слова.

— Потому —різь обійшлася,—додав другий і теж задоволено хихикнув

— Наріжемо нову, не привикати,—в тон усім сказав командир, і натовп, наче зрушений якоюсь невідомою силою, почав стискати коло біля командира. Той відчув, як з їхніх потомлених очей лється й окутує його безмежне довір'я, відданість і певність справи. І відчув у собі командир Роман Зарубний незміренну силу, таку могутню, що світ може перевернути догори ногами.

— Хлопці, браття, товариші! —сказав він хвилюючись і помітно став струнко. Його піднесення електричним струмом пронизало всіх. Потомлені бійці стояли нерухомо, мов на параді.

— Хлопці, вночі ми підемо в бій. Ми стомлені, ворог сильніший за нас. Та тільки ми його цю ніч доконаємо, гада, кадета. Ми віддячимо за наших бійців, що вмирають отам у яру, ми будемо снідати в Ярках, інакше я не Роман Зарубний, колишній коногін, а тепер ваш командир. І хай завтра в штабі армії наш земляк, Клим Ворошилов, довідається, що луганчани вміють виконати наказ партії. І вмирати вміють, і перемагати, і добре знають, за що борються. Вірно, друзі?—і витягся ще стрункіше.

— Так точно, Ром... товаришу командир,—приклав руку до кашкета старий.— Так точно, товаришу комбриг.

Він висловив волю всієї бригади.

— Дякую, товариші! Ми з вами Крим і Рим пройдемо і назад вернемось,—сказав він звичайним жартівливим голосом, і тоді знову всі побачили нелюдську втому на юному обличчі свого командира.

— Пройти — пройдемо, не можемо не пройти,—пробасив хтось.

— А головне діло, що й назад повернемоь,— хихикнув молодий хлопчина, з чорними вугляними крапками на обличчі.

Всім якось стало весело і здавалось зовсім байдужим те, що вночі може багато з них вже не повернеться назад.

А Роман, похитуючись на стомлених ногах, підійшов до свого ад'ютанта.

— Дай лишень спробую, чи не забудь,— і простяг руку за гармошкою.

— Диви, хіба вмієш?— здивувався старий. По натовпу пройшов легенький шум. Десятки суворих очей стали аж вогкими від якоїсь внутрішньої напруги.

— Питаєш, папаша,— хвацько, по-парубоцькому відповів командир і торкнувся пальцями клавіатури.— Хай слухають ка-дети, якщо почують.

І командир заграв невмируще „Страданіє“. Хто ж з шахтарів, з героїв вугільного підземелля, не знає тисячі варіацій „Страданія“? Які далекі й милі спогади викликає воно! І не один з них, слухаючи командиріву гру, отут у темній, чужій балці, в перерві між двома смертельними ураганами боїв, в бруді й нужі, не один з них, колишніх вибійників, коногонів, вивізників, кріпильників, згадав синій весняний вечір на шахті і молоду сортувальницю з очима блискучими, мов антрацит ...

Роман Зарубний вийшов на життьову арену під аплодисменти пострілів. Тільки взявши до рук рушницю, він упізнав себе, відчув свою силу, а все навкруги набрало раптом глибокого й ясного змісту. Ставши на чолі невеличкого повстанського загону, що складався з шахтарської молоді, він, за його власним виразом, глушив німців, гайдамаків і робив це так просто, як свого часу підсвистував на підсліпувату конячину в підземеллі. Безліч пройдено шляхів, не одного друга загублено на тих кривавих і курних роздоріжжях революції, не раз смерть бризкала в очі олив'яним огнем, проте Романа це мало турбувало. Завжди він почував себе міцно й надійно, бо був не сам, а лише часткою мільйонів, що робили з ним одну спільну справу. Не втратив він рівноваги й сьогодні, коли за три години до наступу йому донесли, що бородатого начштабу ніде не знайдено. Під час денної атаки їх обох, командира й начштабу, бачили на пагорку недалеко від лісу, а потім командир помчав на передову лінію, і тоді вже ніхто не оглядався на командний пункт.

Бійці бачили Романа в своїх лавах, і це вирішало всі сумніви й вагання.

„Але все ж таки куди міг подітися старий диявол? Невже драпонував до них? Тільки ні, цього не може бути. Не одну складну операцію розробляли ми з ним і трошили ворога, аж пір'я летіло. Ні, зрадити він не може“, — думає командир і сердито наказує ад'ютантові:

— Пилипе, передай мій наказ, щоб знову передивилися тяжко поранених. Хай ще раз обдивляться всі закапелки! Тільки швидше! Підгодуй „Молнію“. Все!

Але начштабу так і не знайшли. Тоді за годину до наступу командир, лютий на весь світ, вскочив у сідло, наструнчив поводи, і молода чистокровна кобильчина затупцювала на місці тривожно й граціозно. Кінна розвідка полку та ще Пилип, незмінний ад'ютант, чекали в суворій мовчанці. Те, що в розвідку іде сам Зарубиний, вдесятеро збільшувало відповідальність кожного.

— За мною, арш! — ледве чутно кинув Роман, і люди пірнули в ніч, розтанули у важкому березневому тумані.

Праворуч темна стіна лісу, ліворуч подзьобаний гарматними снарядами степ, а десь спереду — за три кілометри — село Ярки і ворожий фронт.

Командир напружено вдивлявся в густий морок ночі, прислухався, як поскрипувало сідло у когось з розвідачів, і вдесяте йому верталася в'їдлива думка:

„Невже зрадив, старий собака?“

„Молнія“ наче вгадувала настрій командира. Вона не витанцюувала, не бриніла від молодої снаги, а обережно ступаючи, побожно несла на собі міцно склепане, заковане в шкіру Романове тіло.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

I

Бюро заводського партійного комітету на доповіді Дем'янова та Свириденка ухвалило таку резолюцію:

1. Вітати почин комсомольців доменного цеху. Всебічно сприяти їх боротьбі за шихту.

2. Зважаючи на серйозність поставленого ними завдання і беручи до уваги складність проблеми шихти, бюро остерігає комсомольців-доменців від недо-

оцінки ними технічної сторони справи і пропонує під особисту відповідальність тт. Свириденка, Дем'янова та Ротмана організувати гуртки технічної освіти в доменному цеху.

3. Мобілізувати навколо ідеї комсомольців усіх студентів-практикантів, що працюють на домнах.

4. Партійним і професійним організаціям цеху підтримувати комсомольців і допомагати в їх боротьбі за шихту, рішуче даючи відсіч правоопортуністичним вихваткам і настроям.

5. Під особисту відповідальність редактора „Тривоги“ утворити в цеху щоденну бойову листівку „За шихту“. Термін— три дні.

Не можна сказати, щоб на засіданні бюро все проходило гладенько. Коли Мудрий, Юровський, Захаров і Храпченко негайно погодилися з думкою доповідачів, помічник директора по кадрах Яров, наприклад, зробив невиразну гримасу.

До цього причепилася Таня:

— Може, хтось думає інакше?— сказала вона, явно натякаючи на Ярова.

— А справді, може ще хто з членів бюро висловиться?— обвів очима присутніх секретар комітету.

Погляд його найдовше затримався чомусь на ретельно виголеному обличчі Ярова.

Тоді той невимушено, ніби між іншим, сказав:

— Ясно, що почин комсомольців треба підтримати...

Очі всіх зупинилися на промовці.

— Але?— вихопився Дем'янов.— Чого ти не доказуєш?

— Але молодь— вона завжди молодь,— вже з притиском говорив далі Яров.— Шихта— діло не її розуму. Хіба ми не знаємо, що на нашому заводі тільки дві людини розуміються на ній? Це Файн і Крігер. Ну от, я боюся, що комсомольці можуть наплутати і в результаті виставлять себе на сміх.

— Не гурбуйся за них!— крикнула Таня.

— Вже якийсь потихеньку та й не поплутаємо,— солідно проказав Свириденко.

— До порядку! Не заважайте!

Мудрий стукнув олівцем по столу.

— Кажі далі.

— Що ж там казати? Взагалі не за своє діло беруться. Люди десятками років вчилися, працювали, мають досвід, а тут з бухти-барахти їх під контроль комсомольці братимуть. Не серйозно...

— І правоопортуністично з твого боку, Яров,— в тон йому продовжив Юровський.

— Що таке?— Яров засовався на стільці.

— Так може говорити тільки правий опортуніст,— повторив Юровський.

— Правильно!— гукнув Храпченко.

— Думайте як завгодно. Я висловив свою особисту думку. Яров здвигнув плечима, немов хотів сказати: „І чого вони чіпляються до кожного слова“.

А як дійшло до голосування, разом з усіма нехотя підняв руку і Яров.

Коли Мудрий оголосив засідання бюро закритим, до Тані підійшов Васька Калач.

— Слухай, Ступницька,— сказав він урочисто.— У тебе сьогодні більше немає засідань? Говори одверто.

Таня хвилинку подумала:

— Та, здається, нема. Але які з цього практичні висновки?

— Ідемо зараз кататися на Дніпро. Розумієш, вся наша комсомольська братія іде. Увесь актив... А я ж гребу, як бог. А днів таких вже, мабуть, не буде. Скоро зима, Таню.

— Кататися? На Дніпро? Да, це висновок не поганий, алеж... До них підійшов Свириденко.

— Без усяких але, Танюша, ідемо— і амба. До річі, поговоримо й про форму нашої відозви. Ми вже з Ваською проект склали.

— Тоді так. Тільки мені на хвилинку треба забігти до редакції. Ви почекаєте?

— Ясно ж. Біжи. Чекаємо біля трамвайної зупинки.

Мостом, не поспішаючи, ішов Юровський і про щось розмовляв з Ротманом. Час від часу обое повертали голови в напрямі доменних печей, далі знову захоплювалися розмовою і, не помічаючи зустрічних, жваво жестикулювали.

Над домнами стояли хмари чорного диму. Вони застилили півнеба, ховали десь у глибині своїй горизонт і важко пливли на північ.

— В повітря вилітають мільйони,— на ухо Юровському прокричав Ротман.— Це недозволенна річ.

— Я знаю,— хитнув головою директор.

А коли зійшли з мосту і заводський гуркіт не заважав слухати, Юровський узяв Ротмана під руку і сказав:

— Комсомольці рушають в бій за шихту. Чули?

— Говорила Таня.

— Ну от. Ви знаєте, яка це важлива для нашого заводу і, я б сказав, вирішальна річ. Особливо в галузі опанування таємниці

складання шихти. Ця таємниця досі в руках двох інженерів, які, звичайно, легко нікому її не передадуть.

— Ви маєте на увазі Файна і Крігера?

— Так. І зрозумійте, Ротман, самого молодого ентузіазму тут нам недосить. Хлопці боротимуться за шихту, як чорти. Я цього певний, але багато з них навіть елементарно не знають процесу доменіюго виробництва. Ви розумієте, до чого я веду?

— Більшовики повинні опанувати техніку? Так?

— Ви попередили мене. Цілком справедливо. Хлопцям треба допомогти. Ми на бюроі ухвалили широко поставити справу організації гуртків технічної освіти і поклали цю справу на вас. Як ви? Згодні?

— Працюватиму з охотою. У самого ще молодняцький дух буяє.

— Ну, от і добре, але я, власне, не про те хотів говорити. Маєте хвилини п'ятнадцять?— спитав Юровський, коли зупинились біля приміщення завкому.— Маєте? Добре, тоді давайте посидимо ось тут на лавці.

— Я хотів сказати,— почав директор, коли Ротман приготувався слухати,— одну дуже важливу річ.

— Слухаю.

— Йтиме мова про ту ж таки шихту. Зокрема, про таємницю її складання. Коротко кажучи, ми повинні опанувати цю таємницю. І, звичайно, найперше це обходить вас, Ротман, як комуніста і замначцеху. Праві опортуністи лякають нас, що для цього треба мати багаторічний досвід. А ми мусимо довести, що для нас немає неможливого.

Юровський захоплювався. Він аж звівся на ноги і, нахилившись до Ротмана, говорив:

— Ви стикаєтеся в роботі з Файном, Крігером і мусите, хоч би там що, добитися того, щоб у найкоротший час хтось із них став нарешті до кінця нашим, тобто кинув к чорту цю гру в „секрети“. Інакше ми з прориву не виліземо. Розумієте, Ротман? Це вам бойове партійне завдання.

Ротман мовчки слухав запальну промову Юровського і, коли той вичікувально замовк, молодий інженер тихо спитав:

— А методи?

— Всі, які є в нашому розпорядженні, крім явно непролетарських. Ви можете потоваришувати з ними, переконати, нарешті, довести, чорт забери, що їхня таємнича поза коштує мільйонів нашої республіці. А втім, мені вас не вчити. Не маленькі.

— Значить, це партійне завдання?— спитав Ротман, широко розплющеними очима дивлячись просто в перенісся директорові.

— Так, відповідальне партійне завдання, і ви його мусите виконати.

— Тоді добре. У всякому разі робитиму все в цьому напрямі.

— Ну, от і гаразд. Значить, ми можемо сподіватись, що скоро складання шихти буде в надійних руках.

Велике, всеохопливе почуття відповідальності, яке заповонило Ротмана, коли він уперше прийшов в цех заступником начальника — це почуття тепер натиснуло на нього нечуваною вагою, і здавалося Ротманові, ніби на його плечі падають тисячі тонн чавунного браку, а голову бере в обійми колошниковий пил, що мільйонами карбованців вилітає в повітрі.

„А на п'ятій домні і досі горить „свічка, знищуючи цінний газ. Це теж недозволенна річ“, — пригадав чомусь Ротман і перед очима його вималювалась формула цього газу. Він тихо, самими губами повторював її.

— Значить, за шихту, — сказав Юровський, простягаючи руку. — Єсть, Ротман?

— Інакше не може бути, — міцно стиснув директорові пальці інженер.

II

— І от ти їдеш, Мудрий. Виходить, я лишаюсь сама, як билинка в полі.

Редактор газети „Тривога“ прийшла попрощатися із своїм сусідом по кімнатах, секретарем Зепека товаришем Мудрим. Той збирався виїздити на пленум ЦК і ЦКК КП(б)У.

— Це коли не рахувати тридцяти п'яти тисяч робітників, — відповів той, клацнувши замком невеличкого темнозеленого чемодана.

— Так, так, коли не рахувати їх. Проте, печаль розлуки не зменшує мого бажання висловити тобі кілька товариських порад.

Дівчина схопилася на ноги, лівою рукою поправила португезю юнгштурмівки, палець правої глибоко занурила в кучерявість стриженого блідоруського волосся. Ніби пригадувала, що саме треба сказати старому.

Мудрий замилювався з дівчини. Від її майстерно виконаної пози повіяло молодечим поривом, а зморщене чоло, здавалося ось-ось розколеться від нестримного тиску великих ідей. Тільки очі не сховали жартівливого настрою редакторки. Мудрий звик до цих невинних примх своєї бойової сусідки й терпляче чекав її товариських порад.

— Таню,— сказав він,— хоч ти сьогодні й редактор газети і таке інше, і так далі, але я глибоко переконаний, що дальша твоє життєва стежка неодмінно приведе тебе коли не на екран, то принаймні на сцену державного академічного театру.

Високий і сухорлявий Мудрий взяв у руку чемодан. Довгасте, чисто виголене обличчя робило його молоджавим, і тільки густа сітка тонких, темнуватих зморшок стверджувала, що людина ця має щонайменше півсотні років за плечима.

Чепурно зачісане назад і покроплене сивиною волосся та великі ясні очі надавали йому вигляду інтелігента-проповідника, а руки, короткі, зігнуті в ліктях, з товстими брунатними пальцями, свідчили про його робітниче походження.

Він поклав чемодан на стілець.

Заговорила Таня, змінивши позу філософа на позу навчателя. Лише темна блакить її очей сміялася приховано, сиплячи каскадами грайливих променів. Мудрий розумів, що дівчина жартувала, і тихо собі всміхався.

— Отже, товаришу Мудрий, я передумала. Порад я вам ніяких не дам. Ви, здається, доросла людина й самі дещо розумієте.

— Хіба? Он як! — всміхаючись, перебив старий.

— Без жартів, папаша. Замість порад у мене є до тебе три прохання. Ти тільки слухай уважно і, прошу тебе, не поглядай так часто на годинник. Встигнеш. Поперше, поїзд, дуже можливо, спізниться, а подруге, тебе, як завязаного партбюрократа, повезуть на вокзал автом.

— Я весь увага, товаришко Таню. Твоє перше прохання?

— Перекажи цекістам, що прорив ми зліквідуємо. Скажи, що так говорить комсомолія і я, колишній секретар комсомольського осередку доменного цеху.

— Єсть! Далі!

Мудрий ще раз ледве помітно скося зиркнув на годинник.

— Подруге, прошу я тебе, коли виступатимеш на пленумі, хоч коротенько скажи про роль „Тривоги“ в боротьбі за чавун і попроси де слід паперу для газети. Не забудеш? Довгих промов про це, звичайно, не треба...

— Щодо довгих промов, то ваша комсомолія показала себе, одне слово, побила рекорд,— м'яко заперечив Мудрий.

— Що було, то було. Не таїмо гріха. Тільки з першого числа на всіх засіданнях бюро й комітету ми проводимо конкурс на найкоротшу й найзмістовнішу промову. Правда, не погана річ, цей конкурс?

— Підходяща, але зрозумій, моя порадице, що пленум ЦК

не бюро комсомольського цехосередку — це раз, а подруге — кожний з нас везе туди стільки скарг, прохань, пропозицій, хоче одержати ясну відповідь на таку силу складних і серйозних питань, що твій конкурс, Таню, мабуть, трохи завчасний.

Заводське авто тихо підповзло до будинку і раптом дало про себе знати хрипкуватим зойком сирени.

— Значить, я поїхав, Танюшок.

Мудрий в одну руку взяв чемодан, другу поклав на плече Тані.

Від дотику його важкої руки раптом зникла роблена серйозність Тані, а повчальний вираз обличчя змінився на теплий, сонячно-дитячий.

— Гляди ж, не барися, чуеш? — сказала вона без колишнього задьору. — Ми чекаємо тебе. До приїзду підтягнемосья.

— Це добре. Але ти не сказала мені свого третього прохання, Таню.

Мудрий наблизився до дверей. Коли сіпнув залізну ручку, двері проспівали знайому мелодію:

— Sol-la-si.

— Ах, так, мало не забула.

Дівчина ледве помітно почервоніла. Їй здавалося: у відчинені двері з коридору потягло гарячим повітрям немов від чавунного лиття. Мудрий удав, що не помітив її ніяковості. Чекально дивився вздовж коридору.

— А втім, це дрібниця. Так, між іншим. Може, зустрінеш Зарубного, вітай його від комсомольців і від мене. Звичайно, коли побачиш.

Дівчина говорила це зовсім байдужим, навіть млявим голосом, але Мудрий радісно й жваво відповів:

— Романа неодмінно зустріну. Справ до нього багато, і привіт передам, а як же.

Висока постать Мудрого швидко підійшла до двадцятип'яти-сильного Мерседеса, що стиха фурчав, немов довгастий чорний жук. Старий запитав щось у шофера і, грюкнувши дверцятами, вмовстився в кутку сидіння. Тепер Таня бачила лише силует знайомого обличчя і востаннє махнула рукою.

— Щасливої дороги, папаша!

Мотор загарчав, заклекотів. Авто здригнулося, мов людина в нервовій пропасниці, і тихо рушило вздовж горбатої брукуваної вулиці. За клекотом мотора не вчув Мудрий останнього побажання дівчини. Тільки відїхавши трохи, оглянувся й побачив, що Таня стоїть, схилившись на залізну огорожу, і обличчя її звернене до авта, що ховалося в напівосвітленому за-

вулку робітничого селища. Від колонії до вокзала півтора кілометри, і шофер дав повний хід.

Постоявши, поки авто зникло за рогом, Таня випросталась і раптом згадала, що сьогодні шосте число. Стоян вихідний і мусить неодмінно прийти. О, він надміру точний, цей вайлуватий майстер.

Зараз, мабуть, близько дев'ятої. Щохвилини його можна чекати.

Таня тихо пішла в будинок і, йдучи коридором, відзначила, що повітря в ньому далеко свіжіше, ніж у кімнаті.

Спогади, викликані від'їздом Мудрого до Харкова, вляглися, з обличчя зійшли ознаки ніяковості і воно знову стало спокійним, блідим від перевтоми, злегка рожевим на м'яких щоках. Думки знову запрацювали швидко й чітко, наче мотор авта, що відвезло „папашу“ на поїзд.

— Головне, Васильовичу, упертість. Не дреф, старина! Спробував раз, не вийшло, починай удруге, втретє, аж поки доб'єшся свого.

— Та я вже й так, Таню, з шкури пнуся, но дроби вивчу, хворменно вивчу. А то сама подумай: майстер як майстер, а математики нікотою.

Яснозелений абажур кидав м'які тони, встеляв ними стіни, підлогу й стелю. В кімнаті запахло махоркою.

Від Стоянового одягу ішов мішаний, ледве вловимий дух гасу, мазуту й заліза. Над столом схилилися дві голови. Одна русява, стрижена під йоржик, велика й вугласта, друга світлорусява, розтребушена на безліч кільчастих пасом. Перша нагадувала оригінальну шітку, друга — куш якоїсь екзотичної шовкової трави. І здавалося, що над тим кушем прошуміла буря, сплутавши тонкі стеблини.

— Позавчора ми почали множення. Ти не забув, Васильовичу? Не забув? Це добре. Тоді давай повторимо, і я покажу тобі ділення.

— Повторить нада, потому повторення — мать учення, як казав колись мій старий майстер, коли передавав мені науку.

— Тоді вже не „мать“, а мати, — гортаючи засмальцьований, весь у дактилоскопічних відбитках пальців, Стоянів зошит.

— Ну от, суть множення ти зрозумів. А практики не маєш, і от зробив кілька помилок.

— Усьо може бути. Іть я же старався. Ну, виходить, не достарався.

Стоян злегка почухав тім'я й тричі перевернув поміж пальцями темночервоний гранчастий олівець.

Дівчина хитнула головою.

— Пиши: 154 помножити на 43.

Олівець глибоко врізавсь у папір.

— Сто п'ятдесят чотири взяти сорок і тричі,— в такт рухам олівця тихими м'ясистими губами ворухив Стоян. Від того товсті пишні вуса його рухалися, мов живі.

— Написав?

— Фу, вже,— полегшено зітхнув „учень“.

— Тепер помножуй уголос, як воно у тебе виходитиме.

Таня перехилилася через стіл і спинила уважний погляд на шкарубких пальцях старого доменника. Той ще раз зітхнув. Далі зручніше вмовився на стільці, наче готувався до якогось священнодійства, і урочисто, з почуттям серйозності моменту, почав:

— Трижди чотири — дванадцять. Два пишу, один в уме,— поставив в кутку одиницю й звів очі на Таню: „чи так?“

— Далі. Давай далі,— не підводячи очей, заохотила та.

— Ну от. Трижди п'ять — п'ятнадцять. Прибавить один — буде шістнадцять. Шість пишу, один в уме.

— В умі можна й не казати,— м'яко перебила його Таня.

Стоян здивовано подивився на неї: як це так не казати „в уме“? Легко їм говорити, а для нього, може, оце „в уме“ звучить, як горда симфонія переможця. Може, вимовляючи це слово „в уме“, він підкреслює всю глибину, всю серйозність навчання. Може, це слово надає йому самовпевненості й віри в перемогу над труднощами науки. Як, же! Тільки подумати — „в уме“. Це значить, що в людини, яка вимовляє це слово, щось таке є „в уме“.

Стоян хотів був уголос запротестувати, але згадав, що коли б не Таня, яка з власної волі вже два місяці вчить його чотирьох дій, він би, мабуть, ніколи не дійшов до того „в уме“. Знову ж обіцяє дробини показати. А це вже не жарт. Покірно схилив голову над зошитом і знову ретельно й побожно забувонив:

— Трижди один — три, та ще один — чотири. Чотирижди чотири — шістнадцять. Шість пишу — один... — Стоян хотів був за звичкою сказати „в уме“, потім крадькома зиркнув на схилену голову дівчини і йому раптом стало шкода її. „Молода, бач, гуляти б десь у саду, а вона зо мною вечори просиджує“, — подумав він і вже весело сказав: — Замічаю, шість пишу, а один замічаю, Танюшок, хворменно замічаю.

— Шість тисяч шістсот двадцять і два,— урочисто й протяжно проказав Стоян, розгинаючи широко спину.— Чуеш, Танюша, аж шість тисяч. Як в аптеці.

— Правильно, Васильовичу. Так і в мене вийшло.— І раптом звелася на ноги.

— А скажи, чому наш цех так качає? Як ти гадаєш?

— Хіба ти не знаєш, Танюша? Якби тільки наш! Увесь завод тее... оскандалився. Ну, тільки я скажу, що це хворменная безобразія з нашої сторони.

На цих словах Стоян послав руку до кишені й розчаровано витяг її, далі по черзі обшарив усю наявність кишень і важко зітхнув.

— Закурилося б оце, та нема. Подивись, Таню, там у тебе хто случайно не забув хоч недокурка?

Він часто в найкритичніші хвилини під час занять знаходив у Тані підтримку щодо задоволення своєї курецької потреби.

Таня висмикнула шухляду з столу і радісно вигукнула:

— Ти щасливий, Васильовичу. Є аж три цигарки. На, смали, смали і не падай духом.

Стоян дбайливо потиснув між пальців куриво, черкнув сірник, і, вже коли затягся димом, нутряно кашлянув, розгладив вуса й почав:

— Взяти хоча б куриво. Іноді його навезуть гори. Кури — не хочу. А зараз, Таню, що? Без махри завод працює. А для курящого чоловіка й робота тоді з рук падає. Та що я тобі казатиму, сама добре знаєш. Вчора, примером, у моїй бригаді не повезло одному. Молодий хлопець, Стеценко на прізвище. Ти його не знаєш, недавно у нас, так розумієш, Таню, хворменная безобразія — випускаємо шлак, хлопець загавився і впав, бідолашний, одним коліном у рівчак, ну, конешно, литка до кістки вигоріла, в безчувств'ї горяка опинився. Ну, тільки робота не припинилась, хлопця однесли в лікарню, а біля печі ще дужче налягли на роботу. А от на тому тижні Васька Калач (він же пройдоха!) доп'яв десь пачку цигарок. Так повіриш, Таню, усі горнові припинили роботу, всі до нього, щоб хоч бичка дав. Хворменная безобразія. Кричав я, кричав на них, а потім бачу, що нічого не допоможе, та й собі туди:

— Дай, кажу, босяцюро, і мені цигарочку, потому невидержка, Отакі дла, дочко. Я, конешно, розумію. Важко нам п'ятирічку виконувати, багато середствій треба. Но тільки ж харчі та куриво для робочого — перше діло.

— Так то так,—заговорила Таня,—але я все таки не можу погодитися, що всьому виною харчі та ваше куриво.

— Це я к приимеру. Та й з харчами вже краще стало, слова нет.

Несподівано Стоян рвучко наліг на стіл і притишеним голо- сом заговорив прямо в обличчя дівчини.

Таня бачила його зведені догори кострубаті з просивиною брови й чула гострий тютюновий дух, що йшов від усього об- личчя Стояна.

— Ти тільки зрозумій, дочко, як робітників вербує на завод ота марюка. Поїде вертьовка, проїздить заводські тисячі й при- везе таких, що на третій день розбігаються. Хіба це діло, я тебе питаю? Хворменная безобразія — і тільки. Хіба такому, як Яров, болять наші гроші? Йому аби шляпа була не гірша за ті, що носять німецькі інженери, та „гудок“ щоб тричі на день мі- няти. Як на мене, то я б давно вже вигнав такого хлюста. Навкруги стільки сіл, біднота б з радістю пішла на завод, аби організовано поставити справу, а він за тисячу верст їздить шукати робочу силу. Йому, конешно, вигідно. Командировошні всякі там, та не від того, щоб і цапнуть трохи, а на заводі перебої, недовиконання плану, а тоді й кажуть — робітники винні. Ні, ви спочатку виведіть безобразія отам нагорі, серед начальства, а наш брат своє завжди зробить.

— Невже вся адміністрація така шляпувата, як помдиректор по кадрах?

— Конешно, не вся. Про Юровського ніхто поганого слова не скаже. Хазяїн він добрячий. Тільки хіба ж він сам усього до- гляне? Директор він, директором і повинен бути.

— А ви ж чому мовчите? До газети напишіть, на нараді ви- ступіть. Що ви, Васильовичу, права голосу не маєте, чи що? А може чекаєте, доки за вас хтось зробить? Так не можна. Вже кому-кому, а вам отаке говорити не личить.

— Кхе, добре тобі, Таню. Ти грамотна, начитана, почнеш го- ворити — всі тебе слухають, а я двох слів не зв'яжу. Буває, оце зберешся висказати всю душевну боль, вилізеш на підмостки: „Товариші, ми повинні... товариші, нам треба... товариші, това- риші“... Засмикаєшся й далі ні „тпру“, ні „но“. Кому повинні, чого нам треба, так і не вискажу. Хворменная безобразія.

Стоян гірко усміхнувся і безнадійно підсумував:

— Ото хіба коли Мудрому по душам вискажеш усе, тоді буде діло. Він завжди доходить свого, поважають його в це- хах. Напористий старик, що й казати.

— А Яров, кажеш, хлюст?

— Хворменний.

— Ну, добре, Васильовичу, не турбуйся. Прийде час, виведемо і його на чисту воду. А покищо ми маємо завдання: тисяча шістсот сорок чотири карбованці треба поділити на сто двадцять двох робітників.

— Це вроді як получка.

— Хай буде так. Ну, от ти, значить, береш і пишеш: тисяча шістсот сорок чотири ...

— Вже написав, а далі?

— Далі треба зробити отакий значок, глянь.

В коридорі почувлося шарудіння кроків, чийсь голосний сміх, заговорило разом кілька голосів.

— Мабуть, твоя камса,— підвів голову Стоян.

І, наче у відповідь на його запитання, голоси змовкли і в двері постукало.

— Заходьте, хто там? — непривітно відгукнулась Таня. — Не дадуть попрацювати,— з досадою тихо поглянула на Стояна.

— Таню, це ми, май на увазі,— відкриваючи двері, роблено пробасив широкоплечий красивий юнак.— І прошу без такого холодного тону. Бачиш, привів до тебе цілу бригаду. З ким не знайома — нічого не маю, коли познайомишся. А, і папаша тут! Ну, взяли фортеці науки?— вигукнув юнак, вгледівши Стояна, що незграбно ховав у кишеню зошита.

— Калач, ти хоча й фізкультурник, але таки свиня. Чому не знайомиш з гостями? А втім, можеш поговорити з папашею, до речі, він тебе тількищо згадував.

— Мене, я думаю, ви добре знаєте,— першим підійшов до Тані середній на зріст, чисто голений, в жовтих черевиках і в бездоганному сірому костюмі Яров. В лівій руці він елегантно тримав сірий фетровий капелюх, і Таня бачила рівний проділ, що поділяв намащену й прилизану голову на дві півкулі.

— Ще б пак,— байдуже відповіла вона.— Вас то я добре знаю, а цих товаришів бачу вперше. З ким маю честь?

У цей час Васька Калач „купував“ Стояна. Він мовчки став перед ним, поволі, ніби між іншим, послав руку до кишені і, не поспішаючи, витяг коробку цигарок „Есперо“. Далі, байдуже дивлячись кудись поверх Стоянової голови, не поспішаючи, розкрив її, нарочито довго колупався пальцями, ніби ласкаючи дорогоцінне куриво, і вже потім вставив одну собі між зуби.

„Зараз папаша попросить цигарку, неодмінно“, — переконаний Васька. Але Стоян, розкумекавши до чого йдеться, так само мовчки й ніби знехотя витяг з кишені цигарку і, черкнувши сірник, ввічливо запропонував Калачеві:

— Прикурюй, будь ласка.

Такого повороту справи Васька не сподівався.

— Шкода, шкода, — реготався він. — А цікаво було б, папаша, почути твій просящий голос.

— Зірвався, хлопче, на цей раз. Не пройшов номер, — засміявся й собі Стоян, але, зиркнувши в бік Тані й вгледівши там Ярова, раптом похмарнів і, щось пробурмотівши, подався до дверей.

— На добраніч, Таню! Бувай, Васька, — сказав він на ходу, за галасом не почувши Таніної відповіді.

— Ти бачиш тепер, кого я до тебе привів? — жваво повернувся до Тані Калач.

— Поперше, товаришка Лія.

— Але ти спізнився, дорогий товаришу, Лія моя давня знайома, і я, звичайно, вже давно встиг відрекомендувати її Тетяні Андрійовні, доки ти розмовляв там з якимсь робітником, — тримаючись з гідністю джентльмена, перебив його Яров.

— Не якийсь, а один з кращих майстрів-домеників, товариш Стоян, — підкреслено сухо відказала Таня, згортаючи газету, що лежала на стільці.

— Прошу сідати, — ввічливо звернулася вона до Лії, і та граціозно схилила голову.

— Дякую!

Зробивши вигляд, що не дочув Таніних слів, Яров урочисто витяг срібний портсигар і закурив.

— Шкода, що ми спізнилися, Таню, а то б нам довелося побачити цікавий кадр із фільма „Письменний, навчи неписьменного“. Дійові особи: учень — Стоян, вчитель — Ступницька. Кіно, та й годі! — жартував Калач.

Мовчати у товаристві не було звичкою веселого комсомольця, каталя і фізкультурника.

Редакторка ж тільки вибачливо посміхнулася на жарт свого приятеля. Зате Лія, почувши згадку про кіно, швидко повернулася до гурту, урвавши розмову з Яровим.

— Кіно — моя слабкість, моя хвороба. Кіно і цирк — більше нічого. Ха-ха-ха!

Вона не говорила, а лопотіла словами, смуглява, в'юнка, красива жінка.

— А ви, Таню, підете з нами? Ми якраз зібралися до кіна і зайшли за вами. Сьогодні йде „Багдадський злодій“, і ми побачимо Дугласа. Яка краса!

— З охотою,— просто відповіла Таня.

— О, Тетяна Андрійовна велика колективістка, завжди з ма-сами і на чолі мас,— напівіронічно вставив Яров і кренделем підставив руку Ліі.

— Прошу!

— Кроком руш!— командував Васька Калач Тані, що біля дзеркала розчісувала розтребушені кільця світлорусого лляного волосся.

Компанія залишила кімнату й напівосвітленою вуличкою попростувала до саду. Там сяяла електрика й духовий оркестр гримів „Оборванные струны“.

— Вася, мене дивує, яким чином до мене потрапив Яров із своєю знайомою? Здається, до цього часу ти приходив з іншою компанією?

Яров і Лія йшли кроків на п'ять уперед, і Лія щось запально доводила Ярову. Той щільно притискав її руку і час від часу схиляв до її чорної блискучої голівки криси свого фетрового капелюха.

— Розумієш, Танька, я йшов до тебе з прекрасним наміром запросити тебе до кіна. По дорозі, вже біля мосту, наздоганяю Ярова. Привітався, звичайно. Він чомусь до мене ставиться непогано. Познайомив з Лією. Далі виявилось, що вони теж прямували до тебе.

— Цікаво, чим він пояснював свій намір?

— Дуже просто. Приїхала, каже, моя давня знайома. Вона тут самотня, а тому я хочу познайомити її з Тетяною Андрійовною. Це єдина культурна жінка на цілу колонію.

В цьому намірі Ярова Таня відчула щось нечисте, особливо згадавши поведінку його на бюрі.

„Підлазить“,— подумала вона, але стрималась, сказавши:

— Гм, чудак, та й годі. Проте, Лія мені подобається. Хоч і кручена, очевидно, і не наша, а втім хоч не ламається, проста дівчина.

— А головне— прекрасно розуміється на фізкультурі та кіні. От якби вона була комсомолкою або робітницею, кращої партнерки для мене б і шукати не довелось.

— А мене найбільше цікавить, звідки вона з'явилась? Очевидно, цей арап Яров під час своїх командировок вишукав. На нього це похоже,— підтримувала розмову Таня.

— Ого, він у цій справі спец!

Виходили на вулицю, що нагадувала широку алею. Обабіч брукованого шляху росли старезні липи і розлогі корони їх творили приємну прохолоду. Одним кінцем вулиця-алея простягалася до міста, а другий прямо прилягав до заводських воріт.

За тих воріт двадцять чотири години на добу йшов безугавний металевий гуркіт, глухий стогін силової станції, шкварчання пари, задьористі вигуки „кукушок“, безліч різної сили й тембрів гудків.

„Завод працює непогано“,— вирішив Васька.

„Виробничого плану не виконали, скандал!“—свердлила думка в Тетяниній голові, затушковуючи захоплення красивим видовищем нічного заводу.

А глянути справді було на що. Над п'ятьма домнами палали заграви. Височенні димарі без кінця-краю жбурляли в небо густі, чорні димові шари, весь вальцювальний від розтопленого металу здавався суцільною огняною масою, важко дихали іскрами мартени й бесемери, а силова станція здавалася розкішним залитим світлом палацом, приготованим до якогось урочистого свята.

А над усіма плавали огняно-чорні хмари, і потужно гула земля від стугону машинного.

Васька Калач непомітно для себе відстав, читаючи оголошення, розклеєні на стовбурах лип. В одному з них сповіщалося, що через тиждень на Дніпрі відбудеться змагання в плавбі на човнах.

Перша премія—велосипед „Омега“.

Вгледівши, що товариші вже відійшли вперед, Калач, підсмикнувши штани і ставши на руки, млинком покотився навздогін за Танею.

— „Омега“—моя!—приказував він за кожним обертом і химерним колесом підкотився до своїх.

— Ти збожеволів, Вася! Вже на голові почав ходити,—сміялася Таня.

— Покищо тільки на руках,—відсапуючись, відповів Калач,—алеж ти зрозумій, Таню, „Омега“ буде моя. Тоді й тебе покаю. Це факт. Ти ж знаєш, що я гребу як бог.

— Не кажи гоп!

Підходили до освітленого літнього кінотеатру, на фронтоні якого невдаха художник на весь зріст намалював Дугласа Фербенкса. Правда, обличчям відомий артист щось дуже нагадував

популярного на заводі парикмахера з милозвучним прізвищем Нарцис. Так принаймні встановив Калач. Але це лише підкреслювало місцевий патріотизм художника та його любов до знайомих облич.

III

Низенький одноокий чоловік п'яно гикнув і, важко впершись п'ятірнею в гарячий блідосірий пісок, звівся на непевні ноги. Другу п'ятірню він вп'яв у плече свого сусіди, високого похмурого парубка.

— Сидоре, до води ходім. Чуеш? Люблю, брат, воду. Знаеш, як у тій пісні співається:

Та й сів над водо-о-о-о-ою,
Проклинає долю-ю-ю-ю.

— Це нада понімать, Сидоре.

Похитнувся одноокий, блаженно усміхаючись в ріденьку руду борідку. Парубок довго дивився помутнілими очима прямо в рот одноокому, далі рвучко схопився на ноги. В руці його блиснула пляшка.

— Ходімо, дядьку,— торопко сказав він.— Ходімо до Дніпра.

Високий ішов, широко ставлячи ноги, щоб зберегти рівновагу. Дрібними плутаними кроками, міцно тримаючись за сорочку високого, чапав одноокий.

Під їхніми ногами жалібно пищав пісок.

Навздогін їм чулися уривчасті вигуки, що потім переходили в загальний галас, брязкотіли чарки, хтось поривався заспівати „Реве та стогне“, але з того виходило справді якесь ревище.

Компанія вихідних з доменного цеху догулювала день.

Сонце підбилося на полудень. Спека трохи поменшала, а Дніпро, спокійний і розважний, мчав свої води до Кічкаса. Він, Дніпро, звук щодня бачити на цьому острові веселих п'яних людей.

— Дядьку,— сказав високий, коли вони підійшли до самої води.— Я кину пляшку у воду. Дивіться, дядьку.

Парубок аж за спину одвів руки, звів догори голову і раптом рвонувся всім тілом. Пляшка, кумедно перекидаючись у повітрі, виблиснула проти сонця і, нарешті, чвакнувши у воду, попливла за водою.

— Кидай, Сидоре, усьорамно діла чортма,—безнадійно махнувши рукою одноокий.

— А чортма,—погодився парубок, а потім додав:—і життя нема, дядьку. Нам, каталям, прямо гроб...

— Га-га-га! Вам, каталям? Га-га-га! А нам хіба мед? Всіх зашморгом беруть. Понімаєш?

— Бере, бере вовк, та й вовка візьмуть.

— Багато вовків, парубче... Куди не повернись—вовки і вовчята. Комсомол перед веде. Сопляки.

— А пляшка й досі пливе, дядьку. Йй-богу, пливе. Гля...

— Верно, пливе... Вроді наша доля... за водою, а потім її засмокче вода, і вона, конешно, потоне або десь об камінь розіб'ється. Тоді побачиш, Сидоре, розіб'ється.

— Чого ж тоді возмущаться і в сомненіє впадати, коли всьодоно розіб'ється?—спокійно додав парубок.

— Як чого? Щоб я, Шавкун, дався вовкам! Дурне мелеш, парубче. Я сам ще хіба такий вовк! Ого-го-го! Я ще їм покажу ударників...

— Давно б слід показати, а то життя нема, і в серці страданія гризють.

— Гризють, гризють... Треба їх гризти, аж поки хоч один зуб лишиться не вибитий. Аж тоді вже тікати світ-заочі...

— А чого ж ви тоді рошту на тому тижні просили? Хіба втори ослабли? Ги-и! Та ще як,—категоричецько!.

— І просив, і ще піду просити, і не сам, а сотню за собою поведу. Тільки сам рошту не візьму.

— Сурйозна політика у вас... Не доберу...

— То то... І добирать нічого... Мені йти нікуди... Ти ж знаєш. Було в селі господарство, тепер його нема. Був чоловік на всю губу Семен Іванович Шавкун, а тепер робітник № 27831... Чуєш, двадцять сім тисяч вісімсот тридцять ще й один... А других буду на роштот підбивати. Хай ідуть. Куди хочуть, хай ідуть, тільки подалі од заводу.

— Он куди завертаєте! А я й не добрав спочатку. У вас голова як у інженера. Йй-богу...

Шавкун звівся на ноги. Хитаючись, він ухопив себе за чуба і на лобі його зібралися зморшки. Очевидно, якусь велику думку хотів видушити з невеличкої голови.

Раптом він ухопив обома руками Сидора за плечі. Єдине око його заходило в шаленому танку. Здавалося, от-от воно вискочить. Він прохрипів Сидорові просто в широкі розплющені очі:

— Чуєш ти, каталю, туди твою мати! Хазяйський сину...

Я розжену більшовикам половину цеху. Я покажу їм колгоспів! Чорта пухлого дадуть чавуну, коли щодня десятки роцоту вимагатимуть. А ти катаєш вагонетки і чекаєш, доки комісаром зроблять. Га?

Обличчя Шавкуна перекошилося, з рота несло перегаром горілки, і Сидір уперше за все життя побачив свого дядька таким страшним і схвильованим.

— Істи ж треба, то й катаю,— тихо промовив, зануривши погляд у гарячий пісок.— А комісара з мене не буде... Кишка не видержить...

З кущів верболозу долітали п'яні співи... Протокою тимчасом промчало кілька двовесельних човнів з хлопцями й дівчатами. Обличчя молоді виблискували міцним загаром. На передньому човні співали:

Ой, видно село, широке село
Під горою.
Гей, там ідуть стрільці,—

виводив високий альт.

З третього човна якась дівчина привітно махнула рукою на адресу двох приятелів.

— Наші поїхали, заводські.

Шавкун виматюкався й плюнув услід човнам.

А Сидір чомусь вирішив, що дівчина привітала саме його, і мрійливо дивився, як човен з нею, плавко гойдаючись, ховався за косу. Він забув навіть, що поруч нього важко сопе Шавкун, і впавши голічерева на гарячий пісок, аж очі заплющив від напливу несподіваних солодких спогадів про своє парубкування на селі.

— Заснув, чи що?— Шавкун штовхнув Сидора під бік.— Чи, може, замечтався?

І тоді Сидір раптом згадав, як два тижні тому Шавкун умовляв його брата „роцот“ і йти на інший завод. Того дня до заводууправи разом з Шавкуном пішов і він, Сидір, бо вірив, що дядько десь в краще місце поведе. За ним пішло ще чоловіка з вісімдесят каталів. П'ятдесят з них таки й справді покинули завод, хоч і метушаться комуністи та комсомольці, а Шавкун, бач, не пішов. Значить, він піддурив і Сидора і людей.

Всередині Сидорові заворушилась кулька образи. Дедалі вона збільшувалась, обростала новими здогадами, ворушилася жвавіше й настирливіше.

„Ой, Сидоре, опинишся в дурнях!“— докоряв хтось невидимий.

„Алеж дядько, рідний дядько,— заперечувала думка.— Хіба він лиха мені бажає?“

„Твій дядько куркуль, шкуродер, а ти однією конячиною ниву шкрябав. Подумай, парубче“.

„Так то так, тільки катальська робота з біса важка...“

„Ніхто не каже, що легенька, а комсомольці ж працюють, і Яків Юрченко мовчки працює, а ти дядька тримаєшся“.

„Так родич же, як не є“,— мляво заперечує невідомому неповоротна, знівечена горілкою Сидорова думка.

Тоді невідомий голос стає рішучим і сердитим:

„Знову родич. Він тебе штовхав на злочин, а ти з ним родичаєшся“.

Слово „злочин“, немов свердлом, в'їлося в мозок парубкові.

Він аж здригнувся від несподіванки.

„Які ж злочини? Та невже ж?“

„Які злочини? Будь ласка! Підбурював тебе агітувати серед каталів за роцот?— Підбурював! Говорив тобі, щоб ти кидав у вагонетку великі шматки руди, коксу та вапняку?— Говорив! Ти його слухав?— Слухав! А знаєш, що через це піч давала бракований чавун? Цього ти не знаєш?— Шкода!“

„Та хіба ж це злочин?.. Хіба ж я знав?“— ще млявіше во-рушиться думка.

„Так, Сидоре, це найстрашніші злочини, бо вони шкодять не одній людині, а цілому класові, мільйонам людей, розумієш, навіть Дніпрові шкодять, бо й він чекає й не дочекається того часу, коли своєю могутньою силою почне рухати турбіни Дніпрель-стана. А такі, як ти, одсувають цей час“.

Парубок рішуче звівся на ноги.

Сонце сховалося десь за хмарами заводського диму, і, коли вихоплювалося на волю, воно заливало поверхню Дніпра золотистою фарбою. І тоді протока нагадувала величезне озеро чавуну, що вже почав холонути. На лівому березі хрипко загули гудки.

— Дядьку, я пішов додому!— глухо, але рішуче сказав Сидір і, не оглядаючись на оторопілого Шавкуна, високий і виструнчений, подався до перевозу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

I

Три дні тому незграбний Захаров, завідувач господарства заводу, переступаючи з ноги на ногу, вибачливо казав Ротманові:

— Коли не заперечуєте, я вас на кілька день можу вселити до одного нашого комсомольця, що зараз сам займає кімнату. Правда, мені незручно вам пропонувати це, але зрозумійте, товаришу, моє становище. Приїхала партія нових закордонних інженерів, і їх треба, хоч би що, влаштувати якнайкраще. Ви ж чоловік нежонатий, до того ще наш товариш, отже я й думав, що ви не приймете це за якусь образу.

А Ротманові що? Йому байдуже. Навпаки, перспектива жити в одній кімнаті з молодою людиною була приємна, бо Ротман звик до студентського інтернату, де мешкало двадцять чоловіка в одній кімнаті, і потреба товариства стала для нього однією з органічних.

Він погодився змінити своє приміщення. Таким чином, три дні тому інженер Ротман оселився у молодого робітника, каталя доменного цеху, спортсмена й кіноаматора Васьки Калача.

Вони мало бачилися, бо зміни їх не збігалися, проте за цей короткий час вони вже встигли добре один одного взнати.

Васька Калач, вище середнього росту, плечистий, м'язистий хлопець, з рівними чіткими рисами обличчя, із завжди веселим виглядом.

За три дні Ротман майже не бачив його в стані спокою, бо завжди цей непосидючий спортсмен і невсипущий кіноаматор знаходив собі якусь розвагу.

То він, залишившись у самих трусах, розсував ліжка по кутках і виробляв у кімнаті різні циркові номери, то, ставши перед дзеркалом, тренував м'язи свого обличчя. При цьому він так віддавав душевні переживання удаваних героїв, що Ротман іноді щиро вірив в талановитість і артистичні дані свого співмешканця.

За постійними спортивними вправами та за біганиною з однієї кімнати до другої в різних особистих і громадських справах мало лишалось часу на інтимніші розмови.

А сьогодні Вася Калач дістав від когось листа.

Він несподівано притих, обличчя стало задумливо-мрійним і, розпечатавши конверт, він довго вдивлявся в нерівно списані рядки. Кінчивши читати, Васька довгим замріяним поглядом

дивився у вікно, на тлі якого вимальовувались темноогняні контури заводських будівель, і шибка в вікні тоненько дзижчала від заводського гуркоту.

— Мабуть, від „неї“ лист? — по-дружньому запитав Ротман.

Васька Калач стріпонувся, скидаючи з себе мрійність.

— Я з Білорусі, товаришу Ротман. Там у нас вьоски, ліси й болота. Там у мене брат лишився один, живе в сусіда. Ви ніколи не були, товаришу Ротман, в Білорусі?

— На жаль, ніколи не був, друже.

— А слід було б побачити Білорусь. Прекрасна країна, тільки от брат пише невеселі звістки. Не знає, куди прихилити голову. Доведеться мені допомагати йому. Мабуть, покличу його до себе на завод.

Ротман схвалив Калачеву думку і Васька, згорнувши листа й обережно поклавши його в кишеню, почав ходити по кімнаті.

Від його важких кроків вгиналися мостини, жалібно поскрипуючи. Вся стіна над ліжком Калача була уквітчана фотокартками акторів і актрис.

Мері Пікфорд, Чарлі Чаплін, Бестер Кітон, Мозжухін, Ільїнський, Дуглас Фербенкс, Пола Негрі, Барбара Ля-Мар, Ната Вачнадзе, Жизнева, Судакевич, Солнцева, Розенель, Валевська й ще безліч відомих, невідомих і маловідомих кінозірок.

Ротман довше, ніж завжди, зупинив сьогодні на них погляд і думав: „Звідки у хлопця така пристрасть до кіна?“ Далі згадав сумну біографію Калача, яку той розповів йому першого ж вечора їх спільного життя. Тоді чомусь погасла електрика, і в темряві тихим здався дзвінкий Василів голос.

Імперіалістична війна. Білоруси кидають рідні вьоски. Семилітнього Ваську везуть безконечними шляхами вглиб України. Позаду гримлять гармати, палають села. Спереду тиф, голод, ночівлі під дощами і розгул смерті. Десь на Київщині, в лісі, в біженському таборі вмирає батько. На Полтавщині — мати. Хлопець лишається з дев'ятилітнім братом. В якомусь селі брата бере солдатка в пастухи, а Василь, ще малий, нікому непотрібний. Іде світ-заочі. А там доля багатьох тисяч.

Безконечні подорожі в брудних ящиках під вагонами. Влітку — Одеса, Симферополь, Сочі, Крим. Взимку — катакомби Харкова, Москви, Дніпропетровська. Не одяг — шмаття. На обличчі — тільки очі виблискують хижо і стрибають по чужих клунках в такт саморобним кастаньетам:

І ніхто не узнаєт,
Где могілка моя...

За „вистріляні“ гроші — квиток у „кіношку“. Дитяче серце напружено стукає, очі як не вискочать з орбіт. І не вірив хлопець, що десь справді таке життя й такі люди, як на кіноекрані. Одна з багатьох облав. Дитячий будинок. Трудколонія... Поволі відходять в далину кастаньети і...

ах, умру я, умру я,
похоронять мене...

Про смерть не хотілося співати. Хлопця чекало життя, розкривало йому обійми.

Комсомол, завод, горіння, молодість. Але кіна не забути Василеві. В ньому він рятувався від безконечних болів свого безпритульного життя.

І завжди щовечора перед тим, як іти на зміну в доменний до своєї вагонетки, перед тим, як нап'ясти на себе брезентову спецівку, Васька Калач завжди ніжними очима оглядає всю цю галерею кінозірок, ніби йому шкода розлучатися з ними.

Але сьогодні вже восьма година, а Васька й не збирається переодягатись. Натомість він довше, ніж завжди, стоїть біля своєї галереї і дивиться вже не на всіх по черзі, а втопив погляд в одну фотокартку, що займала центральне місце серед інших.

Ротман уважно стежив за Калачем.

— У мене нічна зміна, товаришу Ротман. З сьогоднішнього дня починається.

— Ах так, ну, тоді ясно.

Вася знову дивиться в одну точку, а Ротман ніяк не може розгадати, чому це Калач не починає своїх фізкультурних вправ або не вивчає міміки перед дзеркалом. Невже лист з Білорусі так схвилював його?

Але Вася раптом рвучко повернувся до Ротмана і каже йому:

— От ви лежите на ліжку й про щось мрієте. А ви таки безперечно про щось мрієте. Це видно по ваших очах.

— Ну, припустімо, що мрію. Але що з цього?

— Так уявіть собі, що я теж стояв оце і мріяв. А ви знаєте про кого? Ні, не знаєте? Тоді я вам скажу. Я не можу ховатися з своїми думками.

Вася Калач ступив два кроки й став посеред кімнати між стіною, усіяною картками, і ліжком Ротмана. З обличчя його зійшла тиха мрійність, натомість воно палало юністю і захопленням. Таким Калача бачив Ротман у двох випадках: коли той

умовляв каталів не давати в піч великих шматків вапняку та ще коли Калач декламував йому якусь романтичну баладу.

— Ви бачите, Ротман, ту особу з двома товстими косами, з великими виразними очима? Ви бачите, вона висить у центрі між Дугласом та Чарлі Чапліном?

Ротман жваво повертається до стінки й аж підводиться на ліжку.

— Бачу, Вася, і, коли не помиляюсь, то, здається, Мері Пікфорд,— каже Ротман. І знову мовчки, чекально дивиться на захоплену монументальну постать каталя.

— Так, ви не помилились. Це справді Мері Пікфорд. Принаймні її фото. Але скажіть по щирості, ви часто буваєте в нашій заводській конторі? — лукаво всміхнувся Калач.

Ротман ще дужче розплющив від здивовання очі.

— Ще б пак, звичайно, буваю, але я тебе не розумію, Вася. До чого тут контора нашого заводу й Мері Пікфорд? Який раптовий перехід.

— Коли ви не зрозуміли мого переходу, тоді я вам не заздрю, Ротман. Ви людина молода, ми з вами майже однолітки, а проте я дещо знайшов таке, що примушує мене частіше вдвлятися в оцю мертву фотографію. А ви нічого не помічаєте?

Ротман зовсім звівся з ліжка й тепер стежив за кожним рухом Калача. Він стежив і думав: що це, чергова вправа майбутнього кіноартиста, тренування, чи, може, справа далеко глибшого порядку?

— У всякому разі,— каже Ротман,— я певний, Вася, що ти мені поясниш причину своїх затримок біля фота Мері Пікфорд.

— Тут і пояснювати довго нема чого. Завтра ви, очевидно, будете в конторі. Будете? Ну, от і добре. Тоді, прошу вас, зиркніть у сусідню кімнату праворуч, уважненько придивіться до людей, що там сидять, згадайте нашу розмову, і вам стане, може, хоч трохи зрозумілою моя сьогоднішня поведінка.

— Он воно що! Ти б же з цього й починав, Вася. Хоч, правда, я не звертав уваги на співробітників сусідньої кімнати, проте цілком співчуваю тобі й схвалюю твоє захоплення.

Васька Калач раптом змінив величну свою позу на звичайну, невимушену і, сівши поруч з Ротманом на ліжку, сказав простим задушевним голосом:

— Яка ж таки вона гарна, отой наш новий рахівник! Кажуть, до цього працювала десь у мандрівному цирку. Я її зразу помітив. Це ж Мері Пікфорд, чорт забери, тільки жива: говорить, сміється, рухається. Повірте, Ротман, я тепер перед кожною

зміною наче сновиди простую до контори й обтираю там плечима бар'єр, аж доки вона не зверне уваги й не обдарує мене чарівним поглядом.

— Так недовго й до прогулів дійти,— жартівливо зауважує Ротман.— Знаєш, Вася, я познайомився з одним хлопцем, ваш же каталь, хороший такий хлоп'яга, а от останні дні хоч з роботи його знімай. Сохне, в'яне, страждає. І чого б ти думав? Закохався, сердешний, у вагара Катю, і, доки на нього не гримнуть, він не може взятися до роботи, стоїть із роззявленим ротом, стежить за кожним її рухом, а в перерві бере газету й лізе до неї в будочку. Там вони вдвох сидять, і я не знаю, що по суті вони роблять: цікавляться внутрішніми й міжнародними новинами чи дивляться одне на одного. Гляди, Вася, щоб і з тобою цього не скоїлося.

— За мене не турбуйтеся, товаришу Ротман. Ну, тільки скажу я вам одверто, що Ярова я одшию. В цьому я поклався собі з того моменту, коли вперше вгледів її у Тані. До речі, ім'я її Лія, по-батькові Іванівна, прізвище Громова. Має вона 28 років, національності— руської, незаміжня.

— Слухай, Вася, звідки це?— здивувався Ротман.— Я бачу, що ти справді вступив у смугу бурі й натиску. Лише кілька днів як угледів, а вже такі точні відомості.

— О, я в усіх справах загайок не визнаю. Темпи— так темпи. А в цій особливо. Хіба мало знайомих товаришів працює в конторі? Негайно всяку довідку дістану.

— Тоді я певний, Вася, що коли й далі свою атаку ти будеш провадити такими шаленими темпами, ти вийдеш переможцем. Ніякі конторські бар'єри, ніякі столи не стануть тобі на перешкоді.

— Я теж певний цього. Інакше тоді я не поважав би себе.

В двері хтось постукав, і густий басовитий голос одноразово і запитав і відповів, одчиняючи двері.

— Можна? Можна! Ну, здоров, шибеник. Чув, чув про твої художества,— говорив Стоян і, не поспішаючи, підійшов по черзі з привітанням спочатку до Ротмана, потім до Калача.

— Ти мовчи, папаша. Хто тебе питає про це?— зніяковів Васька Калач, і Ротман помітив, як червоною фарбою залились його рівні риси.

— Е-е, соромишся. Нехороше. Все одно розкажу товаришу Ротману. Повинен же він знати, з яким зайдиголовою живе в кімнаті,— і, повернувшись до Ротмана, жваво заговорив.

— Знаєте, отож я подав свої пропозиції до винахідницького

бюра. Ну, конешно, сидить там Файн, відомий бюрократ. Все було як слід. Я майже щотижня навідувався в бюро, вимагав відповіді й завжди мені говорили: „Почекайте ще трохи“. Про це вже весь цех говорить. Та я вже з півроку чекаю. А вчора сам Файн зайшов у цех. Проходить з високо піднятою головою, мов генерал на параді, ні на кого уваги не звертає.

— Далі можна не говорити, папаша. Вже ж про винахід сказали, а решта нецікава,—незадоволено кинув Калач, копаючись у шафі.

— Якраз решта й цікава. І ти, Вася, не сердься, нічого тут страшного немає, та й товариш Ротман не почне про тебе гірше думати.

— Та що ж там, врешті, скоїлось,—скажіть?

— Нічого особливого, тільки отой лобуряка,—кивнув він до зігнутої постаті Калача,—раптом десь знайшов аркуш паперу, сажею написав на ньому „бюрократ“ і, непомітно підкравшись, наклеїв його на широку спину Файнові. Цех працював, ніби нічого не помічаючи, хоч кожен кусав собі губи. А він, шибеник, стоїть і з таким невинним виглядом вантажить вагонетку, що просто хоч живим на небо бери. Не помітивши нічого, Файн пройшов до третьої печі, і ми чули, як там зчинився шалений регіт. Тоді наші хлопці дали й собі волю, а Васька Калач, по-старому ні на що не звертаючи уваги, продовжував роботу. Отакий отряха. Добре, що всі в цеху горою за нього стоять. Коли що до чого дійдеться, не дадуть в обиду.

— Нічого собі методи боротьби з бюрократами!—зауважив Ротман.—Хіба інших не знайшли? Дороги в завком, до партійного комітету не знаєте?

— Так то воно так, товаришу Ротман. Тільки не завжди й ці вторитетні установи можуть вплинути на таких зубрів, як Файн.

— Ну, годі, годі, папаша. Вибалакався, пора й честь знати,—повернувся до них Васька, перебираючи в руках кілька різнокольорових галстуків.—Кажу, чого прийшов, бо зараз я йду з дому. Мабуть, знову закурити? З цього б і починав: дай, мовляв, Вася, на цигарку тютюну, дай ще твого, а то так чужий набрид. Це ж твоя улюблена формула, а то починаєш там про всяких Файнів згадувати.

— Нащот цигарки ти правду кажеш. Так хочеться курити, аж вуха пухнуть. Хворменная безобразія...

Ротман мовчки витяг з кишені портсигар з легким сухумським тютюном, книжечку паперу й сказав Стоянові:

— Курить, товаришу, щоб дома не журились.

— Да-а, в кого табачок, тому й празничок, — кинув старий і побожно почав струшувати тютюн на аркушик паперу. Він робив це з такою релігійною побожністю, як на селі старі бабусі їдять перший шматок свяченої паски.

Тимчасом Васька Калач вибрав один галстук, ніжно розгладив його долонею й відклав набік, а решту кинув у шухлядку.

— Куди це ти бистришся? — примруживши від цигаркового диму добрі очі, хитрувато, з нотками насмішки запитав Стоян. — Гляди, хлопче, щоб не довелося тебе переводити в будинок для жонатих. Щось воно на те наклювується.

Ротман спостерігав, як уважно ставиться Стоян до поведінки Васьки Калача, і відзначив, що між цими двома різними віком людьми існує якась інтимна дружня єдність.

— Хоч я й називаю вас папашею, але в мої особисті справи прошу не втручатись. Вам відомо, що я маю 23 роки, ношу в кишені комсомольський квиток і нікому не даю звіту про те, в якому будинку краще себе почуваю. Коли вам заздрісно, що ви не можете пристати в долю, то це інша річ. Тільки ви, папаша, вже одержали відставку і тому, як кажуть, нам з вами „тепер не по путі“.

— Про мене, хлопче, мова коротка. Гляди, щоб ти не вскочив у халепу. Знаємо вашого брата. Побігає, побігає, а тоді заплутається, як риба в ятері, і ходить, повісивши носа.

— Не заплутаюсь. Ятір порву.

Старий глибоко, з насолодою зятагся димом, підвівся на ноги й сказав:

— Мабуть, піти відпочити трошечки. А то отак то сюди, то туди, протринькаєш вечір, а вночі прийдеши у цех, на сон клонить. А вас я прошу, товаришу Ротман, впливайте ви на цього артиста. А то він і вам якусь кумедію встроїть.

— Ми з ним в ладах покищо, — сказав Ротман, тягнучи із столу останній номер газети.

Коли двері за Стояном зачинились, Ротман тихо спитав Калача:

— Справді, Вася, куди це ти збираєшся?

Калач загадково всміхнувся, хитнув кучерями й відповів грайливо й неоднозначно:

— Замньом, товаришу Ротман, замньом цю справу. Потім розкажу.

— Чи замньом, то й замньом, — згодився той і, вмостившись біля столу, зашелестів газетним аркушем.

Читаючи тривожні звідомлення про хід соцзмагання між брига-

дами й цехами заводу, Ротман чув, вірніше—відчував, як дбайливо Вася зачісує перед дзеркальцем свої русьві кучері, як він довго шарудить пальцями, поправляючи галстук, а потім ретельно начищає черевики. Очевидно, подорож, в яку збирався він, мала для нього не абияке значення.

— Ротман! Вибачте, що я вас перебиваю, але в мене є одне запитання,— почувся трохи соромливий голос Калача.

Оглянувшись, Ротман вгледів перед собою ставного, одягненого по останній моді хлопця і здивувався такому мистецькому виглядові свого товариша. Вперше він бачив його в цьому темносиньому костюмі, білосніжній сорочці, темнозеленому шовковому галстуці. Лаковані черевики виблискували, як два скельця.

— Ротман, скажіть, чи не порушу я комсомольської етики, коли надіну замість кепі капелюх? Ви знаєте, по секрету скажу вам, колись, надміру захопившись кіноакторами, я купив собі справжній, можна сказати, буржуйський капелюх... І от зараз передо мною заковика—надівати його чи ні.

— Не в капелюсі річ, Вася. Нічого поганого не буде, коли одягнеш. Треба лише, щоб капелюх не був основою твого життя.

— Отак і я думаю. Та якось торік надів на перше травня. перепало мені від хлопців. І досі згадують.

— На це так само треба зважати, Вася. Але ти не п'єш, заробляєш пристойно, активно працюєш у громадських організаціях і нічого антигромадського нема в тому, що ти в високоурочистих випадках одягнеш не кепі, а капелюх. Революція від цього не постраждає. Хоч моє глибоке переконання, що наше чесне радянське кепі більше пасуватиме до твого сьогоденішнього вигляду.

— Ну, тоді хай полежить капелюх,— легко згодився Калач.— Може, колись поїду до кінотехнікума, закінчу його, тоді він не буде викликати здивовання й насмішок.

— Правильно, Вася!

II

З того часу, коли Сидір так несподівано для самого себе лишив Шавкуна самого „над водою проклинати долю“, минуло п'ять день. Доменний цех ще густіше окутався чорнобурим димом, по-старому даючи 1600—1700 тонн чавуну замість 2407 програмних.

— Шістдесят вісім процентів—це ганьба,—говорили Мудрому на пленумі ЦК партії.— Ви, мабуть, не боретесь проти зрівня- л'вки, не зліквідували знеосібки, не запроваджуєте змінно-зу- стрічних. Так же? Говори!

І Мудрий давав пленумові вичерпні відповіді.

— Знову і за сімдесят не перескочили,—нервується Юров- ський і дзвонить голові завкому спілки металістів: що він собі думає з цього приводу.

Голова завкому нічого певного не може запропонувати, він довго і мляво тягне непокірне речення в телефонну трубку і до кожного слова додає своє вічне протяжне: е-е-е.

Директор вішає трубку і кидає кабінет.

— Треба скликати оперативну там, на місці, під печами.

Його широка, знайома всім робітникам спина в світлосній спецвіці вже майорить на мосту.

Під четвертою піччю Ротман зустрів Ступницьку і Свири- денка:

— Я не почуваю комсомолу в боротьбі за чавун. Де він?— стомлено каже Ротман, не зводячи очей з редакторки.

— Не турбуйтеся, Ротман, ви скоро відчуєте комсомол. За- певнюю вас,—відповідає Тая з виглядом людини „собі на умі“.

Свириденко, стверджуючи, хитає головою.

Всі трое хвилинку мовчать, і кожен, мабуть, думає про своє.

Ротмана цікавить: чому друга піч за минулу зміну прийняла тільки тринадцять подавань, хто винен, що з п'ятої сьогодні пішов бракований чавун „сирець“, а на шостій—перманентне зависання печі. Ще думає Ротман, що Ступницька, очевидно, добрий товариш.

А Тая і Свириденко живуть ось уже три дні однією думкою: скоріше б в одній з кімнат червоного кутка цеху запрацювала омріяна, довгождана „американка“, щоб пустити в цех хльосткі гарячі слова.

А Свириденко прикидає в пам'яті, кого виділити вартовим до другої печі.

Нарешті Ротман щось пригадує і зривається з місця:

— Бувайте,—гукає він товаришам.— Мене ж викликано на оперативку.

Свириденко й Ступницька йдуть далі повз огрядні каупери, на деякий час зникають під дахом шостої печі, потім знову їхні постаті прямують у довгому проході цеху.

Вони востаннє обходять печі. Вже вечоріє, незабаром над заводом упаде ніч. Це стане початком комсомольського штурму.

— Чи всі на місцях? Чи кожний усвідомив своє завдання?
Там, у червоному кутку, Васька Калач, навіть не переодягнувшись, просто з роботи, любовно вовтузиться біля „американки“. Він уже нарізав великий стос паперу, приладнав касу з шрифтами і тепер, схилившись на підвіконня, слухає важкі слова каталя Якова.

Коли хлопці триумфально вносили друкарську машину в приміщення червоного кутка, туди на той час нагодився Яків Юрченко. Він прийшов глянути, чи немає йому часом листа від дружини. А тут така оказія.

Яків спочатку не повірив, що така нескладна на перший погляд штука має надзвичайні здібності на чистому папері розставляти рівно, як по шнуру, рядки простих і зрозумілих слів. Принаймні, не такою уявляв він собі друкарню.

Але Васька Калач, до якого звернувся він за розв'язанням свого сумніву, цілком серйозно potwierдив це.

Мовчазний роботящий каталь, після першого свого виступу на зборах напередодні першого серпня, посмілішав. Він помітив, що ним почали цікавитися комсомольці, а вчора сам секретар ішов з ним аж додому, розпитуючи його про село, дружину, про роботу та інші близькі і рідні для Якова справи.

Тому й сьогодні, набравшись сміливості, він запитав Калача:

— А мені можна подивитись, як будуть печатати?

— Хіба цікаво, Якове?

— Мені все на заводі тут цікаве. До всього хочеться придивлятися, усе знати. Одна біда, Вася, що грамотою обижений. Ще прізвище с'як-так нашкрябаю, а далі ні в зуб. По правді кажучи, отут тільки побачив я, які ми темні отам на селах.

Калач аж рота роззявив, слухаючи мову огрядного каталя.

„От тобі й Яків! От тобі й мовчазний... Та він розумний парняга“,— думав Васька. Потім дружньо поклав йому руку на плече і заговорив тепло, по-братньому:

— То не твоя провина, а твоя біда, Яша, що темний. Я сам гімназій не кінчав. Аби твоя охота та правильна настанова, а решта все у наших руках. Наука, техніка, мистецтво,— все, Яша.

Калач спіймав себе на тому, що говорить трохи не так, як хотілось сказати спочатку. Виходить якось сухувато, а серце Васьки чомусь плигає, радіє, мов дитина, а слів відповідних немає.

— Ех, Яша! Знаєш, брат... Шкода, що друкувати почнемо аж о першій годині ночі, а то ти б подивився, які тут діла творитимуться... Штурм, братуха. Наступ справжній.

Яків не добрав, до чого веде Калач. Який штурм? На кого наступ? Це ще більше зацікавило його. Розпитувати ж вважав незручним, а цікавість зростала.

— А мені все'дно де. Чи дома, чи тут. Тільки збігаю підвечеряю, а тоді хоч і до ранку,— сказав він захоплено.— Тільки ти мене в роботу запряжи отут біля машини. Добре?

— Заперечень немає,— усміхаючись, відповів Калач.— Коли я зміг стати самозваним випусковим, то чому тобі не можна вважати себе за мого заступника?

Розмова ця відбулася півгодини тому, а зараз Яків, повернувшись з вечері, вже сміливіше оглядав машину, мацав колесо, ніби хотів пересвідчитись, що воно чавунне, а не з якогось надзвичайного матеріалу. Особливо його дивували шрифти, зокрема літери, що чорно вмощувалися на кінчиках олив'яних паличок.

— На кого ж наступ буде, Вася?— нарешті запитав Яків. Він ще в Ідальні обмізкував це питання, але зараз воно вискочило зовсім для нього несподівано.

— Візьмемо під обстріл усіх, хто зриває виконання плану... Нікому помилювання не буде,— відповів Калач, малюючи якісь візерунки на чистому аркушику паперу.

— Я теж думаю. Чого ото воно так? Я можу робити свою зміну, як проклятий, а другий, наче вовк отой, озирається, ніби в лісі десь, а не серед своїх товаришів... Вредні люди є, і багато, Вася, вредних.

— А ми їх за хвіст та на сонце. Щоб просушувалися. Треба тільки, щоб сами не покривали таких. Чого наші комсомольські вагонетки працюють ударно? Того, що ми „всі за одного— один за всіх“. А от твоя вагонетка, Яша, чомусь дуже часто закурювати любить...

— Так зо мною ж народ працює! Один від одного кращий. Ти їм говориш „взяли“, а вони взяли та крутять нові цигарки. Або ще великі грудки подають, мазурики. А я знаю, що це для печі вредно— тільки вдіяти нічого не в силах.

— Хто це там у тебе такий розумний до великих шматків?

— Всі потроху, найбільше Сидір Наливайко.

— Може, отой високий?

— Атож, високий аж до неба, а... до роботи нерадивий. Наче на пана робить.

Васька Калач вже давно облишив псувати олівцем папір і, даючи запитання Ящі, машинально закурив. Спостерігаючи безформні димові спіралі, що сизими стьожками підіймалися

до стелі, Васька думав про те, як би працювали домни, коли б усі каталі так свідомо ставилися до своїх обов'язків, як оцей, досі ні для кого непомітний мовчазний Яків.

— Знаєш що, Яша,— сказав раптом Калач, кидаючи недокурок у вікно.— Сідай лишень і пиши про Наливайка. Твій допис буде першою кулею, що вдарить по ворогах. Згода? Ось папір, олівець. Крий!

Юрченко ніяково переступив з ноги на ногу. На широке, одверте обличчя зійшла соромлива, майже дитяча посмішка.

— Рада душа в рай, та гріхи не пускають! Не втну.

Васька на хвилину замислився. Для себе він вирішив остаточно: перший допис буде саме про другу піч і про його, Василеву, зміну. Недарма ж він узяв на себе обов'язки випускового. Недарма він сам вартуватиме цілу ніч. А тут ще такого заступника знайшов. „Ні, дорога Танюша,— думкою звернувся він до редакторки,— хоч ти й заперечуєш такий метод роботи, але я все таки напишу допис з підписом „каталь Яків Юрченко“ і буду правий, бо він сам не може написати, не втне, одно слово“.

— Кажі факти, Яша,— вхопивши з столу чистий аркуш паперу і націливши в нього олівцем, гукнув Калач.— Кажі, Яша, штурм починається.

До кімнати зайшли Таня і Свириденко.

— Ну? — спитав Калач, не одриваючись від писання.

— Всі на місцях,— відповів Свириденко, важко сідаючи на лаву.

— З одинадцятій години, мабуть, почнуть надходити звідомлення,— сказала Таня.— Треба посилати по складача.

— Перше звідомлення буде моє, Таня,— скочив на ноги Васька.— Цебто не моє, а наше,— хитнув він головою до Якова. Той почервонів до вух.

Таня привітно зиркнула на каталю.

— Сам написав?

— Ні,— сказав Яків,— я ще не довчився.

— Он як! Тоді от що, товаришу випусковий,— звернулась вона до Калача.— Хоч ти і зловживаєш своїм службовим становищем в редакції „За шихту“ і, як останній апаратник і чинуша, робиш натяки на протекціонізм, проте на перший раз ми будемо милостиві і видрукуємо „твого -вашого“ дописа. Тільки одна умова: підпишіть його вдвох. Ти — як офіціальний вартовий біля другої печі, а Яків — як один з авторів. Добре, хлопці?

— Воля начальства,— роблено покірним голосом відповів Калач.— Скоряймося, друже Якове.

Васька зробив таке смиренне, побожне обличчя, що навіть Яків зареготався на всі груди.

А Таня сіла до столу і з бокової кишені юнгштурмівки витягла вчетверо згорнений аркуш паперу.

— Листок ми почнемо з постанови загальних зборів комсомольських осередків цеху. Товариші члени редколегії, є заперечення?

— Ясно, з постанови. Так би мовити, провідний матеріал,— солідно згодився Свириденко.

— Випусковий приєднується до думки попереднього промовця?— не одриваючись від аркушика, спитала Таня.

— Цілком. Тільки заздалегідь попереджаю редакцію, що наш допис про прогульника і ледаря Наливайка заверстаю на почесному місці.

— Побачимо,— бовкнула Таня, ще дужче заглибившись у читання.

Свириденко звівся на ноги. Він зблід, очі втомлено кліпали.

— Піду під печі, не можу всидіти,— сказав він і вийшов з кімнати.

Незабаром прийшов складач, і Яків мав повну змогу на власні очі спостерігати процес народження живого слова. Коли ж пізніше почали друкувати, він з таким захопленням крутив машину, наче вона перемелювала все старе, якого багато відчував Яків і в собі і в своїх товаришах-каталях з другої печі. Він був свідком першого нічного штурму комсомольського осередку. Мало того, він сам цілком несподівано став не останнім бійцем у цій нічній атаці. Це почуття сповнювало його досі невідчуваною гордістю і відповідальністю.

А кімната редакції-друкарні справді нагадувала метушливий штаб. Починаючи з одинадцятої години й до третьої ночі, вона впустила й випустила не один десяток молодих запальних дозорців.

Свириденко, Таня і Васька Калач ледве встигали вислухувати звідомлення та перечитувати дописи.

Постанова загальних зборів комсомольського колективу доменного цеху виконувалася на повний хід.

Коли десь траплялось непорозуміння, хтось недооцінював дозорця і відмовлявся давати йому потрібні відомості— туди вирушав хтось із штабу керівництва. Найчастіше ця місія припадала Свириденкові. Він не міг допустити, щоб будьхто ставав на перешкоді до запровадження в життя авторитетної постанови комсомолу.

Дозорці взяли під скляний ковпак увесь цех. Озброєні олівцями і молодечим запалом, вони стали на всіх пунктах, де тим чи іншим способом вирішується доля шихти.

Вагарева будка печі № 5.

Напівсонний вагар щойно зважив цебер і дав „відправку“. Дозорець дбайливо занотовує собі вагу шихти, що мусить іти в піч. Вагар скептично, з вибачливою усмішечкою позирає на молодого замурзаного контролера. Мовляв, „чим би дитина не бавилася, аби не плакала“. Та „дитина“ зовсім і не думає плакати. Навпаки, вона виявляє бажання і далі „бавитися“. Вона підійшла до чорної дошки, де чіткими колонками чисел відзначено склад шихти, і починає списувати на папір числа.

Піч дає відбій. Піч не хоче приймати цебра. І тоді „дитина“ вже зовсім непристойно починає себе поводити.

— Давайте зважимо цебер удруге,— твердо пропонує дозорець.

Вагар мляво, з тією ж таки вибачливою усмішкою виконує і це недоречне бажання вередливої „дитини“.

Дозорець уважно стежить за показником ваги, очі його розширюються і впинаються, мов дві швайки, в насмішкуватий погляд вагаря.

— Зараз же відкиньте з цебра дев'ять пудів! Негайно! Чуєте?

— Що?

Але дозорець вже вилетів з будки. Він помчав до редакції штабу і, схилившись на краєчок стола, нервово, нерівними літерами нотує:

„До персональної відповідальності вагаря Струпа

Вагар п'ятої печі, третьої зміни, третьої бригади Струп злочинно неухважно ставиться до своїх обов'язків. Уночі він дав відправку цебра, а коли піч дала відбій, цебро зважили вдруге, виявилось, що послано шихти на дев'ять пудів більше, ніж треба. Вимагаємо притягти до відповідальності вагаря Струпа.

Комсомольський дозорець *Микола Іванченко*“.

Біля печі № 6—аналогічна історія. Але дозорець тут напрочуд спокійний. Мало того, він навіть байдужий. Зайшовши до вагаря, він насамперед запропонував йому закурити і сам, не поспішаючи, закурив.

— Що ж, товаришу Юхименко, працюємо? — спитав і чвиркнув під ноги.

— Помаленьку, хлопче. А тебе ж що сюди загнало?

— Шов мимо та й думаю: дай загляну, як ото воно шихту складають. З інтересу зайшов. А то катаю, катаю вагонетки, а що далі твориться і не доберу.

— Інтересуєшся, значить?

— Інтересуюсь.

— Що ж, дивись. Важитиму подачу.

— Дивлюсь.

Хлопець флегматично дивиться на числа, потім знову відходить набік і знову затагується цигаркою.

Далі двоє у будці обмінюються сторонніми, незначущими словами і реченнями. Дивно трохи вагареві, що хлопець з доброю волею марнує час біля нього, замість піти й виспатися як слід. Але тут же знаходить виправдання юнакові:

„Молодий, вітру багато. Хоче все знати... Хай собі сидить, і мені з ним веселіше“.

Тільки після четвертої подачі хлопець, нарешті, встав і підійшов просто до чорної дошки з розміткою шихти. Досі він ні разу не зиркнув у той бік.

— Інтересуєшся? — знову спитав вагар.

— Інтересуюсь, — відповів хлопець і, пославши руку до кишені, витяг звідти олівець і блокнот. Черкнувши щось у книжечку, хлопець знову поклав її в кишеню і, обернувшись до вагара, далеко не байдуже, навпаки, енергійно і сердито проказав:

— Було б добре, товаришу Юхименко, якби ви трохи більше інтересувалися своїми обов'язками.

Вагар вже зібрався полохнути непроханого гостя, вже й мачючок ворухився в нього за зубами, просячись на волю, але гість, не попрощавшись, зник. Вдруге згадав про нього вагар Юхименко вранці, коли, здаючи зміну, доп'яв у одного хлопця листок „Зашихту“.

Листок ще пахнув фарбою і скипидаром. Але сильніше за будьякий скипидар вдарило в ніс Юхименкові заміткою:

„Чим інтересується Юхименко?“

Чим завгодно, тільки не своїми обов'язками.

Він систематично недоважував по чотири кілограми руди першого сорту „А“ в кожній подачі. Цікаво, хто дав йому право міняти шихту? Невже він не знає, що це відбива-

ється на якості чавуну й роботі печі? Треба притягти до відповідальності Юхименка, як шкідника виробництва.

Комсомольський дозорець *Йосип Артемов*.

— Чому затримуєте подачу?— гарячиться під першою пічкою ще зовсім молоденький дозорець.— Та ви знаєте, та я... та ми... та я ж комсомольський дозорець, а ви затримуєте!

— Та що ти кажеш, любезний! Дозорець, значить? А-га-а-а!

Високий рижобородий вагар дивиться на метушливого хлопчика очима, повними батьківського тепла, і ледве помітно всміхається собі в бороду. Густий бас його гуде, як дзвін, і сам він нагадує дзвіницю.

— Що ви агакаєте? Не дуже, а то пропечатаю!— метушиться ретельний виконавець волі комсомольського колективу.

— Пропечатаєш? Як же ти мене пропечатаєш, любезний, га?

— Дуже просто, в газеті. Чому затримуєте подачу?

Вагар ніжно обома руками бере за плечі шуплявого дозорця і садовить його на лавку. Той хоче пручатися, але переконується, що спроба даремна, і раптом затихає. Тоді рижобородий тихо питає хлопця:

— Ти комсомолец?

— Ну да, а хіба що?

— А я, брат, член партії і вже не перший рік, уяви собі, любезний. Так от давай побалакаємо по душам.

Хлопець відразу зів'яв. Півнячу загонистість як водою змило.

— Думаєш, мені не болить, що подача затрималась на сімнадцять хвилин?— м'яко бубонів високий.— Мартенівського шлаку не було. От що, любезний, а ти на мене гримаєш. А я аж перелякався. Хіба ж можна такий галас зчиняти, коли робиш відповідальну справу? Добре ж оце, що на мене напоровся. Ми люди свої, можна сказати, а попав би до другого з таким підходом, чорта пухлого б дізнався про причину затримки. Треба іноді стримувати свій запал. То ж бо, любезний.

— Що ж мені робити тепер?— наївно, зовсім по-дитячому, запитав спантеличений дозорець.— Затримка ж подачі.

Хлопець дивився прямо в рот високому вагареві.

— А ти все таки напиши в листок про затримку. Обов'язково, любезний, напиши. Треба, щоб уся ваша комса знала, хто винен в цьому. А то ж юринда виходить. Сьогодні мартенівського шлаку не вистачило, вчора така сама історія трапилася з бесемєрівським, а позавчора, хлопче, не було скрапу і його зовсім не подавали аж у чотирьох подачах. Я вже здіймав бучу— не до-

помагає. А коли разом візьмемося — їй-право, любезний, діло буде. А тепер — сип далі. Ніколи довго розбалакувати.

Дозорець кулею вилетів з будки. Він обов'язково напише про те, що йому розказав вагар.

А як він на нього насів спочатку! Думав, що справжнього, „ідейного“ шкідника спіймав на гарячому, аж воно зовсім не те. Добре, коли він не розкаже братві про мій нальот, а, чого доброго, пробалакається — буде наганяй від Свириденка. Тільки ні, дядя він сурйозний. „Любезний дядя“.

Хлопець, заспокоєний і радісний, мчав до штабу.

А там в освітлених вікнах миготіли тіні, чувся безладний гомін молодих голосів, серед яких вихоплювався високий тенор Васьки Калача.

Складач набирав останнє звідомлення з фронту.

Коли вже листок був остаточно зверстаний, а Васька Калач встиг удосталь насмішити дозорців, Таня Ступницька сказала:

— Ну, хлопці, здається, початок непоганий. З цих звідомлень, — вона показала на великий жмут дописів, — можна не один листок скласти. Тепер треба тільки поглиблювати боротьбу, і ми свого досягнемо. А зараз можна йти на відпочинок, у глибокий тил.

— Подождіть, ще не все, — підвівся з кутка Свириденко. — Післязавтра у нас буде цехова виробнича нарада. Нам треба виступити на ній організовано.

— Єдиним фронтом, лобовою атакою! — вихопився Васька Калач.

— Не перебивай! Так от, я пропоную всі матеріали, які збирають дозорці, систематизувати і бахнути ними на нараді. Це перше. Друге — технічний гурток. Пишіть, хлопці, і не чекайте на спеціальне запрошення. Бо самим нутром прориву не зліквідуємо. Зрозуміло? Ну, от і все. А зараз — киш на сідало!

Але дозорці ще довго вовтузилися в редакції, особливо ті, чий звідомлення ввійшли в перший номер листка. Бажання побачити свої слова, видруковані чіткими рядками, перемагало і втому і сон.

Уранці Сидір Наливайко стояв хмарний і, тримаючи в руках листок, насуплено зиркав навколо себе:

„Чи ще хто читає замітку про ледаря Сидора Наливайка?“

Та каталі, очевидно, давно ознайомилися з нею, бо чомусь навіть уваги не звертають на нього.

Раніше хоч віталися, а сьогодні ніби не помітили завжди запізнюючого Сидора. А може Сидорові тільки так здається?

— Що, читаєш — не начитаєшся? — над самим вухом проскрипів Шавкун. — Заробив за усердіє подяку?

— Пропечатали, — ніяково усміхаючись, проказав Сидір, і рука з листком ледве помітно затрусилася.

— Подожди, ще й не такої заспівають, коли мовчатимеш, — торохтів у вухо Шавкун. — Не дивися їм у зуби: вони тебе пропечатали, на совість ударяють, а тим їм пилюги більше у вагонетки. Хай знають, як безпокоїть робочих...

І раптом Сидір здригнувся, випростався і всім велетенським тілом повернувся до Шавкуна.

Той з несподіванки аж відступив на два кроки.

Обличчя парубка пашіло люттю. Очі налилися кров'ю.

— Дядьку! — прохрипів він глухим і чужим голосом. — Геть сперед очей, бо вб'ю, на місці вгепаю, як собаку! На пилюгу тебе самого зітру!

Два міцні кулаки, що нагадували шматки руди, поволі підводились в напрямі до зляканого обличчя Шавкуна. Але той плюнув і в'юнко шмигнув попід естакадою. Сидір постояв хвилину нерухомо, потім так наліг грудьми на вагонетку, аж жили на висках посиніли і випнулися від натуги.

III

ПРИГОДИ КОМБРИГА РОМАНА ЗАРУБНОГО

Другий розділ

З правого боку в комбрига на низькій вороній кобильчині їхав незмінний Пилип і сторожко скеровував своє пухле лице вперед, в темряву, щоб не прогавити будьякого шелесту чи не проморгати таємного огника.

Хоч він і недавно опинився в бригаді, проте довгі переходи, часті й жорстокі сутички з ворогом, безсонні ночі вимуштрували його психіку і з незграбного, вайлуватого селянського парубка зробили виструнченого бійця.

Проте, цього разу ні командирів зір, ні Пилипові вуха не побачили й не почули, що в придорожній балці завовтузились якісь чорні тіні, і ніяк не можна було розглядіти їх у тумані весняної ночі. Лише „Молнія“ жвавіше почала трясти вухами, танцювати передніми ногами, ледве чутно форкати.

— Стий! — тихо скомандував командир Пилипові і натяг повід.

— Хто їде?! Стий!

З густої темряви раптом вихопилось кільканадцятьоро чоловіка піших, і в напруженій тиші тривожно клацнули замки рушниць.

Прямо на командира та Пилипа насувалося з десяток багнетів, і тепер уже ясно було видно силуети людей у довгих шинелях, в низеньких кубанських шапочках.

„Вскочили!“ — вирішив командир і в одну мить з силою рвону на собі ремінь сумки, де переховувались накази полкам, планшетка з картою, накази від штабу армії. Все це м'яко гупнуло в дорожню багнюку. Другим рухом зірвав з плечей маузер і так само відкинув геть.

„Тепер можна спробувати втекти, — подумав він. — Хоч і немає надії на порятунок, зате ж хоч не так легко довідаються про те, що я командир бригади. Просто скажу, що рядовий розвідач“.

Та тікати було нікуди. Кінну розвідку оточили тісним колом багнетів. Силуети стояли в великому напруженні, готові щохвилини розшматувати кулями невеличкий кінний загін, як тільки хтось з нього виявить незадоволення з свого неприємного становища.

Таким чином, Романові стало ясно, що мрія про втечу безпідставна, і доводилося самому першому сказати таке ганебне для всіх слово:

— Проморгали. Тепер тримайсь! Ні слова про мене! — тихо, майже над вухом сказав він Пилипові, а той передав далі.

— Здавайте зброю! — почулося від переднього гуртка, і до загону почали наближатися вороги. Все скоїлось так просто й несподівано, що ніхто навіть не подумав висловити будьяке незадоволення чи здивовання. Швидко загін оточили, роззброїли й повели далі шляхом, що незабаром уткнувся в широку вулицю села Ярок. „Кому, кому, а кущому дістанеться“, — думав Зарубний, але єдине, що хоч трохи заспокоювало його, це те, що під час роззброєння ніхто не звернув увагу на його шкіряний одяг (бо хіба мало рядових бійців ходили тоді в ньому). Так само непоміченою лишилася і сумка в багнюці, і жовта кобура маузера, що за три кроки вгрузла в колю.

В селі їх роз'єднали на кілька груп. Романа повели разом з Пилипом, і з цього факту був дуже задоволений командир. Він був певен, що на допиті Пилип ніколи не скаже про нього жодного слова. Вночі допитувати їх не збиралися. Всі передчу-

вали, що червоні готуються до останнього наступу, по селу літали верхівці, зупиняючись біля деяких воріт, пошепки кидаючи пару слів і знову прямуючи далі. Коли полонених уводили в село, назустріч їм ішов останній загін туди, на фронт, де через дві години в останній атаці повинні зіткнутись одвічні вороги.

Командира та Пилипа, шмагнувши між іншим кілька раз нагаями, кинули в порожню комору на підвір'ї якогось багатого селянина, де звичне око Романове відзначило всі прикмети штабу. В коморі пахло борошном, погано вичиненими кожухами та ще десь у кутку шаруділи пацюки.

— Гляди ж, Пилипе, ні слова про те, що я командир. Звуть мене Петро, а прізвище Марченко. Я рядовий червоноармієць з того села, що й ти. Нас разом мобілізували червоні, і ми нічого не маємо проти повернення на село. Принаймні, нас хоч не зразу розстріляють, а будуть посилати етапами від одного коменданта до другого, подалі в глибокий тил, а звідти легше буде втекти.

— Ех, товаришу командир! Даремно ви мене попереджаєте. Невже ви думали, що я хоч думкою щось проти вас маю?

А потім, у темній коморі, двоє розмовляли між собою, мов рідні брати, що довго не бачились. Один згадував село, вечори на леваді, знайомих дівчат, хлопців, розповідав про своє перше кохання, другий — про шахту, про коногонів, що ніколи не зраджували друзів, що завжди вважалися за найбільших розбишак. Варто тільки комусь зачепити коногона, і тоді вигадується найстрашніша помста за свого товариша.

Спогади були уривчасті, розмова точилася не плавко та й чому б їй бути такою, коли щохвилини могли відчинитись двері й удари прикладів негайно розвіють солодкі мрії і спогади. Але до ранку їх не зачіпали. Цілу ніч вслухався Роман, як далеко за селом гупали гармати, строчили метушливо кулемети, і десь, мабуть, його бригада без командира веде останній наступ на висоти. Краще б його негайно розстріляли там, на шляху, ніж сидіти тепер отут під надійною охороною й бути безсилим якось вплинути на наслідки бою. Цілу ніч не змикав очей Роман і навіть забув про свою долю.

— Пилипе, прорвуться наші, чи ні?

— Як на мене, так прорвуться. Неодмінно!

— Ні, ти помиляєшся, товаришу. Начштабу не даремно втік перед останньою атакою. Не легко доведеться нашим відстоювати позиції. Всі наші огневі пункти, всі оперативні деталі, очевидно, прекрасно їм відомі.

Пилипа це не переконало, і він доводив своє:
— Що ж, що у них плани? Алеж у нас народ — не хлопці, а орли. Особливо твої, луганчани, як один.

Командир нічого не відповів. Він справді уявив собі своїх старих друзів, шахтарів та металістів з заводу Гартмана, що з ними разом пішов бити німців. Далі згадувались численні наскоки на ворога, блискучі перемоги, нечувані рейди в тил, хитрі стратегічні заходи, яких не сподівався ворог. А тепер сам вскочив у пастку, та ще по-дурному й несвоечасно. А втім, з властивим йому оптимізмом командир вирішив, що впадати в безнадійність зарано, що доки він живий, перспектива остаточно не втрачена і, чого доброго, може завтра він знову буде на чолі своєї бригади вести наступ на кадетів.

Надворі вже розвиднялося, сіріло. Це перший помітив Пилип по клаптику неба, що його видно було через прорваний дах. Стрілянина раптом стихла й лише де-не-де поодинокі постріли нагадували про фронт, про недавній бій. Якби вони не тривожили весняну ніч, можна було б подумати, що два парубки не в полоні сидять, а прийшли тількищо з вулиці і перед тим, як вмотитися відпочивати на примісті, дліяться враженнями про дівчат.

Та про полонених, очевидно, не забували. Коли зовсім розвиднилось і ранок, такий свіжий і молодий, прийшов на зміну ночі, їх повели до коменданта. І тут почалося все так, як уявляв собі Роман. Довго й уперто допитували спочатку Пилипа, хто він, відкіля, чому пішов до червоних, що знає про свого товариша, і ще ціла низка сипалась химерних і найнесподіваніших питань, які пантеличили незвичного швидко орієнтуватись у такій обстанові хлопця.

Проте Пилип тримався як справжній герой. Він наївно й по-селянському щиро дивувався й знизував плечима, коли його питали про кількість кулеметів у полку.

— Не знаю, не щитав. Може десять, а може й двісті. Яке мені діло?

Капітан поведився ввічливо, не підвищував голосу, і помітив Роман, що суть зовсім не в числі кулеметів — очевидно, ці дані давно має білогвардійська контррозвідка. Із запитань капітана зрозумів командир, що того цікавить інша річ.

Вранці разом з кінною розвідкою червоних у полон захоплено й командира бригади. Це прекрасно знали всі, і тепер завданням капітана було встановити — хто ж саме з дванадцяти душ полонених є Роман Зарубний, луганський шахтар, що найбільше

завдав шкоди офіцерським частинам під Павлівкою. Багато б дав кожний з білих, щоб мати нагоду впевнитися, що саме він у них в полоні. Але ніхто з них не уявляв собі цього страшного командира таким звичайним, невеличким на зріст молодим хлопцем. Тому велетенського Пилипа капітан мав більше підстав запідозрювати в приналежності до командного складу червоних, аніж непоказного хлопчика. Проте, коли дійшла черга до Романа, контррозвідник віртуозно і вдало знову з'їхав на свою улюблену тему. Він небагато вимагає від полонених, хай тільки вкажуть йому, хто з них командир бригади, і тоді решті нічого не буде. Решта може лишитися служити в білій армії, їх залчать, як кажуть, на „все види довольствія“, а скінчиться війна — батьківщина відзначить їх як чесних героїв, що, потрапивши спочатку на хибний шлях, потім щиро спокутували свої гріхи в лавах непереможної армії генерала Денікіна. Оце й усе. Легко й просто!

Ранішній допит не дав будьяких втішних для капітана наслідків, і полонених знову замкнули в комору. Тепер помітив Роман, що в селі готуються до від'їзду. Ще коли їх вели через двір, вони побачили, що вулицями ходили зв'язківці й довгими жердинами знімали телефонні проводи з дерев.

„Очевидно, наших розбито. Білі збираються наступати далі“, — обурено подумав командир, але тут же зрозумів усю безсилість свого становища і більше не говорив на цю тему з Пилипом.

І справді, Роман не помилився. Коли їх увечері садовали в брчку, щоб везти вглиб тилу, до дальших комендантур, в селі вже не було ніяких ознак перебування тут військової частини. Фронт посунувся далі вперед і вже, мабуть, стоїть на тому пагорку, де колись бригада йшла бадьора і нестримна, маючи на чолі молодого командира й старого чорнобородого начштабу. Тоді Пилип згадував село й співав своє улюблене „Яблучко“, командир глузував з його надмірної ліричності, коні підтюпцем поспішали, щоб пірнути в балці, і для всіх була ясна перспектива — бригада мусить вибити білих з села Ярки, одволікти сили ворога на цю операцію, щоб дати змогу з'єднатися двом великим червоним частинам. Наказ із штабу армії підписаний був Ворошиловим, він промовляв до командирів важкими, але рідними й зрозумілими словами, і вся бригада знала, що інакше не може бути. А тепер — безконечні етапи, настирливі допити, напевне й тортури, нечувані, жорстокі перед тим, як відіслати в „штаб Духоніна“.

І шкода було Романові молодих років своїх, шкода товаришів,

що лишилися там без керівництва і, мабуть, кленуть тепер його за необачність.

Де це такі бачено, щоб командир бригади їздив у розвідку? Йому б стояти десь на горбочку, вдивлятися в цейсівський бінокль, через ординарців видавати накази і зовсім не плутатися в такі небезпечні речі, як розвідка.

„Особливо, мабуть, критиме мене й жалкуватиме старий Петро Семенович, з яким, ще наче так недавно, переховували в шафі першу більшовицьку зброю. Але хай не турбуються товариші. Я не такий уже, щоб так по-дурному вмерти, я ще не раз спробую повернути відібрані права до своїх рук. Я втечу. Це так вірно, як те, що я Роман Зарубний, а не Петро Марченко“.

Коли дивився на Пилипа, то бачив безнадійний вираз глибоких сірих очей цього м'якосердого музикального парубка, і не знав командир, за чим більше журиться його друг: за своїм життям, що залежить тепер від бажання якогось напів'яного контррозвідника, чи за чудодійною гармошкою, покинутою десь у нашвидку виритих окопах там, у балці.

В кожному селі повторювалась та сама тривіальна історія. Їх потроху били, довго допитували і ще довше тримали замкненими напівголодних, у становищі, що не провішало нічого приємного. На одному з етапів п'яний козацький офіцер, очевидно, мав поганий настрій і, коли до нього на допит привели Романа й Пилипа, він дав лише одне запитання:

— Хто з вас командир бригади?

Коли ж обое похитали головами, мовляв, „знати не знаємо такого“, резолюція офіцера була коротка, категорична:

— Шльопнуть!

Їх негайно повели на вигін, там, де самотній стояв вітряк з відбитим крилом, довго хазяйновито роздягали й коли вже збиралися ставити під млин, від села скавав вершник і ретельно вимахував шапкою. Скоїлась несподівана річ. Із штабу білогвардійського корпусу прийшла телеграма, щоб усіх взятих у полон в нічній розвідці тринадцятого травня біля села Ярки доставити в особий відділ штабу корпусу. Про це полонені довідалися тільки другого дня, а там біля млина вони просто здивовані були такою різкою несподіванкою. Тільки Роман відчув у цьому для себе небезпеку.

Справді, чому це раптом в умовах фронтової війни, де життя нічого не варте, ними зацікавився особий відділ корпусу? Значить, там є певні відомості, що серед полонених перебуває і він, командир бригади, а може вранці, наступаючи на черво-

них, білі розшукали в болоті ще і його командирську сумку, маузер, і тепер йому каюк?

І він не помилився. Справді, через два дні їзди в глибокий тил вони прибули у велику козацьку станицю, що нагадувала наше українське повітове місто. В центрі станиці, у будинку колишньої гімназії, містився штаб корпусу, а побіч нього сусідній будинок зайняв особий відділ. По станиці розгулювало багато козацьких офіцерів, вони виблискували різними військовими пишнотами, бундючно вигинались на своїх м'яких сідлах і з презирством оглядали цивільну публіку, що рясно вкрила тротуари центральної вулиці. Просто з тачанки Романа і Пилипа повели в особий відділ, а потім несподівано Пилипа відвели кудись на вищий поверх, а Романа запросили до слідчого.

Його ввели в велику порожню кімнату. Мабуть, тут колись був звичайний клас, чепурні гімназисти ретельно вивчали Вергілія й Горация, алгебру, історію Іловайського, щоб потім наплювати на цього самого Горация і, ставши „вольноп'юрами“, збільшувати кількість мішенів для червоногвардійських куль. Вступивши до кабінету, Роман чомусь згадав, яка іронія спіткала колишніх веселих мешканців цієї кімнати. В одній станиці він із своїм полком захопив у полон цілу дивізію білих. Всі дивувалися з такого сміливого нападу Романової бригади, та коли почали придивлятися, хто полонені, то побачили, що сімдесят п'ять процентів з них не вміє як слід заряджати рушницю, шинелі їх пообвисали, немов одягнені на жердини, очі по-дитячому здивовані й перелякані.

— А, голубчики, що ж ви нарobili? Як же ви попали на війну? Бідні, бідні. Вам би з мамашею чайок пити та вихвалитися, як ви дістали п'ятьорку за латинь, а ви воювати? Не харашо!

Шахтарям весело було спостерігати, як герої цього христоролюбивого воїнства, ці діти, спіймані на шкоді, похапцем кидали на кучу рушниці, зривали з себе погони, переплетені шнурком, зрізали кокарди з кашкетів і запевняли кожного червоноармійця з Романової бригади, що вони зовсім не винні, що вони мобілізовані і, коли їх відпустять додому, вони довіку не візьмуться за рушницю.

Думки Романа перебив телефонний дзвінок. Молодий прапорщик, що сидів у самому кутку великої кімнати, підбів до телефона, і Роман лише чув чітку військову відповідь:

— Слухаю! Так точно! Привели! Слухаю!

Тепер тільки зрозумів Роман, що мова про нього і що за тим

великим столом, де телефон, сидітиме високий „чин“, який буде його допитувати, від якого залежатиме його доля. Чомусь Роман уявив собі старого генерала, що от-от увійде до кабінету й почне давати йому шаблонні запитання. Та на цей раз він помилився.

Бокові двері відчинилися, і високий стрункий полковник по-військовому чітко підійшов до столу. Ту ж мить до нього з рапортом підскочив молодий прапорщик, граціозно стукнув за каблуками, тонко дзенькнули шпори, а полковник, козирнувши, коротко кинув:

— Потім.

Прапорщик сів на своє місце, зануривши обличчя в папери. Полковник, одним оком зиркнувши на Романа, сказав сухо:

— Вийдіть усі, крім арештованого.

Сторожа негайно виконала його наказ, а прапорщик, звівшись на ноги, знову дзенькнув шпорами:

— Дозволите?

— Прошу!

І цей так само залишив кабінет. Тоді полковник рвучко повернувся прямо до Романа й сказав:

— Ну, здоров, Романе Сергійовичу. Не пізнаєш?

Очевидно, полковник розраховував на раптовий ефект, щоб зразу збити з пантелику приборканого командира. І Роман дійсно ледве втримався, щоб не виляються щиро, від усїєї душі, по-шахтарському. Перед ним стояв його колишній начальник штабу. Та сама військова виправка, ті самі чорні, трохи насмішкуваті очі, тільки немає густої чорної бороди та замість забрудненого шкіряного одягу—новенький мундир, ретельно зачісане волосся, чисто виголене обличчя та золото погонів. Було б наївністю одмовлятися, грати стару роль, обертатися на Петра Марченка.

— Здрастуйте!—ледве чутно промовив Роман, стримуючи себе від будьякого необдуманого кроку.

Полковник сів за стіл і, очевидно, за старим звичаєм слідчого, витяг золотий портсигар, сірники, поклав все це на стіл, зробив чемний жест рукою:

— Прошу, сідай, командире. Ми ж з тобою друзі були. Ха-ха! Не один пуд солі, як то кажуть, з'їли разом.

І всміхається самими очима, де і злоба, і ненависть, і спогади чогось минулого, страшного, як кошмар.

Роман підійшов до столу і, не сідаючи, простяг руку до портсигара:

— Закурить дозволите?

— О, прошу, прошу!

Сиділи кілька хвилин мовчки. У Романа в серці клекотіла буря. Як він міг довіряти цьому вовкові різні військові таємниці, як він міг три місяці їздити з ним на одній тачанці, спати в одній кімнаті, розробляти плани військових операцій? Правда, його послав штаб армії, але куди ж він сам дивився? Проте, пізно було вдаватися в спогади, бо реальність така жахлива стала перед ним і заступила собою минуле. Одмовлятися тут було б смішно, значить, треба чекати, що скаже він.

А полковник і собі запалив цигарку, ще раз пильно подивився на зігнутого і зблідлого колишнього свого начальника і сказав тихим, лагідним голосом:

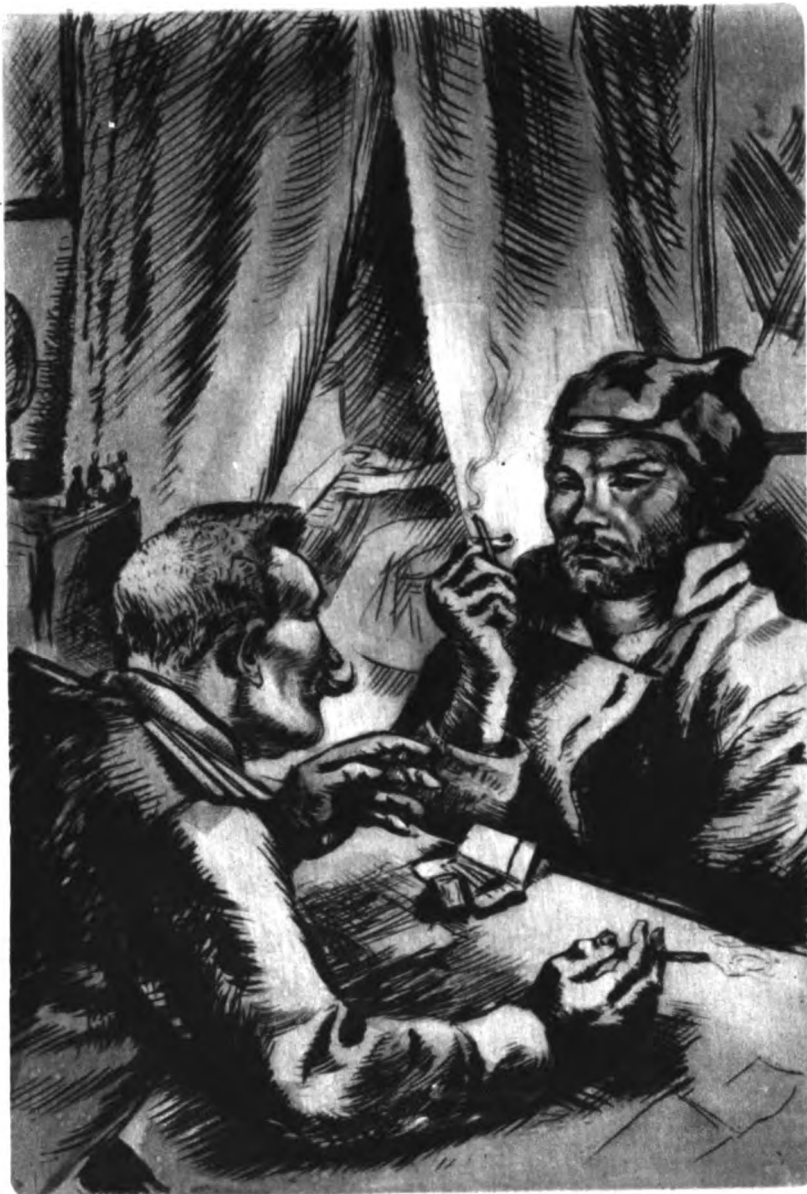
— Що ж, товаришу Романе. Бачиш, зву товаришем, згадав бригаду. Ситуація змінилась. У людей так багато життєвих шляхів і не всі йдуть лише по одному. Дехто вважає за краще звертати з одного на другий, знаєш, як співав твій Пилип колись у полку про чумака, що „йому шляху не питать, прямо степом мандрувать, долю добувать“. Я знаю, ти ладен тепер кинутись на мене, розірвати на шматки, топтатись по мені, і це з твого погляду було б найкращим виходом із становища. Але ти прекрасно знаєш, що твоя бригада далеко звідси відступає від наших частин, що одного мого знаку досить, щоб тебе негайно розстріляли. Але я не ворог тобі. З усього хам'я, з яким мені довелося зустрічатись по ваших штабах, ти єдиний, мабуть, справді талановитий командир. Я зараз підходжу як військовий спеціаліст. Коли б ти опинився в іншому військовому оточенні, тебе б чекали дивізії й корпуси.

— Куди це ви гнете?— не стримав себе Роман. Він важко натиснув грудьми на стіл і наблизив своє виснажене обличчя до полковникового. — І нащо вся ця філософія? Здається, справа ясна, як два по два чотири. Я — командир червоної бригади, ви — полковник білогвардійської армії. Цього цілком досить, щоб мене негайно розстріляли.

Полковник, не перебиваючи, вислухав гарячкові слова Романа і заговорив ще лагідніше й тихше:

— Слухай, Зарубний. Ти розумна людина, хоч культури у тебе кіт наплакав. Мені шкода тебе давати в руки інгушам, які вміють перед розстрілом тричі заставити людину вмерти. Мені, просто кажучи, шкода тебе, як майбутнього військового генія. Я не перебільшую. Зараз в мені заговорила щирість, і ти мусиш мені вірити.

Полковник схопився на ноги.

Він, очевидно, сам захопився грою, входив у роль, і чимдалі його слова ставали театральнішими, виразнішими, переконливішими.

— Ти лишишся в нас. Ми дамо тобі невеличку частину, офіцерський ранг — і перед тобою широкий шлях. Подумай краще. Ти знаєш, що ваші частини відходять, що більшовицьку Росію з усіх кінців оточило наше переможне біле військо, і мені шкода твоїх химерних ідей про диктатуру пролетаріату. Наївність це, Романе! І невже ти цього й досі не усвідомив? А у нас ти справді будеш героєм. Ми тобі створимо прекрасні умови, кінчиться війна, ти поїдеш в академію генерального штабу і не раз добрим словом згадуватимеш сьогоднішній день.

Романове лице закам'яніло. Він сидів блідий і думав, як було б краще — чи негайно вмерти, чи пристати на пропозицію полковника, щоб потім при першій нагоді втекти до своїх.

І пригадалися чийсь слова: „добре вмерти за революцію, але ще краще жити для неї“.

— Що ж ти думаєш, Романе? Я розумію твоє становище. Проте, ми люди військові. Ми мусимо вирішати швидко. Думай. Або — або...

І тоді з сусідньої кімнати полились чарівні звуки. Полковник, мабуть, навмисне залишив двері прочиненими, і звуки екзотичної мелодії наповнили кабінет.

Добре знав полковник, чим уразити шахтаря. Коли Пилипова примітивна гармошка чарувала командира в найтяжчі хвилини його життя, то зворушливий мотив буржуазного романсу, що виходить легкий, як повітряне мереживо, спід тонких пальців полковникової дружини, і поготів мусить настроїти молодого хлопця на сентиментальний лад.

Та не так легко було обкрутити Зарубного. Роман прекрасно розумів цей засіб. Отже вирішення склав собі незалежно від музики.

— Я лишаюсь у вас, тільки прошу — не посылайте зразу на фронт. Я хочу пожити біля вас, придивитись, попрацювати під вашим безпосереднім доглядом, а там далі видно буде. Ви ж розумієте, яка це для мене тяжка справа.

А з сусідньої кімнати лилися, перепліталися, шуміли, як хвилі морські, дзюрчали, як гірський потік, заворожливі звуки і клали на серце командира і тугу, і злобу на все, що скоїлося.

— Чарівна музика, правда, Романе? То грає моя дружина, я тебе познайомлю з нею. А тимчасом доручи мені свою долю.

Поперше — я вдвое старший за тебе, а подруге — лиха не зичу. Від того, що ми розстріляли б тебе негайно, боротьба з вами не припинилася б... „Справа не в особах“ — як кажете ви, марксистки.

Рука полковника машинально потиснула гудзик десь під столом, і бравий прапорщик з'явився біля столу.

— Негайно залічіть цього чоловіка до складу комендантської роти, видайте все належне і ввечері доложіть мені про виконання.

— Слухаю!

Брязкіт шпор, чіткі кроки і знову тиша.

— Отже, ти вільний, Романе, а ввечері я чекаю до себе. Нам так багато є чого згадати, правда? О восьмій годині. Квартира моя — ось, — і він указав в той бік, звідки лилася музика. — Я скажу, тебе пропустять.

„Гадюка! Краще розстрілай на місці!“ — хотілося крикнути Романові просто в лице „висококультурному“ катові, але стримався комбриг і тільки щелепи стиснув, так міцно аж на висках набрякли тугі сині жили.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

I

Ця виробнича нарада нічим особливим не різнилася від попередніх. Хіба, може, тим, що на ній була нова людина — заступник начальника доменного цеху — товариш Ротман, та ще комсомольців насунуло повний зал.

Інженери, техніки, майстри, десятники і просто старі робітники сьогодні з надмірною увагою прислухаються до молодого клекоту комсомольського. Після позавчорашнього нічного рейду від них можна всього сподіватися. Недарма ж ото вони прибули на нараду організовано і з такими натхненними обличчями.

За столом сидів Ротман і теж відзначив собі, що комсомольці, очевидно, готують якусь „пілюлю“. При самій думці про це олівець жвавіше застрибав по паперу, лишаючи химерний слід з чисел, знаків, формул.

— Досі немає Файна, а то почати б можна, — згортаючи спи-

саний папірець, звертається Ротман до свого сусіди, інженера Карла Крігера.

Той, не поспішаючи, витягає з рота люльку, нахиляє до Ротмана голову і каже німецькою мовою:

— Я говорив йому про нараду, але його таки досі немає, колеги Файна.

— Він примушує багатьох людей чекати на себе. Це недобре, Карл Маркович. Як ви гадаєте?

— О, звичайно, то є недобре,— погоджується Крігер і знову спокійно вкладає чубук поміж жовті зуби.

Перед самим обличчям Ротмана на стіл падає туго скручений папірець. Молодий інженер розгортає його і переконується, що записка надіслана саме йому.

Хемічним олівцем розгонисто чиясь рука писала:

Товаришу Ротман!

Рапортуємо: комсомолія прибула на нараду струнками лавами. Настрій войовничий. Поки він не прохолонув, пропонуємо починати. Бегемота, мабуть, не дочекаємося. У нього взагалі немає звички часто з'являтися на засідання.

*Свириденко, Ступницька, Гаррі Піль
(він же Васька Калач), Петро Єрмолов.*

Ротман розшукав поглядом групу нетерплячих авторів записки і привітно усміхнувся їм на знак цілковитої солідарності з їхньою пропозицією.

А ще через хвилину він підводиться зза столу і оголошує початок виробничої наради. Проти цього ніхто не заперечує, а комсомольський кугок втихомирюється. Незабаром почнеться справжня робота.

Крігер заходився вичищати люльку, щоб знову наповнити її пахучим кепстеном.

— Завдання сьогоднішньої наради,— говорить Ротман,— виявити всі неполадки в роботі доми і накреслити ряд практичних заходів до збільшення випуску чавуну. Основне, що повинно цікавити нас,—це питання шихти. Ми злочинно ставимось до неї, а від неї залежить і якість чавуну, і продуктивність роботи доми. Найбільший наш ворог—це часті перешихтовки. Я підрахував, товариші, і виявив нечувані речі. За одну декаду липня ми мали сто сімнадцять перешихтовок. Це жах! За кордоном шихту міняють раз або двічі на місяць, а в нас за одну декаду

сто сімнадцять перешихтовок! Як так буде й далі,— ми ніколи не вийдемо з проривів. Хто відповідає за це? Від кого залежить успіх боротьби за постійність шихти? Начальника цеху, на жаль, тут немає, і ми просимо товариша Крігера дати нам пояснення з цього приводу,— обернувся Ротман до свого сусіди.

Той поважно хитнув головою:

— Так, я дам пояснення.

Ротман провадив далі перелік помічених ним хиб у роботі цеху, і з кожним новим фактом голос його ставав нервовішим, жести короткими, рвучкими.

Він захоплювався, цей молодий інженер. В його ясній голові не вкладалася та сила хиб, що мирно співіснувала в цеху разом з фактами героїзму і ентузіазму. Хиби тиснули на черепну коробку, розпирали її і, окутані гарячими словами Ротмана, цвяхкали присутніх по вухах. Може, через те й червоніли вуха у Крігера, а може, з надмірного вживання кепстена. Не це зараз цікавило присутніх. Цікавило всіх те, яким чином заступник начальника цеху, цими днями лише призначений на посаду, говорить про роботу печей так, наче працює біля них щонайменше три роки?

І ще цікавило присутніх, яку саме відповідь дасть Крігер на закид Ротмана про перешихтовку. Ні для кого ж не таємниця, що шихту складають лише Крігер та Файн. Отут і важливо, що саме говоритиме отой мовчазний німець.

Але Ротман сказав уже все, що хотів сказати. Він, стоячи, обводить очима присутніх.

— Хто ще хоче висловитися з приводу зачеплених питань?

На комсомольців він навіть не дивиться. Ротман певний, що тих довго запрошувати не доведеться. От коли б загомоніли старі майстри, десятники, робітники! До цих людей, до низових командирів металевого фронту, молодий інженер ставиться з особливою повагою.

Але „залізний фонд“ цеху ще не розкачався. Мабуть, свідомо стримується, передчуваючи атаку з іншого боку.

Недарма ж ото в комсомольському кутку таке пожвавлення.

Тоді й Ротман спиняє погляд на Свириденкові: „починай, чи що“.

Той похапливо щось говорить Калачеві, штовхає під бік Єрмолова і підносить догори руку.

„Почали“,—рішає Ротман і рівним, удавано байдужим голосом сповіщає:

— Слово має товариш Свириденко.

— Товариші, я хочу навести тільки один факт, що трапився вчора у ваговій будці четвертої печі,—почав секретар осередку, розгортаючи аркушик паперу.

Очі всі спинилися на аркушику.

— Виходь до столу!—гукає Храпченко з передньої лави. Щоб бачити Свириденка, йому треба повертатися всім тулубом, а це з біса незручно.

— Можна,—легко згоджується промовець і повільно сходить на підмостики.

— Ну от,—каже він, спершись однією рукою на стіл.—Тут товариш Ротман говорив про часті перешихтовки. Дозвольте навести приклад. Вчора, приміром, о третій годині вдень на дощі у ваговій будці висла така таблиця шихти...

— На якій печі?—обзивається з третього ряду Стоян. На виробничі наради він не любить ходити, але сьогодні його приволік сюди Васька Калач.

— На четвертій, Васильовичу. А тепер я читаю таблицю. Слухайте:

Домна № 4

Кокс	6200 кг
Антрацит	300 "
Руди 1 сорту „А“	2400 "
Руди 2 сорту „Б“	1400 "
Руди 2 сорту	1500 "
Руди 3 сорту „А“	2750 "
Руди 3 сорту „Б“	850 "
Руди 4 сорту	850 "
Марганцевої руди	400 "
Зварочного шлаку	200 "
Вапняку (білокричанського)	2800 "
Мартенівського шлаку	— "
Скрапу зворотного	100 "
Скрапу із складу	700 "
Бракованого чавуну	50 "

Присутні терпляче й нашорошено слухали склад шихти.

Свириденко, вичитавши таблицю, згорнув аркушик і всією постаттю обернувся до столу.

— Оце така таблиця була на дощі вчора о третій годині вдень. Правда ж, товаришу Крігер?

— Так, я знаю, я сам складав цю таблицю, але в чім річ, я нічого не розумію, товаришу Ротман?—тихо заговорив Крігер, здивовано звівши догори кошлаті білі брови.

— Слухайте далі,—заспокоїв його заступник начальника цеху. Тепер Свириденко звертався до всіх присутніх.

— Даремно хвилюється товариш Крігер. Він склав шихту і ми певні, що склав її як слід. Не в тому суть питання,—поволі кидав слова Свириденко.

— А в чому ж, нарешті?—вихопився непосидячий Храпченко.— Говори вже, не тягни.

— А в тому, що того ж таки дня, себто вчора, тільки о дев'ятій годині вечора, під тою самою піччю, на тій самій дощі вже красувалася інша таблиця. Я не буду зачитувати її щлої, але скажу, що в другому варіанті зварочного шлаку збільшено на п'ятдесят кілограмів, а руди першого й другого сорту зменшено кожної на сімдесят п'ять кілограмів. Нам невідомо, що змусило Файна робити перешихтовку, але нам зовсім не байдуже, коли такі факти повторюватимуться надалі. Я міг би навести ще кілька випадків перешихтовки, та хай про це скажуть вагарі. А ми, комсомольці, вимагаємо встановити сувору персональну відповідальність за кожну перешихтовку і про-симо записати це до пропозицій, товаришу Ротман.

Свириденко пішов до свого гурту.

— Я хочу дати довідку,— сказав Крігер.— Колега Файн...

— Краще потім, добре?— ввічливо стримав його Ротман.

— Гарзд.

Слова попросив Стоян. Для багатьох це була несподіванка.

Ступницька і Васька Калач переморгнулися: вони бачили, що їх товаришування з старим майстром вже починає давати реальні наслідки.

— Я на шихті мало знаюся,— каже Стоян,— моє діло біля печі. Ну, тільки ж хворменна безобразія, коли часто міняють шихту. Іть домна— вона ж як жива людина. Унутреності у неї дуже чувствительні. Одно слово, хемія. Чогось не додаси або передаси, а воно вже, дивись, і чавун поганій іде. А як на мене, так треба, щоб не засмикувати печей. А то сьогодні одна шихта, завтра друга, післязавтрього третя. Хворменна безобразія! Свириденко правильно сказав, я його підтримую. Треба відповідальність сувору завести, а то від поганого харчу у домни жолудок заболить. А тоді лікуй, а чавуну бог дасть. Отака моя думка, товариші.

Після промови Стояна комсомольці вирішили далі не чекати. Правда, непосидячий Васька Калач хотів був розпочати атаку зразу ж по виступі Свириденка, але піднята рука Стояна стримала його запал.

Тепер Свириденко дав розпорядження, моргнувши Тані:

— Починайте!

Та передала далі сигнал секретаря, додавши від себе:
— Тільки строго додержувати виробленого порядку. Не ви-
хоплюватися, доки не дійде черга.

Перший підвівся

Петро Єрмолов :

— Ми пропонуємо записати в протокол такі пропозиції,—
сказав він.—Перше: щоб газувальник не закрівав печі ви-
сокою температурою, бо тоді закріваються шлаки і не йдуть
з печі, а значить — не йде й чавун. Таких випадків під кож-
ною домною можна знайти безліч. Друге: своєчасно давати
температуру, а то піч холоне і виходить бракований ча-
вун — сирець, і, нарешті, третє — дуги пропонуємо одним
апаратом не більше як дві години. Коли дуги більше,
апарат простигає і не дає потрібної температури. Прошу
записати ці наші пропозиції...

— Ніхто не має заперечень? — спитав радісний Ротман.— Не
чути. Запишемо!

Васька Калач :

— Мої пропозиції з другої опери. Від комсомольців-
каталів пропоную вжити таких заходів щодо поліпшення
шихти. У нас щодня з колошників вилітає в повітря доро-
гоцінний рудяний пил. Це злочинне марнотратство. Про-
понуємо поливати руду в скипах і у вагонетках. Таким
чином зменшиться винос руди, а значить — збільшиться
кількість чавуну. Крім того, вимагаємо притягати до су-
ворої відповідальності тих каталів, що посилають у піч
великі грудки руди, вапняку та коксу або, навпаки, засмі-
чують шихту. З свого боку, ми, комсомольці, будемо бор-
тись за це до переможного кінця, аж доки слово „прорив“
зникне з нашого вжитку.

Мовчазний велетень - каталь Яків Юрченко :

— Я про аристократію скажу. Чому на прийом змінно-з-
стрічних майже ніколи не приходять горнові, формівники,
чавунники, чим вони кращі за каталів? Ну, тільки каталі
завжди приходять, а ті аристократію з себе строять.
Треба, щоб надалі вся зміна була... А також я пропоную
взяти як слід у роботу тих вагарів, що не додержують
встановленої шихти.

Формівник Йосип Артемів:

— Треба боротися за товариську взаємодопомогу в цеху. Чому газувальники й водопровідники завжди допомагають формівникам, коли у тих запарка, а поміж рештою робітників нікаторої солідарності? Ставляться до роботи так, наче роблять на хазяїна. Ми комсомольці, поставимо ці питання на профорганізації своїм порядком, але треба й тут про це говорити. А друге, що я хотів сказати—це про випуск шлаку. Чому іноді несвоєчасно випускають шлак? Хіба не знають, що коли його довго не випускати, він ложиться на вдувала?

Каталь Микола Іванченко:

— Я хоча й не працюю безпосередньо біля печі, але в журналі „Робітник металург“ вичитав, що для печі потрібен рівномірний тиск дуття. Треба, щоб температура хиталася в межах 30—40 градусів. Коли ж під час нічного комсомольського рейду перевірів роботу газувальника на шостій печі, то там коливання температури доходить до 100—150 градусів. Куди ж годиться така робота?

І далі один по одному, наче по команді, вносила пропозиції комсомольська фракція.

Ротман ледве встигав занотовувати їх.

„Молодця! Тиснуть по-більшовицькому,— думав він, слухаючи обмірковані ділові пропозиції молоді.— З ними можна боротися за шихту“.

А підвівши голову, піймав серйозний погляд Свириденка і злегка похитав головою:

— Ну й ну!

— Нічого, слухай,— самими губами відповів секретар комсомольського колективу.

А слухав комсомольців не тільки Ротман. Слухав їх нерухомий, мов закам'янілий, Крігер, слухав екзальтований Храпченко, поважний Стоян, слухав десятник Бурчак, як завжди, маючи щось „собі на умі“, слухали старі виробничники і молоді студенти-практиканти.

Всі відчували, що після комсомольських виступів уже ніяк не можна буде відмовчатися на нараді, доведеться говорити, щоб не піти звідси остаточно розбитими.

Мабуть, те саме відчував і Крігер, бо, діставши від Ротмана слово, хвилину поправляв на собі костюм, провів долонею по опуклому лобу, урочисто витяг з рота люльку. Це означало, що своєму виступові інженер надає не абиякого значення.

— Товариші! Я дуже радий, що молодь виявила сьогодні таку активність. Це надає мені бадьорості. Я завжди почував себе самотнім у своїй роботі. Тепер я бачу, що помилявся. Ви тут говорите про перешихтовку. Елементарна чемність не дозволяє мені говорити тут про ставлення до складання шихти начальника цеху — мого колеги Файна. Його, на жаль, немає тут, але я мушу сказати: у мене з ним не завжди однакові способи складати шихту. Часто трапляються розходження, а звідси й перешихтовки. Але я мушу заявити: якість шихти в великій мірі залежить від того матеріалу, який ми одержуємо з Кривого Рога, з Рутченківських коксових заводів, з кар'єрів Оленівки та Білої Криниці. Вони нам систематично надсилають недоброякісну сировину, часто зовсім не виконують наших рознарядок. Тому, коли брати питання у всій складності, то треба виносити боротьбу за шихту далеко поза межі нашого цеху. Взяти хоча б інші цехи нашого заводу, зв'язані з роботою доми. Мартенівський і бесемерівський дають засмічений шлак, копровий несвоєчасно надсилає скрап, транспортний систематично затримує ковші. А все це тяжко відбивається на продуктивності роботи доми. Щождо мене, то я люблю виробництво над усе і завжди старатимусь підтримати й реалізувати всі ділові пропозиції, які ви даєте на нарадах. А особливо мене втішає той факт, що боротися за шихту почав комсомол. Я хочу вірити у вашу перемогу, мої молоді друзі! У вас огонь, запал, напористість, у нас, інженерів, — знання. Разом ми досягнемо великих успіхів.

З комсомольського кутка пролунало кілька дружніх оплесків. Поблискуючи окулярами, задоволено посміхався Ротман. Значливо перезирнулися старі робітники.

Багатьом з цих промова Крігера видалася нещирою. Як же, справді, можна отак вихвалити комсомольців? З якого дива? А таємниця шихти? Чому про це він не прохопився жодним словом? Ні, мабуть, тут щось не тее.

„Алеж, говорячи, навіть хвилювався, — думає Храпченко, — мабуть, таки справді дійшло. Подивимось, як на ділі покаже себе“.

Ротман формулював пропозиції. В залі стояла тиша. Шкварчав кепстен у старій обкуреній люльці Крігера, ясно й одверто

дивилися його блакитні очі у натовп. Коли він поглядом натикався на комсомольські напружені обличчя, зморшки під очима збільшувалися: Крігер непомітно усміхався.

І не всім було ясно, що ховає він за тією посмішкою: своє задоволення чи презирство і до своєї недавньої промови і до тих, хто її слухав.

Тільки Ротман, згадавши свою вчорашню розмову з Крігером, яка відбулася сам-на-сам під кауперами, вирішив, що з ним легко буде налагодити щільний контакт.

Отже, директиву Юровського він, Ротман, успішно виконує.

Це надавало молодому інженерові ще більшої певності й віри в свої сили.

До комсомольських пропозицій, зачитаних ним, посипалося безліч додатків від старих виробничників. „Залізний фонд“, нарешті, по-справжньому розкачався. Ротман ніколи не сподівався, що перша нарада під його головуванням буде така продуктивна. Та він розумів, що цей успіх у великій мірі треба завдячувати комсомольцям, які так організовано виступали сьогодні.

Закриваючи нараду, він довше ніж слід спинив свій погляд на червоній хустині редакторки і влячно підморгнув Свириденкові.

— Таню, комсомольці сьогодні виявили себе прекрасними організаторами. Виступали, мов справжні доменні вовки.

— Дайте їм опанувати техніку, вони ще не такої заспівають. Це ж хлопці!.. Огонь хлопці!

Ротман і Таня йшли вдвох вузькою алеєю, що вела до редакції „Тривоги“.

— Але до огню треба тверезого розуму, і я певен, що той розум їхній,— це ви, Таню.

— Ні, вибачте: а Свириденко, а Калач, а Єрмолов, а... та що там говорити! Колектив, одне слово, товаришу Ротман. Всі в одну точку б'ємо, а ви, я бачу, хочете сказати мені комплімент.

Ротман вирішив бути одвертим. Справді, не до лиця йому закидати „на здогад буряків“.

— Дешевими компліментами, Таню, вас, звичайно, не зворушиш. Але мені вже давно хотілося сказати вам щось хороше, тепле, людяне. Ви мені подобаетесь, Таню. Мені стає радісно і весняно, коли десь на нараді або засіданні я бачу вас. Тоді сили зростають вдсятеро і здається все таким ясним і досяжним. Нарешті ж, маємо ми, Таню, право на особисте життя, чи ні?

Ротман помітно хвилювався. Він удесьте вже то засував руки в кишені, то знову, мов опікшись, витягав їх звідти.

— А хто вам сказав, що не маємо, товаришу Ротман? Звичайно, маємо повнісіньке право, алеж шихта — розумієте? — шихта, Ротман. Коли б нам тільки вийти переможцями з цієї боротьби...

— Одне одному не заважає, навпаки — сприяє, — виправдувався Ротман, хоча винним себе не почував.

— Взагалі сприяє, це правильно, але в даному конкретному випадку заважатиме. Ви подивіться на нашу комсомольську братву: молоді, здорові, орли-хлопці, і, замість швендяти вечорами по парку, вони йдуть у нічні рейди, не досипають ночей, відвідують безліч різних засідань, зборів, зльотів, нарешті, жадібно читають, вчать. Уявіть собі, що б вони сказали, коли б, приміром, інженер, на якого вони покладають найкращі свої надії, і редакторка газети раптом розвели слиняву лірику з різними там побаченнями, листуванням, зітханням та іншими накладними видатками законного людського почуття. Вони б, запевняю вас, не схвалили отих накладних видатків. Авторитет ваш і мій, такий потрібний для боротьби, трохи похитнувся б. А на думку таких хлопців, як комсомольці-доменці, зважати треба. Знаєте, класовий контроль навіть над так званими особистими справами — річ цілком законна. Проте, ви, здається, не збираєтесь признаватися мені в коханні. Правда ж ні, товаришу Ротман?

Інженер був збитий з позиції. Звичайно, він міг би ще сперечатися з редакторкою, міг би переконати її, що успішне поєднання особистого з громадським збільшує продуктивність роботи. Та чи доречно справді розводити зараз дискусію на цю тему, коли вона, очевидно, поспішає до своїх дозорців, до безконечних звідомлень оперативних постів про хід боротьби за шихту, а йому, Ротманові, вже давно пора йти на технічний гурток?

Ні, таки вона має рацію. І Ротман мляво відповідає:

— Того, що я збирався казати, Таню, я, мабуть, не скажу, але можливість повороту до цієї теми для мене, принаймні, не виключена.

— Он як! Коли справа стоятиме в абстрактній площині, я з охотою посперечаюся з вами, товаришу Ротман, а коли у вас є тенденція конкретизувати і реалізувати свої погляди, хоча б зо мною, то почесному заздалегідь попереджаю: нічого путнього з цього не вийде.

— Навіщо зарікатися, Таню? Все може статися, — розчаровано мовив Ротман.

— Коли хочете, могу одвертіше сказати: нам з вами нема чого в кузьмірки грати. Досить з нас таємниці шихти, щоб свої справи робити таємницями. Отже, слухайте. Перша причина вам відома: зараз просто немає часу на любовні справи, а друга та, що я вже маю собі товариша, з якого цілком задоволен. Правда, його тут нема. Він у Харкові вчиться на інженера, але це не змінює становища. Звуть його Роман Зарубний — був сталеварем на нашому заводі. Оце й уся недовга, товаришу Ротман. А тепер, на все добре. Мені треба читати гранки.

Ротман довше ніж треба тримав теплу дівочу долоню в своїй гарячій руці і, дивлячись прямо в глибіню її сірих очей, тихо сказав:

— А леж друзями будемо, Таню?

Та раптом енергійно і захоплено стиснула Ротманові руку.

— Оце я розумію! Звичайно ж, любий Ротман, будемо з вами вірними, хорошими друзями. Тільки не вішайте голови і забудьте про нашу сьогоднішню розмову. Добре?

Молодий інженер вимушено посміхнувся.

— Добре, Таню.

Вони розійшлися кожний у своїй справі. Таня — редактор „Тривоги“ і Ротман — молодий заступник начальника доменного цеху.

Від заводу саме несло газами і чорним дрібним пилом. Пил притрушував підстрижену жовту акацію і непомітно сідав на кущі білих айстр.

II

Інженер Файн, високий, огрядний і вже помітно трухлявий, готувався до зустрічі гостей. Жовтувате, набрежкле обличчя сумлінно підтримував бездоганної білості твердий і блискучий комірць закордонної фірми. Через те голова Файна трималася високо й монументально, надаючи всій постаті інженера вигляду незламної певності й самоповаги. Пишні сиві вуса, що бубликом облямовували широке підборіддя, кошлаті сиві брови робили Файна подібним до тих „славнозвісних“ царських генералів, які за вислугу літ, згідно з статутом, виходили „в отставку с мундиром, пенсією и правом пробования борща во всех богоугодных заведениях, отнюдь не высказывая своего мнения“.

Проте, Файн і не збирався виходити у відставку. Навпаки, він один з двох на цілий завод знає таємницю складання шихти, і це ставить його в незалежне ні від кого становище. Принаймні такої думки був сам Файн, і, користуючись цим, влаштувався на радянському заводі не гірше, ніж колись за „старих добрих часів“.

От і сьогодні у Файнів черговий журфікс, і довгий стіл нагадує білосніжне плато, на якому чиясь рука, не позбавлена почуття симетрії, порозкидала ельбруси графінів і арарати надків.

А побіч них, мов маленькі пагорки, різними кольорами відсвічували келихи, келишки, чарочки, консервні коробки, срібні сільниці й блискучі ножі та виделки.

Ну, чим справді не „доброе старое время“?

Одне слово, „мировой выпивон плюс закусон“, за термінологією одного з постійних відвідувачів Файна — помдиректора заводу по кадрах Ярова. Але сам господар скромно називає це лише інтродукцією до справжньої симфонії чарочок, тарілок і чавкотливих ротів з попсованими зубами.

Інженер Файн — увесь в середньовіччі. Йому й досі сняться таємничі замки десь у шварцвальдських лісах, йому, особливо з перепоею, ввижаються мученики за науку, за щастя людства, і тоді він знаходить виправдання своєму становищу в радянській країні. Адже й він такий мученик і страдник за науку! Адже більшовики відновили часи інквізиції і аутодафе!

Це — Файнова надбудова, сказати б, „душа“, сфера, а база... база — це графини, „закусон“ і комфортабельна квартира.

А тринадцять років тому...

Револуція взяла Файна, колишнього керівника заводу франко-бельгійського товариства, взяла його за товстий карк і шпурнула далеко набік.

Тоді Файн у далекому провінціальному місті, позапинавши вікна чорними завісками, щоб не чути пострілів з гармат, захопився філософією середньовіччя, а його дружина Іра Михайлівна творила йому матеріальну базу, продаючи й вимінюючи на Іжу рештки колишніх розкошів.

І дивно було Файнові. Та сама революція, коли одгриміли громи, розшукала його за темними завісками, знову взяла, та вже не за карк, а за плече і, виволікаючи з стосів старовинних книжок, революція твердо, але без злості, сказала Файнові:

— Ми пускаємо завод. Ви, здається, інженер. Спеціаліст-шихтівник, а нам таких бракує. Ходіть!

Файн почував на плечі важку мозолясту руку. Вона тиснула його вагою рейки. Отже, годі було думати про будьякі заперечення чи навіть вагання. Файн пішов на завод, але капучини, анабаптисти, чистокровні принци й святі діви міцно посіли своє місце в Файновій голові. І досі він ніяк не розумів своїх колег-інженерів, що навіть за дружньою вечерею з графинами говорять про завод, про його життя і боротьбу. Таких він завжди вважав за людей обмежених і недалеких і говорив про них словами невмирущого Кузьми Пруткова:

— Спеціаліст подібен до флюса. Повнота його однобока.

Ясно, що себе Файн вважав за універсальну, освічену, гармонійну людину.

— Ірен,— сказав він, спинившись біля столу й скинувши очима на стінний годинник.— Я задоволений з інтродукції, люба моя. Але рицарі нашого скромного ордена чомусь запізнюються.

— Одно прошу тебе, Фрідріх, стримай, будь ласка, того дурня від анекдотів. Коли він розказує на політичні теми, ще сяк-так можна слухати. Іноді навіть смішно й дотепно виходить. Але, боронь боже, почне про кохання та інші делікатні речі. Це жах просто!

— Го-го-го!— зареготався Файн.— А що ж робити йому, крім анекдотів, моя люба Ірен? Може, про Карла Великого говорити, про Роланда, про Фому Аквінського? Го-го-го!

— Що тебе так смішить, Фрідріх, я тебе питаю?

— Твоя наївність, Ірен. Невже ти й досі не впевнилась, що для помічника директора більшовицького заводу ніяких знань не треба. У Ярова хоч анекдоти за душею. А решта тільки й знає, що постанови ЦК, п'ятирічка, шкідники.

На сходах загупало кілька ніг і почувлися мішані голоси.

Ірен заметушилася біля дзеркальця, що стояло на комоді.

— Ах, ідуть!

Файн звичним рухом поправив твердий комірець.

— Так, це певно вони, Ірен.

Подружжя не помилилось. Справді, це були „вони“.

Першим відкрив двері і переступив поріг Яров.

— А, закусон! На ять! От лафа! Здрастуйте, Фрідріх Маркович, і ви, Ірен Михайлівна. Під таку ж закусь можна цистерну випити — і ніяких гвоздів.

— Прошу, прошу,— говорив Файн, усміхаючись, а в думці відзначив: „хам, преться в двері попереду всіх, замість пропустити першими порядних людей“.

Несміливо, слідом за Яровим, у кімнату ввійшла Лія. Тоді

Яров, намагаючись взяти урочистий тон, зробив рукою широкий жест, зігнув трохи набік густо напomadжену голову і сказав:

— Знайомтеся. Моя давня знайома Лія Іванівна, яку я давно обіцяв привести до вас, тільки не випадало нагоди.

Лія байдуже тисла руки господарям, тоді як решта гостей заповнила кімнату. До інженера Файна прийшла сьогодні, як і завжди, верхівка старої заводської інтелігенції. Був тут головний лікар Шукін, середніх літ щуплявий блондин, людина ще не стара, але з якимсь безнадійно меланхолійним виразом обличчя, ніби він свідомо підкреслював, що життя його стоїло, що він не бачить у ньому просвіту. Одвідував Файна він через те, що любив слухати теревені старого інженера про середньовічних героїв, іноді вставляв кілька зауважень, а найбільшою принадою для нього була, звичайно, вечеря, виготовлена майстерними руками Ірен Михайлівни за останнім словом німецької техніки.

Третій гість був високий на зріст, чисто голений, з білими кошлатими бровами і з довгою німецькою люлькою в роті. П'ять років тому він приїхав на цей завод з Франкфурта, його запрошено як спеціаліста - доменника, і він, типовий бюргер, за ці п'ять років перебування в радянських умовах не змінив своєї зовнішності, був такий же рівний у бездоганно припасованому сірому костюмі, розмовляв короткими уривчастими фразами, не любив пустих балачок, а найбільше анекдотів Ярова. В таких випадках він напружено смоктав люльку або, низько схилившись на стіл, ретельно знищував усе, що підсувала йому дбайлива рука господині. Зовнішністю своєю, вмінням поводитись він дуже нагадував Файна, коли тому відкинути років з двадцять. Насправді ж це були люди різного складу. Особливо багато розходжень виникало в них у питаннях виробництва, але на вечірках про це не говорили. Цього не любив господар, і чемність вимагала шанувати традиції порядного дому.

Іноді на вечірки до Файна приходять дружини лікаря та інженера, але сьогодні їх не було. Отже Лія вперше опинилась у гурті мало відомих їй чоловіків, почала розмовляти з Ірен Михайлівною, щоб хоч на хвилинку одвернути від себе увагу лікаря та Ярова, які один поперед одного намагалися виявити свої найкращі до неї почуття. Лише німець тримався підкреслено байдуже.

— Прошу сідати. Але сьогодні у нас такий бідний стіл. Так

тяжко дістати чогось,—заговорила господиня, але її запрошення сприйняте було як порожній звук, як нікому непотрібна традиція. І без цього кожний уже міряв оком і оцінював якість наїдків, міркуючи, де краще йому примоститись.

— Наш орден не в повному складі,—почав Файн, беручи в руки графин з блідозеленою горілкою.— Я не бачу Софії Іванівни,—кинув він у бік лікаря,—а також Маргаріти Генріховни.

— Моя Марго розчарована в людях, Фрідріх Маркович. Впала в меланхолію. Каже, що не бачить людей таких героїчних і сильних, які прикрашали історію людства протягом багатьох століть,— понуро бовкнув лікар, звертаючи розмову на улюблену тему господаря. Цим він ніби дякував Файнові за гостинність.

— Просто ви хочете сказати, що роль Діогена, який удень з ліхтарем шукав людину, в даний момент їй найбільше до вподоби?— несподівано і грайливо спитала Лія. Вона вже акліматизувалася в новому оточенні.

Лікар у відповідь граціозно схилив голову, а Файнові стало приємно, що його нова знайома згадала філософа.

Він уже хотів був почати безконечну історію про якогось чергового середньовічного героя, аж тут вихопився Яров:

— Про якого це Діогена ви згадали, Лія Іванівна?

— Про того, що сидів у бочці. Хіба ви не знаєте?— ущипливо буркнув мовчазний німець і знову жваво засмоктав люльку.

— От дурень був. Чого б ото я сидів у бочці, та ще й у порожній? Я розумію, коли б ця бочка була з горілкою!— Яров починав входити в роль. Він був глибоко переконаний, що кожна його фраза є сентенція, повна захищеного змісту й неперевершеної дотепності.

— Річ у тому,—сказав Файн,—що це був дуже розумний філософ і більше мріяв про походження світу, ніж про горілку...

— Я йому не заздрю,—відповів Яров і на потвердження раптом випив чарку горілки.

Ірен Михайлівна вирішила, що їй треба вигадати ще якесь виправдання бідності вечері, і почала ще ретельніше припрошувати всіх їсти.

Лікар мляво, наче виконуючи сумний обов'язок, накладав собі на тарілку різних наїдків, потім обережно брав чарку двома пальцями біля самої основи (щоб видавала малиновий дзвін) і, відставивши мизинця, чемно звертався до Лії, що сиділа навпроти.

— За ваші прекрасні очі. Ви—яскрава зірка на темному тлі наших заводських буднів.

— Який зворушливий комплімент,—напівжартома відповіла Лія.—Ви на вигляд здаєтеся скептиком, а виходить—у душі поет. Це цікаво.

— Лікар правду каже,—вихопився Яров.—Конешно, серед наших пролетарських монашок, серед усяких там ідеологічно-витриманих комсомолок Лія—справжнє надбання.

— Що, що? Хто там згадав про монахів?—обіззався підпильний Файн.—Та ви знаєте, що монахи посували вперед людську культуру? Ви знаєте, що Джордано Бруно, Галілей, нарешті, Копернік—це ж усе монахи!

Файн, як кажуть, сів на свого коника, і всім стало ясно, що коли не звернути розмову на іншу тему, то він цілий вечір буде розповідати деталі з життя всіх монахів, які чимсь визначилися в історії людства. Тому Яров з властивим йому нахабством підвівся з наливою чаркою й голосно вигукнув:

— Геть релігійний дурман! До чого тут взагалі монахи й усякий опіум для народу? Пропоную випити за нашу нову знайому Лію Іванівну, за її успішну працю на нашому заводі.

Файн подивився на нього так, наче збирався дати своєму гостеві ляпаса, але, щось пригадавши, лише сердито засопів і перекинувся поглядом з інженером: мовляв, „бачили дурня?—подивіться“. Але вголос не сказав нічого, бо, хоч і мав незалежний світогляд, все таки вважав за краще не заходити в гострі конфлікти з заводською адміністрацією.

Дедалі інтенсивніше перехилились графини над чарками, рвучкішими ставали рухи гостей, легким п'яним туманом застигалися очі.

Лікар впав у ще більшу меланхолію. Він недбало розлігся в кріслі, довгим блідим пальцем виводив на скатертині якісь невиразні знаки. Жінки, очевидно, знайшли цікаву для обох тему, бо, посидівши трохи в гурті, підвелися разом зза столу, і господиня сказала:

— Вибачте. Я хочу Лії Іванівні показати своє приміщення. Ми з нею потоваришували, і я думаю, ви дозволите мені на невеликий час позбавити ваше миле товариство її присутності.

Інженер захитав головою й відповів за всіх:

— Будь ласка! будь ласка!

Коли чоловіки лишилися самі, чарки забряжчали якось вільніше, і Яров вирішив виявити свої здібності.

— Шановні друзі! Я, звичайно, щодо монахів не спец. І взагалі, горе нам, що сиділи в університеті й не бачили семінарії, як сказав один мій приятель, скінчивши старий університет і не зумівши зрозуміти Марксового „Капіталу“.

— Нічого немає дивного,— перебив його Файн.— Дурня ніякі університети не виправлять.

Але Ярова не так легко було збити з позиції.

— Між іншим, цікава історія. Ви не чули анекдот про вірмена, що сидить у Москві на Тверській і чистить чоботи?

Лікар підвів очі, глянув на Ярова посоловіло й сказав втомлено і повільно, трохи надірваним голосом:

— Набридло все це, дорогий Володимире Петровичу. Ах, як це все набридло, ви собі не уявляєте.

Яров вихилив чарку і зареготався, намагаючись цим самим скомпенсувати невдалий анекдот.

Сміх Ярова частково тільки підтримав лікар та Файн, і не тому, що анекдот на них вплинув, а більше дякуючи горілці, що вже давалась відчувати. У голові йшла приємна млюсть, і настрій ставав легким, мов пір'їнка. По-старому мовчав інженер, ритмічно рухаючи щелепами.

— Або ще новий анекдот вчора мені розказали. Знаєте, прийшов трагик до коміка,— почав Яров, але раптом з сусідньої кімнати полилися неждані й нестримні звуки рояля. Очевидно, чиясь звикла й майстерна рука торкнулася клавіатури, бо звуки були бурхливі й чарівні і примусили всіх на хвилину відсунути набік чарки, покласти ножі й виделки на відпочинок.

Файн любив музику, але його дружина через усю довголітню школу так і не спромоглася впізнати таємниці цього найтоншого з мистецтв. Грала Лія, грала захоплено якогось класика, і всі відчули себе в полоні цих звуків благородними людьми з високими пориваннями. Вилетіли анекдоти Ярова, забулись натяки Файна, і людям здавалося, що вони з прозаїчної кімнати, де вечерея, горілка і тривіальність, перейшли в чудесний затишний куточок, де і шум моря, і теплий вітерець, і розкішні чарівні рослини творять нечувану ілюзію омріяного людством раю.

— Вона прекрасно грає,— першим заговорив інженер, і у відповідь йому всі хитнули головами. Але Яров вирішив, що похвала інженера в однаковій мірі стосується й до нього, бо це ж він привів сюди Лію Іванівну, це ж вони йому повинні завдячувати те, що мають насолоду слухати її чарівну гру.

— Грає на ять. Вони взагалі музикантка з того десятка. Во!

І раптом, наче по команді, всі встали зза столу й пішли до кабінету, де Лія, вигнувши струнку спину, відкинувши трохи назад чорно-блискучу голову, спустивши на очі тонкі повіки, бігала ніжними пальцями по блискучих клавішах, а струнка ніжка час від часу натискала на педаль.

А звуки полонили кімнату, вони шуміли морським прибоєм, пестили, як пісня матері над колискою, бриніли весняним молодим вечором. Біля неї в кріслі сиділа зворушена Ірен з очима, вогкими від переживань. Вона перегортала ноти і згадувала свою далеку безповоротну молодість. Тридцять п'ять років тому у Франкфурті сиділа вона так, як тепер оце Лія біля рояля, а молодий незграбний ведмідь Фрідріх у корпорантському одязі соромливо заглядав їй у вічі, забуваючи своєчасно перегорнути нотний аркуш. Гай-гай, як далеко все це, як швидко мчать коні життя...

Лікар тихо сів на дивані, заплющив очі й захолюнув у позі замріяного. І інженер, мабуть, уперше за ці дні витяг з зубів люльку, щоб не шкварчала, і стояв рівний, монументальний, притулившись спиною до одвірка. Сам господар підійшов ближче до Лії і через плече її дивився на ноти.

— Я люблю музику,—тихо сказав він не знати до кого.— Музика і математика тісно пов'язані між собою. Це встановив ще Піфагор.

Лише Яров, очевидно, не міг зрозуміти складних мелодій Гріга. Він витяг цигарку, клацнув портсигаром, запалив сірник і закліпав очима. Він думав про цих людей, які захоплюються нічого не вартими звуками, і дивувався, як вони, освічені, що пройшли довгу школу культури, розуміються на цій справі гірше за нього. Коли оці незрозумілі звуки так чарують їх, то що було б, якби вона заграла, скажімо, „Страданіє“ або „Все говорять“. І це зайвий раз зміцнило у Ярова думку, що він усіма сторонами безперечно далеко вище стоїть за своїх знайомих.

— Ну, от я й скінчила. Вам подобається? — схопилась Лія на ноги й обвела очима присутніх.

Тоді відкрив очі лікар і сказав:

— Ви просто артистка. Ви прекрасно граєте. Коли я вас слухаю, мене вже тут немає, я десь витаю в надзоряних просторах і лише ваш голос повернув мене оце до реальної дійсності. І я думаю, яким щасливим повинен бути той чоловік, що матиме вас за дружину, якою прекрасною насолодою буде його життя.

— Ви перебільшуєте, лікарю. Знання музики ще надто мало, щоб людина була щасливою. Пристойно грати я вмiла ще в дитинствi,— замрiяно сказала вона,— але щастя в життi не маю й досi. Навпаки, були моменти, коли моя гра, яку ви так вихвалюєте, завдавала страждання людям, i вони ладнi були тодi трошитись головою об оцi бiлi клавiшi. А втiм, до чого цi спогади?

I вона знову сiла за рояль, i не встигли присутнi навiть переглянутись мiж собою або висловити здивовання з такого настрою Лiї, як вона знову перебiгла пальцями по клавiшах, взяла високi акорди й потiм несподiвано, сама собi акомпануючи, заспiвала:

Дiвчину з маленької таверни
Покохав суворий капітан.
Дiвчина з очима, мов у серни ...

Всi слухали, прислухалися до високого сопрано, що в прекрасному синтезi зливалося iз звуками рояля, i всiм раптом стала якоюсь рiдною i близькою оця чорнява, гнучка дiвчина. Кожен думав про те, що, очевидно, життєвi бурi гралися нею досхочу, бо iнакше вiдкiля такий натяк на страждання вiд музики, така раптова змiна настрою?

„Оця й менi зрозумiла,— думав Яров про спiв Лiї.— Тут, принаймнi, понятно, хто кого любить, а то грала таке, що й святий не розбере. От якби „Сербiяночку“.

В усякому разi, Яров сьогоднi ще раз переконався, що вiн не зробив помилки, коли запросив Лiю на завод. Вона хотiла роботи— i має її. Вiн приклав усiх сил, пустив у хiд увесь свiй авторитет— i вона влаштована. За це вона безперечно мусить бути вдячною йому.

„В усякому разi, був би я величезним дурнем, коли б випустив з своїх рук цього симпомпончика. Та вона ж усiм сто очкiв дає вперед,— думав далi вiн, озирнувши уважних слухачiв Лiїноi гри.— Кожний з них, мабуть, не заперечував би бути з нею в ближчих стосунках, нiж сьогоднi. Але дзуськи! Недаром я три днi сидiв у Харковi. Недаром я з запiзненням привiз ешелон робiтників. Коли вже пристав на це, то тiльки через її прекраснi чорнi очi та вмiння спiвати й танцювати. З такою не засумуеш. А що скажуть на заводi, коли побачать мене поруч з такою жiнкою? От заздритимуть! Ще, дивись, пiдкопуватись почнуть. А втiм, менi наплювать. За своє життя я не раз виходив чистим з води i думаю, що й тепер не пошиюся в дурнi“.

Лія скінчила співати, і гучні оплески були їй нагородою. Чемно плескав лікар, гупав, наче двома дошками, німець-інженер, м'яко ляпав пухкими долонями Файн.

Тоді всі почали просити Лію заспівати ще щось, але вона категорично відмовилась. Вся компанія, сміючись і голосно розмовляючи, повернулася знову до столу. Тепер центром уваги була Лія, і всі намагалися підкреслити свою повагу й захоплення нею. А вона раптом відчула себе, як кажуть, у своїй тарілці, сипала дотепні відповіді на компліменти гостей, вдало відбивалась від незграбних грубуватих натяків Ярова, ніжно говорила з Ірен Михайлівною, і всім за столом було надзвичайно весело й по-новому кожному приємно. Лікар був задоволений з того, що Лія Іванівна виявила себе жінкою висококультурною, і ясно ж, що з отим хамуватим Яровим в неї знайомство довго не протягнеться. Їй остогиднуть його плебейські звички, а тоді на сцену з'явиться він, лікар Шукін, чемний і вихований, та ще з ореолом скептика, розчарованого в житті і поета в душі. І, звичайно ж, життя його тоді стане красивим і повним, воно набере глибокого змісту, і лікар Шукін більше не буде довгими вечорами грати в преферанс із своїми підлеглими або сидіти у Файнів, глушити міцні напитки й слухати бездарні дотепи Ярова.

Файн з іншого боку цікавився Лією. Він був переконаний, що дівчина міцно потоваришує з його дружиною, дасть їй прекрасну компанію, що вона буде постійно відвідувати його журфікси, і від цього останні стануть ще привабливішими. А там, уміло діючи, можна буде безперечно скористатися з становища Лії і через неї, коли буде потреба, як завгодно впливати на Ярова і всю заводську адміністрацію.

Один тільки мовчазний німець Карл Федорович Крігер не будував собі химерних планів. Він дивився на справу просто й математично. До їх гурту прибавилась одна особа жіночої статі, гарна, не погано грає на роялі, ще краще поводить себе в культурному товаристві. Висновок: усім буде веселіше.

В підвищений клекіт напівп'яних голосів, в безладний джаз-банд посудного брякоту несподіваним і недоречним гостем задзеленчав телефон. Чорна коробка його з білим паперовим вічком для номера нагадувала живу істоту, що примостилась на стіні й чекала своєї черги, щоб подати голос. Дзвонило довго, настирливо.

Файн, не поспішаючи, встав зза столу і попростував до чорної неспокійної коробки.

„Варвари,— думав він завжди, беручи трубку.— Не могли поставити апарат на столі“.

В ідальні стало тихо, коли Файн трохи захриплим, невдоволеним голосом вигукнув:

— Галло, Файн! Це колега Ротман? Дуже приємно! Слухаю.

Згадавши Ротмана, господар повернувся обличчям до столу: хай усі бачать, як він розмовлятиме з своїм новим заступником-комуністом. Абсолютно незалежно.

— Відбулася виробнича нарада, кажете? Добре. Ви, здається, вже починаєте входити в курс керівництва цехом? Приємна річ. Вітаю! Ну й що ж на тій нараді? Знов, очевидно, перепало начальників цеху? Було? Ну от, я вже звик до цього й абсолютно спокійно сприймаю наскоки всяких неуків. Так і вам раджу. Знову за шихту? Ха-ха-ха! Стара історія! Багато промовців? Часто мене згадували? Це зовсім весело. Виходить, зростає моя популярність у масах. От бачите. Обурені, чому я не був на нараді? Ви б їм відповіли словами Петрарки: „присутність зменшує славу“. Я погоджуюся з Петраркою. Ха-ха-ха! А ви не згодні? Дивно! Ну, тоді ми з вами якось поговоримо про це. Завтра в цеху? Гаразд. Я бачу, ви ще молода людина, колего. Така молода! Вам треба прислухатися до думки старих доменних вовків. Галло! Ви чуєте? Галло!

Несподівано повісив трубку.

— Теж вихованнечко,— незадоволено пробурчав Файн, вертаючись до столу.— Уявляю, що творилося на тій нараді!

— Я був там. Можу сказати, що багато промовців мали рацію. Так, так! Вони говорили по-діловому,— заговорив Крігер.— Комсомольці, Ротман прекрасно виступали.

— Не забувайте, Карл Федорович, нашої умови: менше говорити про виробництво тут, за столом. Зараз ми відпочиваємо,— терпкувато сказав Файн, і Лія помітила в його погляді холоднуватий блиск.

— О, пардон,— невідомо перед ким вибачився Крігер, дивлячись на Лію.

Підпилий більше за інших лікар часто кліпав почервонілими повіками і ритмічно клівав довгим тонким носом. Яров, користаючись з телефонної розмови і з уваги до неї присутніх, непомітно сів поруч Лії і, взявши під столом її руку в свою, другою ніжно гладив тонкі пальці. Тій, мабуть, стало огидно, бо вона рішуче висмикнула руку й далі, не звертаючи жодної уваги на Ярова, жваво розмовляла з Ірен Михайлівною.

Тоді саме Яров почув, що мова йде про виробничу нараду, і голосно сказав:

— Не виробнича нарада, а комсомольські збори. Мені говорили. Чув.

Та ніхто не звернув уваги на його слова.

Непомітно розмова набрала політичного забарвлення. Ні сіло, ні пало, Яров, перебиваючи всіх, запитав:

— А ви читали сьогоднішню газету? Звіт про пленум ЦК?

— Не читаю принципіально звітів про засідання,— сказав Файн,— бо всі промови страшенно шаблонні і схожі одна на одну, як дві чарки портвейну. Щороку є щось модного, зокрема якийсь ухил від генеральної лінії, і тоді всі промови починаються заклик до боротьби з ухилом і кінчаються тим самим. Страшенно все це нудно, непереконаливо.

— Зате коли „Правда“, пригадуєте, видавала дискусійний листок про троцькістську опозицію, тоді да, цікаво було,— погодився Яров і додав:— принаймні гризня ж була.

— До чого ж тут звіт про пленум ЦК?— перебив його лікар.— Ви щось почали говорити?

— Я просто дивуюся вашій байдужості до політики,— напускаючи на себе серйозність, заговорив Яров.— Уже хоч би через те, що там надрукована промова нашого Мудрого, ви мусять б поцікавитися газетою. Крім боротьби з ухилами, про які тут згадував Фрідріх Маркович, Мудрий не забув і про наш завод. Згадав, а як же. А головне— на Діпромез накопився за затримку планів мартенівської печі. Сильно накопився.

— Цікаво, цікаво почитати,— раптом пожвавішав Файн.— Кажете, на Діпромез? У вас немає при собі номера?— Але раптом знову набрав байдужої пози й сказав, розтягуючи слова:— А втім, це дрібниці. Я завтра добуду собі номер і прочитаю.

— Взагалі вашому брату - спецові непереливки, мабуть,— провадив далі Яров.— Був у Харкові. Скоро почнеться новий процес шкідників. Не одному доведеться прощатися з теплим, насидженим місцем.

— Нас це не обходить,— відповів лікар.— Ми працюємо не в столиці, а тут, безпосередньо біля виробництва. Ми чесно виконуємо свої виробничі функції, і, звичайно ж, радянська влада не така наївна, щоб розкидатись культурними силами.

— Особливо, коли ці сили чесно й віддано працюють на її користь?— у формі запитання обізвався, нарешті, і німець. До того він мовчки смоктав люльку, час від часу зиркаючи на Люю.

— Я певен, що ваші запитання не мають ніяких підстав. Вам відомо, що з присутніх тут немає жодного контрреволюціонера чи шкідника. Коли ж ми іноді й висловлюємо недосить благонадійні, з погляду радянської влади, думки, то на це ми маємо цілковите право. Адже ми люди з широким культурним кругозором, і ніхто не примусить нас розмовляти пунктами з партійного статуту. Це було б занадто,—говорив Файн, скося зиркаючи на Ярова, що саме смакував апельсин.— Ми маємо свої переконання,—ще жвавіше заговорив він,—переконання, що склалися століттями. Ми будемо їх сміливо висловлювати, і тільки груба фізична сила може змусити нас мовчати там, де ми хочемо говорити. Коли я пригадую Івана Гуса, спаленого за свої переконання, або того ж таки Галілея, мені тоді стає соромно за наших дрібних людей, які щодня торгують своїми поглядами. Я людина вже стара, але, вибачте, говоритиму завжди те, що думаю. Заводять більшовики на підприємствах примусову працю? Факт, заводять!

— Дозвольте. Яка ж примусова праця, коли все ж таки щодня сотні звільняються з роботи і йдуть додому. Ви суперечите сами собі,—заговорив Крігер, поглядаючи то на Ярова, то на лікаря.

Лікар на знак згоди з німцем хитнув головою.

Файн починав гарячитися, потроху підвищувати голос, і невідомо, чим би скінчилась ця суперечка, якби всі не звернули уваги на смертельну блідість обличчя Лії. Хвилину перед цим вона, весела і в'юнка, сміючись схопилася зза столу й підбігла до комода, де стояли фота й невеличке дзеркальце. Поправляючи чорні, як воронячі крила, начоси над рожевими вушками, Лія кинула оком на фото, що стояло праворуч у прекрасній, червоного дерева, рамі. До болю знайоме обличчя вгледіла Лія на ній. З рами на неї дивилися чорні блискучі очі і, наче живі, пронизували всю її істоту. Зачісане назад волосся було таке ж, очевидно, густе, як і в неї, тільки трохи кучерявилось. Інженерський одяг щільно облягав дебелий бюст людини. Лія вдивлялася в фото, і перед нею виросла з рами постать стрункого білогвардійського полковника з золотими погонями, з низько підстриженим волоссям, що вже стало рідким і було посипане сріблястим попелом.

„Так, це він. Тут сумнівів бути не може. Але що він має спільного з цією родиною, чому його фото красується тут на почесному місці? Брат? Ні! Він мені говорив, що в нього немає брата. Родич якийсь далекий чи близький? А може просто

товариш? Про сина й мови бути не може. Старий Файн лише років на десять - п'ятнадцять старший від нього".— Лія вирішила притамувати біль далеких спогадів, та коли обернулася, всі помітили її смертельну блідість і вимушену, нещирю усмішку.

„Чи знають вони, що його розстріляно?— майнула думка в Ліній голові, і вона постановила жодним словом не проבלакатись про це.— Хай колись потім, далі, коли вона краще познайомиться з цими людьми, може, потоваришує з ними, тоді якось запитає у них. А тепер це було б нетактовно. Навіщо псувати людям настрої? Навіщо вибивати їх із звичної колії життя? Досить того, що вона й так звернула на себе їхню увагу“.

До столу саме подали чорну каву, а до неї пузатенькі графинчики бенедиктину. Файн був витриманий до кінця. Навігь серед лікерів він віддавав перевагу тому, чия історія пов'язана з монахами бенедиктинського монастиря.

„О, ті вміли берегти таємницю свого виробу! Ті б не віддали її ніяким Ротманам, як радить мені зробити це з шихтою шановний Карл Федорович. Ні, вибачте! Не вигорить!“— думав він, смакуючи пивто.

А випровадивши гостей, Файн довго ходить по кабінету, важко ступаючи на м'який килим. Далі щось згадує, зупиняється біля столу.

„Так, треба написати листа харківському другові“.

Після того, як Крігер ніби жартома запропонував йому скласти гурток з інженерів для передачі „Ім“ досвіду складання шихти,—Файн не може вважати за свого друга цього похмурого колегу.

Файн сідає до столу й пише:

22/VIII 31 р.

Дорогий Миколо Васильовичу!

У мене сьогодні пригнічений настрої, і я вирішив хоча листовно поговорити з вами. Я бачу, друже, як на моїх очах дрібнішають люди. Не кажу про загал. Маса завжди була отарою овець, що сумлінно виконувала волю досвідченого пастуха. Трудящі маси найкраще стверджують цю тезу. Для них воля партії—закон. Ні, друже, я маю на увазі скульпторів людської історії—науково-технічну інтелігенцію. Вам відомо, як я сліпо вірив у її незламну волю, у її прекрасне майбутнє. Але останніми місяцями я починаю зневіряться в ній. Може це старість, а може

й справді земля збідніла на сильних вольових жерців чистої науки.

Тільки сьогодні мій найближчий друг — інженер Крігер — запропонував мені просто таки нечувану річ: утворити гурток з молодих, вибачте на слові, радянських інженерів, щоб передати їм таємницю складання шихти. Як вам це подобається, дорогий Миколо Васильовичу? Це ж зрада! Це, значить, я, Файн, сам добровільно мушу одкинути від себе рятівний круг, дякуючи якому я тримаюсь на поверхні бурхливих хвиль Іхнього соціалістичного моря. Ні, вибачте. Хай хто завгодно стає запроданцем, зрадником — тільки не я. Хай Крігери йдуть на повідках у Ротманів (до речі, це мій новий заступник. Мабуть, непоганий член партії, але, як завжди в таких випадках, кепський інженер). Хай, нарешті, бездарні скульптори виліплюють голови нових вождів, хай поети й письменники триндикають осанну п'ятирічці на своїх ортодоксальних балайках, а я, Файн, стоятиму, мов та гора. Так, я стоятиму! Бо, вибачте за вульгарний вираз, дурнів на мій вік вистачить. До речі, один з них вам відомий. Це — помдиректора по кадрах Яров. Він мені розповідав, що зустрівся з вами на нараді, але я вдав, що вперше чую про вас. Вам теж раджу поводитися з ним обережно. Уже самий той факт, що „сей державний муж“ регулярно відвідує мої вечірки, де напивається і плеще нісенітниці, свідчить про його духовний зміст.

В останньому листі ви запитували, як посувається будівництво мартенівської печі і чи вистачає на заводі робочої сили. Про піч скажу коротко: стоїть і не рухається. Що-ж до робочої сили, спитайте краще у Ярова (він знову їде вербувати робітників і, очевидно, заїде до Харкова). Між іншим, я глибоко переконаний, що вербування робочої сили для Ярова — це тот камінь, що потягне його на дно. Але в одному він виявив здібності: це в жіночому питанні. З останньої подорожі повернувся з прекрасною вихованою дамою. Вона віднині прикрашає мої вечірки. Це трохи розважає, але в цілому нудно і образливо. Вітаю! Пишіть новини.

Ваш Файн

Вітає вас Іра Михайлівна. Вона й досі згадує тривожні дні нашого з вами блукання року 1918, коли ми ще (при-

гадуєте?) плекали надію, що багнети кайзерівських дивізій втихомирять надмірний запал сьгоднішніх наших господарів.

Ф. Файн

III

З погляду кліматичного Харків є виняток серед усіх міст України. Жоден метеоролог не візьме на себе сміливості хоча б приблизно завбачити погоду. І самі жителі цього гарячкового пролетарського міста вже звикли до несподіванок, що готує їм природа. Ще попід парканами може лежати сніг, ще люди не сміють потрусити нафталіном теплий одяг, а вже на тротуарах центральних вулиць здіймаються хмари сухої в'дливої пилуги.

Цього року і осінь прийшла в столицю зовсім несподівано. Полилися дощі, потекли брудні струмки вниз вулицею Карла Лібкнехта, розпливаючись широкою калюжею на асфальтовому майдані перед ВУЦВК'ом. Ще вчора світило літне сонце, в повітрі літало павутиння (бабине літо), а сьгодні люди глибоко втягують голови в плечі, наставляють коміри, щоб захистити себе від холодних дощових крапель.

Для всіх було ясно, що прийшла справжня осінь, та ніхто не міг ствердити, що вона триватиме принаймні тиждень. Завтра несподівано може вдарити мороз або піде лапатий безконецний сніг: у Харкові такі зміни вже нікого не дивують, до них звикли, як звикають манчестерські робітники до безперервного дощу.

Яров навіть пожалкував, що затримався в Харкові. Дорога йому лежала на Саратов і можна було б там надолужити. В столиці думав зустріти старих знайомих, але, як на лихо, нікого з них не застав дома. Дехто був відряджений на хлібозаготівлі, інших мобілізовано на військову перепідготовку і тільки в Діпромезі його по-приятельському зустрів інженер Мілославін.

Дивно, що так тягло Ярова до цього старшого за нього віком, вихованого чистокровного аристократа? З рабською поборністю дивився Яров на його гордовиту поставу, вслухався в тихий говір, милувався з уміня поводити себе з людьми. Було це зовсім недавно. Зустрілись вони два місяці тому на одній з нарад у Харкові. Мілославін виступав тоді в справі стандартизації кауперів, його проект дехто заперечував, а Яров,

мало розуміючись на цій справі, сидів у перших лавах і під час промови Мілославін схвально кивав йому головою.

В перерві той підійшов до Ярова. Інженерові зовсім не байдуже було, як поставиться до його проекта представник найбільшого металургійного заводу, що має аж п'ять доменних печей.

Того, що Яров випадково опинився на цій нараді, Мілославін, звичайно, не знав.

— Вибачте, але мені здалося, що ви прихильно поставились до моїх проектів?— ввічливо схиливши голову набік, сказав інженер.— Я певен, що від вашого заводу я можу сподіватися підтримки. Правда ж?

— Ну, звичайно. Слухаючи вас, починаеш вірити, що саме так, а не інакше й мусить стояти справа. До речі, де тут більярдна? Може б „пірамідку“, га? Ви не граєте?

Яров, що ні дідька лисого не розумівся на техніці, боявся далі вести небезпечну для нього розмову і тому так раптово звернув з проблеми стандартизації кауперів на „пірамідку“. Проте, його не дуже турбували ані раптові перескоки з теми на тему, ані найширші діапазони складніших проблем. Якоюсь вищою „мораллю“ завжди керувалася ця людина. Важко було встановити, коли саме він говорить правду, коли, навпаки, бреше: Яров завжди так захоплено і з такими деталями міг розповісти про якунебудь річ, що мимоволі слухачі починали йому вірити.

Інженер Мілославін не дав себе довго умовляти.

— Я з охотою. Тільки мушу попередити, що в „пірамідку“ не граю. Визнаю лише „американку“, бо, по правді кажучи, я неофіт у більярдній грі.

— Тоді я вам дам фору. Скільки вам? Можу шар, можу два,— заспокоював Яров.

— У всякому разі, ходім. Там видно буде.

Мілославін за два місяці знайомства тільки втретє зустрічається з Яровим, але вже встиг зрозуміти його внутрішню суть. І сьогодні, ідучи з ним мармуровими східцями на перший поверх до більярдної, він скося позирав на свого партнера й чомусь вирішив, що поруч нього йде хитруватий альфонс з артистичною статуєю і з душею холоуя.

Що дало право Мілославіну на таку вбивчу характеристику Ярова? О, Мілославін має безліч для цього підстав! Місяць тому вони зустрілися якось в інтимній обстанові, в товаристві веселих дівчат з мюзкомедії на квартирі в одного інженера.

Надуживши чаркою, вони незабаром дійшли такого стану, коли люди стають одвертими, мелють дурниці, а певні, що розсипають перли мудрості, намагаються говорити тихо, щоб чув тільки сусіда і більше ніхто, а насправді виходить голосно й безладно.

Того веселого вечора Яров був в особливому ударі. Найбільше виявив він себе в анекдотах та в намаганні подобатись жінкам. Коли, в перерві між черговою склянкою вина та модним фокстротом, мужчини виходили в сусідню кімнату посмалити тютюну, Яров негайно починав розповідати черговий анекдот про жінок. Він безсоромно смакував кожне слово, викликаючи задоволення й тваринний регіт в одних, легенький сором та ніяковість у інших. Та варто було лише з'явитись якійсь жінці, як відразу Яров мінявся. Лице робилося сласним і побожно-рабським, він покірливо, готовий виконати всякий наказ, дивився в очі жінці й намагався непомітно впіймати її руку, щоб погладити своєю. У Ярова це випробуваний спосіб, і він уперто застосовував його до кожної з жертв своєї незвичайної пристрасті.

— Жінки люблять ласки,— говорив він Мілославіну, коли той докірливо похитав головою, помітивши надмірний любовний ажіотаж помдиректора.

— Невже вам подобаються всі ті, з ким ви так рішуче сьогодні заграєте? — спитав інженер, коли вони лишилися в напівтемній кімнаті самі.

— У мене є два принципи,— задавакувато відповів Яров.— Застосовуючи їх, я йду життєвим шляхом, як переможець.

— Очевидно, ви маєте на увазі життєвий шлях, що пролягає поміж спідниць чарівних жінок.

Мілославін підсунув Ярову повний келих холодного червоного вина.

— Випиймо!

Яров вхопив келишок і жадібно, за одним духом, спорожнив його. Це дало привід Мілославіну ще раз в думці назвати Ярова „хамом“, проте жодним натяком він не виявив свого переконання.

— Так, так. Мої принципи якраз і стосуються до жіночої справи. Перший з них: „пожалій бабу—сам собою будеш“, і другий: „люби старе, мале й каліку, бог прибавить віку“.

— Одне слово, ви, як марксист, цілковито погоджуєте свої принципи з діалектичною формулою про перехід кількості в якість.

Злякався Яров слів свого співбесідника, проте не хотів виявити цього і солідно відповів:

— В цьому питанні я з Марксом цілком згоджуюсь.

А Мілославін сидів і думав про філософію. Дивна філософія у цього господарника! Коли б тут був Файн, цей старий філістер, обов'язково знайшов би коріння цієї філософії десь у старогрецькій або в староримській історії. Але що справді Піфагор з своєю космічною музикою і універсальний Демокріт проти цієї, вибачайте, філософії? Пігмеї! Мілославін притамував саркастичну усмішку і вирішив краще не говорити Ярову про своє знайомство з Файном.

Та за одне Мілославіну безперечно подобався Яров, а саме за те, що, перебуваючи в Харкові, він не згадував про проекти мартенівської печі, не цікавився справою постачання заводів машин, не блукав по відділах, вишукуючи бюрократів та шкідників. Очевидно, завод йому так болить, як і самому Мілославіну. „А це вже непогана риса, коли підходити до Ярова перспективно“,— вирішив Мілославін після того вечора.

Отже, на пропозицію Ярова після гри на більярді знову поїхати „туди“, Мілославін відповів згодою, і відтоді кулі Ярова почали падати в лузі просто, як кажуть, „на клапштосі“. Очевидно, самий спогад про перспективу „випивона“ надавав йому бадьорості й певності в грі...

— Я не знаю, чиї це слова, Пушкіна чи Маяковського, чи, може, Серьожки Єсеніна,— викаблучувався п'яний Яров, стоячи за столом із чаркою горілки в руках.— Це не важно, хто сказав, але сказав красиво:

Но я говорю, как строгий родитель —
Страсти крут обрыв,
Барышня, будьте добры, отойдите,
Отойдите, будьте добры.

— Га, прекрасно: „барышня, будьте добры, отойдите“. Краще було б: „подойдите“. Як ви гадаєте, Миколо Васильовичу?

— Правда, у Маяковського воно звучить трохи інакше, проте ви могли б зробити собі кар'єру на сцені,— напівнасмішкувато, напівсерйозно відповів Мілославін. Але, очевидно, десь всередині в нього народжувалась зненависть до цього нахабного помдиректора. Особливо ж ця зненависть вкорінилася після того, коли Яров так безжалісно переплутав відомий вірш Маяковського.

„Теж у поезію вліз! Чи й не лірична натура! Сви-ня“— думав Мілославін, привітно усміхаючись до Ярова.

— Я його пристосував до даних умов, щоб звучніше виходило,— намагався Яров відбити зауваження інженера.

Люди п'яніли, чадили від власних слів, очі робилися опукуваті й туманні, рухи — рвучкі й безвольні.

Яров почав розповідати новий анекдот, і сп'янілі чоловіки тісним колом оточили його. Анекдот мав, сказати б, спеціальне призначення, розрахований був тільки на представників чоловічої статі, а тому і оповідач, і слухачі, щоб додержати певної конспірації, скупчилися в кутку великої їдальні.

Далі одна з дівчат сіла до рояля, і спід її рухливих пальців полилися безконечні чарльстони, фокстроти з різними найдивовижнішими варіаціями.

Навкруги столу закружляли пари, човгаючи блискучими черевиками по брунатній паркетній підлозі, шелестіли шовкові сукні дівчат, чітко вимальовувались лінії ніг, мерехтіло в очах плетиво з жагучих красномовних рухів і тваринних пристрастей.

— Катюша, заграй „Чічероне“. Це прекрасна річ. Потанцюємо вдвох, Володимире Петровичу?

До Ярова метеликом підлетіла маленька, з великими очима й напівдитячими формами тіла дівчина.

— Ви, мабуть, прекрасно танцюєте. Ви такий стрункий...

— З великою охотою.

І Яров, удаючи з себе справжнього буржуазного денді, закрутився поміж іншими парами, незграбно зачіпаючи носками своїх черевиків маленьку ніжку своєї партнерки.

Мілославін сидів у м'якому кріслі й дивився на нього поглядом, повним презирства й лютого сарказму.

„Дивись, чи й не джентльмен. Справді, треба бути абсолютно сліпим, щоб тримати такого йолопа на відповідальній господарській роботі. Куди тільки дивиться керівництво заводу? Проте, нам це вигідно. Чим більше дурнів, тим яскравіше на їх тлі вимальовуємось ми, люди старої культури, люди, що своїм знанням і умінням можемо посперечатися з цілою їхньою системою. Хай живуть Ярови й до нього подібні! Вони прекрасно допомагають нам, іноді цього самі не помічаючи“.

Люди шаленіли в танку. Вже почали підспівувати, підсвистувати, виляскувати в долоні. Висока тонка дівчина, що сиділа біля рояля, ще ретельніше й швидше забігала пальцями по білій клавіатурі, іноді й сама під такт мотивові підстрибуючи на стільці. Яров давно вже забув, що танцює буржуазний танок з маленькою дівчиною, і ноги почали виробляти найпримітивніші „па“— не добереш: звичайного українського „гопака“ чи

„барині“. Партнерка, спантеличена і збита з ритму таким несподіваним поворотом справи, вже давно залишила його і тепер маленькою покірною дитинкою примостилася біля Мілославіна.

— Ви вдоволені з свого партнера?—тихо спитав її інженер.

— О, ні! Він такий нестриманий, невихований і, по правді кажучи, зовсім не вміє ходити.

— Нічого, люба дитинко. Це річ така, що без батька можна нажити. Сьогодні не вміє, а завтра умітиме. Головне ж — людині весело. Бачите, як вигупує ногами. Тільки до таких танків краще пасують густо намазані дьогтем чоботи, ніж лаковані черевики. Правда, дівчино?

Сусідка нічого не відповіла. Вона заслухалась музики і вже забула про розмову з інженером.

Дедалі веселіше ставало в квартирі інженера Сазонова. Сам господар мав такий вік, коли молодість пригадується з легеньким сумом, кожний епізод з такого ніби недавнього минулого приємно лоскоче серце, а пройдений шлях, з усіма зльотами й падіннями, в цілому оцінюється, як прекрасний, повний неповторних чар. Бо що чекає в майбутньому? Осінь, в дощових сльотах, холодна, туманна. Непомітно підкрадається старість і вже чути її огидне отруйне дихання в кожному атомі. Колись був молодим мрійливим інженером, жив ліберальними ідеями, мріяв про буржуазну республіку. За часів Керенського „воспрянул“, захопився гучною політичною тріскотнявою доморощеного Наполеона, а справді просто таки не зовсім бездарного адвоката. А потім прийшли міцні, залізні люди, припинили словесний спорт і гаряче взялися до діла. Завихрилася країна в шаленій боротьбі й праці, к чорту полетіла буржуазна республіка, а з нею розтануло, як дим, захоплення інженера Сазонова Керенським і політикою. Спочатку не хотів вірити, що це серйозно, чекав порятунку від якоїсь зовнішньої сили, був глибоко переконаний, що Росія не може перескочити через ті історичні етапи, які перейшли інші країни світу. Але минули місяці, роки, колесо нової історії людства, розігнавшись в сімнадцятому, не зменшувало свого бігу, а навпаки — невблаганно котилося з шаленою швидкістю вперед. Тоді, міцно стиснувши зуби, він пішов працювати на завод. „Хіба хочеш?— треба!“ — як влучно каже отой мугир Яров, і в цьому він має безпечну рацію.

А сьогодні надворі осінь, іде колючий, в'їдливий дощ, чавкотять ногами перехожі. Грязькими тротуарами люди поспішають у теплі затишні кімнати, вони прагнуть відпочинку після

денних турбот і шалених темпів столиці. А в квартирі Сазонова грає музика, вигинає рівну красиву спину висока дівчина, блискають огниками очі гостей, та десь певне більшість присутніх відчуває смертельне дихання осені свого життя, і тоді ще дужче хочеться закрутитися в божевільному танку, залити жагу вином.

Додому роз'їздилися пізно. Порожні вулиці з тьмяним світлом електричних ліхтарів, заплаканих і підсліпуватих від дощу та туману, порожні вулиці нагнали ще більшу тугу на Мілославіна.

Справді, що лишається попереду? Дріб'язкова робота без будьякого розмаху, без захоплення, робота, наслідки якої дуже важко помітити. Навіть гірше, ніж було на фронті. Тоді була ясна картина, а сьогодні наша боротьба страшенно важка, а наслідки від неї під великим сумнівом. А з центру ніяких директив. Чи вони поснули там, великі вчені мужі, чи, може, закордонні хазяї тимчасово сховали чекові книжки, а без них хіба ж можна боротися з більшовиками? А втім, які іноді смішні й наївні оті економісти, інженери і лідери неіснуючих партій, що взяли керівництво! Жоден з них, мабуть, не вміє тримати рушницю в руках, і єдине, на що вони здібні,— це давати плутані директиви про тихе шкідництво, готування надійних кадрів на випадок інтервенції і інші старі й набридлі речі. Ніби я не знаю без них, що треба робити. „Шлапаки“, як каже Яров. Не вам керувати змовою державного значення. Сюди потрібні люди військові, що бачили смаленого вовка, що мають трохи сильнішу волю і енергійнішу вдачу, ніж ви, напівтрухляві, кабінетні мрійники.

„Що це—я ревізую свої переконання? Каюся?— стрепенувся Мілославін.— Ха - ха - ха! Я— каюся! Оригінально! Каятися і неможливо і пізно. Пекуча зненависть до тих, хто колись двічі намагався позбавити його життя, всоталася в кров, пронизала кожний атом його тіла, і ніколи її не вгамувати. Хай живуть Ярови! Тільки дякуючи їм тримаємося ще ми і не лише кепсько виконуємо накази своїх господарів, а навіть іноді реалізуємо свою лінію. Але й це, мабуть, швидко мине, як минає сьогоднішня ніч. Невблаганно приходять нові, їхні, що міцно сідають в зручні шкіряні крісла, хоч і одгонить від них іноді мазутом та житнім хлібом.

А тут ще газети щодня сурмлять про шкідництво. Закликають всіх трудящих виявляти шкідливий елемент в установах. О, трудящі допоможуть, трудящі раді кожній нагоді виявити свою політичну активність, коли це не відбивається на їхній

кишені або шлунку. Чому ж і справді не поглузувати з біографії якогонебудь Мілославіна чи Сазонова, чи ще когось? Що їм, цим трудящим, до всіх тонких перипетій, до безконечних трагедій, що несе кожний з нас за своїми плечима. Вони почувають себе непогано, ці трудящі. У них є Червона армія, ДПУ, вони можуть спати спокійно, з певністю, що ніякі клятві вороги революції не потурбують їх хазяйського сну“.

Так думав Мілославін, пірнувши в пухнастий бобровий комір розкішного пальта, під стукіт копит візничового коня. Поруч нього клював носом Яров, на кожному вибої стукаючись головою об покривець фаетона. Він сьогодні „перебрав“ і дійшов такого стану, коли навіть своїх класичних принципів щодо жіночого питання ніяк не міг перевірити на практиці. Біля „Червоного готелю“ візник спинився, і Мілославін, безцеремонно взявши під руку Ярова, повів його на другий поверх у розкішний двокімнатний номер, що його займав грошовитий помдиректор.

„Цей, очевидно, не визнає режиму економії“,— подумав інженер, оглядаючи розкішні меблі номера, білосніжну скатертину, важкі темнозелені порт'єри над вікнами та дверима.

„Іде шукати робочу силу. Хе, це цікаво. На радянських заводах, де диктатура пролетаріату, не вистачає робочої сили. Але можете бути спокійними,— думкою звернувся Мілославін до тих, хто послав Ярова.— Будьте певні: цей вам добуде робочої сили. Доведеться вам садовити його на лаву підсудних. Це так ясно, що навіть приблизно можна передбачити термін ув'язнення. А втім, він уже хропе, він спокійний, мов невинна дитина, бо переконаний, що активно буде соціалізм“.

Коли Мілославін повернувся до візника, дощ перестав лити, і тепер лише брудні струмки шуміли попід тротуаром і з булькотом, гамірливо стікали у водостоки, пороблені дбайливим комгоспом на розі вулиць.

— Пушкінський в'їзд,— байдуже кинув візникові інженер і знову пірнув у темряву фаетона.

„Додому, швидше додому! Як навкруги сумно й осінньо. Як настогидла оця вічна подвоєність, оця лицемірна гра у відданого спеца. Кінчалося б скоріше!“

І Мілославін спіймав себе на думці, що, власне, ніякого ґрунту на цій землі для нього немає. Було б навіть краще, коли б їх скоріше викрили, застукали, притиснули. Тоді скінчилася б комедія з конспіраціями, з різними проектами шкідництва, з усією цією сірою життєвою прозою. Йому хотілося стати просто людиною, знайти десь благословенний куточок, закинутий да-

леко від людей, і там насамоті доживати віку. Тут, у столиці, серед сотень тисяч різноманітних людських постатей, він не має собі ні друга, ні товариша. З ними, з господарями, у нього не може бути спільної мови, а свої так злиняли, вицвіли, що деякі просто втратили людську подобу. „Взяти хоча б Сазонова. Що він тепер? Затурканий, сліпий виконавець моєї волі. Хіба такому розгорнеш чудові картини майбутнього соціального ладу, за який ми боремось, де наука, гроші і воля особи поєднуються в чудовому синтезі? Хіба цей зрозуміє всі пориви моєї бунтівливої душі? Ні, навіщо це йому? Він акуратно ходить на посаду, сидить там від дев'ятої до пів на четверту, вечорами іноді відвідує оперу, особливо любить ходити на „Кармен“, а раз на декаду влаштовує у себе „випивки“. Ні, з такими не можна чинити масового організованого опору“.

Останні дні, коли уперто заговорили про шкідництво, Мілославін частіше почав підходити до розкішного дубового буфета і прикладатись до графина. Хміль робив думки легшими, не такими гнітючими й чорнобезнадійними. Перед очима чарівними кораблями пропливали спогади давноминулого, проходили, мов на екрані, події й люди, народжувалися сміливі, майже фантастичні думки, і все здавалося легким, досяжним і можливим. Цієї осені він особливо часто почав вдаватися до цього випробованого засобу забуття. Ця осінь чітко підкреслила, що і його життя вже вступає в смугу дощів і мряк, у смугу в'їдливого холоду. От сьогодні, сидячи на м'якому дивані у Сазонова, спостерігаючи ритмічні рухи жіночих тіл, що вихрились в танку, він раптом відчув якусь байдужість до них. Вже чіткі лінії жіночих ніг і грудей не породжували ні сміливих бажань, ані солодкої млості в тілі, як було це ніби зовсім недавно. І чомусь пригадав тоді свою колишню молоду дружину, майже дівчинку. Де вона тепер? Суворі закони життя немилосердно граються людьми, жбурляють ними в різні боки безкраїх просторів, і може десь, у далекому невідомому куточку, не позначеному навіть на найбільшій географічній карті, живе подруга моїх буряних воєнних днів. Вона, безперечно, врятувалась і тепер, може, стала навіть переконаною більшовичкою. Це так до лиця їй. Захоплюватись усім, що рухається вперед, що несе з собою несподіванки, боротьбу, перемоги, поразки, розчарування. А може, стала чесною дружиною якогось відповідального, має теплий куток, двоє або троє чистеньких діточок, може, навіть старші вже піонерами, і тільки іноді відгомонам далекого минулого, даниною юнацьким рокам, що зійшли в безвість, тихого осін-

нього вечора сідає вона до рояля і грає свою улюблену екзотичну мелодію? Але знову ці кляті спогади! Хіба вони заспокоють те, що схвилювали вищі сили? Хай буде, як буде, наші шляхи розійшлися назавжди, лишилися тільки мрії, та й ті з кожним роком тьмаріють, втрачають свою гостроту і вже не п'янять, як колись, у перші роки блукань.

Дома в двох прекрасно мебльованих, але непривітних холостяцьких кімнатах Мілославін довго ходить з кутка в куток, потім втретє підходить до старовинного дубового буфета і— знову туман, важкий, гнітючий.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

I

Поїзд поспішає до станції. Паровоз двома могутніми очима врізається в нічну темряву, ритмічно стугонять колеса, у вагонах стоїть невмирущий запах кожухів, чобіт і чогось непевного, що тяжко визначити. У вікно вагона спадають промені лисого місяця. Білі літери на цигарковій коробці стають сріблястими. Мудрий лежить на канапі, з руки звисає на підлогу газета.

Крізь сон йому й досі вчуваються гарячі промови на пленумі Цека, і лише стукіт коліс час від часу виводить його з стану напівзабуття. В сусідньому купе чути притишені розмови, хтось про когось говорить. Але Мудрий не чує окремих слів. Голоси зливаються в суцільний буркітливий потік, тихий, розмірений, що підлягає якомусь всевладному закону. Мудрий думає: чи привіз Яров робочу силу, які кількісні й якісні показники по окремих цехах, чи запроваджують госпрозрахунок у бригадах? А в цей час за стіною хтось порушує встановлений тон розмови, іде всупереч всевладному закону, і Мудрий чує голосне й переконливе:

— Він сукин син!

Не знає Мудрий, кому дається така категорична характеристика, але, в цілковитій згоді з невідомим промовцем, він і собі мимрить крізь сон:

— Атож! Він таки сукин син.

Далі Мудрий думає про бездоганно одягненого Ярова, про

його вміння „давати фасон“, про невластиву більшовикові байдужість до громадських справ.

На передостанній зупинці машиніст, очевидно, вирішив розбудити сонливих пасажирів; він рвучко смикає вагони, люди втрачають рівновагу, балансують, рятуючись від падіння, а потім нишком, а то і вголос посилають навздогін паровозові тисячу „найпрекрасніших побажань“.

Мудрий підводиться з дивана і згортає вчетверо газету. Далі бере коробку цигарок, місячний промінь зникає з неї і літери стають звичайними, білими.

Ніжним свердловом в'ється вгору блідосиній димок.

В голові секретаря партійного комітету ворухаються думки важкі, хазяйновиті, поважні.

І всі вони знову кружляють навколо одного клятого слова. І здається Мудрому, що навіть колеса під вагоном так само в унісон його думкам в'їдливо й злісно-насмішкувато вистукують оте слово:

— Діпролез! Діпролез! Діпролез!

У вікно видно далекий пагорок, усіяний безліччю огняних крапок. Праворуч крапки тонуть у великій, що захоплює край неба, заводській заграмі. Мудрий бачить своє місто і завод і вже відчуває себе не в поїзді, а там, у цехах, десь на засіданні партійного комітету, на зборах чи на виробничій нараді.

А наступного дня, після другої зміни, у великому залі заводського партійного комітету справді відбувається засідання пленуму разом з активом. За довгим, укритим червоною китайкою, столом вмощуються підстаркуваті й молоді комунари. Вони прийшли сюди в своїх темносиніх спецівках, в грубих чоботях, із задимленими обличчями, з очима, що й досі відбивають цехові вогні. Зал поволі сповнюється рухливими й поважними, подібними між собою людьми, і разом виростає шум розмов, сміху, дотепів, легкої лайки. Кожний приніс сюди цілий ряд новин, то приємних і радісних, то сумних і тривожних.

Зібралися на нараду ті, хто становить пролетарський мозок заводу, аванпостні бійці п'ятирічки. А придивившись до них: такі собі звичайні люди, і слова їх прості, зрозумілі. Тільки очі виявляють глибоку внутрішню силу цих людей. Відбувається повсякденна напружена робота, іде війна за кожну тонну чавуну і сталі, за кожний процент промфінплану. Сьогодні у цих людей тільки й розмови про це. Мабуть, нудно було б слухати їх тим, хто бачив завод лише з вікна поїзда, хто складає уяву про робітника з ультрапатетичних п'єс у столичних театрах.

Там красиві слова, могутня поза, переможні жести. А тут столмені, зовсім не театральні, повільні рухи і слова, звичайні, людські, але опуклі, міцні й гарячі, мов конвертор бесемера. Коли вдивляєшся в першу - ліпшу постать, що входить у двері й прямує до стола, коли бачиш трохи зігнуті плечі і широко розставлені ноги, здається, що кожен з них почуває на своїх плечах мільйоннотонну вагу заводу, всотує в себе тягар думок і прагнень тридцятип'ятитисячного заводського колективу.

І ніякого тавра героїчності не помітно на обличчях присутніх. Принаймні, ніхто з них про це ніколи не думає, для них героїзм в епоху соціалістичного штурму вже поволі стає органічним і звичайним явищем. Тим більше, що для надмірного аналізу свого психологічного стану ці люди просто не мають часу.

За столом президії Мудрий вже випорожняє портфель, витягаючи з нього одну по одній центральні газети, циркуляри, тоненькі брошурки і, нарешті, на столі з'являється всім відомий довгастий його блокнот. Нахилившись, Мудрий щось занотує в нього.

„Старий скаже доповідь. Що ж він привіз нам з центру?“— думав не один, уможуючись за столом або на лаві під стіною, збираючись закурити, поки ще якийсь ретельний активіст і поборник нового побуту не подав традиційної пропозиції: „не курити“.

Скільки їх, оцих поборників нового побуту та непорушності етичних норм! Майже в кожному колективі є один-два, а то й кілька „активістів“, які всю свою активність виявляють тим, що сидять завжди на передній лаві, іноді слухають, іноді пропускають повз вуха доповіді й гарячі дебати, але ніколи, ні в якому разі, ні за яких обставин не забувають подати до президії записку: „Є пропозиція — не курити“ або ще: „Товариші президія! Тут є безпартійні“—цим обмежується їх участь в партійних справах, і, безперечно, вони горді з своєї ролі, бож вони перші помічають таке недозволенне порушення партійної етики, як куріння цигарок. Та не завжди їхні пропозиції беруть до уваги, бо надмірне нервово напруження столмених блискучоюких людей, і цигарка в такому стані для декого відіграє роль хоч тимчасового заспокійливого чинника.

Мудрий і досі щось пише у блокноті. Може, складає конспект доповіді, а може, записує, що треба зробити сьогодні ж після зборів. Хіба мало турбот падає на його посивілу голову, що мусить усьому давати правильний хід?

І присутні терпляче мовчать, потягуючи цигарки, і ніхто ще не вигукнув: „пора починати“.

Та Мудрий, кинувши поглядом по залу, сам переконався, що починати справді можна, і тоді в його правій руці тріпочеться невеликий срібний дзвінок. В залі стає тихо, лише грюкають стільці, поскрипуючи під вагою дебелих тіл.

— Товариші! Я вважаю, можна почати? — тихо каже Мудрий.

— Починай, старий! Більше нікого чекати! — кидає нетерплячий Храпченко. Він зник до військової точності і хвилюється, що пленум не почався в призначену годину.

Знову коротко дзенькнув дзвінок.

Стало тихо.

— Є пропозиція обрати президію, — знову випростався за столом високий Мудрий і відкинув рукою пасмо посивілого волосся.

З гурту вихопився переконливий голос:

— Пропоную до президії бюро комітету.

— Правильно!

— Давай бюро без формальностей.

Голосувати не довелося. Мудрий бачив, що очевидна більшість „за“, і запросив членів бюро зайняти місця за столом.

Загуркотіли стільці, і з натовпу, не поспішаючи, підвелися підстаркуваті і молоді постаті і поволі попрямували до стола президії. Дехто не хотів розлучатися з насидженим місцем, м'явся, огинався або скромно нахилив голову до стола. Може, вдасться пересидіти ...

— Іди вже, іди, не мнись. Що ж, тобі окремого запрошення треба? — підштовхували такого сусіди, і він змушений був нехотя йти за іншими.

Очевидно, Мудрий доручив головувати Юровському, бо щось говорив йому над ухом, підсунув якісь папери, поставив проти нього дзвінок.

І дійсно, Юровський, не підводячись зза столу, сказав рівним голосом:

— Товариші! На порядку денному два питання: доповідь товариша Мудрого про пленум ЦК та ЦКК КП(б)У — це перше, а друге — моя інформація про стан виконання плану на нашому заводі. Ну і, звичайно, поточні справи. Може, в кого є які зміни чи додатки?

— Вистачить.

— Атож, починай, Юровський. Говорити буде про що. До ранку вистачить.

— Ближе к делу,— почулося з задньої лави.

Очевидно, голос подавав якийсь антинікотинівий активіст. Мудрий відійшов до кінця стола, симетрично розклав перед себе кілька номерів газет і, гортаючи блокнот, почав :

— Я, товариші, говоритиму недовго, але це не значить, що на пленумі нашого Цека і Цекака розглядали питання невеликої ваги. Саме тому, що постанови пленуму мають вирішальне значення для успішного виконання п'ятирічного плану, треба менше говорити і всю енергію тратити на живу практичну боротьбу за темпи!

Говорячи це, мимоволі пригадав Таню і її пропозицію влаштувати змагання на найкоротшу промову. А дівчина, що сиділа поміж кількох комсомольських робітників, членів партійного комітету, і собі тихо усміхнулася і, штовхнувши під бік високого сухорлявого секретаря заводського комітету ЛКСМ, сказала з тихою гордістю:

— Чуеш, Марко? Старий починає наслідувати нас.

А Мудрий вже кидає зза столу ясні, немов обточені на токарці, думки, зміцнює їх красномовними цифрами, говорить про стан реконструкції промисловості, про нові форми партійної роботи на підприємствах. Коли він давав приклади досягнень і героїзму на інших заводах, голос його ставав тихим, урочистим, і всі приймали це як звичайну річ. Ну, ясно ж. Нічого дивного немає в тому, що десь на заводі робітники на ходу відремонтували домну. А в нас хіба не зробив аналогічного в мартенівському цеху Волков? Або кого з присутніх можна здивувати тим, що на багатьох підприємствах робітництво висуває зустрічний промфінплан? Подумаєш, досягнення! У нас майже всі цехи виставили свою перебільшену норму, категорично не погодившись з нормою заводууправи.

Розуміє і відчуває це Мудрий, тому й голос його притишений, без високих запальних нот.

Аж ось Мудрий починає говорити про хиби. І тут, вибачте, прошу вас. Це вже не спокійний і розважний п'ятдесятирічний партробітник, що за свій вік звик до всяких несподіванок. Ні! Це молодий, гарячий комсомолец, напористий, мов чавунна лава, що рвонула з шойно пробитого ливника доменної печі. Хто посміє зупинити цей бурхливий потік думок, цей каскад гострих слів, що дошкулять найтовстошкірішого з присутніх?

— Де це чувано, я вас питаю?— гримить Мудрий і так налягає тулубом на важкий стіл, що той аж одсувається від нього, важко кречучи.— Де це чувано, щоб комуністи не брали участі

в ударництві й соцзмаганні! Десять процентів членів партії і комсомольців хочуть холодочком обійти нашу боротьбу. До якого часу вони носитимуть партійні квитки в кишенях? Як ми можемо бути на чолі мас, коли серед нас є дезертири, рвачі, прогульники, ледарі? Га, як ми можемо?

Всі в ніяковості схиляють голови.

Він має рацію, наш старий. Де ж тут партійна совість, де, нарешті, пролетарська солідарність, коли одні день і ніч напружують кожний атом своїх м'язів, а інші, немов вороги, нишком, по закутках десь, мабуть, глузують з дев'яноста процентів своїх товаришів. І як ми справді досі не помітили цього? Всім трохи не по собі. Стає незручним дивитись в очі один одному, і кожний починає робити якусь незначну справу, зосередивши на ній увагу. Один витягає сірника і починає виколупувати слід нігтів чорний бруд, другий водить олівцем по паперу, малюючи трикутники і півкола, третій колупає пальцем кінчик стола, четвертий сміливіший — він широко розплющує очі і з великим подивом дивиться просто в рот Мудрому:

„Невже так? Невже ото й досі серед нас є такі хрукти?“

Секретар партколективу вже не гримить. Натомість він твердо і не поспішаючи кидає міцні металево-важкі слова:

— Я пропоную взятись за дезертирів негайно ж. Або працєю, або партквиток на стіл! Не треба нам балакунів, що на зборах дуже ретельно висловлюються „за“, а біля верстатів перші починають хлипати, стогнати, нарікати на непорядки, розхолоджувати запал робітництва. Трудову дисципліну треба розглядати як партійну дисципліну. Тільки так!

— Кожний з нас мусить бути найкращим знавцем своєї справи, щоб на ділі бути прикладом. Техніку треба опанувати, товариші. Техніку, розумієте? Ми — господарі. Ми відповідаємо перед історією. Тому справа ясна! На мою думку, треба негайно посилати до контрольної комісії всіх, хто відсиджується, ухляється.

— А може, це буде невірним? Може, спочатку треба повести серед них виховну роботу? Може, і так хто думає? А хіба ми не користалися з усіх засобів морального впливу, я вас питаю? Ми випробували всі агітаційно-пропагандистські заходи. Ми кожному втовкмачували, що і як треба робити в сьогоднішній обстанові. І що ж ми маємо? Завод недовиконав тридцять два проценти плану, з усіх кінців нас обкладають категоричними вимогами металу, а ми вдесьте будемо повторювати ту саму проповідь. Сьогодні треба дії, рішуче бойові. Отже, вима-

гаю негайних заходів до всіх, хто досі не хоче усвідомити відповідальності моменту. Ясно, товариші?

Зал мовчить. Так мовчить, що чути важке, глибоке дихання Юровського.

— Ясно! — лунає дзвінкий молодий голос. — Ясно. Це ганьба для нас. Комсомолія негайно візьметься за своїх. Ми в своєму цеху, ого - го - го !

Голос належить молодому хлопцеві — секретареві комсомольського осередку ливарного цеху.

Тепер знову закрипіли лави, зашамотів одяг, нетерпляче зачовгали ноги. Заворушилися безвусі, вусаті й бородаті обличчя.

— Авжеж. Чого ж з ними панькатися? Чим вони кращі від нас?

— Не кращі, а гірші.

— За шиворот та в конверт таких супчиків.

— Партія — не благодійне товариство, — гукає цибатий Марко.

— Завод — не курорт, — підхоплює Таня.

— По - військовому крий, старик, — кричить запальний майстер Храпченко. — Алюр, три хрести і точка !

Мудрий на знак згоди, тепло усміхаючись, хитає головою.

Вперше за весь час зборів радісно захвилювався Юровський. Він по - молодецькому схопився на ноги. Бадьоріше затріпотіло маленьке олив'яне серце дзвінка.

— Товариші, до порядку! Ви не даєте продовжувати доповіді. Говори, Андрію.

— А далі, — почав Мудрий, — пленум звернув увагу на справу керівництва підприємством. У нас досі не виконується директива партії про єдиноначальність. Не можна як слід налагодити роботу без ясності в цьому питанні. Замість зміцнювати авторитет начальника, підпирати його пролетарською громадськістю, у нас і досі спостерігається нездорове, грубе втручання партійних і професійних робітників в господарські розпорядження, а це дезорганізує роботу. Як треба розуміти єдиноначальність? Візьмімо хоча б мене та Юровського. На живому прикладі краще пояснити.

— Ти, Юровський, нічого не маєш проти? — звернувся він до директора.

Той ледве помітно всміхнувся: „кажи, мовляв, нам з тобою не спадщину ділити“.

— Ну от, — провадив далі Мудрий, — я вважаю, що Юровський мусить внести в адміністративну й господарську роботу все, що в довголітній боротьбі викувала наша партія. Це — висока

ідейність справи, залізна дисципліна, відповідальність за свою ділянку роботи, чіткість і точність виконання. Треба примусити кожного господарника, інженера, техника, майстра чи десятника зрозуміти світове значення навіть дрібного нашого досягнення, перейнятися безмежною відданістю справі і виховати в собі готовність іти на найбільші жертви в ім'я нашої ідеї.

— А які ж завдання це покладає на партколектив? Ще раз і ще раз повторюю: ми мусимо стати на чолі повсякденної виробничої роботи. Комуністи всі, як один, повинні опанувати свою спеціальність найдосконаліше і йти в авангарді промислової армії. Ми ж робимо біля одного. Всі ми і господарники, і партійні, і професійні організації, і мова тільки про те, як краще організувати наступ, щоб з найменшою витратою сил і часу дійти найбільших успіхів. Я певен, що ми помиримся з Юровським. Ми допоможемо йому піднести на височінь політичну й громадську свідомість адміністративних і технічних сил заводу, а він разом з нами допоможе нам кожного партійця зробити передовим, найкращим виробничником. Єсть таке діло, Юровський? Ну от, товариші, справа ясна, як день, справа нашої честі, честі партії. Коли візьмемося всі до одного, коли зубами вгриземся в одну точку, я певен, що ганебну пляму прориву ми зітремо з нашого заводу. Ми виконаємо план! Ми його перевиконаємо, товариші!

Вибух оплесків вкриває останні слова секретаря парткомітету. Комсомольцям не сидиться на місцях. Вони схоплюються на ноги, штовхають один одного, шарпають, виблискують рівними разками білих зубів і знову ретельно плещуть у долоні.

Підводиться Юровський, щоб сказати традиційні слова:

— Чи немає у товаришів запитань?

Звичайно ж, запитання будуть. По хвилиній мовчанці, що раптом охопила розбуджений зал, запитання поспішають до столу одне поперед одного.

Іх записують двоє: Юровський собі в записну книжечку, щоб завтра ж негайно вжити заходів, Мудрий — в довгастих блокнот, щоб тут же дати на них відповідь.

А запитань сьогодні надиво багато. Першим підводиться сухий, високий Марко й говорить не так собі просто, а, як секретар, запитує від імени всієї комсомольської організації. Отже, хай доповідач відповідь, яких заходів думає вжити адміністрація і парткомітет проти тієї агітації, яку провадить класовий ворог серед робітництва? Марко захопився й тут же на своє запитання виголошує пропозицію:

— На мою думку, негайно звільнити всіх до одного, а деяких передати в ДПУ!

— Висловишся потім, не поспішай, хлопче,— зупиняє його Юровський.

І довгий Марко ховає свою цибату постать в гурті галасливої комсомолії.

Поруч нього гарячиться Таня. Вона обертається то до одного, то до другого, в чомусь переконує їх, хитає головою, робить рвучкі переконливі жести. Від надмірної динамічності шовкові кружальця хвилястого волосся виповзають слід червоної хустки й лягають безладними півколами на високому чолі.

„Вона, очевидно, готує запитання“,— думає Мудрий, на мить спинивши погляд на редакторці.

А над натовпом уже давно стирчить коротка дебела рука, говорячи всім, що власник її хоче й собі дати запитання.

— Давай, Петровичу!— гукає Юровський, і Петрович важко підводиться з стільця.

— Щоб сказати опрос у мене, так ні. Я тільки хочу запитати, чому в цехових крамничках не поставити по два продавці, а то вся перерва йде на стояння в черзі. Так що може це й не опрос, ну робочі дуже обговорюють його.

— Правильно, Петровичу! Це таки вопрос,— кидає хтось з комсомольського гурту.

Мудрий щось нотує в блокноті, а Юровський далі дає слова для запитань.

Огрядного, середніх літ газувальника з доменного цеху цікавлять заразом два питання. Перше: в якому стані перебувають вісім молодих негрів, засуджених американським капіталом, і що ми робимо, щоб урятувати їм життя, і друге: чому начальник доменного цеху не відвідує виробничих нарад? Газувальника це справді цікавить і слова його йдуть з нутрянних глибин.

Сивого, присадкуватого дідка, героя праці з вальцювального, це не так цікавить. Його запитання суто практичного порядку.

— Було б добре, зовсім було б чудесно,— каже він,— коли б виливанці з мартенівського не затримувалися, а своєчасно передавалися до вальцювального. Йй-право, було б добре,— трохи іронічно усміхається дідусь і, певний, що всі з ним згодні, сідає й починає крутити заячу лапку.

В перших лавах сидить трохи зігнутий Яров. Він і собі водить олівцем у блокноті, але думки його далеко за стінами цього залу. Він саме обмірковує перспективу сьогоднішньої вечірки у Файна і занотовує початок свіжого анекдоту, почутого під

час останньої подорожі, щоб, чого доброго, не забути розказати його в кульмінаційний момент вечірки. І ще рішає Яров, нарешті, розпочати шалену атаку на Лю. Справді, поки ця клята дівчина, яку він, можна сказати, вивів у люди, поки вона буде водити його за ніс, годувати солодкими обіцянками, ігнорувати на людях і заспокоювати сам-на-сам? Ні, не на такого наскочила! Сьогодні ж треба покласти цьому край! До речі, Файн натякав, що вечеря в нього сьогодні буде не абияка. Отже, обстановка сприятиме.

Запитання сипались на червону китайку стола і, чітко сформульовані, вкладалися в блокноти Мудрого та Юровського. Та вони мало цікавили Ярова. Досі ніхто не згадав про кадри, тому хвилюватись нема чого.

А втім, треба ж чимось виявити свою активність, а то, дивись, отой апостол Мудрий та ведмідь Юровський ще почнуть обвинувачувати в пасивності. Вони такі! Тільки навряд, що вдасться їм це. Що мені справді? От зараз візьму й подам запитання.

В залі вирує гамір. Підводиться разом по кілька рук, вихоплюються голоси різних тембрів і відтінків, то трубно-басовиті, то тенорові, і навіть альтом гукає комсомолец з Маркового гурту.

„Незручно ж мені, помдиректорові, додавати й свого голосу до цього кошачого концерту“,— думає Яров і вичікує моменту. Нарешті, хвиля запитань одкочується від стола, входить у береги, і тоді він урочисто зводиться на ноги і, не піднімаючи руки, голосно говорить:

— Товаришу голова, дозвольте запитання.

— Давай,— падає сухе від Юровського, і вмить з обличчя його сходить радісно-втомлена усмішка. Воно стає кам'яним, нерухомим і аж сіріє від напруження.

Яров повертається до Мудрого й говорить урочисто й патетично:

— Я висловлюю своє обурення з того, що Центральний комітет досі не повикидав з партії всіх право-лівих ухилістів та дворушників. Ми не можемо далі їх терпіти в своїх лавах. Вони шкодять нашому будівництву, їх негайно треба віддати під суд. Це — контрреволюціонери. До якого часу ми, робітники, будемо тримати в лавах партії всяке барахло?

Юровський взявся за дзвінок.

— Тихше на поворотах, товаришу Яров. Партія дала оцінку ухилам, це — поперше, подруге — вона, очевидно, не візьме до уваги твого обурення, а потрете — замість загальних слів про ухилістів краще, коли б ти вказав на конкретних носіїв опортунізму на нашому заводі.

Юровський, говорячи, не зводив гострого погляду з Ярова. Та на того це не вплинуло.

— І взагалі я звертаюсь до всіх, хто тут сидить, і кажу: геть усяких ухилістів з наших лав, хай живе незламна монолітна єдність ленінської комуністичної партії ВКП(б)!— вигукнув він з істеричними нотками в голосі і, одсапнувшись, сів на місце, в законному чеканні бурхливих оплесків.

Але зал, виявляється, не сприйняв фальшивої патетики помдиректора. Він зачмихкотів, нестримано й олверто, він зашепотів багатоголосим в'їдливим шепотом, і краще, що не чув Яров усіх зауважень, подаваних присутніми на його адресу: тоді б його непорушний олімпійський настрій був би таки остаточно порушений, а це, безперечно, відбилося б на вечірніх планах щасливого і ортодоксального помдиректора.

Юровський зиркнув на Мудрого, той значуще примружив око, і всім присутнім стало трохи соромно самих себе. Як це вони досі не помітили, що їхній помдиректор безнадійний йолоп? Тільки сьогодні доводиться в цьому переконуватись.

— Ще хто хоче запитання? Давайте,— спитав Юровський, знову обводячи теплим поглядом темносині лави залу.

І тоді з комсомольського гурту підвелася Таня.

— У мене є запитання. Можна?

„Ну, ясно ж, хіба вона може всидіти?“— подумав директор, а вголос жваво сказав:

— Само собою розуміється!

— А запитання мое такого порядку: як дивиться парткомітет і адміністрація заводу на той обурливий факт, що з тисячі нових робітників, привезених три тижні тому, сьогодні лишилося тільки двісті п'ятдесят? Знаєте, яких робітників я маю на увазі? Це тих, що їх за півтори тисячі верст везли сюди, витрачали на них колосальні кошти, не знаючи абеткової істини, що робочу силу треба мобілізувати планово в наших колгоспах та з лав бідняцької молоді. Конкретніше, де була голова помдиректора по кадрах Ярова, коли він вербував робітників? Цікаво, що думають з цього приводу товариш доповідач та директор?

Коли говорила Таня, комсомольці зиркали то на її тонкі рухливі губи, то на президію, куди летіли ці несподівані слова.

„Ану, мовляв, що ви скажете у відповідь, дорогі товариші керівники?“

Старі робітники захоплено поглядали на дівчину, а дехто з них неприховано радісно й тепло усміхалися собі в бороду:

„Ба, яка клята дівчина! Так і чеше, так і чеше“.

„Ця така, ця може“. „Наш корінь заводський“.

Юров сидів з обличчям удавано байдужим і повним зневаги до слів Тані, а нишком проклинав усіх, хто вигадав оці кляті запитання по доповідях.

„Засипе, бісова кров. Почуваю, що засипе, як пить дать“,— думав він, проте не виявив свого хвилювання жодним рухом м'язів.

Усім здалося, що запитання молоді редакторки було останнім, і Мудрий вже звівся на ноги, щоб давати відповіді.

Тоді тишу сколихнув солідний баритон Свириденка.

— Про боротьбу комсомолу за шихту мало сказав доповідач. Воно, звичайно, доповідь про пленум ЦК, але шихта сьогодні для нас — основне. Як партбюро реагуватиме на опортуністичний опір деяких профробітників? Факти я вам подав.

— Так, так!— підтримав Свириденка Дем'янов.— Це нас усіх цікавить!

— Не менше, ніж нас,— усміхнувся Юровський.

— То й краще.

— Здається, вже запитань не буде? Відповідай, старий.

Відповідаючи, Мудрий відчував, що його слова сприймаються з належною увагою, та, очевидно, всіх найбільше зацікавило запитання редакторки. Ніяких реплік, ані зауважень не чув Мудрий, промовляючи, ніби всі змовились зберігати енергію до слушного моменту.

І цей несподіваний момент прийшов незабаром.

Слово на відповідь від Мудрого перебрав Юровський і почав із запитання Тані.

І враз зашарудили спецівки, зарипіли стільці, наїжачилась комса, схрестивши погляди на чисто вибритій голові директора.

А той говорив:

— Правильне запитання поставила товаришка Ступницька. Ми мусимо тут одверто сказати про скандал, що трапився в наслідок подорожувань на Поволжя по робочу силу. Ми опинилися в катастрофічному стані. Потрібні були люди, тисячі робочих рук. Тоді ми вирішили послати самого помдиректора вишукати робочу силу. І от він вишукав її аж у Поволжі. Вам усім відомо, які наслідки цієї подорожі. В перші ж дні, не зважаючи на героїчні заходи всього партійного й комсомольського активу, вони почали зникати з заводу. Їм, виявляється, обіцяли „золоті гори“, їм не пояснили, що таке робота на заводі, і, звичайно, їх потягло в степи, додому. Ми знову стоїмо перед проблемою нестачі робочих рук, але це зовсім не зменшує нашої відповідальності

за цей промах. Тут, на пленумі, я мушу одверто визнати свою помилку в тому, що цілком поклався на Ярова, не втокмачивши йому, що саме колгоспи — наша основна кадрова база. Але я вважав, що помічник директора досить відповідальна особа на заводі і не потребує над собою дрібного опікунства. Виходить, і я, і Мудрий помилились. Проїжджено багато грошей, а наслідки нікчемні. Тому, я думаю, найкраще буде, коли пленум тут же призначить спеціальну комісію для обслідування всієї роботи по лінії кадрів і, зокрема, для перевірки останнього факту.

— Це що, недовір'я? До мене!? Старого більшовика?! Червоногвардійця?! Що пройшов усі фронти! Кров проливав! Мене перевіряти?!— скочив на ноги й зарепетував Яров так, наче йому хтось одночасно наступив на всі найболючіші мозолі. Але навіть для тих, хто вперше бачив його, було ясно, що ці трафаретні слова помдиректор, очевидно, виголошує не вперше. Мабуть, і сьогодні, зразу ж після запитання Тані, він нишком кілька разів повторив їх на всяк випадок, настільки робленим вийшло його обурення.

Запанувала напружена тиша.

— Не галасуй, мов перекупка!— заgrimів Юровський.— Кого ти на арапа береш? Ти спитай, хто з присутніх тут не був на фронтах! Не перед ними вихвалитися! Річ у тому, що на сьогоднішньому фронті з тебе поганий командир!

— Я поїду до ЦК, до Косюра! Що це за ставлення до члена партії?— не вгавав Яров, стріляючи збентеженими очима по залу, віби шукаючи співчуття серед присутніх. Але всюди натикався на холодний, суворий блиск очей, а дехто навіть гидливо одвертався, коли зустрічав його погляд.

— Хоч до Комінтерну,— спокійно відказав Юровський,— а покищо тут, на пленумі заводського партійного комітету, я, як голова, далі слова тобі не даю і ставлю свою пропозицію на голосування.

Мудрий тимчасом підсунув Юровському клаптик паперу, на якому розгонистим почерком було виведено три прізвища: „Нехода — від бюро комітету, Сидоров — від завкому, Марко Стогній — від комсомолу“.

Юровський, зиркнувши на список, нахилився до Мудрого.

— Я вважаю,— тихо сказав він,— що від редакції газети треба вести Таню. Вона докопається.

— Не заперечую!

Список одногослосно ухвалили, і комісія дістала декадний строк для всебічного виявлення справи, щоб потім доповісти на бюрі.

Яров уже не галасував, а сидів тихий, прибитий, спантеличений таким поворотом справи. Всього він міг сподіватися,— ну, там різних натяків, двозначних слів, загадкових усмішок, мало що можуть люди думати про помдиректора! Вільному— воля. Незадоволених завжди хоч одбавляй, але такого фіналу, вибачте, він не сподівався. А все ота марудна комсомолія. Сидить вона в печінках. Доведеться знову, як завжди, плутатись, викручуватись, заходити з усіх боків, щоб якимось зам'яти справу. Добре, що в конторі сидить Лія. Все таки своя людина,— допоможе, а коли б ні, то таке, хоч крізь землю провалюйся.

Пленум тривав далі. І всі немов забули про приголомшеного Ярова, що вже не поглядав гордо на стіл президії, а сидів похнюпившись, низько насунувши фетровий капелюх на очі.

Одного прекрасного ранку Васька Калач, схопившись з ліжка, засліплено заморгав віями. У вікно пливла зимова голуби́нь, вся земля, дахи будівель і стоси цегли вкриті були розкішною сугою першого морозу. Це нагадало Калачеві зиму, а з нею лижі і ковзани, що їх так шанував завзятий спортсмен.

Зима. Крестьянин, торжествуя,
На дровнях обновляет путь,—

радісно подумав Васька Калач і тут же згадав анекдот Ярова, що якимось, зустрівши його біля контори, сказав йому:

— Слухай, ти, кіноартист. Ти не знаєш, чому цього року так довго зими немає?

— Що я— бог чи доктор? Буде колись!

— А я знаю,—самовпевнено сказав Яров.— Тому довго зими немає цього року, чудило ти, що „крестьянин не торжествует“, ха-ха-ха! Та й чого тому „крестьянину торжествовать“, коли суцільна колективізація. Правда ж?

— Як на кого,— відповів тоді Калач і швидко пішов від Ярова, щоб далі не слухати анекдотів, які вже давним-давно вимагають рішучого втручання ножиць в їхню бороду— такі вони старі й затерті.

„Тепер Яров може бути спокійний. Зима таки швидко прийде“,— думав Васька, нашвидку одягаючись і на ходу виробляючи різні спортивні вправи.

Він почув себе прекрасно, він по-дитячому зрадів першому заморозкові. Та й як не радіти Калачеві? Вже тижнів зо два він похапцем зустрічається з Лією. Ці зустрічі завжди випад-

кові і трохи ніякові, але одне запам'ятав Калач: якимось, ідучи до кіна, вони заговорили про зимовий спорт, і виявилось, що Лія прекрасно бігає на ковзанах і на лижах. Вона нетерпляче чекає зими, щоб показати своє мистецтво всім знайомим. Хай усі переконаються, які міцні в неї ноги, як чудово виробляє вона різні фігури на ковзанах. Недарма ж п'ять років працювала в цирку.

„Тепер вона, очевидно, ще спить, а прокинувшись, мабуть, зрадіє не менш від мене“.

„Ну, держись, Яров! Можеш одсунутись подалі з своїми анекдотами. Скоро я буду єдиним і беззмінним партнером Ліі. Скоро ми з нею будемо мережити на лижах снігові простори, будемо різати новенькими англійськими ковзанами хрумкітливий льодовий простір“.

Цех зустрів його гуркотом таким рідним і звичайним, і цей гуркіт витиснув чарівні мрії.

Треба ставати до вагонетки, напружувати м'язи, розраховувати кожний рух. Змагатися його вагонетці з Юрченковою, де майже всі такі велетні, як і їхній ватажок, не така вже легка справа.

„Після зміни обов'язково дочекаюсь Ліі біля контори. Поговорити треба. Бо вже незабаром вдарять морози, замерзне ставок, і тоді не життя, а масниця“,— думав Калач, беручи в руки густі вила.

Тоді саме в конторі Яров підійшов до Ліі. В кімнаті, крім них, нікого більше не було.

— Слухай,— сказав він.— Ми з тобою друзі, чи ні?

— Дивне запитання. Не розумію, чим воно викликане,— підвела чорну головку Лія від стосу довжелезних рахунків і здивовано помітила, що Ярову сьогодні чомусь не по собі. „Захворів, чи перепився?“— подумала вона.

— Ні, я цілком серйозно тебе питаю. Можна з тобою по ширості поговорити?

— Зважаючи про що, поперше, а подруге—щоб розмова була коротка. Як бачите, я працюю. Службовий час. Розумієте?

Лія довгим виразним поглядом дивилася просто в очі співбе-сідникові, а той чомусь одвів зір набік.

— Ну от, слухай,— нахилився до вуха Яров.— Візьмімо для прикладу таку історію. Людина одержала певне службове доручення, відповідні кошти на це і чесно поїхала виконувати це доручення. По дорозі людина заїздить до великого міста, зустрічається із знайомими,— ну, і розумієш там усякі вечірки, театри і таке інше. Як би там не було, а в результаті частину грошей

ця людина витрачає не за призначенням. Мало того, людина зустрічає гарну розумну дівчину, якій набридло мандрівне життя і яка страшенно хоче працювати десь на серйозній роботі. Ну, хоча б у конторі на заводі, чи ще десь. Вищезгадана людина має добре серце, вона забирає ту дівчину з собою до індустріального міста. Це теж відповідним чином зменшує суму, асигновану, повторюю, зовсім не на це. Так справа триває деякий час, дівчина працює в конторі, її бажання задоволено, а проти тієї нещасної людини, що свого часу була такою доброю, ведуть похід усі. А чому всі? Бо людська злоба безмежна, бо вони заздрять тій людині хоча б через те, що вона краще за них одягається, вміє як слід влаштувати своє життя, а головне — користується певною увагою гарної дівчини. І дивно, що ця заздрість і ненависть знаходять собі причіпку: треба, мовляв, перевірити, чи правильно витратила людина гроші, коли їздила у відрадження. Проста, звичайно, історія. Але вона має не завжди приємні наслідки. Іноді, коли людина в партії, її викидають звідти, іноді садовлять до бупру, — це залежить від масштабів діяльності та від розміру витрачених коштів. Ви мене розумієте, дорога Лія?

— Так, я вас розумію. Кажіть далі! — твердо хитнула головою дівчина.

— Ну от. В стані такої людини, припустімо, опинився я. Тоді, перебравши всі засоби рятування, я, по довгій внутрішній боротьбі, іду на останнє. Я звертаюсь до близької людини, що працює, до речі, на рахунках, щоб вона допомогла мені скласти звіт, який задовольнив би всіх, кого душить жага помсти. Цікаво, яку б відповідь мав я від близької людини? Га?

Лія рвучко відсунула від себе рахунки, ніби боячись, що Яров тут же вхопить їх, очі її засвітились лютим, досі небаченим огнем, пальці мимохіть стиснулись, хруснули, і вона, наблизивши обличчя до бороди Ярова, палаючи гнівом і огидою, не сказала, а прошепотіла, спазматично й хрипкувато:

— Ця дівчина відповіла б нещасній людині таке: ви нахаба, мерзотник і авантюрист. Я не хочу з вами навіть зустрічатись. Обходитиму десятою дорогою.

Далі терпко і нервово зареготала і, раптом заспокоївшись, додала:

— Алеж я певна, з вами цього не трапилось. Отже, до чого вся ця тирада про якусь абстрактну людину? Ви жартували, правда?

— М-да... Це я між іншим.

Яров не сподівався такої відповіді й такої оцінки його позиції. Він був переможений і, повертаючись, щоб іти, сказав:

— Звичайно, це був жарт, але я прошу вас краще нікому про нього не говорити. У мене так багато ворогів, що навіть з невинного жарту можуть зробити серйозне обвинувачення.

— О, ні, будьте певні! Я ніколи не дозволю собі псувати настрій людині з добрим серцем,— з Ідкою іронією відповіла Лія й знову почала гортати рахунки.

Але робота не клеїлась. Розмова з Яровим знервувала дівчину, кров її гаряче клекотіла.

Гудок сигналізував зміну.

З цехів посунули темносірі зосереджені постаті. І Лії чомусь пригадався Васька Калач і його привабливі пропозиції щодо зимового спорту.

„Бідний мій кіноаматор! Як ніжно заглядає у вічі зустрічаючись, як ретельно намагається відгадати кожне моє бажання, щоб зробити приємність. О, цей не прийде з такими гидкими пропозиціями“.

Лія підійшла до вікна і враз лице її осяяла радісна усмішка. Біля контори, заклавши руки в кишені, сюди й туди торував стежку Васька Калач, кидаючи короткі, але часті погляди на двері контори.

„Він чекає на мене. Це безперечно!“— з жіночою гордістю подумала Лія і зиркнула на годинник.— Час кінчати роботу,— прошепотіла вона, ще раз зиркнула у вікно і швидко прибрала папери з стола.

II

Вже дві декади б'ється комсомолія доменного за шихту. Дні і ночі попід печами шастає комсомольський контроль, щоранку гримить листок. Хмарно вислухують звідомлення Дем'янов та Свириденко.

Мало радісного приносять хлопці в своїх блокнотах. На другій печі ще нічого. Там змагаються Храпченко та Стоян. Останніми днями ці два майстри своїми змінами систематично перевищують змінно-зустрічний. Їх фото вже вміщувано в листку „За шихту“, про них говорила й „Тривога“. Але на інших печях по-старому видобуток не перебільшує сімдесят сім — вісімдесят процентів.

Де причини?

Щовечора перед нічним штурмом до редакції „За шихту“ сходиться актив і в гарячих дебатах родяться нові заходи. На облич-

чях хлопців ґрунтовно осіла втома, від безсоння під очима лягли синці, і тільки очі виграють огниками тривоги й напруження.

Коля Свириденко два тижні не голився і тепер нагадує споважливого хлібороба.

Васька Калач так само занехав свою незрівняну зачіску, за-
позичену, безперечно, у якогось кіноактора, і тепер майже нічим
не різнився від мовчазного каталя Якова Юрченка,— тільки хіба
тим, що на півголови був нижчий за останнього.

У запалі боротьби за шихту Калач забув про наступний зимовий спорт, про велосипед „Омеґу“ і навіть про Лію майже не думав.

Прогулянки біля контори теж раптом припинилися.

Цех гуркотить, шумлять гази, дзюрчать водяні струмки, обми-
ваючи гарячі печі, у світлі електроламп вештаються люди.

А в кімнаті редакції „За шихту“ засідає штаб. Головує Коля Свириденко. Власне, на голову його ніхто не обирав, але з моменту оголошення штурму всі звикли бачити його на посту, спокійного, поважного, розсудливого.

Серед присутніх немає тільки Тані. У неї непорозуміння з друкарнею, і цю ніч вона сама поїхала до міста, щоб разом з секретарем верстати номер „Тривоги“.

— Дві декади ми боремося, хлопці!— тихо каже Свириденко.— Розумієте, дві декади! А наслідки? Погані наслідки, товариші!— Він одводить погляд убік, якийсь час мовчки оглядає плакат на стіні, далі спиняє очі на Калачеві, ніби шукаючи у каталя відповіді на свої слова, але той чомусь ретельно затуляється газетою.

— Домна номер два вирівнялась,— каже блідий Дем'янов,— трохи підтяглася четверта. Там перед веде бригада Онищенка.

— Але ми боремося за ударний цех,— так само тихо і ніби трохи розчаровано продовжує його думку Свириденко.

— Пересічно цех за ці дві декади підвищив видобуток тільки на 3—4 проценти,— веде своєї Дем'янов.

Велетень Яків Юрченко голосно, невимушено зітхає і лізе до кишені. Йому раптом забажалося глибоко затягтися цигарковим димом.

— То що, може, нам потихесеньку змотати вудочки?— іронічно примруживши очі, невідомо кого запитує Свириденко.

— Ні!— гримить бас Юрченка.— Ти жартуєш, Коля?

Дем'янов мовчить. Він хоче чути, що скажуть комсомольці.

Тоді про щось згадав Вася Калач. О, кипуча молодість, пора штурму і безмежних поривань, хто забуде твою неповторну силу!?

Вася Калач рвучко схоплюється з місця, відсунутий ногою стілець з гуркотом падає на підлогу.

Трое—Дем'янов, Свириденко і Юрченко—чекально дивляться на нього. Він стає самим собою, цей невгамовний кіноаматор.

— Знаєте, що сказав Карл Маркс у листі до Енгельса?— питає Калач присутніх.

Ті мовчки знизують плечима.

— Тяжко нам, братва, сказав Карл Маркс, але носа вішати не слід!—випалює Калач і сам розтягає рот в усмішку.

Ясніє обличчя Дем'янова, на фоні чорної бороди виблискують міцні білі зуби Свириденка, а Яків Юрченко незрозуміло кліпає віями. Звідки йому знати,—може й справді колинебудь Карл Маркс писав: „тяжко нам, братва“. Усе може бути.

Крізь сміх Дем'янов говорить:

— Ти маєш рацію, Вася. Хоча Маркс тут і ні до чого, але носа вішати, справді, зарано.

— Я ж про те й говорю!—виправдується Калач.

— Тоді до діла, товариші!—опанувавши себе, заговорив Свириденко.—Треба ще раз обміркувати причини прориву. На мою думку, все, що могли ми зробити у своєму цеху, загалом зроблено. Перешихтовок зменшилось, вагарі почали уважніше ставитись до своїх обов'язків, каталі майже всі змагаються.

— Навіть Наливайкова вагонетка сьогодні викликала мене на змагання,—перебив Юрченко.

— Хіба? Сидір? Шавкунів плем'яш? Це красаота!—не стримався Калач.

— Атож, він самий. Та ще як нахвалявся. „Я,— каже,— покажу вам, як треба працювати. Хоч і не комсомолец, а покажу“.

— Цього мало,—сухо зауважив Дем'янов,—одним Наливайком питання не вирішується.

Він, Дем'янов, прийшов сюди з певною пропозицією і лише чекав, поки почнеться серйозне обговорення справи.

Свириденко провадив далі:

— Доменний цех великою мірою залежить від інших цехів нашого заводу, і, хоч скільки б ми самі не товклися отут у себе під печами, хоч скільки б безсонних ночей не металися по цеху—без допомоги всього заводу нам не досягти ста процентів. Отака моя думка, і тут щось треба вигадати.

Дем'янов засовався на стільці. Ні, таки Свириденко з головою хлопець. Він майже вгадав його, Дем'янова, пропозицію.

Але секретар партколективу вичікує.

Було б непогано, коли б Свириденко довів до логічних висновків свою думку. А Свириденко й собі, вичікуючи, замовк.

— На прийомі змінно-зустрічних майстрі завжди скаржаться

на транспортний. Ніколи ковшів своєчасно не подадуть,— зауважує Юрченко.

— Це факт!— хитає головою Свириденко.

— А мартенівці, а бесемерівці, а копровики? Усі вони, холера їм у кишеню, шлаку не додають або пополам із сміттям підсувають,— загарячився Калач.

— І це правда!— ствердив Дем'янов.

— Так що ж робити?— подивився на Свириденка Юрченко.

— Треба подумати,— відповідає той, і з того, як близько на перенісці зішлися його чорні густі брови і затьмарилися великі сірі очі, видно, що справді Свириденко напружено думає.

Тоді Дем'янов дружньо кладе йому руку на плече:

— От що, Коля. У мене є пропозиція. Послухай, як вона тобі? Свириденко зводить на нього погляд:

— Кажі, ми слухаємо!

— Треба звернутися з листом до комсомольців усіх цехів, що зв'язані з доменним. Мусять же вони відгукнутися на наш заклик? Га? Як ти гадаєш, Коля?

— Ідея!— гукає Калач.

— А й справді, чому б не звернутись?— жваво заговорив Юрченко.— Отут зараз сісти й написати.

Свириденко яснє, брови стають зараз на свої місця, але він поважно запитує:

— Значить, ти благословляєш?

— Вважаю, що це сколихне цілий завод,— відповідає Дем'янов.— Це треба зробити негайно. Розумієш, Коля? Щоб завтра вже комсомольці всіх цехів читали нашого листа.

— Чудесно! Давай зараз складати проект,— звівся на ноги Свириденко,— і після другої зміни скличемо надзвичайні збори комсомолу. Щоб раз - раз — і в дамках!

— Тільки ж пишій міцніше. Не шкодуйте слів. Щоб дійшло,— порадив Юрченко.

— На почуття треба вдарити!— додав і свого Калач.

— Будьте певні,— засміявся Дем'янов,— не листа, а справжню ноту вступимо.

— Правильно! Ти, Вася, мчи до телефону, дзвони Ступницькій. Хай місця більше залишить для листа. Щоб на першій сторінці „Тривоги“, розумієш?— давав наказ Свириденко.

— Єсть, капітан!

— А ти, Яша, йди засни. Завтра ж рано вставати, та ще й з Сидором Наливайком змагатися, а він хлопець дебелий— зажене тебе в трубу.

— Та Яшка теж, нівроку йому, при пам'яті парняга,— пожартував Дем'янов.— Один одного вартий.

Яшка, зворушений товариською увагою до себе двох секретарів, міцно потис ім руки і перевальцем вийшов на цехове подвір'я. Коли проходив попід естакадою, почував себе так вільно й радісно, як колись на селі, повертаючись левадою від коханої дівчини.

Під дашок четвертої печі шугнула висока, трохи зігнута постать у кожанці. Коли постать повернула обличчя до Юрченка, проти електричної лампи двома мініатюрними зірочками блиснули окуляри на довгому з горбинкою носі.

Юрченко пізнав інженера Ротмана.

„Теж комуніст. А непосидящі люди оці комуністи. Усе ім мало, усе борються за краще... Дружні хлопці!“— думав він, прямуючи до моста, щоб їхати в колонію.

Біля контрольних воріт стояло кілька робітників. Один голосно щось вчитував, а інші задоволено слухали.

Юрченко підійшов до гурту. Разом з ним ще кілька нових постатей.

На дощаній стіні контрольної будки висів невеличкий жовтуватий папірець. Яків пригадав, що таких папірців він багато бачив у себе в цеху наліплених на каупери, на двері вагової будки і навіть на поручні біля печі.

Але за роботою не було часу зупиняти на них увагу.

Тепер він вирішив за всяку ціну довідатися про те, що кажуть оті жовтуваті листки. Чому біля одного з них затримуються робітники?..

— Ану, читай вголос, що воно там!— гукнув хтось із гурту.

Передній молодим переконливим баритоном, з почуттям художнього смаку, прочитав:

Хто робити сам не хоче?
Хто підбурює робочих?
Хто не б'ється за чавун?
Ясно хто: куркуль Шавкун!
Наш чавун для нього смерть,
Та хоч круть уже, хоч верть,
Час давно уже наспів
Гнати в шию Шавкунів.

— Прикладно, бісової віри, сочинив хтось!— захоплено вигукнули з гурту.

— Не хтось, а наш поет Славуцький — тут підписано,— пояснив баритон.

— Це Андрюша з доменного?

— Та він же!

— У точку б'є! — прохрипів підстаркуватий робітник.

— До діла написано. Уроді як пісня!

Яків Юрченко сам до себе усміхнувся:

„Міцно взялися за одноокого... Це Таня, мабуть, комсомольці. Наша робота“, — не без гордості подумав він. В цей час йому хотілося забути, що він не належить до комсомолу. Так приємно було думати, що і боротьба за шихту і похід на Шавкунів — це „наша робота“.

Тоді ж, сходячи на міст і оглядаючись на домни, Яків чомусь згадав, що йому вже двадцять шостий рік. „До комсомолу, мабуть, і не приймуть, коли б, припустімо, надумав записатися“, — думав він, а втім, розчаровання не відчув. Головне — вони його поважають і ставляться як до свого. Вони — комуністи і комсомольці.

На ранок „Тривогу“ з особливою ретельністю молодь розповсюджувала по цехах. Вона, молодь, сьогодні була героєм дня. На першій сторінці чорним корпусом красувалося:

До комсомольців сталеливарного, копрового, механічного, вальцювального і транспортного цехів.

Дорогі товариші!

Ми звертаємося до вас з тривоگو. Наш цех не вилазить з ганебного прориву. Щодня ми не додаємо країні сотні тонн чавуну. Ми рушили в бій за постійність шихти, за безперебійні подачі, за нормальну роботу домн. Але ми наткнулись на низку перешкод. Багато з цих перешкод чинять нам ваші цехи.

Так що ж, відступати? Ніколи! Ми разом з вами мусимо перемогти!

Отже слухайте, товариші комсомольці сталеливарного цеху!

Ви до цього часу ні разу не виконали завдання — подати мартенівського шлаку 250 тонн на добу. Бесемерівського шлаку у нас так само вистачає лише на добу. Це примушує нас міняти шихту, це порушує хід доменних печей, збільшує собівартість чавуну. Ваші шлаки є основні обігові матеріали. Тому ми вимагаємо від вас включитися в спільну боротьбу за постійну і високоякісну шихту, організувати контрольні бригади обігових матеріалів.

Слухайте, товариші комсомольці копрового цеху!

Ви більш ніж інші заборгувалися доменному відділові в подачі йому обігових матеріалів. Ваш цех систематично недовантажує нам скрапу, шлаків, стружок та інших обігових матеріалів.

Комсомольці механічного цеху, до вас наш заклик!

Установіть контроль за подачею в чистому вигляді дрібних стружок, щоб їх не доводилось сортувати в копровому цеху, щоб сміття не попадало до печі, бо це порушує нормальну роботу дозн.

Комсомольці вальцівного відділу!

Ту окалину, що ви подаєте її в доменний відділ, не можна використати, бо вона більш ніж на 50% забруднена. Ми вимагаємо від вас своєчасно подавати чисту і в достатній кількості окалину!

Комсомольці транспортного цеху!

Ваш цех найбільше спричиняється до прориву. Ніколи ви своєчасно не подаєте ковшів під лиття. Від того постійні затримки. Невже ви стоятимете осторонь нашої боротьби? Ану, доведіть, що значить бойова комсомольська солідарність. Чекаємо вашої відповіді...

25 жовтня 193... року

*Бюро чотирьох осередків ЛКСМУ
доменного цеху*

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

ПРИГОДИ КОМБРИГА РОМАНА ЗАРУБНОГО

Третій розділ

— Хоча фронт і далеко, але живу я мов на поході, — сказав полковник, міряючи кімнату по діагоналі — Мені дуже б хотілось, Романе, щоб ти побачив моє старе приміщення в Новоросійську. Може б тоді ти зрозумів, чому я в рішучий мо-

мент все ж таки повернувся до своїх, зрадивши бойових луганчан.

— Невже тільки приміщення примусило тебе повернутись?— ображеним тоном заговорила його дружина, зовсім молода дівчинка, чорнява, з романтичними очима.— Ти ображаєш мене, Коля. Я тебе так довго чекала. Пригадуєш, в Новоросійську на параді, ти йшов на чолі полку, і я кидала вам під ноги чудові білі рози. Потім ти поїхав на фронт, а я мріяла про тебе безсонними ночами й завжди чомусь вірила, що ти прийдеш до мене обов'язково в чорному автомобілі і тихої ночі забереш мене з собою. Ах, як я люблю пригоди, як я люблю незвичайних людей!

Далі, звертаючись до комбрига, що сидів ні в сих, ні в тих, слухаючи щебетання нової знайомої, вона заговорила, граціозно схиливши голову на плече:

— Ви, мабуть, смієтеся з мене, ви, страшний червоний командир? Мені так багато Коля наговорив про вас. Це ж ваш полк цілу дивізію білих у полон забрав? Ви ж просто герой!

— Хіба то дивізія була,— то гімназисти,— іронічно відповів Зарубний.

— Ви мене ображаєте. Я теж скінчила новоросійську гімназію, хоч, як бачите, нічого спільного не маю з тими гімназистами, які дали себе в полон.

Сказала вона це підкреслено, немов хотіла переконати Романа, що вона має всі підстави вважати й себе за сильну, вольову людину.

— А втім, мені вже сумно, ви розумієте, сумно,— говорила далі юна полковниця без будьякого захоплення.— Стоїмо три тижні в цьому місті і ні тобі боїв, ні походів, тільки безперервні залицяння п'яних офіцерів та порожні теревені їхніх придуркуватих дам.

Не знав Роман, як йому сприймати всі ці розмови, і мовчки слухав щебетання жвавої дівчини.

„Шкода, що не зустрів я тебе десь на фронті в гарячий час, защебетала б ти на кутніх, моя голубочко“,— думав комбриг, згадавши свої походи.

Полковник був у доброму настрої, розказував багато цікавих військових анекдотів і пригод, а дівчина щоразу з дитячою наївністю допитувалась деталей, робила свої зауваження і час від часу зиркала на Романа.

Від цих поглядів тому ставало ніяково, він кілька раз намагався був зірватись, щоб іти геть, але його затримував полковник та ще ретельніше за нього припрошувала дружина.

— Ви б розказали нам про ваші походи. Це ж так цікаво! — говорила вона Романові.

— На жаль, не вмію розказувати. Робити ще с'як-так...

— Ні, ні, ви таки заговорите у мене. Ми зробимо з вас прекрасного співбесідника.

— Буду дуже вдячний, — байдуже відповідав Роман, і його холодна витримка ще більше дратувала дівчину. Коли ж, нарешті, Романа відпустили на ніч в комендантську роту, вона говорила полковникові:

— Ах, Коля! Який неотесаний твій колишній начальник. Проте, в ньому відчувається міцна, земляна сила. Це такий, що ні перед чим не зупиниться, щоб дійти своєї мети. Такий молодий, а вже командиром бригади був. Очевидно, здібна людина.

Полковник нічого не відповів на це зауваження, а натомість ніжно сказав своїй примхливій дружині:

— Люба моя, я знову мушу тебе на короткий час покинути. У Новоросійську військова нарада.

— Знову відрядження? Це просто жах. Хоч би в одну з них мене взяв. Це ж так цікаво: подорож, нові місцевості, нові люди, знайомі, пригоди. Доки ти маринуватимеш мене в цих чотирьох стінах?

— Переможемо ворога, тоді спеціально будемо їздити, розглядати нові місця й зустрічати нових знайомих. А тепер не до цього. Зрозумій ти нарешті.

Сьогодні полковник відповів своїй дружині нервовіше, не з такою ніжністю, як завжди, і вона прекрасно це помітила. А помітивши, раптом згадала, що її омріяний герой Коля має вже сорок п'ять років, а старі люди завжди надмірно нервуються, часто бувають незадоволені з дрібниць, і взагалі романтичного в них лишається надто мало. Згасає поволі колишній темперамент, стають вони вибагливішими, завжди чогось роздратовані, і лише на парадах, під грім військових оркестрів, такі, як Коля, знову окутують себе ореолом героїки. Отой більшовик, мабуть, зовсім інша річ. Треба тільки його розворушити.

А на ранок полковник мав вислухати категоричну вимогу своєї маленької дружини:

— Полковник ти чи просто якийсь звичайний солдафон? Подивись, що твориться в нашій кімнаті. В тебе нема денщика. Я мушу сама діставати їжу, навіть води принести нікому. Хай би десь близько бої або тривожний стан, то я ще розумію. А то ж спокійна обстановка, а ми живемо наче в окопах. Кілька раз ти обіцяв уже взяти денщика і все обмежувалося лише

обіцянками. Коли ж, нарешті, ти звільниш свою маленьку дівчинку від цієї сірої прози?

І тоді вперше у полковника виникла думка взяти до себе Романа. Цьому було дві причини. Перша та, що полковник дуже сумнівався в щирості Романової згоди лишитися в білих. Щоб закріпити в ньому це рішення, треба його оточити сприятливими умовами, які б остаточно вивітрили з нього старі переконання, традиції і звички. Друга, сказати б, основна причина, це та, що справді він через переобтяженість роботою цілими днями не буває дома і з цього користуються його товариші, старі пройдисвіти-офіцери. Вони цілими годинами упадають біля його дружини, вона їм награв романси, вони вчать її різних танців, а це не завжди подобалось полковникові. Проте, він мусив миритися з цим: його дівчина мала всі підстави висукувати собі розваг, бо він майже ніколи не турбувався нею. Коли в квартирі житиме така людина, як Роман, то візити офіцерів трохи зменшаться.

Одного прекрасного вечора про це довідався Роман. Полковник сподівався, що той буде заперечувати, принаймні виявлять своє незадоволення хоч будь-яким жестом чи виразом очей. Та він помилився. Роман тільки детально розпитав у нього про свої обов'язки і навіть подякував полковникові.

— Оце добре. А то, знаєте, якось сумно жити без роботи. Всі косо поглядають у комендантській роті й доводиться знову згадувати свою бригаду. А ви ж самі казали, що треба забувати про неї. Краще я робитиму будуще, аби тільки не байдикувати отак.

Відтоді Роман почав жити в родині полковника на ролях домробітниці в гіршому розумінні цього слова. Проте, ні полковник, ані його дружина нічим не підкреслювали цього становища; навпаки, намагалися полегшити його сумну роль. Особливо вона завжди маніжилася перед тим, як попросити у Романа якоїсь послуги.

— Слухайте, Романе. Мені здається, що в нашій кімнаті холодно. Вам цього не здається, дорогий мій?

І Роман прекрасно знав, що треба йти шукати дров, запалювати в печі, але в тон їй відповідав:

— Мені не тільки це здається, навпаки, я дивуюсь, як можете ви, молода, ніжна жінка, сидіти в такій жахливій температурі.

Роман підводився, ішов на подвір'я, а вона, кокетуючи, кидала йому вслід:

— Ну, що ви, що ви! З вами мені приємно і в холодній кімнаті.

А Зарубний має своє на думці. Роздмухуючи полум'я, що довго не хотіло брати вогких дров, чи йдучи з цеберкою через гімназичний двір, він думав про свою бригаду, що б'ється десь у глухих степах і чекає свого командира. Єдина думка свердлила тоді його мозок: за всяку ціну, при першій нагоді втекти звідси. Він пройде пішки сотні верст, він непомітним вужем проповзе через усі фронти, щоб тільки знов опинитися серед своїх.

І коли тихими вечорами полковниця сідала до рояля, грала йому всіх відомих і невідомих композиторів, бажання бачити луганчан ще більше мучило комбрига. Тільки дисциплінований розум більшовика примушував бути обережним, щоб не дати будьякого приводу ставитись до нього з недовір'ям.

Якось увечері, коли полковника не було дома, молода жінка сіла до рояля і після бурхливого вступу заспівала.

Вона досі лише грала, а заспівала сьогодні вперше. В її голосі відчув Зарубний зламані трагічні нотки і тут же вирішив, що завжди весела полковниця, очевидно, має своє горе, свою нікому невідому трагедію. Чи то мотив настроював на такий лад психіку жінки, чи, може, просто помилився Роман, проте голос співачки справді йшов наче з темних невідомих глибин, щось зламане і тяжке бриніло в ньому. Але Романа не зворушив її спів. Всі його думки і почуття були далеко на фронті, і ніжний голос жінки з ворожого табору лише на мить прикував увагу. Сантиментальність була не в пошані у комбрига.

Вона взяла найвищі ноти, голос її дзвенів у нечуваному напруженні, і раптом вона, різко урвавши спів, рвучко повернулася до Романа і запитала його просто й одверто:

— Слухайте, Зарубний! Ви довго удаватимете з себе байдужого? Ну, скажіть же, скажіть, нарешті. Невже ви помирилися з своїм становищем? Вас, молоде, дике орля, посадили в клітку, а ви мовчите, ви ходите і спокійно посміхаєтесь, ніби нічого надзвичайного не трапилось. Невже вам не хочеться на волю? Невже ви справді вирішили лишитися у нас? Невже ви повірили полковникові? Хіба ви не розумієте, що його прихильність до вас один із засобів повільного катування? При першій нагоді він вас сам же розстріляє. Невже не розумієте? Ну, скажіть! — і вона аж підвелася з стільця, далі зібгалася вся, ніби відповідь Романа мала якесь вирішальне для неї значення.

— А мені що таке? Людина я проста. Де гарні люди, там і я якось проживу. А розстріляє — значить, доля така.

Він умисне в таких випадках робив наївне, простувате обличчя й відповідні до цього добирав слова.

— Звичайно, попервах незручно було, а потім звик. Знаєте, таким, як я, що нічого не мають, крім своїх рук, дуже легко звикати до всяких несподіванок. Ваш чоловік міг би мене розстріляти негайно, але він цього не зробив. Отже, я мушу йому дякувати за це. Втекти зараз було б нечесно з мого боку. Тому я спокійний. Все одно де вмирати: там чи тут.

І знову байдуже повернувся до пічки і маленькою коцюбою почав колупати гарячий попіл.

— О, ви надміру благородна людина, Романо. Хоч уява ваша про благородство, на мою думку, невірна. Правда, що полковник на деякий час врятував вас від смерті, але ви забуваєте, що свого часу він кинув на смерть цілу бригаду таких, як ви. На вашу думку, це благородний вчинок з його боку?

— Хто зна. В таких справах я не розбираюсь. Кожний за своє бореться. Кожний по-своєму правий.

Полковниця не вірила, не хотіла вірити, що це говорить широко. В своїй уяві вона намалювала інший образ, коли чоловік розповідав їй про Зарубного; і навіть сьогоднішня його поведінка не могла затьмарити того героїчного образу. „Якої сили волі треба,— думала вона,— щоб так прекрасно грати роль! Це справжні люди. Вирвати з їхніх цупких рук революцію не так легко, як це думають тупоголові і вічно п'яні панове офіцери“.

Минуло вже три дні, як полковник поїхав до Новоросійська на нараду, і за цей час нічого не змінилося в досить невизначених взаєминах поміж Романом та полковниковою дружиною. Він по-старому ретельно виконував свої обов'язки, а вона завжди намагалася викликати на одвертість не дуже балакучого командира.

Сьогодні вона знову заговорила про можливість порятунку Романа, більше того—вона навіть порадила йому скористатися з відсутності чоловіка і втекти до своїх.

Не міг збагнути Зарубний—щире це бажання чи просто один із заходів контррозвідки перевірити його? У всякому разі, між ними відбувалася хитра, заплутана гра, що останнім часом почала захоплювати обох. Тим дужче відмовлявся Роман від різних привабливих пропозицій. Тим настирливішою ставала вона, кожним рухом, кожним поглядом намагаючись підкреслити щирість своїх слів.

„Але я теж стріляний вовк,— думав Роман,— і не дам себе спіймати на необачності. Втекти я й сам зможу без будьчєї допомоги“.

Полковниця, нарешті, почала дратуватися від такої позиції

полоненого і одного вечора, почавши розмовляти з ним, як завжди ніжно і лагідно, скінчила раптовою, нестриманою, мов буря, істерикою.

— Ви божевільний! Геть звідси, щоб ноги вашої тут не було! В комендантську роту! В льох до чеченців! Хай вас повчать, як поводитись з культурними людьми! Нахаба! Бандит! Вас мало розстріляти! Чи ви здатні кому небудь вірити?!

Вона бігала по кімнаті, зануривши свої тонкі ніжні пальці в чорні кучері волосся, розкуйовдила його, потім раптом спинилася супроти Романа, і хвороблива блідість почала сходити з її лица. Воно натомість розчервонилось до вух, очі стали вогкими й дивилися на похмурого Романа вибачливо й сором'язливо.

— Простіть мені, Романе. Я не хотіла вас образити. Може, ви справді маєте рацію. Чим я можу довести вам, що почуття в мене дружні?

Вона сказала це так просто і лагідно, що впертість командира похитнулася. Невже з неї така геніальна акторка?

Тільки хвилину тому метушилася по кімнаті, мов левиця за ґратами, а тепер ось стоїть перед ним така схвильована, слаба жінка.

А вона, заспокоївшись, вела далі:

— Невже ви думаєте, що мене цікавить політика, оця ваша громадянська війна, класова боротьба? К чорту всіх, і кадетів, і більшовиків, і німців, і гайдамаків, і всіх, хто в ці дні зрошує кров'ю нашу многострадну землю. Я просто люблю людину, розумієте, людину з великої літери, знаєте, як сказав, здається, Горький: „Человек—это звучит гордо“. І я бачу, як мало справжніх людей зустрічається в моєму житті. Може, я міркую дуже наївно, але що ви хочете від мене, ви, загартований, перевірений, що йдете на смерть за свої ідеї, від молододі дівчини, яка знала лише гімназію з класними дамами, з традиційними танцювальними вечорами, що знайома була не з людьми, а з мундирами та чинами? Чого ви хочете від неї? Хіба романтичні книжки, оті безконечні солодкі мрії про героїв, про надлюдей, оце безпросвітне ніцшеанство, що ним так захоплювались ми до революції,— хіба могло все це виховати з мене запеклу патріотку єдиної, неділимої? Так просто, Романе, як кажуть, гарна кручена дівчина має невичерпні джерела енергії, не знає, куди її подіти, кидається в життєвий вир, шукає там прекрасних людей і великодушних вчинків, а їх так мало в реальній дійсності! От і тепер: я щиро хочу вам допомогти, бачу, що ви

людина що ви маєте таке саме право на життя, на перемогу, як і мій теперішній чоловік, але що ж робити, коли вся я вам чужа, коли кожне моє слово ви, мабуть, висміюєте десь у глибині свого серця, як смішні дитячі забавки. Гірше, ви, мабуть, вважаєте мене за ідейну контррозвідницю, а мої пропозиції— за чергові маневри. Ну, що ж, порадьте, що я мушу далі робити? Все залежить від вас самих. Мені вже незручно знову повертатись до цієї теми. Мені просто боляче говорити, коли слова мої тануть десь у просторі, губляться як непотрібні.

Роман жодним рухом м'язів не виявив свого ставлення до цієї тиради, проте віра в щирість її наростала. Він відповів тихим і вже не таким підкреслено грубим, як завжди, голосом:

— Дякую вам. Та що ж поробиш, коли я справді почав звикати до своєї нової ролі. Здається, Наполеон сказав (вчитав яюсь в одній військовій книжці): „від великого до смішного один тільки крок“. Був командиром, за мною йшли тисячі на смерть, слухали кожного мого слова, а тепер я просто мовчазний виконавець наказів ваших і вашого чоловіка. На віку, як на довгій ниві,—всього трапляється!

— Але я ж ніколи не наказую вам, Романе,— напівблагальним голосом відповіла дівчина.

Тінь легкої усмішки лягла на куточки Романових губ.

— Навпаки, я вам дуже вдячний. Ви мали всі підстави розмовляти зо мною іншим тоном, проте я прекрасно розумію своє становище. А втім, поживемо—побачимо,—закінчив він і повернувся, щоб вийти з кімнати.

Вона подивилася йому вслід поглядом, повним поваги, а може чогось більшого, далі рішуче підійшла до рояля, грюкнула віком і заграла якийсь бурхливий марш. Коли її не розуміли люди, вона завжди вилвала свої почуття в чарівні звуки рояля.

Та даремно по розмові Роман вважав справу вичерпаную. Увечері, вернувшись на квартиру полковника, він нікого не застав дома. Полковниця, мабуть, і сьогодні пішла до своєї подруги, молодой жінки старого генерала, де вечорами збирались гультя-офіцери, різні штабні та інтендантські ферти, що далеко від фронту „зміцнювали“ славу „єдиной, неділимой Росії та її славної армії“.

Сьогодні Роман Зарубний цілий день будував плани втечі. Іноді думав: „Може, даремно я не хочу використати її жіночих поривань? А тікати без допомоги з глибокого тилу, де на кожному кроці тебе можуть зустріти білогвардійські роз'їзди, справді, не так уже легко. Сидіти ж і чекати, поки військово-

щастя почне служити нам і фронт наблизиться, теж не входить у мої плани". І командир вже пожалкував, що так уперто одмовився від допомоги останнього разу.

Хотів був упасти на ліжку і тисячний раз обміркувати план втечі, як раптом погляд його спинився на невеличкому білому конверті, що на сірому тлі солдатської ковдри виділявся надзвичайно ніжною білістю. Схопив його, повертів його між пальцями: ніякої адреси. Тоді швидко розірвав і витяг клаптик паперу.

Писала вона, молода полковниця:

„Романе! Востаннє пропоную вам. Говорити тяжко, пишу коротко і ясно. Сьогодні точно о восьмій годині увечері ви приходите на Корсиківську вулицю в квартиру 23 і на другому поверсі, праворуч, де висітиме напис „Генерал Іванов“, ви тричі подзвоните. До нього завжди дзвонять один раз, але ви дасте три короткі дзвінки. Що далі буде,— побачите самі. Більше жодного слова я вам не скажу. Що вас цими днями розстріляють, про це я довідалася з певних джерел. Думайте, рішайте. Через два дні повернеться чоловік, і ви мусите з цього зробити певні висновки для себе“.

Під написаним стояла перша літера імени полковниці. Роман кілька хвилин стояв нерухомо, тримаючи в руках записку, немов зважуючи її серйозність і щирість. „Іти чи ні?“

Рішення постало швидко: неблаганне, єдино можливе: „Так, я піду!..“

Близько восьмої увечері Зарубний вже стояв під дверима генеральської квартири. Все було, як сповіщала записка: другий поверх, напис, маленька цятка електродзвінка на дверях. За дверима, десь в глибинних кімнатах, мабуть, розважалися люди. Роман чув лише глухий відгомін сміху, брязкіт скла і металу та бравурні ритми музики.

Та він ледве на ногах устояв, коли двері йому відчинив молодий красивий юнак у повній уніформі прапорщика. Очі юнака блискучі й пустотливі, кашкет, мабуть, з чужої голови, бо настовбурчився й сидить незграбно і смішно. Модний яснозелений френч щільно облягав струнку постать офіцера, блискучі чоботи з шпорами і ремені через плечі наче вросли у зелень френча.

Переляк Романа так швидко зник, як і з'явився. Комбриг тепер іронічно всміхнувся, згадавши розбиту ним дивізію, де по-

ловина була таких самих офіцерів. Прапорщик схопив його за руку і темним коридором потяг у глибину кімнати. За стінкою хтось грубо й темпераментно награвав речитативи Вертінського, і чулось ритмічне човгання ніг по м'яких килимах, сміялися жінки, час від часу брязкали ножі та дзвеніли келихи. Молодий прапорщик штовхнув Зарубного у напівтемну кімнату, що свого часу правила за приміщення для служниць.

— Даю вам десять хвилин на перетворення. Ви—генерал, а я ваш адъютант. Розумієте? Ви людина військова, і я певна, тьху... певний, що не затримаєте мене.

Стрункий адъютант швидко вихопив спід ліжка чемодан, рвучко розчинив його, і Роман побачив одяг з погонами генерал-майора.

Стежки назад нема. Роман чудесно це розумів і вирішив іти до кінця. Тимчасом прапорщик хутко вискочив з кімнати, і здалеку чув „генерал-майор“ його веселий заливчастий регіт.

„Вигадала ж нечиста сила“,—всміхався він сам до себе, зиркнувши у невеличке дзеркало.

Все було наче по статуту. Правда, френч обвисав на його худому тілі немов лантух, повішений на палю, але кашкет прийшовся саме враз.

А те, що за три тижні неголений комбриг заріс густою чорною щетиною, зовсім пасувало і до просторого френча і до високих військових чобіт (прапорщик і за це подбав). Ще раз зиркнувши у дзеркало, Роман Зарубний задоволено відзначив, що справді він нагадуватиме старого фронтового генерала, який за боями та оперативними планами не має часу подбати про свій туалет.

В кімнату знову влетів „адъютант“.

— Нам не холодно буде? Може б, шинелі одягти? Га?

— Не варто. Швидше б драпонути з цієї кімнати,—солідно відповів генерал.

Адъютант зиркнув на маленький ручний годинник.

— Ходім.

До виходу з будинку великою темною коробкою безшумно підповзло чорне закрите авто. Військовий шофер пильно дивився кудись убік. Жодного руху не зробив він навіть тоді, коли відчинилися дверцята коробки і туди ввійшов генерал з прапорщиком.

Напружено загарчав двадцятисильний мотор, і машина рвонула з місця. Мовчазний шофер пустив на найбільшу швидкість. Кілька хвилин, і вони вже в степу, мчать у невідому

ніч, і тільки вітер зустрічає їх шаленим свистом, тільки миготять перед очима придорожні ярки, пагорки, куші. Летіло авто, а його випереджала Романова думка про волю, про зустрічі з своїми. Відлітали назад кілометри, а з ними й сумніви „бойового генерала“. Він у темряві авта знайшов ніжну жіночу руку свого адъютанта й мовчки потиснув її. Гра, справді, варта була заходу. Проїздили велике село, і Роман помітив у ньому силу війська. Очевидно, воно готувалося до походу. На майдані горіли огнища, біля них купчилися люди, в темряві іржали коні, хтось співав: „все мы в бой пойдем“. А далі знову степ, безкрай, як море, як небо, припишклий і таємничий у своїй напруженій мовчанці.

За хмар висунув ясне обличчя місяць, і в степу стало світло, так світло, що генерал помітив майже фанатичне захоплення в очах свого сусіди.

— Нам лишилося двадцять п'ять верст. Я знаю ці краї,— тихо сказав прапорщик над самим вухом генерала.

Зарубний увійшов у роль. Він злегка торкнувся шоферового плеча і сказав байдужим, скрипучим басом:

— Братец, опусти верх. Такая чудная ночь!

Машина зменшила хід і поволі зовсім зупинилася. Шофер вихопився з свого місця й через хвилину виконав генеральський наказ.

Нічим не захищене, проти місяця блистіло у подорожніх золото погонів.

Роман зважив, що чим ближче до фронту, тим більше небезпек чекає їх. Закрите авто може зупинити кожна сторожа, а це затримає втечу. Коли ж його генеральський чин буде для всіх навидноті, можна їхати спокійно, не наражаючись на несподівані й небажані зупинки.

Назустріч їм ішли розпорошені загони кінноти, безконечні обози, посувалися в глибокий тил гармати. Зустрічні вважали за свій обов'язок „віддавати честь“ бойовому генералові, що шалено мчав автом, очевидно, на передові позиції.

Дедалі частіше генералові та його адъютантові доводилося відповідати на привітання, прикладаючи руки до кашкетів. Чорне авто мчало, здіймаючи вітер і куряву. Блідшав край неба, легка прохолода примушувала людей згадувати про одяг, але Роман не відчував передранкового холоду і пильно вдивлявся вздовж покрученого шляху, в думці відкидаючи кілометр за кілометром.

Віддалеки замайоріло село чи містечко—хто його розбере?

Видно тільки гострі куполи двох церков та темні масиви будинків.

Авто зменшило хід.

Прапорщик нахилився до генералового вуха і тихо сказав: — За отим селом учора ще були білі. Це — Грякове. Далі їхати небезпечно та й нема рації. Нам треба попрощатися, Романе.

— А може адьютант лишиться до кінця вірним своєму генералові? Га? Може разом до червоних? Удвох на авті.

— Ні, дорогий командире. Я боюся вас. Ви такі серйозні і прозаїчні, а я люблю усе незвичне й пригоди. На зразок сьогоднішньої. Ідьте, Романе. Ваші недалеко... Тепер ми могли б знову помінятися ролями. Ви могли б узяти в полон і мене, і шофера. Але шофер озброєний і попереджений. Отже, будьте. Бажаю блискучих перемог вашій бригаді.

Зарубний здивовано подивився у широко розкриті очі прапорщика, рвучко потиснув тоненькі пальчики, що злегка дрижали, а потім козирнув і швидко пішов у напрямку до села.

Що його чекає там — смерть чи воля? Оглянувся і побачив, що авто вже далеко-далеко, і швидко воно зовсім розтане в передранковій імлі.

„Невже близько фронт? Яка ж тут могильна тиша, — думав Роман, прямуючи шляхом. — Мабуть, білих розбито, — міркував далі, згадавши довгі обози санітарних повозок з пораненими, що зустрічалися йому в дорозі. — Може, в цьому селі стоять червоні частини?“

Звернувши з шляху, Роман пішов стернею навпростець, узявши курс на околицю села.

„У першої ж живої людини треба довідатися, хто володіє селом. Добре, що досі не розвіднилося і до ранку я зможу опинитися у надійному сховищі“. — Але на всяк випадок він зняв генеральський френч, зрізав погони, зірвав з кашкета кокарду, розхристався, мов куркульський син на вулиці, і, передчуваючи волю, глибоко, на повні груди, зітхнув.

У віконце першої перекошеної хатини несміливо постукав.

У відповідь озвався старечий голос:

— О, господи, мати божа. Та дайте ж спокій старій людині. З дня в день ходять, товчуться, все пооб'їдали. Та краще уже вмерти, ніж отак жити.

— Бабусю, пустить до ранку. Мені їсти нічого не треба.

Стара ще довго шаруділа кочергами, світила каганець, нарешті, ще раз виглянувши у вікно, відчинила двері.

Коли побачила перед собою молодого, але зарослого бородою Романа, пом'якшала. Цей був без зброї і привітно усміхався до старої.

— Я б тебе й не пустила, та в самої два сини десь воюють.

— З білими чи з червоними пішли сини, бабусю?

— А кат їх розбере, сину. Чи білі, чи червоні. Останній місяць усе сплуталось, і, мабуть, кінця йому не буде. Вчора ще ніби кадет був, а сьогодні нові якісь заступили, і не розберу, хто воно й що воно. Так, кажеш, їсти не хочеш? Тоді лізь на піч, там прядиво сохне, лягай, спи. Хати не перележиш!

На печі пахло кострицею, присмаленою глиною, черинь була гаряча, і Роман відчув себе, як кажуть, „кумом королеві“.

„Коли вчора були кадети, значить, я не помилився. Тут стоять наші. А втім, треба пересидіти, перевірити“,—задоволено думав він.

— А ти ж то, кадет чи більшовик?— по довгій мовчанці запитала знову стара. Йй, очевидно, не байдуже було, кого вона переховує.

Роман удав, що спить і не чує запитання.

— Видать, кадет, тільки погони зрізав. Непереливки вашому братові,— відповіла сама собі стара.

Але згодом Роман вирішив далі не критися. Будь що буде. Коли вихопився з хащів контррозвідки, то тут він майже у безпечному становищі.

— Ні, бабусю, я червоний на всі сто, як кажуть. Ще й командир. А що одяг на мені генеральський, то діло заставило одягти.

— Ти б і казав з самого початку. Мої сини теж у червоних. Тільки де вони тепер, мої соколи? Ні слуху від них, ні духу. Може десь так само, як це й ти, у чужих людей, а може й живих нема на світі.

І стара мати, як усі матері на землі, згадавши дітей, почала плакати.

Нерви Романа поволі втихомирювалися. Він був стомлений останніми подіями, і сон почав класти свою волохату руку йому на очі. Не спи, командире. Ти ще не врятований, все може статися в цьому, невідомому тобі, селі.

Вулицею ідуть чотири верхівці. Вони на низьких степових конях вигинаються, голосно гелкотять, ніби слова їм прилипають до піднебіння. Роман плігнув з печі, почувши стукіт копит і грубі людські голоси. Припав обличчям до холодної шибки і завмер. В широколицих верхівцях він упізнав киргизів і вирішив, що вони не хто, як денікінська розвідка.

„Тепер амба“,— подумав він. Проте, далі міркувати не було часу. Верхівці раптом звернули в двір і почали швидко зскакувати з коней. Ще хвилина—і вони гатили в двері прикладами рушниць.

Бабуся, не розуміючи їхніх коротких гливких слів, перелякана, відчинила двері.

— Ховайся на під у прядиво,— лише встигла кинути воиа Романові, але той оторопіло стояв серед кімнати. Перший, що ввійшов у хату, вгледівши його й скинувши погляд на нові хромові чоботи, сині штани та діагоналевий френч, скерував на нього рушницю й вигукнув якусь погрозу.

З розлючених коротких вигуків усіх чотирьох кіннотників Роман зрозумів тільки лайку та слово „кадет“.

„Значить, вони мене вважають за білого. Невже це червоні? Мабуть так, бо в кожного з них немає ні погон, ні кокард на шапках, ані білих стьожок, якими відзначаються бійці добровольчої армії“.

— Я червоний командир, утік з полону,— насмілився був заговорити Роман, але, очевидно, його слова дуже поволі доходили до свідомості верхівців.

— Моя кадет стріляй!— більш за всіх гарячився один і вже загнав патрон у ствол гвинтівки.

Двоє стримали гарячого товариша.

Єдиного просив у них Роман, щоб негайно його повели до штабу.

В штабі дивізії Роман Зарубний, нарешті, опинився серед своїх знайомих командирів, а головне— довідався, що його бригада тримає фронт за двадцять кілометрів від Грякової.

— Я сьогодні ж хочу бути там,— просив Зарубний.

Начальник штабу не заперечував.

— Про героїзм твоїх луганчан говорить уся армія,— сказав він захоплено.— Уявляю, як зрадіють товариші. Між іншим, всі вважали, що тебе давно розстріляно в полоні, а тут така радісна несподіванка.

Роман із своєю бригадою перебував у Ростові.

Одного разу пошта принесла йому листа. Писали з особого відділу армії.

Командирові N-ої бригади тов. Р. Зарубному.

Під час падіння Новоросійська захоплено в полон полковника добровольчої армії Громова та його дружину.

Слідство виявило, що полковник був начштабу вашої бригади, під прізвиськом Савицький, і під час боїв на ділянці Ярки — Павлівка перебіг до білих, захопивши з собою плани військових операцій. За постановою особого відділу N - ої армії його розстріляно. Дружина його категорично заперечує будьяку активну участь у роботі денікінської контррозвідки і, очевидно, щоб виправдати себе, вигадала версію, ніби вона врятувала вас від розстрілу, допомігши втекти з рук контррозвідки. Пропонуємо вам терміново сповістити, чи відповідають дійсності зізнання заарештованої, і дати точні відомості про вашу втечу.

Нач. особвідділу армії *Дінес*.

„Значить, ми таки помінялися ролями, — подумав Роман, складаючи папера. — Тоді вона врятувала мене, а тепер у моїх руках її дальша доля“. І тут же, попросивши паперу й чорнила, Роман Зарубний сів і, мабуть, уперше в житті з таким захопленням писав про кожний крок свій у полковниковій квартирі, про розмови з його дружиною, про сміливий її план, що врятував йому життя.

Він писав про все точно, без прикрас, висвітлюючи роль полковниці в цій історії, згадуючи всі деталі втечі. Коли ж фактичний бік справи було викладено на багатьох аркушиках паперу, перед ним стало кардинальне питання:

„Які ж висновки? Яка моя думка? Як треба розцінити всю цю подію?“

Напружено і вперто подумавши кілька хвилин, Зарубний рішуче вхопив перо й дописав у кінці:

Все вищезгадане переконує мене, що полковниця нешкідлива дівчина, особливої шкоди Червоній армії і всій пролетарській революції вона не робила і не могла робити. І коли її не розстріляли білі за те, що врятувала мене, то це знов треба пояснювати великим коханням до неї полковника та його авторитетом у військових колах. Висновок для мене, наприклад, ясний: коли немає додаткових матеріалів, її треба звільнити і використати на роботі у нашій армії, а втім, дивіться самі.

Р. З.

За вікнами стугоніло вечірнє місто, цокотіли по бруку кінські підкови й колеса кулеметних тачанок, ритмічно гупали сотні й

тисячі ніг, а іноді поранені чули бойові пісні і громи військових оркестрів.

Робітничий Ростов нашвидку формував сотні, батальйони, полки й посилав їх добивати рештки білогвардійських банд.

II

Збідніли на людей Файнові вечірки.

Лія, на яку і господар і всі відвідувачі покладали великі надії, що мала стати об'єднуючим центром,—не виправдала сподіванок. За останній місяць вона ні разу не відвідала Файнів, чим дуже засмутила Ірен Михайлівну.

Коли запитували Ярова, чому з ним не приходять Лія, той тільки з досадою махав рукою і звертав розмову на інше.

Та найбільше турбував Файна інженер Крігер. Відтоді, як він разом з Ротманом почав тинятися по отих технічних гуртках, традиційні вечірки, очевидно, втратили для нього свою колишню привабливість.

У всякому разі, між двома фахівцями утворилася невеличка розколина, що загрожувала розростися на прірву. Особливо дратувало Файна те, що відповідальність за складання шихти покладено саме на Крігера, а не на нього, начальника цеху. Файн відчував, що невблаганна дійсність вплинула на Крігера сильніше, аніж корпоративна честь інженера.

Невже йому під старість лишиться тільки самотність та герої далекого середньовіччя?

Але ні! На світі ще є Ярови, Громови і Шавкуни, що, зустрічаючись з ним у цеху, низько вклоняються, роблячи рабсько-покірне лице.

Правда, Шавкуна вже потурили з заводу, та чимало ще залишилося таких, як він, що поважають у ньому, Файнові, і начальника, і старого фахівця, і сильну, горду людину.

Телефонний дзвінок перериває невеселі думки Файнові. Дзвонить змінний інженер. Він тривожним голосом бубонить у трубку:

— Фрідріх Маркович! Другий витоп теж зменшився на п'ятнадцять тонн. Тепер уже немає сумнівів, що чавун десь просочився і входить у землю. Коли він дійде до води — неминуча аварія!

Файн прекрасно уявляв собі, якої сили може статися вибух, коли справді чавун знайде воду. Йому, як начальникові цеху,

треба було б самому бути тепер біля печі і вживати рішучих заходів. Це прекрасно розуміє Файн, але тут він знову згадує Крігера, Ротмана, уявляє молоде безвусе обличчя змінного інженера і стомлено-байдужим голосом відповідає в трубку:

— Шукати намагалися? Пробували ґрунт?

— Так, пообмацували все навкруги фундамента—і покишю ніякого сліду!

— Ну що ж, нема, так нема. Очевидно, він пройшов крізь фундамент углиб. Завтра зупинимо піч. А покищо не робіть паніки... Бувайте!

— Алеж...—бубонить у трубці, та Файн уже не чує. Він просто не хоче більше розмовляти про чавун. Настогидло все це... Хай Ротмани, Крігери турбуються, а з нього вже досить...

Він важко сідає в оббите шкірою м'яке крісло і підсуває до себе пошту. Там кілька закордонних журналів, а між ними лист. Рука добре знайома Файнові. Він відсуває геть журнали і розриває невеличкий блакитний конверт.

Так, він не помилився. Лист був від Громова. Цікаво, що пише старий друг? Дрібно списані аркушки шарудять в пальцях інженера. Очі забігали по рядках:

Дорогий Фрідріх Маркович!

Сталося те, що рано чи пізно мало статися. На цей раз не врятувало мене ні чуже прізвище, ані мое вміння замітати сліди.

Мене викрито, і перед судом я маю досить вільного часу, щоб проаналізувати свій шлях. А він справді був багатий на несподіванки. Ви ж тільки подумайте, Фрідріх Маркович! Молодий інженер, спеціаліст, офіцер царської армії, капітан у Денкіна, начальник штабу Червоної бригади, полковник, начальник білогвардійської контррозвідки і, нарешті, завідувач відділу Діпромезу. Громов-Савицький-Мілославін... Правда, цікаво, Фрідріх Маркович? У всякому разі, ситуації були куди складніші, ніж у ваших середньовічних героїв.

І от тепер я сиджу і пригадую близьких і знайомих там, на волі. Згадав вас, і мені схотілося написати кілька слів до свого старого друга (між іншим, умови мого ув'язнення пристойні). Так от, шановний Фрідріх Маркович, я завжди любив життя, рух, боротьбу. Я й тепер його люблю, так люблю, що коли б у мене на додаток до всього лиха ви-

явилася ще й позитивна реакція за Вассерманом, то й тоді б я не впадав би в розпач. Цей інстинкт самозбереження набув я під час громадянської війни, тоді, коли двічі підпадав під розстріл і обидва рази мені пощастило врятуватися. Мене рятували несподівані випадки, так само, як випадок привів мене до ДПУ. Отже, я вірив у випадки. Коли б до нашої установи не зайшов студент Роман Зарубний, колишній мій начальник у Червоній армії, може б я й досі посідав би місце завідувача відділу, і всі, хто дивиться тепер на мене, як на спійманого, знесиленого вовка, тоді б ставились з повагою й з пошаною. А тепер на дозвіллі переконуюсь, що все зумовлене певними причинами. Бюрократизм нашої установи і настирливість заводу стикнулися, як два смертельні вороги. Комуś треба було піддаватися. Якби плани мартена не лежали так довго під сукном, ніколи б, може, не заглянув до Діпромезу Роман Зарубний. А втім, ця філософія тепер ні до чого. Усі карти розкриті, грі моїй кінець, хоча ви прекрасно знаєте, Фрідріх Маркович, що грач з мене був не абиякий. Я грав із запалом і йшов завжди „ва банк“. У своїй грі я зустрічав тих, що примажуються до сильнішого партнера. Таким були, вибачайте, і ви, смішний філософе, гордий, норостивий дідуню, що зневрівся в людях, у своїй спеціальності, цю, мрючи про середньовіччя, виконував недбало свої обов'язки. А насправді ви теж є об'єктивний шкідник. Так, так, об'єктивний шкідник!

Та ви не лякайтеся, дорогий Фрідріх Маркович. Вас я не збираюся приплітати до своєї діяльності. Так просто, востаннє пишу вам, і мені захотілося бути одвертим. До речі, колись у мене, в офіцерському полку, служив напівбожевільний капітан. Свого часу він був анархістом - терористом, брав участь у готуванні терористичних актів, у багатьох експропріаціях, у кустарному знищенні окремих представників царського уряду. Він звихнувся на цьому, тронувся ума й завжди переслідував мене ідеєю утворити комісію для очищення земної кулі від нечисті. Себе пропонував на голову комісії й при цьому намагався надати своєму обличчю демонічного вигляду. Він шукав смерті, і нарешті смерть знайшла його сама, однієї осінньої ночі в бою з червоними. Його мрії про очищення земної кулі реалізує пролетаріат, що не по - кустарному, а систематично й планово звільняє, правда, покищо одну шосту частину

земної кулі, від соціального непотребу. Це послідовно, логічно. Це логіка класової боротьби, дорогий Фрідріх Маркович. Оце все, що я міг сказати вам.

Бачите, я лише тиждень сиджу, а вже починаю розумітися на марксизмі. Тожто, дорогий друже. Становище мое для вас мусить бути ясним. Пригадуєте мое життєве правило: „завжди борись за краще і щохвилини будь готовий до найгіршого“.

Моя несамовита доля, нарешті, привела мене до фініша. Я готовий прийняти найстрашніше—смерть!

Отже, прощайте, шановний Фрідріх Маркович, і лишайтесь надалі з своїми середньовічними героями. Вітайте Ірен Михайлівну.

Ваш Мілославін.

Харків. 15 - X - 31 р.

Люк давно вже відкрито, а вагонеток нема. Що там коїться з каталями? Трамвайник нервово гукає:

— Давай пода-а-а-чу!

Хвилюється верховий другої печі. Він уже кілька раз спускає довгий прут в пастку ненажерливої домни і знову сигналізує вниз:

— На п'ять подач домна не завантажена! Що там коїться з каталями?

А вони кинули вагонетки і стовпилися всі в катальській будці.

У центрі стоїть присадкуватий майстер Стоян. Він постарів, на лобі і під очима невидима рука поклала нові зморшки.

— Чавун входить у землю,— каже Стоян.— Ви розумієте, що це означає?

— Буде аварія?— наївно запитує Петро Єрмолов.

— Коли вийде з фундаменту і знайде воду—тоді амінь. Треба бити на сполох, спинити піч, ще пошукати, куди іде чавун. Я попередив Храпченка. Вің зараз дзвонить до Ротмана.

— А Файн?— запитує Васька Калач.

— Він спокійний, каже, що тільки завтра зупинить піч...

— Сволота!— обурюється Калач.

— Хіба йому нас шкода?!— мрійливо каже недавній селяк.— Нашого брата вистачить...

— Годі, хлопці, балачки розводити. Треба самим братися за діло. Досить Файнам вірити!— енергійно говорить Стоян.— Ти,

Вася, мотайся до найближчого телефону, поперед Юровського. Я піду до Храпченка, разом розшукаємо Ротмана, а ні — зупинимо піч на свою відповідальність... Я тридцять два роки тут. Знаю. З цим жартувати нічого...

І раптом страшної сили вибух трусонув повітря. Задрижали цегляні стіни катальської будки, з брязкотом посипалися шибки з вікон. Люди попадали на підлогу. Здавалося, що в повітря злетіли всі п'ять доми з кауперами, а потім разом своєю мільйонно-тонною вагою упали на землю.

Велетенський огняний гейзер злетів високо в ніч і, освітивши небо, розсипався безліччю безформних шматків огню.

Нечуваної сили гуркіт поволі влягався, мов відгомони далекого грому.

— За мною! — гукнув блідий Стоян. — Там люди, бригада... Храпченко...

Каталі на чолі з Калачем помчали слідом за майстром.

І тоді повітря розпанахала тривога. У розпаленому огнем і працею заводі холодно ставало від цього страшеного реву гудків. До другої печі, стрибаючи через перепони, мчали темні силуети людей.

Хтось надірваним, охриплим голосом погрожував чи просив допомоги, пересипаючи уривки слів розпачливими матюками.

Біля першого каупера лежав високий, у шматках темносиньої спецівки, з обгорілим чорним черепом робітник. Спецівка тліла на тілі, і здавалося, струмки синього диму йдуть просто з грудей людини.

Трохи віддалеку на землі сидів огрядний чоловік і червоними божевільними очима споглядав обгорілі пальці рук.

— Рятуйте людей!.. Чого стоїте? — гукнув Стоян на мовчазний приголомшений натовп, а сам підбіг до того, що лежав під каупером.

Зірвав напівзотлілу блузу і крикнув у розпачі:

— Храпченко, друже!.. Швидше сюди! До лікарні його. Ех ти, командире дорогий наш!

До Стояна підбігли Васька Калач і Петро Ермолов. Руки у хлопців трусилися, коли вони торкнулися обсмаженого майстрового тіла, і тоді невідомо звідки на допомогу їм підбіг десятник Бурчак.

Він був у нічних черевиках, без шапки, в білизні.

Старий прийшов додому в колонію і вже задрімав трохи, аж тут тривожні гудки. Не хотів одягатися. Якось страшенна надлюдська сила несла його туди, в доменний, немов лише він,

Бурчак, може запобігти лихові. Коли ж прибіг, побачив покалічену вибухом домну, що нагадувала тепер людину, в якій впірили живіт і випустили тельбухи. Величезна, безладно розірвана біла рана дихала огнем і сочила десятитонними струменями чавуну. Ливарний двір укритися чавунними озерцями і покритими ручаями.

На катальському дворі вирував натовп.

Тількищо двором пронесли до лікарні майстра Храпчечка, огрядну людину з обпаленими руками і двох понівечених, убитих на смерть горнових.

Море чорних і брунатних голів коливалося, кипіло, гуло і загрожувало затопити береги.

— Хто винен?

— Подать його, сучого сина, сюди!

— Шукайте Рамзіна. Він є в нас у цеху.

— Куди дивилося начальство?

— Чим думало?

— А країна чекає чавуну.

— За що людей покалічено?

Тоді несподівано в натовпі з'явилися Мудрий, Юровський і Ротман. Вони, мовчазні і схвильовані, прямували до вагонет. Їм охоче звільняти дорогу. Хто ж, як не вони, повинні сказати слово, що знову поставить життя цеху на звичну колію боротьби за чавун? Хто, як не вони, повинні заспокоїти розбурхані пристрасті?

На вагонетку, наповнену коксом, видрався Мудрий. Він випростався, зняв кашкет і схилив сиву голову. Тоді в гаряче цехове повітря, мабуть, з Дніпра, війнув вітрець і заборсався у сивині секретаря Зепека.

Кі ькасот людей уп'яли очі в високу, всім добре знайому постать.

Мудрий почав говорити тихо, але кожне слово чути було в натовпі.

— Товариші! Аварія сталася з вини начальника цеху. Його вже заарештовано. Тепер спокійно на місця. Десятникам звернутися до товариша Ротмана за нарядами. Треба негайно очистити цех. Схилимо голови, товариші, перед трупами загинулих, і хай найкращим пам'ятником їм будуть мільйони тонн чавуну, вилитою нашими руками. А тепер до діла, товариші! Спокій, дисципліна, витримка! Хай хвилинна радість класового ворога розіб'ється об мур нашої пролетарської свідомості!

Мудрий сплигнув з вагонетки і загубився в натовпі. Кожний

з присутніх, мабуть, згадав про свій обов'язок, і люди невеликими групами почали розходитися.

Біля катальської будки в чужій спецівці стояв Бурчак і тихо говорив Стоянові:

— От і я, старий дурень... Усе було бурчу, а зачув тривогу, трохи не перервався, поки добіг. Люблю піч, дужче за жінку люблю.

— Ми теж любимо, Петре Якимовичу. Ї не можна не любити. Вона наша, соціалістична,— сказав Петька Ермолов.

— Одна в мене думка з вами... Бачу, що одна.

— А ви ж якось казали, що у вас своя лінія. Пригадуєте, коли ще Шавкун був та я з ним сперечався, а тепер виходить, що ваша лінія однакова з нашою. Правда ж, дядю Бурчак?—допитувався Петька Ермолов.

— Правду кажеш, тьозка, правду. Сам бачу, що ліній тільки дві: або з вами до гроба, або проти вас. Третьої лінії немає. А поборотися за нашу лінію я ще, Петька, зможу, так двину, що й ваш брат, комсомолец, не вгониться.

Стоян і Петро Ермолов дружньо потиснули руку Бурчакові і розійшлися кожний у свій бік.

III

Ранок був ясний такий, м'яко осінній. Уже прижовкло листя на к енах, а вечори туманіли приємною прохолодою. Сонячний сьогодні ранок, і трамваї, поспішаючи до заводу, видзвонюють чистим дзвоном.

Осінь...

Для когось умирання літа—ліричний транс, мрійлива втома і легенький сум, немов на прощанні з другом. Багато восени думають про те, що життя людське коротке і треба його найповніше використати. Рання осінь у деякого викликає тваринну жагу молодості, бо спереду чекає сувора невблаганна зима, а до весни далеко.

Осінь...

Штурмовий квартал вирішального року п'ятирічки, ночі і дні в напрузі м'язів і волі, у клетоті чавуну і сталі, у переможних сигналах з будівельних веж.

Осінь для нас дбайливий бухгалтер, що зводить річний баланс соціалістичного наступу.

Таня Ступницька, самотня у своєму кабінеті, низько схилила голову над столом.

Вона пригадує нічний мітинг біля другої печі, темночервоні заграви над заводом, сиве, розтрибушене вітром волосся Мудрого, Бурчака в самій близькі, неприємного Храпченка, политого водою. Ще пригадує бентежний блиск очей на тлі чорних облич і міцно стиснуті уста, коли говорив Мудрий.

Це було тільки вчора, а сьогодні друга домна мовчить.

І спогади відлітають геть. Редакторка тепер думає, як би зробити, щоб друга домна найшвидше загазувала.

Навколо ремонту її треба підняти ентузіазм цілого цеху. Зробити ремонт справою честі всього заводу. Тільки так і може бути. Вчора Стоян казав: „Домна замовкла на два місяці“.

— Цього не буде!! — вголос рішає дівчина і, підвівши голову, бачить свій, до дрібниць знайомий, редакторський кабінет. Він порожній. Ще не злетілися хлопці з оперативних постів.

Задзвенів телефон. Говорив Юровський:

— Таню! Ти чуєш? Ремонт печі треба закінчити за три тижні. Ми замовили частини мостовому заводів. Треба в газеті щодня нагадувати йому, щоб своєчасно виконав замовлення. Розумієш? Ну от! Так, так, мобілізує через газету комсомольців, усіх робітників. Та тебе ж не вчити. Бувай! Бувай, Ступницька!

До кабінету ввійшов формувальник Петро Єрмолов, оперативний з другої печі, а з ним Яків Юрченко. Вони привіталися з редакторкою і мовчки чекали, що вона їм скаже.

Таня деякий час і собі мовчки споглядала хлопців, ніби вперше зустріла їх у своєму кабінеті. А хлопці справді якісь не ті стали. Петро не посміхнувся до неї, тиснувши руку, а Яків навіть в очі не глянув. Насупився і відійшов до вікна.

— Друзі,— нарешті тихо сказала редакторка. — Треба ремонтувати піч.

— А треба,— бовкнув ледве чути Юрченко.

— Три тижні і ні одного дня більше, розумієте?

— Якби ж мостовики замовлення не затримали, а ми не підкачаємо. Там Ротман, Крігер та Стоян уже всіх на ноги поставили,— відповів Петро Єрмолов.

— От що, хлопці, негайно ж до мостового заводу. Візьміть за боки директора, комсомол, завком, поговоріть з секретарем парткомітету. Одне слово, візьміть у них обіцянку виконати замовлення вчасно. Ясно? Ну, тоді кроком руші!

Хлопці переступили з ноги на ногу, перезирнулися; Петро вибачливо і соромливо посміхнувся.

— Чого ж огинаєтесь, га?! — напосідала редакторка.

— Та бачиш, Таню, ми вдвох уже заходили до мостового. Там знайомі хлопці в комсомольському бюро, хотіли підгвинтити їх.

— Кустарним способом, значить? Ну, і що ж?

— Нічого. На мостовому заводі почуваєш себе немов на Магнетній горі,— з ображеною усмішкою випалив Петро.

Редакторка догадується, на що натякає Петро Ермолов. Мостовий цех завчасно виконав замовлення для Магнітогорська, і про цю перемогу кричали газети всього Союзу. Але вона зберігає діловий спокій обличчя.

— Ідть і іменем редакції натискайте,— каже вона.— За всяку ціну треба добитися, щоб мостовики висунули зустрічний. Перекажіть їм, що „Тривога“ оцінить їх героїзм не згірше, ніж за магнітогорські замовлення... Хай живе! Ідть!

— Рушили,— підсумував Петро і, обнявши Юрченка за огрядний стан, пішов з кабінету.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

I

В осінньому дзвінкому повітрі по-особливому гучно вистукували пневматичні молоти. Надударні бригади безперервно ремонтували покалічену домну. Саме тоді бюро комсомольських осередків п'яти цехів зібралися разом.

На порядку денному лист комсомольців доменного цеху.

Довго й гаряче обговорювали, яку відповідь дати доменцям. Одна частина стояла за те, щоб кожний цех дав до „Тривоги“ окремого листа. Друга схилилася до думки відповісти одним листом від імени комсомольців усіх п'яти цехів.

Тоді слово забрав вальцювальник Кукса і без зайвих передмов та теоретичних уґрунтовань запропонував:

— А я за те, щоб зовсім не писати відповіді!

— ???

— І це говорить комсомолец?! — обурено гукнув хтось з присутніх.

— З 1924 року, плюс член партії з двадцять восьмого,— спокійно відбився Кукса.

— Та як же це, мовчати?!

— Ну, коли тобі так кортить, то можна дати відповідь з трьох слів: „чекайте відповіді ділом“—і все! Краще давайте так візьмемося за справу, щоб вони без листів відчули нашу підтримку, а то писати гучні запевнення мастаків багато, це не важко, а от ділом довести — річ інша.

На цей раз секретар комсомолу вальцювального цеху Кукса переміг.

Його пропозицію схвалено одноголосно.

Коли Свириденко довідався про таку оригінальну і несподівану відповідь, він незадоволено скривився.

— ...Одмахнулися,—бовкнув секретар, звівши сірі очі на Таню.

— А мені їх три слова звучать переконливіше, ніж довгий лист,— відповіла редакторка.

— Головне — як вони виконають обіцянку,— сказав Калач.

— Побачимо.

Відтоді минуло чотири дні, і якимось, редагуючи „За шихту“, Ступницька сказала Свириденкові:

— Молодці все таки хлопці!

— Кого ти вихваляєш?

— Вальцювальників, мартенівців, бесемерівців, копровиків... Ти глянь, Коля, за останні дні майже нема дописів про недо-стачу скрапу або шлаку, а раніш спід кожної печі тільки про це й писали. Значить, натиснула братва...

— Виходить, так,— згодився Свириденко.

— Та кинь ти, нарешті, свій вождистський тон! — загарячився Калач. — Хіба не помічаєш переламу, тисяча шавкунів тобі в осередок... Ти тільки дивись: позавчора цех дав 83% плану, учора онищенківська бригада — 100%, сьогодні за добу п'ята піч виконала завдання на 108% ... Та я навіть галстук знову почав носити, а ти богуеш.

— Не налітай на Колю,— обізвалася Таня,— глянь, він теж учора поголився...

— Окремі бригади й раніш „показували клас“, алеж ми боремося за ударний цех,— так, здається, сказали останні загально-цехові збори колективу? Га? — не здавався Свириденко.

— Так сказали — так і буде!

— Але покищо так немає, Вася! Дивись...

Свириденко витяг з кишені й підсунув Калачеві папірця. Той розгорнув, уп'явся очима в неясні обриси видрукованих на скло-графі чисел.

**Звідомлення про роботу доменного
цеху за 30 жовтня 1931 року**

Піч	За- вдання	Вико- нано	%%
№ 1	275 т.	169	61,5
№ 2	Р е м о н т	436	100,2
№ 3		436	100,2
№ 4		524	108,2
№ 5		350	71,9
Разом		1619	1469

Та Калача, очевидно, звідомлення ще більше підбадьорило.

— Що ж тут страшного?.. 86%, це ж краса! Хіба давно ми давали не більше як сімдесят?.. — переконував він, повертаючи папірця Свириденкові.

— А леж зрозумій, нарешті, Василю, що 86% ще не 100%. І хоча я вже й поголився, а ти почав знову чіпляти галстук, проте заспокоюватися ми не можемо... Тожто, дорогий мій кіноаматоре!

— До того ж, шихту й досі подають не таку, як слід,—втрутилася Ступницька. — Перешихтовка, правда, зменшилася, вагари підтяглися, але пилюги й досі в шихті скільки завгодно. Великі шматки по-старому попадають до печі.

— Сировина нас заїдає, це правда,—згодився Свириденко.— Майже щодня непорозуміння з нею. Учора, наприклад, біля четвертої печі руди другого сорту не вистачило, рештки довелось змітати з естакади. Матюк стояв у повітрі неймовірний. А біля першої в цей час два вагони такої самої руди стоять нерозвантажені. Куди ж годиться така робота?

— Тут хоч знаєш, на кого наполягати, де винного шукати, а от Криворіжжя рознарядку систематично порушує—це вже складніша річ. На жаль, для Криворіжжя наша цехова комсомольська влада порожній звук. А шкода... — з невідомим жалем сказала Таня.

— А хіба Рутченківка та Алмазна кращі? Ніколи путящого коксу не пришлють. То недопалений, то перепалений, а сміття щонайменше процентів п'ятнадцять. А тоді й маєш: зависання печі, треба давати осадки, порушується нормальний хід роботи... — солідно доводив Васька Калач.

— Ей, хлопче, звідки в тебе така ерудиція? Прямо тобі інже-

нер, та й годі,— здивувалася редакторка. — Чуєш, Коля, як запускає,— звернулася вона до Свириденка.

— Питаєш, Таню! Я ще не такої можу тобі заспівати. Технічний гурток — це тобі не жарти. Там Крігер та Ротман так нас накачують, що тільки держись. Я оце думаю ще трохи підучитися, а тоді Файнові доведеться посунутись. Сам шихту складатиму... Д-а-а! — удаючи з себе солідного спеціаліста, басом закінчив Калач.

— Опізнився, Вася. Файна вже посунули,— сказав Свириденко.

— Куди? — широко здивувався Калач.

— До Харкова на слідство.

— Он як! Давно б пора. А хто ж тепер начальником цеху буде?

— Думка ЗПК, щоб Ротмана призначити. Ти як, Вася, не перечуєш?

— Навпаки, я вітаю думку ЗПК. З Ротмана добрячий інженер і організатор.

— Товариш непоганий,— вставила Таня.

— Ну, коли ви не проти, то і я за,— жартуючи, підсумував Свириденко.

Двері розкрилися, і в приміщення червоного кутка, де сиділи друзі, увійшло чоловіка з десяток каталів. Переважно молоді, в брудночервоних від рудяного та коксового пилу спецвіках, просто з роботи, вони прийшли зморені, але чимсь схвильовані. Попереду виступали формувальник Петро Ермолов та каталь Яків Юрченко.

— Ага, ось де ви, а ми цілою делегацією. Приймайте! — гудів Юрченко, наближаючись до столу.

— Завжди готові слухати! — сказав Свириденко, вітаючись за руку з хлопцями.

— Що скоїлося, земляки? — спитала Таня.

— Диви, ціла орава приперлась, і самий тобі каталь. Якогось коника надумали викинути, га? Признавайтесь!

— А ти не богуй, Васька. Раз прийшли, то не для того, щоб коники викидати. У тебе хліба відбивати не хочемо,— заторохтів низенький білявий хлопчина. — Краще б навідався до контори. Там скоро робота скінчиться. Може, декого й зустріти треба.

— Прошу не виражатись, тут є жінщина,— докірливо, з прихованими нотками жарту в голосі пробасив високий каталь.

Калач штовхнув Свириденка під ребро.

— Та це ж Сидір Наливайко, глянь.

Він, Калач, хотів „зам'яти“ влучний натяк низенького білявого каталія, бо до контори таки справді збирався навідатися.

— Чого прийшли, говори, Петре? — звернулася до Єрмолова Ступницька. — Нема часу хахиньки з вами справляти.

— Я нічого не казатиму, Танюша, і ти на мене не гримай, я тільки допоміг хлопцям розшукати вас. Говоритимуть вони, у них свої справи, катальські...

— Кажіть, хлопці, з чим прийшли? Ми слухаємо, — заохочував Свириденко каталів, що, зиркаючи один на одного, не знали, з чого почати.

— На Єленівку прийшли капати, — сказав передній.

— І на Рутченківку та Алмазну, — додав білявий і войовниче збив на потилицю брезентовий капелюх.

— Тоді вже разом і на Криворіжжя.

Махнув рукою Сидір Наливайко.

— Крити, так крити!

— За що ви їх крити хочете? — спитала Ступницька.

— Як за що? Єленівку, щоб великих шматків вапняку не надсилала. Хай у себе дробарку встановить, бо у нас ніде, а то що ж воно за шихта, коли вапняк іде у піч такими грудками, як ось Микитина голова завбільшки. А потім нас криють... А ми ж при чому тут? — говорив, захлинаючись, низенький білявий каталь.

— А в коксі сміття наполовину. Теж факт, — кинув Сидір.

— Недопали - перепали, перепали - недопали. Буза, та й годі! І руди, руди не вистачає, або надсилають не тієї, що треба, холера їм в кишеню! — сипав білявий.

— Кому це? — поцікавилась Таня і суворо подивилася на білявого.

— Конешно, Криворіжжю, — чомусь засоромившись, відповів той. Тепер заговорили всі разом. Один перед одного.

— Годі терпіти це!

— Треба натиснути кого слід...

— Куди дивиться адміністрація? Чого вона не турбується?

— Треба від усіх каталів листа їм надіслати.

— І в газеті пропечатати. Щоб читали та чухалися.

— Там, де й не свербить.

— Правильно - о!

Свириденко, Ступницька і Калач радісно перезирнулися.

„Оце і я розумію — натиск. Значить, наші штурми мобілізували масу, коли навіть Сидір заговорив на весь голос. Чудесно“, — думав Свириденко, а вголос гукнув:

— Ша, годі, хлопці! Ми оце до вашого приходу теж про те саме говорили. Ваші зауваження не розходяться з нашими. Давайте разом обговоримо, що робити.

— Ясно, щось треба робити.

— Тут хтось пропонував написати листа до Криворіжжя, Єленівки та Рутченківки,— вів далі Свириденко.

— Правильно, листа.

— А може, делегацію послати?

— Ні, листа краще.

— Тоді кому ж адресувати його, на вашу думку, га?

— Комсомольцям, а то ж кому ще!— гукає білявий.

— Наші хлопці вміють натискати, факт!— підтримав білявого Петро Ермолов.— Будьте певні!

— Коля,— звертається високий середніх літ каталь до Свириденка і кладе йому руку на плече.— Ми тебе, Коля, знаємо, а тому й просимо: напиши до комсомольців тамтешніх від нашого комсомолу листа. Вас вони послухають. Одна ж організація. А вже коли ваша братія візьметься, то самому чортові роги скрутить, не те що десяткові-другому бюрократів та шкідників. Ех, молодість! Сам колись був такий. Один проти трьох навукачки виходив... і нічого... Йй-право, не брешу!

До столу з гурту вихопився білявий:

— Чого довго розмовляти? Га?— Він лягнув долонею по столу.— Отут сидить редакторка. Зразу ж скласти листа і щоб завтра в їхні газети надіслати. І точка! І амба! І каюк! А то балакають!

— Тобі як дати волю, так через хвилину увесь світ догори ногами поставиш,— зауважив Васька Калач.

— А нащо розмазувати манну кашу по білому столу? Доки чекатимемо з моря погоди?— навідав білявий.— Пиши їм, Свириденко: „Хлопці, братва! Ангідрид— перекись марганцю. Доки ви псуватимете шихту і наші нерви, котрої вже не витримують?“ Ех, коли б я до них допався!

— Чуеш, як загинає? Зразу видать, що хлопець у технічному гуртку состоїть,— штовхає Калач Ступницьку.

— Огонь - хлопчина!— відповідає Таня, і обличчя її сяє гордою радістю.

— Товариші, до порядку! Я сьогодні ж скликаю бюро і обговоримо ваші пропозиції. Пошлемо листа криворізьким, донецьким та еленівським комсомольцям. Ми доведемо їм, що боротьба за шихту— справа не тільки нашого цеху. Шихта— основа металургії. Якість її залежить від якості сировини, що

постачається нам з різних кінців республіки. У нашу боротьбу ми позові втягнемо сотні тисяч комсомольців чорної металургії, ми дамо країні сто процентів доброякісного чавуну. Перші успіхи наші свідчать про те, що ми вміємо перемагати. Будемо битися далі. Так нам наказує партія. Для комсомолу немає слова назад. Подвоїмо ж енергію, товариші! Покажемо, як більшовики беруть фортецю за фортецею!

— Покажемо!

— Нам що, ми можемо!

— Тотож!

А коли розходилися з червоного кутка, до Свириденка підійшов низенький білявий каталь і просто сказав йому:

— Ми хочемо в комсомол. Приймаєш?

— Скільки вас?

— Дев'ятеро хлопців, усі каталі. Во-о народ! Як один, ударники! Ось на, читай.

Білявий витяг засмальцьований аркуш і дав Свириденкові.

У заяві згадувалися штурмові комсомольські ночі, перемоги комсомолу в боротьбі за шихту, напад японців на Манчжурію і, нарешті, Харківський тракторний велетен, що цими днями почав давати трактори. Усе це закінчувалося тим, що дев'ять каталів не могли далі стояти осторонь від комсомолу і своїми підписами свідчили про тверде бажання стати до його лав.

У серці Свириденка чарівна гармонь награвала якусь неземну „сербіяночку“.

— Чудесно! — сказав він, згортаючи заяву. — Давно б отак. Приходьте сьогодні ввечері на бюро, будемо, значить, разом наступати.

— Питаєш! — з фасоном відповів білявий.

Товариші одностайно погодилися на тому, щоб до палацу культури йти пішки.

Особливо цього домоглася піднесена, радісно схвильована Таня. Її радість була близькою і зрозумілою для всіх. Несподівано сьогодні прибув з Харкова Роман Зарубиний; країна потребувала кадрів, і його, як найздібнішого, випустили з втишу дотерміново.

Отже, не було нічого дивного в тому, що пропозицію Тані про „похід на палац культури одинадцятим номером“ всі зустріли з приємністю.

Кожному хотілося довше побути з Романом, розпитати його про столичні новини, як слід надивитись на нього, нового командира виробничих бригад.

Мабуть, тільки для самого Пилипа Захарова, завгоспа заводу, Роман і досі лишився командиром червоноармійської бригади, а він, Пилип, почував себе ординарцем. Бо, як і тоді, у дев'ятнадцятому, Захаров невідступно чимчикував за комбригом, і лилися спогади, мов весінній ручай, спогади, що їх наче підганяли бурі кулеметного огню і фарбувала гаряча пролетарська кров.

І вечір, як на диво, видався такий урочисто-дзвінкий. З упевненим дзвоном і грайливим гуркотом пролітали до заводу трамваї, а звідти поверталися вкрай переповнені робітниками. Місто чавуну і сталі, місто меморіальних дощок жило в шаленому танці електроогнів і блискучих очей, воно дихало на повні залізобетонні груди сірчано і димно, і сотнями заводських гудків гукало у безкраї колгоспні простори степової України.

Була зміна, і гудки напоїли осіннє надвечір'я різнометровою симфонією.

Роман Зарубний, Таня, Захаров і Васька Калач механічно почали перевіряти годинники.

Інженер Ротман, що йшов трохи віддалеки з Юрченком та Свириденком, наблизивши до циферблата пенсне своїх короткозорих очей, сказав:

— У цьому місті, мабуть, усі перевіряють годинники по заводських гудках. Я теж набуваю цієї звички.

Свириденко, сповнений гордістю переможця, але стриманий і поважний, відповів:

— Правильно сказано. У місті, де кожний завулок, майдан, кожний будинок були свідками боротьби за нашу диктатуру, тільки заводські гудки і можуть авторитетно визначити час.

— Да, це вже не „по сонечку“... Точність! — вставив і свою думку Яків Юрченко.

А в передній групі центром уваги став Васька Калач. Він, завжди веселий, сповнений дотепів, жартів і сміху, сьогодні йшов приишклий, поважний, і на лобі його лягло три зрадливі зморшки.

Очевидно, про щось складне думав каталь, а може просто його хвилювала наступна урочистість в палаці культури, де про нього, як одного з найкращих ударників цеху, напевне згадують.

Його настрою не могли не помітити товариші.

Роман Зарубний, обнявши його за плечі, спитав з легким подивом:

— Вася, я не вірю своїм очам. Ти зажурився? Радіти треба, Вася!

Каталь безнадійно махнув рукою:

— Та! — сказав він голосом, у якому бриніли ледве вловими ліричні нотки, і щось хороше таке, дитяче засвітилося в його очах.

— Може, за кінотехнікумом журишся? Га, Вася? — не відставав Зарубний. — До речі, як у тебе справа з командировкою?

— Не пройшов номер, — уже жвавіше відповів хлопець. І по тону його відповіді стало всім ясно, що не кінотехнікум був причиною його журби.

Тоді Таня, не без гордих ноток у голосі, сказала:

— У ньому перемиг комсомолец-каталь, Романе. У цеху був прорив, ішла напружена боротьба за шихту, штурмові ночі, змагання, ну, і не міг хлопець покинути завод в такий напружений момент.

— На мою думку, — втрутився скрипучий бас Пилипа Захарова, — справа не в кінотехнікумі, а в кіноактрисі з нашої контори.

Безпосередній Пилип явно натякав на Василеве залицання до Лії. Роман і Таня весело засміялися, а Васька бовкнув Захарову:

— Не бузи!

Але обличчя його зачервонілося, і цим він ніби ствердив міркування Захарова.

Тоді Роман ще міцніше обняв каталю і глибоким братнім голосом заговорив:

— Мені дуже прикро, Вася, що мій приїзд розбив твої мрії, але для суму немає жодних підстав. Ти знаєш, Лія врятувала мені життя в дев'ятнадцятому році. Далі вона пройшла серйозну школу життя за радянської влади. Отже, від дружини білогвардійського полковника в неї залишилося дуже мало. Але я б тобі не радив зв'язувати своє життя з нею. Хай попрацює в конторі, тісніше ввійде у коло наших інтересів, і, будь певний, Васютка, з неї ще може вийти чесна радянська робітниця. А леж, Вася, вона на цілих сім років старша за тебе. А потім, меці ще здається, що в ній тебе в першу чергу захопили спортсменські здібності. А цього, повір, Вася, ще занадто мало для спільного життя. Проте, дивись сам.

Васька Калач пожвавішав. Роман простими словами викрив основну причину його захоплення Лією. Так, він правий, комбриг! Саме спортсменські здібності колишньої полковниці й закрутили голову каталеві.

І тепер Калачеві знову все ставало ясним і зрозумілим.

— Хто ж його знав, хто вона така. Працює в конторі заводу — значить, наша в основному. Ну й втюрився, а тут іще подібність до Мері Пікфорд, циркові трюки і Яров. Хотілось підставити ніжку помдиректорові, — ніби сам до себе, виправдуючись, говорив Калач.

— Останнє вирішено на твою користь, Вася, — весело заговорила Таня. — Ярову підставила ніжку контрольна комісія: вилетів з партії, як пробка, а Мері Пікфорд, — ти собі хіба ж таку підшукаєш? Нашу, пролетарську. Правда ж, друже?

— Та чого доброго! — легко погодився каталь. — Тільки хай отой ведмідь більше не кидає навздогад буряків, — моргнув він на завгоспа.

— Даруй мені, Вася, натяк, але це я з радості бухнув. Як же, зустрівся знову з своїм старим комбригом, тільки вже не на донських степах, а на металургійному велетні, і не з гармошкою, а з думкою виконати п'ятирічку за чотири. Отак то!

— Добре, що я раніше встиг драпонуту з полону, а то б не довелося мені розмовляти отут з вами, — закінчив Захаров.

— Та я ж пожартував. Хіба я не знаю, що й до чого, — сміявся вже Вася Калач. Він ставав самим собою і всім було легко слухати його молодий, міцний тенор. — А проте, з Ліі колись таки радянські люди будуть. Як ти гадаєш, Романе? — запитав Калач, смикаючи комбрига за рукав пальта.

— Це, Вася, залежить від праці, від оточення, і річ це цілком можлива.

— Між іншим, — звернувся Зарубний до Тані, — вона таки справді молодець, оця Лія. Учора я запитав її: може, передати від вас привіт Громову? Я надсилаю до ДПУ додаткові матеріали, отже є нагода сповістити його, де ви і що ви.

— Цікаво, як вона реагувала на твою пропозицію — мабуть, просила не згадувати про неї? Так, Романе?

— Навпаки, Таню, вона зовсім просто й спокійно згодилась на мою пропозицію. І це добре. Я неодмінно через знайомих хлопців з ДПУ передам йому листа про Лію. Напишу, що вона з нами. Його це більше приголомшить, ніж арешт. А таких жаліти нічого.

— Може, ти правий, роби, як хочеш, — тихо погодилася Ступницька.

У просторому розкішному вестибюлі клекотіли голоси, рухався багатоголовий натовп чоловіків, хлопців, дівчат, пахло свіжою фарбою і тютюновим димом. Огнянобілі електрогасла прикрашали стіни вестибюля, нагадуючи про шість вказівок вождя та вітаючи ударний доменний цех.

Широкими мармуровими східцями вгору до залу посувалася суцільна хвиляста лава по-святковому настроєних людей.

Сьогодні свято ударного доменного цеху.

За останні три дні всі печі витопили пересічно сто процентів чавуну.

Почалося з того, що комсомольці рушили в бій за шихту і протягом двох місяців, мов леви, штурмували прорив. Їх підтримував комсомол всього заводу, старі кадровики, молоді студенти-практиканти на чолі з Ротманом і далекі бойові друзі з криворізьких рудень, еленівських кар'єрів та донецьких коксозаводів.

Сьогодні доменний цех ударний.

Сьогодні комсомольці іменинники. Їхні молоді піднесені голоси лунають у залі звуками переможного маршу.

І тоді заводський духовий оркестр справді вдарив невмирущий марш буряної будьоннівської кінноти.

Серед численної президії, що розташувалася під великими малиновими полотнищами прапорів, за довгим червоним столом багато знайомих облич.

Ротман, Свириденко, Дем'янов, Юровський, Мудрий, майстер Стоян і каталь Яків Юрченко.

До президії обрано і редакторку газети, але вона лишилася сидіти в передніх лавах з Романом, Калачем та Захаровим.

Коли Юровський від імени заводууправи оголосив наслідки боротьби комсомолу за ударний цех, зал стрепенувся і відповів директорові ударними оплесками.

Бригади майстрів Стояна, Храпченка та Онищенка перші показали зразки більшовицької роботи. Слава їм — кращим пролетарям республіки!—

кидає в залу Юровський. Далі хвилину Юровський мовчить, однаково б його слова загубилися у клекоті тисячі сердець і мозолястих долонь.

Слава нашим комсомольцям доменного! — гримить далі директор.— Вони, почавши боротися за конкретну річ — шихту, зуміли сколихнути весь цех і завод, і Кривий Ріг, і Еленівку, і Донбас!

— Слава - а - а! — організовано виривається з сотень молодих грудей.

За вміння організувати роботу, за більшовицькі темпи, за перевиконання планів заводоуправа ухвалила преміювати старих кадровиків-майстрів: Стояна, Храпченка та Онищенка...

— Слава - а - а! Сла - а - ва! Сла - а - а - ва!

Каталів: Якова Юрченка, Сидора Наливайка та комсомольця Василя Калача!

— Ура - а!

— Хай живе - е!!

Зал гуде, двигтить у незбагненному надпориві.

Ступницька нахилиється до Романового вуха і з боєм каже:

— А Храпченка нема. Лежить, сердега, в лікарні. Жаль його! Роман на знак згоди хитає головою і гупає в долоні вслід Калачеві, що, червоніючи, прямує до сцени.

А там уже перед столом президії вистроїлися всі премійовані. Вони почувають себе ніяково перед очима тисячі друзів. Особливо це помітно по Наливайкові. Він зігнувся, втяг голову в плечі, а обличчя його пашить, чи то від сорому за минуле, чи від надмірної радості за сучасне й майбутнє...

Васька Калач уже опанував себе. Він гордо випнув спортсменські груди і мружить очі, немов від сяйва електрики, а насправді він спостерігає в натовпі Люю. Присадкуватий Стоян широко розставив ноги, схилив голову і тихо усміхається в густий, з просивиною вус.

Онищенко — високий і широкоплечий, наче щойно зішов з відомої картини Репіна „Запорожці“. Його пишні довгі вуса — гордість бригади — двома кетягами спадають вниз.

Яків Юрченко чомусь узяв за руку Калача і відставив ліву ногу наперед, ніби збираючись сходити з сцени.

Коли слово забирає Мудрий, хтось у залі вигукує:

— Хай живе комуністична партія!

І через це Мудрий не може почати промову. Натомість він обертається до президії і разом з усім залом плескає Свириденкові, Дем'янову, Юровському, Калачеві.

— І бойовий ленінський комсомол! — вихоплюється з перших лав високий дівочий голос.

Знову зал вихриться й гуде.

Тоді несподівано загримів оркестр, і оплески вщухли. Мудрий почав говорити.

— Доменний цех показав, як треба виконувати директиви партії. На сьогодні він дає 100% плану. Половина бригад пере-

ведена на госпрозрахунок! Партколектив доменного показав зразки конкретного більшовицького керівництва. Кращі ударники йдуть до лав лєнінської партії. Але ми не можемо заспокоюватись! Країна двигить у будівничому напруженні. З нашого чавуну ростуть міцні підмурки соціалізму. Даймо ж країні вдосталь чавуну! Отже, за сталь, залізо, за світову революцію кличе вас боротися комуністична партія! Хай живе!..

Але Мудрому не дають скінчити. Проте, він задоволено відходить до стола. Адже тисячі отих захоплених, широко розкритих очей, ота нестримна хвиля оплесків яскравіше за будь-які слова доповнюють його заклик.

За столу скромно підводиться Дем'янов з аркушиком паперу. Очевидно, він щось прочитає. Аркушик паперу інтригує зал і тоді стає тихо.

Дем'янов відкашлюється, розгортає папірця і рівним урочистим голосом читає:

Сьогодні на знак перемоги доменного цеху, на знак бойової готовості боротися за генеральну лінію партії проти маловірів - опортуністів, класового ворога — до бюро партколективу доменного подали заяви про вступ до партії тридцять вісім старих кадровиків та до комсомолу вісімнадцять чоловіка.

Вимушена пауза. Дем'янов терпляче чекає, поки вшухне зал і замовкне оркестр.

До партії подали заяви: майстер Іван Васильович Стоян — 32 роки виробничого стажу, десятник Петро Якимович Бурчак — стаж 15 років, майстер Юхим Кіндратович Онисенко — 37 років, каталь Яків Юрченко, наймит, колгоспник, на заводі півтора року, кращий ударник... горновий... формувальник... вагар...—

вичитує тридцять вісім і вісімнадцять прізвищ невеличкий на зріст, сухорлявий Дем'янов.

В очах залу він виростає на гіганта: його устами говорить партія.

Коли Дем'янов повертається до стола, з передньої лави на сцену стрибає Роман Зарубний. Він без кашкета, низенький, міцно склепаний і в'юнкий. З президії йому починають плескати. Він рвучко, по-військовому, обертається до залу, легеньке демісезонне пальто розхристується, і присутні бачать

на грудях Зарубного орден Червоного прапора. Музика похапливо грає туш.

Зарубний не чекає, поки зал вгамується. Він уже говорить, вірніше — вигукує гарячі слова, намагаючись перекрити гучним командирським голосом кулеметну тріскотняву долонь.

І, нарешті, голос злітає аж під стелю:

— Ми ще зустрінемося з вами на військових фронтах! Але сьогодні хай перегуки пневматичних молотів на будівництві нових заводів нагадують нам про дні слави і перемог! Сьогодні фронт у цехах, біля домен, на шахтах і руднях, у комунах і радгоспах! Вперед, товариші!

— Алюр три хрести! — надривно кричить із задніх лав увесь забинтованих майстер Храпченко, колишній комполку. Та голос його тоне в громах музики й оплесків.

1931 рік

Дніпропетровськ — Харків

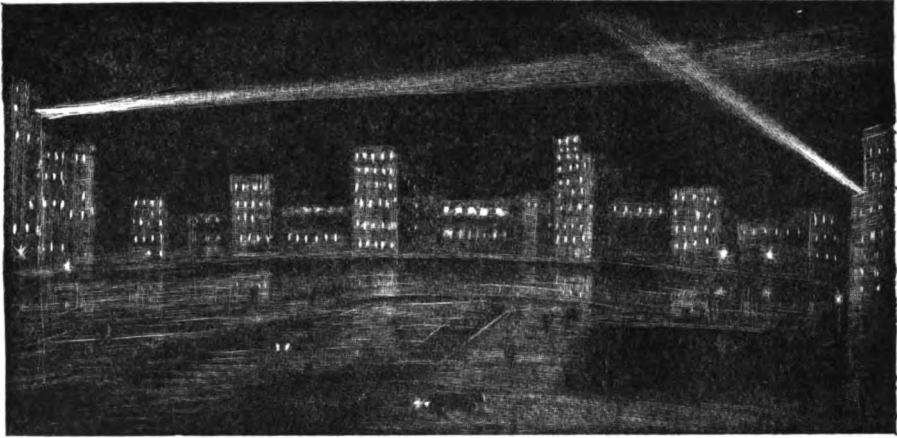

АВАНПОСТИ

ПОВІСТЬ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1. ЛЮДИ, МАШИНИ

Меланхолійно кружляють у повітрі і тихо лягають на асфальт ніжні пухнасті метелики.

Сніг роїться над містом, а в сутінках ночі булькаті прожектори, що на майдані залізного Фелікса, гігантськими розтрубами ллють від себе сріблясте молоко. Крізь безладний ажур віхоли тьмяно світять незліченні вікна Палацу Промисловості, і дивна симетрія їх огнів говорить про стиль доби...

Ясний він, могутній, як наше сьогодні, і світлий, як дорога у завтра.

До будинку ЦК партії з тихим м'яким шерехом підповзають авта. Уривчасто, погрозово сигналізують сирени, полохаючи роззяв і романтичних мрійників, які ще не засвоїли правил вуличного руху.

З авт вистрибують люди, звично хряпають дверчатами машин, і на зосереджені обличчя їх першими холодними поцілунками лягають сніжинки.

Тоді обличчя людей яснішають, зморшки над бровами тануть разом з сніжинками, а люди мчать сірими сковзькими тротуарами, на ходу перекидаючись куцими, обрубаними фразами. Високі масивні двері, невпинно обертаючись, як млинове коло, хапають з вулиці прибулих і спроводжують їх у блискучий вестибюль ЦК. На одяг багатьом зима вже поклала своє мінливе тавро. Побілила шапки, плечі, бороди.

Електрикою залиті сходи.

Велетенські вікна, здається, всотують у себе світло потужних електроламп і конденсованими пасмами передають його на майдан залізного Фелікса, на залюднені вулиці столиці, на безмежні простори республіки.

Шість поверхів великого будинку залляті світлом. Зза дверей кімнат ледве чутно перегук телефонів, напружений гарячковий стук ремінгтонів та ще коридорами в різних напрямках заклопотано снують товариші.

Мозок класу працює і вдень, і вночі, чітко, безперебійно, наче добре доглянутий мотор.

А вже голоси тих, що прибувають, заповонили коридори і великий, яскраво освітлений зал засідань. Зал засідань нагадує студентську аудиторію, але ті, що прийшли сюди, люди різного віку, статі і навіть одягу, порушують ілюзію храму науки.

Невеликими групами розкидались по залу кожушки, пальта, шинелі, і стримано-урочистий гомін переливається різними тонами, підлеглий своїм таємним законам.

Біля вікна, що виходить у темні сутінки двору, схилилася на лутку постать.

Вухата шапка - комунарка низько впала на очі, жовтий кожушок міцно облягає опукуваті широкі плечі.

Дебелі військові чоботи, очевидно, ще не бачили осіннього болота.

Людина, поклавши блокнот на лутку, уся поринула в писання. Олівець грайливо мережив аркушки, не скоро сподіваючись відпочинку.

Рівний притишений гомін і окремі вигуки не могли перешкодити власникові вухатої шапки робити свою справу.

— Марку, здоров! Чи ти не заповіт часом складаєш?

До вікна підійшов високий літній комунар. Сиві невеликі вуса. Обличчя в зморшках. Глибоко посаджені карі очі багато бачили радості й горя. Теплом від них повіває.

Од вікна підвелася шапка — і темносірі очі молодо засвітилися іскорками сміху.

Олівець затанцював між пальцями.

— Здоров, старина! Цим разом ти вгадав. Пишу заповіт членам бюро, що треба зробити в цеху за час моєї відсутності.

Потім, після короткої паузи:

— Це ж, мабуть, місяців на два. Як ти гадаєш?

— До переможного кінця,— лаконічно відповів старий, а потім, важко зітхнувши, додав:

— О-ох! Хлібець наш насущний. Швидше вже давай свої трактори, Марку. Тоді менше доведеться нам міряти снігові простори.

Марко Обушний, секретар партколективу механоскладального цеху тракторного заводу, заховав до бокової кишені блокнот і повернувся до вікна.

Обое комунарів, старий, високий сивовусий, і молодий, кремезний з руським чубом, дивилися в темний заулок за вікном. Вони бачили вгорі вже чисте ультрамаринове небо, і лише окремі запізнілі сніжинки плавко снували чарівні візерунки, коли нічними метеликами попадали в смугу електросвітла.

Повні м'ясисті Маркові губи тихо заворушилися. Втопивши очі у вечірню сутінь, у шматок синього неба, він ніби зовсім забув за старого, забув, що стоїть у залі засідань Центрального комітету. Хай навкруги жваво розмовляють товариші, хай покликано його сюди для великої відповідальної роботи, алеж груди повні почуття багатогранної повноцінної радості, що в цю хвилину повертає Марка в буйну рань шахтарської юності.

Ледве похитуючи головою, Марко тихо проказав:

За вікном метеликів біленьких рій...
Гарно жити в світі дівці молодій,
Зоряно горіти у бурунах днів,
Милого далекого цілувать вві сні.

Далі круто, по-військовому, обернувся до товариша:

— Отак то, старий!

Очі задириливо сміялися, від обличчя пашіло молодією силою.

— Та ти, брат, он який!—з ніжним здивованням сказав сивовусий.— Стишки читаєш. Мо, чого доброго, і сочинив сам?

— Не вдостоївся. Чув колись на вечірці одного поета. Запам'яталося. А тут, бач, сніг за вікном, ну й згадав.

— І досі парубкуєш?—по невеличкій мовчанці запитав Марка старий.

— І досі, папаша.

— А час би вже.

— Все якось не випадає, та й поспішати нема куди. Встигну з козами на торг.

— Діло хазяйське,— з важким зітханням проказав старий, і сторінки його далекої спрацьованої молодості промайнули в уяві і розтанули сніжними метеликами.

І тоді раптом стих гамір, і натомість загупали сотні ніг, загрюкали пюпітри, зашелестіли новенькі жовтаві козушки.

Настирливо рипіли важкі чоботи, торкаючись підшвами блискучого паркету.

В проході поміж крісел з'явилася добре знана всіма постать секретаря Центрального комітету в супроводі кількох товаришів.

Коли секретар, поспішаючи, дійшов до середини залу, аудиторія стихійно привітала його оплесками.

Оплески злетіли раптово, немов за невидним сигналом, і Маркові здавалося, що електролампи на великій люстрі під стелею від нестримного пориву оплесків аж заморгали в нестямі.

Секретар стояв на трибуні, просто, невимушено всміхався, жестом руки заспокоюючи аудиторію.

Товариші з передніх лав помітили, що секретар усміхався лише куточками губ. Очі його лишалися серйозними і пильно обмацували присутніх. Між аудиторією і секретарем поволі встановлювався міцний невидимий контакт. На столі дзенькнув блискучий дзвінок. Тиша.

— Партійний актив столиці дуже організовано вміє плескати,— з легкою усмішкою почав секретар.— Це дає нам підстави сподіватися, що й труднощі на селі ми переможемо організовано.

Грайливий, гуркотливий сміх злетів над аудиторією.

— Ну от, товариші,— без тіні жарту почав секретар.— Що примусило нас мобілізувати кращу частину столичної організації на село?

Секретар говорив спокійно, переконливим хазяйновитим голосом, а зморшки під очима й на лобі свідчили про напружену працю мозку.

„Глупа осіння ніч. Налітає вітер зі сходу, колючий і рвучкий, і, завиваючи, гуляє порожнім степом. Вітер шалено гонить перекотиполе, з корінням вириває потемнілі кущі кураю і примушує їх стрибати й мчати в ніч химерними тваринами.

Порожньо, глухо й холодно в степу. Жодної людської душі. Тільки іноді опівночі з далеких лісових хащів вихопиться в степ зграя голодних вовків, і їхнє моторошне завивання наводить жах навіть на бувалого мисливця.

Яка сумна холодна пустеля!

І раптом приходять люди. Багато людей, молодих і літніх, чоловіків і жінок. Люди озброєні вимірним приладдям, лопатами, сокирами й волею свого класу.

Стугонить під їхніми ударами затужавіла цілинна земля, мчать, рятуючись, у безвість вовчі зграї, бо вже в пустелі заблмало безліч яскравих електроліхтарів, а десь зовсім несподівано прогук паровозний гудок. А через півтора року серед пустелі виріс могутній тракторний завод з цілим містом навкруги. І всюди по незмірних просторах республіки ростуть тракторні велетні, запалюються нові домни, лягають в тисячокілометровій далі блискучі рельси залізниць.

В залізобетонну вузечку взято дикого сивогривого велетня, і запрацювали турбіни, задимили навкруги заводи...

Мільйони рук, скованих єдиною волею класу, творять некрушима підмурки соціалізму..."

„Товариші, країні потрібен хліб!

Ми ревно оберігаємо спокій на наших кордонах, але ми повинні бути щохвилини готовими обрубати пазуристі хижацькі пальці ворога, коли він простягне їх за наш кордон. Що сильніша буде наша армія, то більше гарячих пролетарських сердець збережемо ми в наступній неминучій сутичці з капіталом...

Без хліба не можна далі зміцнювати обороноспроможність нашої країни!

... Ми хочемо, щоб з кожним днем міцніли й ширилися фортеці соціалізму на селі—машинотракторні станції, радгоспи, щоб глибше лемеші вгрузали в старе тіло землі, щоб буйніше шелестіли жита й пшениці важким остистим колоссям...

Нам треба взяти хліб, щоб дати складні дорогі машини на наші поля!

Кому це з нас, товариші, не ясно?

Але є навіть в наших лавах слабкодухи, що зневірилися, розгубилися перед труднощами і вже цим самим допомагають ворогові. Саботаж, розгубленість, демобілізацію треба зламати, скрутити, товариші. Ми мусимо вийти переможцями з цієї боротьби, інакше ми не більшовики. Ворог розтрощений, але не добитий. Він одяг на себе машкару покори і зовнішньої лояльності, а тимчасом шкодити почав ще активніше. Будьте пильними й непримиренними!"

Секретар Центрального комітету говорив спокійно, без пафосу, а три сотні більшовиків вслухалися в його слова, одягаючи їх у знайомі образи класової боротьби на селі.

І потім ще довго в залі стояв гамір людських голосів. Одержували командировки, формувалися в бригади на поїзди, кілька чоловіка не мали кожухів і голосно обговорювали способи їх набути. Мобілізація уповноважених на села набирала явно військового характеру. Це відчувалося і в тоні промови секретаря, і в тому бойовому піднесенні, що опанувало всіх після доповіді.

— Якнайшвидше на передові позиції! Фронт чекає бійців і командирів!

Поїзд, що ним мав виїхати Марко Обушний, відходив о другій вночі, і треба було за три години, що лишилися йому, владнати низку невідкладних справ. Тому він, діставши командировку, швидко покинув зал, на ходу прощаючись з товаришами. Срібнів від електрики майдан Дзержинського, репетували простуженими голосами сирени, блискали на перехресті різнокольорові сигнальні ліхтарики, і двома безформними, безкраїми конвеєрами ворушилися заповнені людом тротуари.

Коли згодом, захекавшись, Марко примчав на перон вокзалу, поїзд стояв під парами. Біля вагонів, чекаючи паровозного гудка, товпилися ті, хто виряджав рідних, друзів, знайомих.

Як завжди в таких випадках, вихоплювалися лаконічні фрази, слова прощання, дружні поради.

— Обов'язково пишіть, не забувайте!

— Та обережно там.

— Вітайте знайомих!

— Прощай, прощай!

— А чи взяли ви в дорогу води?

— Вертайтеся переможцями!

— Не лягайте на боковій лаві, застудитесь!..

У деяких групах Марко Обушний впізнав своїх товаришів комунарів, що їх бачив увечері на нараді в ЦК.

Товаришів виряджали дружини, знайомі, дівчата. Проходячи повз такі групи, Марко Обушний чув слова, повні ніжності, оповиті легеньким сумом розлуки, бачив погляди, налиті приязню й коханням. Завжди сцени проводів і зустрічей на вокзалах збуджували в Марка почуття ледве вловного жалю і, може, заздрості до тих, кого виряджають чи зустрічають.

Тоді сильніше стукало серце і думки ставали м'якими, як вата, як перший пухнастий сніг, як цвіт яблуні тихого травневого вечора. Може, це траплялося тому, що ніхто ніколи не зустрічав і не виряджав Марка. А їздити йому доводилося більш, ніж кому. І тоді хотілося, щоб швидше рушав поїзд, щоб можна було стати біля вікна вагона, притулити до холод-

ного скла гаряче чоло і дивитися, як тануть у нічному тумані рідні вогні більшовицької столиці.

А поїзд, як на лихо, чомусь затримується. Час, призначений для відходу, вже минув, монотонний голос гучномовця вже двічі проказував номер поїзда, напням і час відходу, але машиніст не давав гудка.

— Чому не їдемо? — запитав Марко залізничника в червоному кашкеті.

— Звільняють лінію, — коротко бовкнув той, навіть не глянувши на Марка.

І тут же довго й пронизливо гукнув гудок, немов кидаючи виклик незліченним кілометрам, що їх він мав перемогти.

Біля вагонів заметушилися.

Останні стискання рук, останні слова прощання.

— Щасливої дороги! — летіло вслід вагонам, що потроху набирали швидкості, а Марко стояв у тамбурі і бачив прощальні жести тих, що лишилися на пероні. В руках миготіли білі хустки, кашкети й гарні жіночі рукавички.

— Прощай, Харків! — подумав Обушний і вже хотів іти у вагон, як погляд його впав на довгий вантажний поїзд, що йшов паралельно з пасажирським, але з меншою швидкістю. На платформах темніли силуети новісіньких тракторів. Їх одразу пізнав Марко, і хвиля радості залила груди.

— З нашого заводу на поля їдуть! — гордо подумав і далі вже думав про мудрість своєї партії.

На штурм нових фортець їхали люди й машини.

А гупої ночі на закинутих у степу полустанках з вагонів поїзда виходили люди в нових чоботях, у жовтих кожушках, у вухатих шапках - комунарках. Поїзд ішов далі, а люди пірнали в ніч, виходили на аванпости фронту.

2. КОЛИ ХУРДЕЛИТЬ МЕТЕЛИЦЯ ...

Засніженими степами скаженіє вітер. Він примчав сюди з далекого сходу і, вільний, штурмує хвилясті снігові замети. Він і сміється, і плаче, і завиває, немов згряя голодних вовків.

Могутніми повітряними свердлами в'їдається вітер у пухнасті пагорбки, хапає невидимими жменями оберемки срібних іскор і без жалю жбурляє їх на всі боки.

О, вітре, ти надто знахабнів цієї зими. Ти замітаєш стежки

й дороги, ти приковуєш людей до теплих закутків, ти зовсім безкарно награєш дивних мелодій на телефонних дротах.

А коли натрапляєш на перешкоду, стаєш ще лютішим, напрочуд метушливим, в'юнким і гострим, як вогонь.

Невже тебе, вітре, дратують чорні мовчазні вітряки? Вони стоять безладно, вихопившись за село. Тут їх близько двох десятків виструнчилося на пагорбку. Розпластавши велетенські руки-крила, вони стоять нерухомо, ніби передовий загін, висланий назустріч метелиці від трьох сот принишклих селянських хаток.

У мовчазному змаганні з бурею застигли млини.

Од вітрових ударів тільки важко поскрипують снасті та зростають навкруги світлосині снігові дюни.

І лише один з двадцяти насмілився зневажити хурделицю. Розмашисто, впевнено вертяться крила, лопотить тонка шалівка на крилі, напружено скрегоче давно немазаний вал. Невеличке віконце на темному фоні млина підсліпувато блимає блідножовтуватим світлом.

Коли вітер у шаленій люті жбурляє снігом у віконечко, тоді воно підморгує, немов людина запорошеним оком.

Який невсипуший мірошник пореається за чотирма дощаними стінами? Кому не спиться цієї буряної ночі, коли тепла піч далеко миліша, ніж самотній холодний млин за селом, оточений заметами, шарпаний вітрами?

Блимає вогник часто й тривожно.

Гулко стугонять у млині давно нековані жорна.

„Коли в кисеті повно махри, а на шафі ще збереглося кілька старих газет — тоді ніяка хвища не страшна. Хай собі там скаженіє на майдані“.

Такої думки дотримується Корній Іванович, черговий виконавець Петрівської сільради.

Від цигаркового диму вже посивіла стеля, світло від лампи стало тьмяним і тягучим, як мед, а Корній Іванович знову розтирає пальцями клаптик паперу, щоб скрутити чергову цигарку.

Тоді не так клонитиме на сон.

Та й спати ж ніяк не можна. Мало що може трапитися такої ночі.

Недарма ж Павлушка говорив вчора:

— Ми, діду, тепер вроді як господарі на селі. Відповідаємо за все.

Корній Іванович вдесьте зиркає на стіл, на молодого розплатаний каштановий чуб, на широкі плечі, що ритмічно ворущаються в такт рівному диханню юнака.

У діда шорсткі кошлаті брови, а очі, сірі, з хитруватими вогниками, глибоко сидять в орбітах.

— Господарі, к-хе! — усміхається собі в бороду виконавець і зиркає на годинник.

І в цьому дідовому „к-хе“ дивно сплелися і почуття відповідальності за доручену справу, і легенька іронія з приводу „господарів“, і глибока батьківська любов до свого молодого товариша.

Годинник показує третю годину ночі, але це не робить жодної зміни в дідовому настрої.

Звичні пальці майже механічно скрутили вже десятку цигарку, і тоді Корній Іванович подивився просто себе. На стіні по-жовклий від давності і вкритий пилом висів плакат, що красномовно попереджав усіх одвідувачів сільради:

„Курити й плювати забороняється. Три карб. штрафу“.

Невідомо чому, але з самого вечора Корній Іванович перед тим, як запалити цигарку, перечитував плакат від першого до останнього слова. От і тепер, вбираючи очима товсті незграбні букви, він вставив у хашу бороди цигарку, припалив її і, глибоко затягшись димом, солодко сплюнув.

За вікнами гуляла завірюха.

Залізний дах сільради аж лопотів від скаженого шарпання вітру.

Здавалося, ніби по даху витанцьовує щонайменше сотня юних негамовних пустунів.

Корній Іванович думає про те, що завтра знову доведеться ходити на кутки з комсомольцями та сільрадчиками, знову драгувати собак, слухати соковиту лайку жінок і розважні запевнення чоловіків:

— Хліба немає.

„А брешуть же“, — думає виконавець і ще раз спльовує.

Тоді довгим і пильним поглядом дивиться на розплатаний чуб юнака, на широкі, круглі плечі, і теплі іскорки блискають спід низько спущених кострубятих брів.

— Ти спиш, Павлушко? — нарешті тихим вкрадливим голосом запитує дід.

Рівно, на повні груди дихає юнак. На ледве розкритих устах його причаїлася ніжна посмішка. Може, кохана дівчина прийшла до хлопця уві сні і шепоче йому над вухо золоті слова любові.

Корній Іванович згадує свою далеку молодість, розгублену по економіях, по чужих нивах, коло чужого добра.

— Ех, та й паруб'яга ж був колись з діда Корнія!

І наливається старе серце тихою журбою й теплою ніжністю до чужої молодості. Дідусь підводиться з лави і навшпиньки підходить до столу. Він кладе руку на плече сонного юнака й знову питає:

— Ти спиш, Павлику? Ну спи, спи. Постіль у тебе, голубе, тверденька.

Далі знімає з своєї голови кудлату баранячу шапку і, обережно підвівши юнакові голову, підсовує під неї шапку:

— Отак-о! Тепер зручніше буде. Шапка в мене вовнаста, тепла. Куди твоїй подущі!

А там за вікнами на майдані протяжно завиває вітер і гуркотить щось дерев'яне. Може, віконниця десь розчинилась, а може в двері хтось стугонить. Прислухається дід.

Яснішими стають удари. Тепер Корній Іванович явно відрізняє їхню чітку тривожну ритміку.

Гуп! Гуп! Гуп!

Енергійно вхопив у руку єдину зброю, довгий дебелий костур. Навшпиньки, готовий вмить плигнути на ворога, підійшов до дверей. Прислухався. Так. Сумніву ніякого. Хтось немилосердно гатить у двері. Завагався старий: „відчинити чи розбудити Павла? Той при нагані. З ним не страшно“.

Алеж солодко спить хлопець. Тепла й м'яка дідова шапка.

— Хто там?— гукає дід нарочито строгим басом, одхиляючи двері в сні.

— Це я, Варвара. Відчиніть, діду - у - у!

— Отуди к лихій годині!— заспокоєно мимрить виконавець, випускає з рук костур і рішуче йде відчиняти двері.

Трохи не збивши Корнія Івановича з ніг, до сільради влетіла Варвара Нежурбіда.

— Ви отак всю революцію проспите!— на ходу з легким докором кинула вона.

Обличчя їй горіло від морозу. На голові велика тепла хустка, і густе пасмо русьвого присипаного снігом волосся жмутом упало, затуливши пів лоба. Від неї пашило молодістю й завзяттям. Густі чорні брови над карими очима ледве помітно здригалися біля перенісся.

— А ти ото скучила вже,— підморгнув дід на Павлів чуб.— І до ранку не дїждалась, прилетіла. Хе-хе-хе.

— Не вгадали, діду. Вставай, Павле! Чуєш?

Вона рішуче вхопила хлопця за плечі й трусонула його з силою, яка б зробила честь першому-ліпшому парубкові.

Хлопець підвів голову, протер очі і деякий час незрозуміло дивився на Варвару. Він ще не збагнув, де кінчався сон, а де починалася дійсність.

Невже це вона, Варвара, тільки но ніжно пригортала його й шепотіла милі, хороші слова? Але чому вона схвильована, в снігу і зовсім не ніжно шарпає його за плечі?

Знову ж, Корній Іванович і його прим'ята шапка...

„Ага, так ... Сільрада ... На варті з дідом Корнієм ... Задрімав за столом ...“

Павло струшував з себе шати сну, поволі повертався до реальності, і тільки присутність Варвари уночі в сільраді була йому загадковою. Адже зараз оце він бачив її уві сні. А може, й досі триває солодкий парубоцький сон?

Павло ретельно протирав очі кулаком.

— Чого ти сюди, Варваро? — тихо спитав він, усе ще не виволовшись з полону сна.

— Прочумайся швидше, Павлику! Куркульський млин меле! Розумієш?

— Де? Чий? Кажі!..

Від цих трьох слів, як від трьох пострілів, одлетіла млявість. Хлопець хутко вискочив зза столу. Тепер він бачив і чув реальну дійсність, реальну класову боротьбу. Тепер перед собою він мав не чарівну дівчину Варвару, свою наречену, а члена комсомолу, що примчала до нього у важливі справі.

На ходу застібаючи шкірянку, натягуючи на вуха низеньку кубанську шапочку, Павло Мотора, секретар комсомольського осередку й вартовий по сільраді, рвучко вихопив наган.

— Діду, лишайтесь тут. Варваро, ходім! — гукнув він трохи хрипкуватим, заспаним і терпким голосом і по паузі кинув:

— Сволота!

Двоє, хлопець і дівчина, гримнувши дверима, пірнули в бурю, в хурделицю, в люту зимову ніч.

„От тобі й нема хліба! — подумав Корній Іванович, залишившись сам у сільраді. — А млинок, бач, крутиться“.

Дід ще довго стояв серед хати, ламаючи голову, який саме з двадцяти запечатаних млинів порушив заборону, але так і не дійшов якогось певного висновку.

Далі погляд його впав на шапку, що вже не відогравала ролі подушки, і тільки тепер відчув старий, що йому мерзне голова. Варвара принесла з собою і холод і бурю, а тепер обоє

зникли, помчали, наче навальний вітер, залишивши діда Корнія самого господарювати й відповідати за село.

Корній Іванович натяг шапку аж до самих брів і, роблячи ... надцятку цигарку, промимрив упевнено:

— Ну й звів бог пару, Павла та Варвару, і вночі воюють. Ці не дадуть наплювати собі в кашу. Бравий народ.

На вигоні, під свист снігової бурі, потужно поскрипують крила вітряка, стогнуть у напрузі давно нековані жорна.

До млина, спотикаючись і падаючи в замети, поспішають двоє. Хлопець і дівчина.

Телефонні дроти мчать свої пісні до маленьких, більших і великих міст. Через гори й долини, через гаї й хутори. Від найдалших і глухих засніжених кутків. А в містах, у яскраво освітлених кімнатах, задимлених цигарками й нагрітих людськими пристрастями, до телефонних пісень уважно прислухаються перевтомлені, але вічно готові до боротьби люди.

Пісні широкі, як степ, різноманітні, як людська доля. Бадьорі, хоч і втомлені, люди уперто корегують їх. Хто ці люди? Одно слово злютувало їх у непоборну силу:

„Партія“.

Це вона, мов досвідчений диригент, удень і вночі дає тон і ноти мільйонам і розливається безмежними просторами республіки проста, геніальна й незламна воля її. Наснажуються нею найдалші закутки і упевненими голосами переможців стверджують її в далекій тайзі, на бурхливих хвилях океану, біля палахкотливих печей заводів, на безкраїх ланах.

Четверта година ранку.

Дід Корній Іванович, вартовий виконавець Петрівської сільради, тільки но констатував це.

Минула година відтоді, як Варвара помчала з Павлом до млинів. Не сидиться дідові:

— Що там з ними? Коли б лиха не трапалося. Врем'я таке.

Кілька разів дід поривається побігти й собі, але згадує наказ Павла і знову нервово майструє цигарку.

А хурделиця не вгаває. Під ранок вона ще жче скаженіє, і телефонні дроти співають пісню тривоги.

Невже поснули диригенти і не чують цих тривожних ноток?

Причайлись, приишли рівні вулиці невеликого, колись повітового, міста. Тепер тут районний центр. Скупою рукою розкидано по вулицях електролампи, і тому синій присмерк обкутує

невеличкі одноповерхові будиночки. Звечора віконниці міцно взято на прогоничі, уважно перевірено засуви: в таку ніч усього можна чекати.

Під завивання бурі тихо сплять будинки в передранковому забутті. Тільки в одному з них, очевидно, не сплять. Крізь щілини віконниць пробиваються тонкі й рівні стьожки світла, і білі снігові метелики стають сріблястими, як тільки налетять на них.

У кімнаті за столом, заваленим газетами, книжками й розпечатаними конвертами, сидить, схилившись над „Правдою“, людина. Вона уважно вчитується в газету і час від часу підкреслює олівцем прочитане. Вряди-годи людина підводить від столу голову, і тоді можна краще придивитися на неї. Моложаве голене обличчя, обвіяне морозними й сніговими вітрами, рухливі чорні очі і тонкі, міцно стулені уста: здається, людина боїться, щоб зайве слово не вихопилося на волю, і тому так щільно стулила їх.

Людина почуває себе непогано в цій теплій кімнаті, яскраво освітленій електролампю. В чистій білизні, вимита й причесана, вона пригадує, що тільки минулу ніч їй довелося спати одягненою, на голому столі в далекій сільраді. А таких ночей цієї зими було немало.

Людина відривається від газети й кидає поглядом по кімнаті. Все тут їй рідне й знайоме, звичне й близьке.

Он у куточку на ліжку сплять дружина й синок. Звечора дружина довго не лягала, все розпитувала його про село, про хлібозаготівлі, і в її голосі бриніли й біль і образа на чоловіка.

— Все їздиш та їздиш, і дома тебе ніколи не вгледиш.

А Івасик, син, очевидно, простудився, бо й зараз спить неспокійно: то широко розкидує рученята, наче плавати хоче, то тулиться до матері.

Затяжний, глибокий кашель час від часу хапає хлопця за горло і немилосердно душить.

Тоді батько відкладає газету й підходить до ліжка. Батько кладе синові на голову долоню. Долоня стає теплою, а далі гарячою. Батько розуміє, що в сина гарячка. Він низько схиляється над ним і тихо каже:

— Що тобі, Івасику, може води?

Хлопець довгим хворобливим поглядом детально вивчає рідне обличчя, його уста, очі, чорняве зачісане назад волосся, ніби вперше побачив його після довгої розлуки. Далі очі в сина запалюються цікавістю:

— Татусю, візьмеш мене з собою на село? Ти ж обіцяв!

Батькові стає лоскотно в грудях.

— Засни, синку!

Тоді на лікті підводиться дружина.

Вона довгим докірливим поглядом дивиться на чоловіка.

— Лягав би вже, Миколо. Четверта ж година ночі. Вранці засідання, а там знову майнеш на село. Отак усе життя.

Хотілося сказати дружині щось утішне, вдесьте нагадати їй про загрозовий стан у районі, але тут різко задзеленчав телефон.

„У таку пору дурницями не турбуватимуть!“ — вирішує секретар райпарткому і хутко хапає трубку.

А далі дружина в нічній тиші чує, як у трубці лопотить відгомін далекого голосу. Говорить хтось молодий, гарячий. Слова тріщать у трубці, як сухе гілля. Так завжди говорять відтіля, з степів, з передових позицій.

— Добре, Павлику! — чує дружина відповідь чоловікову. — Приїду!

Дружина не розуміє, чого він так спокійно відповідає комусь невідомому Павликові, що наважився турбувати його глупої ночі.

— От що, хлопче, — далі бубонить секретар у трубку. — Моя тобі порада: коли ходиш по льоду, ширше став ноги, щоб не посковзнуться. Одне слово, будь обережним... Не гарячися. Зрозумів? Ну от.

Секретар повісив трубку і зразу ж почав натягати через голову светер. Хотів щось сказати дружині, але вона, помітивши, що чоловік одягається, враз усе зрозуміла.

„Ну, ясно ж, він поїде, а тоді вже з тиждень не чекай. Його викликав якийсь Павлик“.

Образа з домішкою ревності уїдливо заповонила жіноче серце. Жінка демонстративно натягла на голову ковдру й повернулася до стінки. Секретар нап'яв на себе важкий кожух, одяг вухату шапку, далі поклав до кишені великий чорний револьвер і, загасивши світло, вийшов з хати.

А через десять хвилин на райвиківській стайні крізь пориви вітру чувся його бадьорий голос:

— Запрягай, Хведоре, на Петрівку майнем.

І Хведір мовчки запрягав. Не первина.

Чарка ходила вкругову. Їх четверо сиділо на клунках, цих відважних нічних мірошників.

З жолоба сипалось борошно, гуркотіли жорна, злякано блимав вогник каганця, а четверо випивали вже другу пляшку, заїдаючи мерзлим салом та солоними огірками.

Наливав розважний, нехапливий Кривуля. Він цілком законно почував себе господарем у млині. До цього було дві причини. Поперше, він, як член управи колгоспу „Жовтень“, мав, так би мовити, громадську перевагу над іншими, а подруге, цей млин колись належав йому, і дивно було б, коли б хтось інший почав порядкувати в ньому. Становищу господаря імпонувала гостра, чорна борідка клинцем, сива парубоцька смушева шапка, просторий, добротного сукна кобеняк. Спід кобеняка видно було шкіряну тужурку. Від довгого вжитку вона вилискувала неприродним блиском. Чорні суконні штани, заправлені у високі халяви хромових чобіт, доповнювали зовнішній портрет цієї людини. У всякому разі, кожний, хто вперше зустрічався з Кривулею, без довгого вагання визнавав у ньому запеклого сільського активіста, ба навіть члена партії. Принаймні, зовнішність і одяг не лишали щодо цього жодних сумнівів.

Правда, і решта гостей не прості собі люди. От хоча б Сутуга Іван. Теж член управи колгоспу, але в нього ніколи не було млина, він просто собі любить випити, вміє тримати язика за зубами і завжди на засіданнях управи підтакує Кривулі. Крім того, він має доброго неусуспільненого коня, а при їхнім спільнім ділі до міста доводиться їздити частенько.

Непогана людина й рахівник. Хитрий до біса і діла вивершує тонко. Де вже походить його, Балутина, рука, там комар носа не підточить.

А найбільше радує Кривулю те, що сьогодні у млині в його товаристві гуляє сам Мотора, страшний для всіх, колишній партизан. Ще з часів громадянської війни про його безумно-сміливі вчинки поміж людьми ходять легенди і сіють пошану в одних і страх у інших. І в Петрівці і в багатьох сусідніх селах його привітно зустрічають і виряджають. Стелеться життєвий шлях колишнього партизана через озера випитої горілки й гори з'їденої закуски. Та не тільки далеке минуле партизана творить йому авторитет на селі. Люди швидко забувають те, що вже відбулося, і більше схильні смакувати й оцінювати те, що відбувається у них на очах. І коли б Мотора був лише партизаном, не мати б йому такої пошани від колгоспників. Колишній машиніст на паровозі — Мотора один на всю Петрівку міг давати лад колгоспному паровикові, один він знав його примхи, а стара, спрацьована „пихкалка“ йому одному корилася. Про

це добре знає весь колгосп і ставиться до Мотори з повагою.

— У нього в руках машина, у нього й сила!

Що не подобається Кривулі в партизановій поведінці, це його загадкова непостійність. Мабуть, жодна людина в Петрівці не наважилася б угадати, кого завтра підтримає, а кого вибатькує Мотора.

„Але чарка все на світі робить“,— думає Кривуля і, наливши келішок, підносить партизанові.

— Скоріше допиваймо, хай їй лиха година,— даючи чарку, приказує член управи.— Боязко яюсь, коли б не помітив хто.

Партизан Мотора зводиться на ноги. Від його велетенської постаті падає тінь і безформними зламаними брилами лягає на клунки, на посад, на запилені сірим борошняним пилом стіни вітряка. Мотора набирає героїчної пози, звично перехилив келішок, і горілка зникає в безодні його горлянки.

Другою рукою партизан важко б'є по плечу Кривулю:

— Не ламай цикорію, старий,— гуде він.— Доки з тобою п'є партизан Мотора, ніхто тебе не зачепить... Я психію людей знаю.

„Психія“ робить належне вражіння, і всім стає легше на душі.

Але раптом у двері хтось рішуче, з силою гатить. За вітром не чути як слід голосу цього несподіваного гостя, але стугонить він надто настурливо.

Це кидає в холодний піт Кривулю. Він рвучко вихоплює з партизанових рук келішок і разом з пляшкою засовує все це за клунки.

Сутуга, сторожко озираючись, позадкував за посад, а Балута—рахівник—з юнацькою меткістю плигнув у напівтемний куток млина і там розтанув у темряві. Практичний рахівник узяв собі добре правило: бути обережним і своєчасно замітати сліди.

Лише Мотора спокійно й насмішкливо спостерігав переляк присутніх, сидячи нерухомо, байдужий до всього.

А знадвору гатять у двері, і удари глухим відгомоном тануть аж під дахом млина.

Партизан презирливо спльовує і поглядом указує Кривулі на віконце. В протверезілих очах Моториних той прочитав наказ. Обережно, тримаючись обома руками за поруччя, подрався нагору колишній господар млина, кленучи в думці тих, хто примусив його у власному вітряку ховатися й берегтися, як злодія.

У віконце, що блимало запорошеним оком, Кривуля дивиться довго й уважно, а дві постаті знай гамселять у двері.

„От прокляті, і додивилися ж!“— думає він розлючено, і хижацька посмішка перекошує його перелякане лице.

„Цю гемонську пару давно б слід на той світ спровадити“,— жалкує він, сповзаючи по сходах униз, і все уявляє, як гостинно зустріне партизан Мотора непрошених гостей.

Партизан зустрічає Кривулю коротким:

— Ну?

— Двоє!— пошепки відповідає той, а потім ще тихше додає:

— Віхола надворі... Буря... Не пізнав. Чужі люди. Буксирники або злодії.

Довгий час обидва мовчки дивляться собі під ноги. За ними з кутків стежать дві пари злякано-цікавих очей.

Кривуля поволі переводить погляд у куток. Там лежить довгий іржавий шворінь. Звідки він узявся тут у млині, ніхто не міг сказати, адже вози лагодять в інших місцях. Проте, шворінь— факт. На нього красномовно, немов гіпнотизуючи, позирає Кривуля, а далі зводить очі на партизана. Тоді обидва мовчки обмацують поглядами це недоречне у млині приладдя.

Раптом Мотора хутко нахиляється, і шворінь зручно прикипає до його долоні. Кривуля всміхається самими куточками губ. Мета його ось-ось може стати дійсністю. Одного удару досить, щоб розтрити найміцнішу голову. Партизан замахується в повітрі шворенем, він приміряється, а потім моргає Кривулі:

— Відчиняй!

Але той задкує в куток. Він, очевидно, вважає свою місію закінченою, а наражати себе на небезпеку не входить у його плани. Мотора проводить Кривулю у сховище поглядом, повним презирства і гордої зневаги.

Далі він навшпиньки підходить до дверей, які дрижать від ударів зовні. В правій руці готовий упасти на голову першому, хто відчинить двері, високо піднятий шворінь, ліва тихенько відкидає залізну клямку. З кошика блідим струмком стікає борошно, чути, як поскрипує вал, та ще від кутків, з темряви, йде гаряче дихання застуканих на гарячому.

Двері широко, з гуркотом, розчиняються, і шворінь здригнувся в партизановій руці. Ні, то, очевидно, здригнулася рука.

Ось-ось просунеться голова, що мусить хруснути, як кавун, під важким залізним шворенем.

Але замість голови просувається рука з наганом. Дуло револь-

вера направлено просто в живіт Моторі, і зведений курок загрожує шохвилини поставити крапку над життям партизана.

Одна мить—і Мотора одскакує набік. Друге його бажання—вдарити по руці шворенем, тоді наган лежатиме на долівці. Мотора замахується. Але в дверях виростає Павлова постать.

За його спини збентежено визирає Варвара.

Наган Павлів досить рішуче й недвозначно своїм дулом дивиться в живіт партизанові.

Мотора раптом обм'як, шворінь падає йому з рук. Інстинктивно відступивши на крок назад, партизан каже лагідно:

— Оце вже на батька так? Та ще з мого бойового нагана? Захавай, Павлушко, сукин сину!

Синова озброєна рука повільно опускається вздовж тіла.

Павло довгим, гострим поглядом дивиться на батька, і старий партизан Мотора пізнає свою втрачену молодість у цьому міцному, дебелиму дубкові.

А Павло тимчасом обмацує очима темні закутки млина. Він вирішує, що, крім батька, ще повинен хтось бути тут, і робить два кроки за кіш. Він бачить знайому сиву шапку Кривул і далі вже не дивиться. Тепер для нього все ясно.

Заклякла Варвара стоїть на порозі млина, і соромно їй глянути в очі старому партизанові. Не за себе соромно, за нього.

Павло наближається до батька і каже йому тихим тремтячим голосом, але гостро й докірливо:

— Що, тату, знову тебе куркульня за чарку горілки купила? Піди, проспися. Ти п'яний, як дим!

Сказав і разом з Варварою вийшов з млина, люто грюкнувши дверима.

Деякий час у млині стоїть така напружена тиша, що чути, як шумить борошно, сповзаючи жолобом у лантух.

Першим із схованки вийшов Кривуля, а вже за ним обережненько вивозли й решта двоє. І знову невідомо звідки в Кривулиних руках з'являється пляшка з горілкою.

— Свої, помиртесь,—лагідно і вкрадливим голосом заспокоює Сутуга.

— А тепер по чарці та й хода звідси,—додає практичний Балута.

Але партизан Мотора мовчить, і його мовчанка стає страшною для присутніх.

Щось пригадує партизан і так напружено думає, що аж очі заплющив. І миготять у його пам'яті славні рейди партизанського загону, і віддається гучно й чітко гомінка тріскотнява

кулеметів, застилає очі дим від пожеж, і крізь бурю чути стогін і плач знедоленої денікінцями бідноти.

— Замечтався, Хведоре Микитовичу? Облиш, минеться!

До партизана підступає Кривуля.

Міцний удар Моториного кулака відкидає його далеко в куток.

— Розійдись, гади, я ваш бог! — не кричить, а реве Мотора, і руки його злітають в повітря, готові трошити все, що під них підскочить.

А очей ще не розплющив партизан. Він кричить, вимахує кулаками, ніби одбиваючись від удаваних ворогів, а в пам'яті воскрес і гаряче опікає мозок далекий, давно забутий спогад.

У дев'ятнадцятому році на узліссі його підстрелений кінь упав, і на партизана налетіло три білогвардійці.

Тоді теж кричав Мотора своє улюблене: „Розійдись, гади, я ваш бог“, — але очей не заплющував, а дивився ними широко й сторожко: одному з трьох не легко впоратися.

Кривуля тимчасом спиняв млин, боязко озираючись на Мотору, а коли впорався з млином, партизана вже не було. Тільки зда- лека чути було його хрипкуваті вигуки.

Буря шматувала партизанові слова, і до млина долітали тільки куці, пошарпані звуки.

Похапцем замкнули млин нічні мірошники і, плутаючи сліди, зникли в різних напрямках. З переляку вони не второпали, що їхня надмірна обережність даремна. Однаково віхола замете їхні сліди, та й ловити їх нікому не було потреби. Досить було того, що їх застукав Павло.

— В наступ треба переходити, товариші. Добити ворога остаточно. Негайно треба попрохати допомоги з району, масу колгоспну підняти на куркуля. Нас жменька, а вони нахабніють з кожним днем. Коли вже дійшло до млинів, чекати далі — злочин.

Павло і Варвара прибігли сюди просто з млина. Вони слухають, обоє молоді, запальні і червоні від морозу.

Говорить єдиний справжній комуніст на селі, голова управи колгоспу „Жовтень“, товариш Сукач. Лише два місяці тому його надіслано до Петрівки. Тихенький, роботящий більшовик, він два місяці зустрічає упертий, прихований опір, а надійних кадрів — одиниці. Ото тільки й діла, що з двойко-тройко комсомольців та ще з десятком колгоспників бойових. Бо хіба ж можна за надійного вважати хоча б і голову сільради? Гиркає

тільки на людей, арештами зловживає та ще до гіркої аж надто прихильний. Звикла людина до влади, розперезалася. Аж дивно ставало Сукачеві, коли згадував, що ця людина носить партквиток у кишені. Не личить він їй. І хоч про це Сукач уже написав до РайКК, але там з висновками не квапились.

— Паняй до телефона, Павлушо! Сповісти Гавриша. Хай хоч уповноваженого вишле. Важко нам самим буде! — підсумовує розмову Сукач і тисне руки комсомольцям.

— Я зараз же з твого дозволу беру на стайні коня й їду.

— Надворі віхола, може вранці,— тихо каже Сукач.

— Поїду негайно. Все одно я вартую, а віхола — пусте.

Барвара гордо й закохано дивиться на Павлушку. Обое комсомольці прощаються з головою управи й виходять на вулицю.

У снігах Павло не стримується. Груди йому налиті великою жагою любові й боротьби. У темних снігах він хапає Варвару в міцні обійми, палко стискує її і в темряві чутно їхній стриманий шепіт. О, молодість! Вона ловить своє щастя на ходу, хапає його повними жменями, п'є життєву радість, як воду, розбризкує недопиті краплі навкруги себе, наче хоче сказати:

— Радійте, смійтесь зо мною всі. Хіба життя й боротьба не найбільша радість?

А коли Павло верхи на Воронькові скаче в сусіднє село до телефона, Сукач ще й не збирається спати. Він низько схилився над рахівницею та над купою різних записок, паперів, то жовтих і пожмаканих, то цупких, сліпуче білих, що приємно хрустять під пальцями. Останні дні голова управи сам узявся перевірити всі рахівничі справи колгоспу. Балуті це не подобалося, це свідчило, що голова управи вже не довіряє йому, але вдіяти нічого не міг хитрий і практичний рахівник.

І от сидить тепер Сукач і вираховує хлібні ресурси колгоспу. Чимраз нижче схиляється над рахунками голова, і його стомленим очам уявляються ворохи збіжжя, жита, пшениці й ячменю. З колгоспного гарману золотими ручаями розпливаються вони по трьохстах хижках, хатинах, коморах, клунях і запічках.

І вже не ворохи стоять на громадському гармані, а величезне золоте озеро, і з нього в різні боки вибігають і мчать вулицями стрімкі річки. Він, Сукач, метушиться поміж річками, гукає на допомогу, кличе людей, а їх немає. Ось-ось золота вода залле подвір'я, хати і його, маленького на зріст, голову управи колгоспу.

Вже видерся він на дах сільради, найвищого будинку в Петрівці, але немає йому порятунку. Навкруги ні ярів, ні лісу, ні

хат. Тільки море безмежно широке, і вже хвилі його збивають з ніг Сукача. І раптом він пригадує, що колгосп „Жовтень“ виконав план хлібозаготівель тільки на тридцять два проценти. Це число надає сил голові управи. Не можу ж я справді потонути в цьому морі, коли в мене у колгоспі такий мізерний процент виконання! Треба пливати до райпарткому, запитати поради. Невже вони там послули, нічого не знають? Цього не може бути, я пливу. Сукач широко розводить руками, готуючись до плавби, і рахівниця з гуркотом падає зі столу.

Протирає долонею заспані очі Сукач і бачить, що у вікні вже сіріє, а лампа блимає на столі.

3. ОСНОВНА ФУНКЦІЯ „КЕРЗОНА“

Партизан Мотора не пам'ятає всіх деталей минулої ночі. Але з туману пам'яті, з глибини свідомості перед очима партизана стоять дві картини.

Так, це було вчора у млині. Він, Мотора, велетень з іржавим шворенем у руці, а перед ним гострий погляд сина, і ще гостріше, просто в живіт партизанові, пропікаючи наскрізь, дивилося холодним, металево-непорушним вічком дуло нагана.

Далі в пам'яті партизановій промайнула схвильована, знікочивіла Варвара, і йому щось залоскотало в грудях. Наче маленькі невидимі мишенята заметушилися на серці. Була це гордість батька, чи біль невідпаченої образи? Мотора, не розплющуючи очей, важко обернувся обличчям до кімнати і тільки згодом сонним затуманеним зором глянув на протилежну стіну.

Там, над столом, нагадуючи мініатюрний іконостас, симетрично прикрашали стіну фотокартки різних розмірів, змісту й давності. Щодня, прокидаючись вранці, Мотора кидає погляд на стіну, на фотокартки, на мисливську рушницю, що висить над стелею, а далі вже кличе до себе вірного друга „Керзона“.

Але сьогодні партизан довше ніж звичайно затримав погляд на центральній фотографії, найбільшій розміром, найяскравішій змістом.

Бач, он стоїть їх трое, наче живі, молоді партизани дев'ятнадцятого року. Сиві смушеві шапки гордо заломлені на потилицю, спід шапок аж на ніс безформними півколами спадають пасма важких, густих чубів. В очах завзяття, виклик і рішучість. Міцно стиснуті губи надають всім трьом вигляду змушеної

штучності. Очевидно, три бійці аж надто відповідально ставилися до такого факту, як фотографування, і звичайна реалістична поза не могла задовольнити гарячих романтичних голів. Широкі груди вздовж і впоперек помережені ремнями, а від поясів вздовж тіла спадали шаблюки. Всі три в прaviх руках тримали нагани, повернувши їх так, щоб на фоті зафіксувався переконливий профіль цієї демократичної і страшної зброї, оспіваної поетами нашої неповторної доби.

Мотора одводить очі від фотокартки, і в ушах йому дзвенить, як дзенькіт партизанської шаблюки, Павлів докір:

— Батьку, знову тебе куркульня за чарку горілки купила!

Як немилосердно, як уїдливо зашкребли невидимі мишенята своїми гостренькими лапками! І тоді інша картина яскраво виимальовується на затуманеному тлі партизанової пам'яті.

Уже колгоспний вітряк, що належав колись Кривулі, не вітряк, а узлісся над Пслем у дев'ятнадцятому. Іржавий шворінь, немов блискавка, розтинає повітря.

Так сяяти на сонці, звичайно, не може іржавий шворінь. Так блискавично з присвистом шаленіє тільки шаблюка в партизанських руках.

— Розійдись, гади, я ваш бог!

Тоді три денікінські кіннотники не витримали громового голосу і присвисту шабельного. Два впало на росяну вечірню траву, а третнього надгонала пуля з нагану.

А тепер іржавий шворінь, чарка горілки і солоний огірок... Люто спльовує Мотора й одвертається від фотокартки. Тоді ж хрипкуватим голосом кидає в напружену порожнечу хати:

— Марино, води! Де ти там загрузла?

Відповіді ніякої.

„Мабуть, на роботу пішла. Трудодні гонить стара,— з почуттям глибокої пошани до жінки подумав партизан.— А Павло і не ночував дома. Свого добивається. Свою психію веде, а от у мене вчора у млині, здається, погана вийшла психія“.

Від цих спогадів ще гірше стає на серці партизанові. Він ще кілька разів заплющує й розплющує очі, важко ворочається на ліжку, занурює товсті пальці в густе, чорняве, але вже покроплене сивизною волосся, немилосердно шкребе тім'я і, нарешті, як людина, що не має іншого виходу, голосом, повним відчаю, гукає:

— Керзон! Сюди!

Собака наче спеціально стежив, щоб не прогавити цього оклику, так швидко він стрибнув від порога до ліжка, готовий

служити. Він став на задні лапи, втупивши свої розумні, покірни очі в господаря.

Мотора ніжно погладив блискучу оксамитну шию свого мисливського помічника й товариша.

— Що ж, похмелімося, Керзоне, га? Як ти гадаєш?

Собака радісно завищав, зрозумівши ласку партизанову. Його гнучка, породиста спина, кольору перепаленої цегли, покроплена білосніжними цяточками, граціозно вигиналася, а очі стрибали в напруженій пропасниці.

Партизан задер голову і стукнув пальцем по горлянці. Традиційний жест людини, коли вона хоче без слів сказати, що їй треба випити. Далі Мотора вказав пальцем на кошик, який порожнім лежав під лавою.

Керзон метко стрибнув до лави, звично вхопив у зуби кошик і, грайливо вимахуючи хвостом, помчав до дверей. Нетерпляче зашкрябав їх передньою лапою. Мотора підвівся з ліжка і, відчиняючи двері, ще раз погладив собаці голову й сказав голосом, що бринів безнадійною розпукою:

— Мотайся, друже. Твоєму господареві треба похмелитися. Після вчорашньої ночі йому важко на серці. Розумієш, Керзоне? Але де ж тобі зрозуміти, собаці? Психія в тебе собача.

Керзон не дослухав тихої мови партизанової. Він кулею вихопився надвір, колюче морозне повітря приємно залоскотало йому ніздрі, і вздовж засніженого шляху він помчав, повний гордості від дорученої йому справи.

— Ну й клятї ж морози, коли вже вони пересядуться? Ще як віхола, то нічого. А вже коли вгамується вона, — тоді мороз стає навдивовижу лютим. Ніби він, мороз, оголосив змагання віхолі: хто дужче дошкулить людям.

Іскряться на сонці блакитні брили снігу, а дерева наче обсіпані срібними цяточками. Стоять, пишаться празниковим убранням. Присадкуваті хатки визирають зза заметів узористими віконцями. Терпко рипить сніг під ногами, з присвистом скавучить під полозками саней. З дверей хлівів, стаень валує пара: там у стайнях, хлівах стоїть худоба, тремтить з холоду, чекає турботливого доглядача, що полегшить холодну долю без'язиких істот.

Біля крамниці споживчого товариства, тільки но розвиднилося, почали збиратися колгоспники. Вчора пройшла чутка, що до міста їздили по крам, і саме це притягло людей до крамниці.

— Піти хіба, мо' на союзки шматок виберу! — поглядаючи на розвалений передок чобота, говорив сусіда сусіди або кум кумові.

— Ви ж, дівчата, біля печі порайтесь, а я побіжу. Гляди, хоч хустку допну, а то прийде весна, на люди ні в чому вийти, — турбувалася мати дочками.

— Куди це ви, Онопрієвичу?

— Та до крамниці ж!

— А-а-а! Я так і знав. Хіба привезли щось?

— Хоч і привезли, то не про мене. Може, новину якусь почую, та й тільки.

— Ну, то й я з вами.

Навпростець, через садки й городи, прокладаючи в снігу нові стежки, чвалали до крамниці чоловіки, жінки, дівчата. Полюючи на горобців, обсипаючи один одного снігом, веселими ватагами йшла до школи дівчора.

В ясному морозному повітрі сміх і голоси школярів бриніли життєрадісною симфонією. З димарів хат сизими кудлатими пасмами пнувся догори дим і вгорі безслідно танув.

Нашвидку накинувши на плечі хустки, вибігали дівки до колодязів. Дерев'яні зруби взялися льодом, біля колодязів було ковзко, і дівчата, балансуючи, щоб не впасти, бряжчали відрами й молодим сміхом.

На зміну нічній хурделиці прийшов тихий морозяний ранок і приніс людям одноманітні денні турботи. Дід Корній відчинив віконниці сільради, давши зрозуміти всім, що й сільрада вже готова почати свою відповідальну працю. Правда, ані голови, ані секретаря ще не було, вони звикли приходити пізніше. Зате, простягшись на весь зріст, на лавці солодко спав комсомольський секретар Павло Мотора. Тільки вдосвіта повернувшись від телефона, він не пішов додому, а лишився з дідом Корнієм добувати ночі в накурений кімнаті сільради. Павло на всі молоді груди дихав уві сні. Одна рука була йому замість подушки, а друга лежала на кобурі револьвера.

Не встиг крамник відімкнути двері, як крамницю заповнили чоловіки, молодіці, дівчата.

— Зачекайте, добрі люди. Дайте хоч долівку підмести, — благав крамник, молодий ще хлопець, якому свого часу не пофортунило в канцелярській роботі. Мріялося стати щонайменше секретарем сільради, а тепер доводиться самому навіть крамницю підмітати. Але чад образи вже давно вивітрився з молоді голови, і лише іноді, в час життєвої скрути, він щиро ненавидів завжди галасливі, безцеремонні натовпи покупців.

— Чого товпитеся? Однаково краму нічого не привезли,— сердито кинув він у натовп.

— Виходить, дулю з маком показали?— байдуже вставив один, що, очевидно, прийшов до крамниці тільки щоб почути якусь новину. Біля самого прилавка, спершись на нього вагою свого огрядного тіла, доскіпувалася до крамника Кривулиха:

— І хусток не привезли?

— Ні.

— А на союзки там не перепало чого?— почувся голос з чоловічого гурту.

— Купуй півлітра, Семене, вип'ємо, закусимо, ото тобі союзки й закаблуки будуть. Йй - право!

— А щоб уже їх і п'явки спили,— невідомо на чію адресу авторитетно побажала Кривулиха і демонстративно повернулася спиною до прилавка.

— Та вони й зіп'ють,— швидко погодилася з нею інша.

— Кого це так, сестрички?— входячи до крамниці, обізвалася середніх літ сухорлява і аж синя від морозу молодиця.

— Та вже ж не нас із вами, кумо Христе, а тих, що ото краму не дають,— відповіла, блискаючи очима, сусідка огрядної.

Той, що перший нагадав про дулю з маком, глибоко затягся цигаркою і знову з неперевершеним спокоєм додав:

— А в Іванівці поліці тріщать від краму. Вчора був, так аж очі розбігалися.

— Іванівка ж на сто виконала, а ми на тридцяти двох топчемося,— пояснила Христя.

— Хе, порівняла! У Іванівці врожай, а в нас хто зна що,— густим басом кинув хтось із чоловічого гурту.

— Так у них же й план удвое більший,— не здавалася Христя. Кілька жінок вороже зиркали на неї.

— Завжди вона йде на переріз, як тільки до власті доходить,— говорили ці погляди.

До прилавка, розштовхуючи жінок, просувався той, що згадав Іванівку.

— Ану, пустіть лишень. Позлягали на прилавок і не протовпишся. Може, я щось купити хочу.

— Не штовхайтеся, дядьку, бо як штовхну, то аж за дверима носом заорете,— сміючись, жартувала висока, дебела дівчина.

— Та ти така, з тобою не берись!— погодився дядько, прокладаючи собі дорогу до прилавка.— Ану, тітко, посуньтесь,— не дуже ввічливо штовхнув він Кривулиху.

— І-і-і, господи, куди ж воно лізе,— проказала та ображено.

— Та де там ви, тітко, господа побачили? Це я, Миколюк, Семен Хведорович, хочу тільки півлітра купити.

В гурті чоловіків засміялися.

— Правильно, Семене, бери півлітровку, а в мене стара пироги пече. Спряжемося й поснідаємо.

— Ото тільки й нашого, — обізвався з гурту хрипкуватий бас. — Випити, закусити...

— Та план виконувати, — підхопив інший.

— Без кінця - краю, — додав ущипливий жіночий голос.

— Вірно сказала, дочко, про план, — прошамкотів уже зовсім білий, зігнутий роками й працею дід Іванюта. — Канай, канай, а кінця не видно.

— Про вас і мови немає, діду. Вам уже не довго доведеться канати, — заговорила Хрестя, натякуючи на дідову старість. — А є такі, що довбнею не доб'еш, а вони теж „канають“.

— Язиком канає, а пшеничку в землю закопує, — кинув від прилавка Семен Миколюк, одраховуючи гроші за півлітра. — А через отаких і чесним людям життя немає. Оце ж ішов купувати на союзки, а доведеться брати півлітра, бо товарів нам немає.

Згодом заговорили всі разом.

Зачеплена була найболючіша справа на селі.

Підвишувалися аж до вереску жіночі голоси, поважно бубонили чоловіки. І в цьому гаморі тяжко було спіймати основний настрій більшості. Тільки часто згадували молотьбу, жнива, іноді ракетю вихоплювалося з загальної хвилі голосів усім відоме число тридцять два, згадували Сукача, нового голову управи, хтось натякав на неправильне рахівництво в колгоспі, а всі разом, як завжди, були з усього незадоволені і виявляли це роздратованими голосами, різкими жестами й енергійними спльовуваннями.

— Ану тихше там, Керзон біжить, — кинув від дверей молодий парубок, що, не встряваючи до дискусії, натомість ретельно нищив насіння. Ця ходяча олійниця справді сповістила новину, що примусила замовкнути й охолонути найгарячіших диспутантів.

— Гляньте, з кошиком. От бісова личина...

— Мабуть, Моторі на похмілля.

— Після млина.

Нічого дивного немає в тому, що пригода у млині була вже всім відома на селі. Але останнім часом заборону молоти порушували так часто, що цьому не надавали особливого значення.

А минулої ночі крутилися крила саме Кривулиного млина, та ще в присутності Мотори. І люди знали, що коли член управи колгоспу Кривуля та злигався вже з самим Моторою, або навпаки, то балачками тут не допоможеш. Проти такої спілки краще не виступати.

З розгону Керзон плигнув на приступку і вузьким проходом, що утворився в натовпі, як переможець, підійшов до прилавка. В крамниці запанувала тиша. Вся увага присутніх скупчилася тепер на поведінці Керзона.

Дивування, цікавість і пошана сплелися навкруги цього оригінального партизанового посланця.

Крамник, що не вперше мав справу з Керзоном, взяв у нього з зубів кошик і поклав на прилавок. Він хотів продемонструвати перед вдячною аудиторією всі здібності свого чотириноного покупця.

Очевидно, Керзона взяла нетерплячка. Байдужість і повільність, з якими крамник поставився до кошика, примусили його діяти активніше.

Собака граціозним скоком зіп'явся передніми лапами на прилавок і, підвівши красиву голову в бік кутка, де виструнчилися зеленуваті півлітровки, тричі гавкнув, досить таки рішуче й красномовно.

У крамниці знявся регіт.

— Не муч собаки, клади півлітра та й усе.

— Розумна тварина, не взяла б її хвороба.

— Не собаку, а денщика завів собі партизан.

— Четвероногая животная, а службу сполняє, як людина.

— Хіба Мотора не вивухре? Він скоро і теля по горілку посилатиме.

Але Керзон байдуже сприймав і образи і компліменти. Він знав, що на нього чекає господар, і, вхопивши в зуби кошик з півлітром, з усіх чотирьох помчав додому.

Навздогін йому летіли вигуки, свист, тюкання. Кожний з присутніх хотів і собі взяти хоч невелику участь у загальному піднесенні.

Тільки крамник витяг із шухляди записну книжку і, послинивши олівця, самозаглиблено виводив трафаретне:

„12 лютого партизан Мотора посредством собаки Керзона півлітра 4 руб. і 75 коп.“.

У крамниці не вгавали регіт і жарти.

Про хліб на хвилину забули.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1. „ДЕРЖАВА ТРОХИ ПЕРЕХАВКНУЛА“

З півгодини по тому, як сани секретаря РПК спинилися біля ганку Петрівської сільради, вулицею промчали другі сани, в тому ж таки напрямі. В санях, уткнувши обличчя у вовняний комір кожуха, низько насунувши на очі вухату шапку, сидів подорожній.

Час від часу він підводив голову, і тоді погляд його, уважний і проникливий, натикався на снігові брили, що стояли вривень з хатами, і подорожньому видно було тільки сріблясті дахи та жовті глиняні димарі.

У приміщенні сільради за столом сидів секретар райпарткому.

З другого боку на стіл сперся голова сільради Юхим Довбня, високий, огрядний, середнього віку, вайлуватий у рухах і в розмові. Чорне волосся, густо наквацьоване олією, щільно прилягало до круглої голови, а дбайливо зачесаний чубчик знаком запитання спадав на низьке похиле чоло. Очі його ні блакитними, ні сірими назвати не можна було. Вони були брудносірі, помутнілі, без блиску. Повіки червоніли, наче пофарбовані карміном. Обрезкле, злегка припухле лице доповнювало нескладний портрет цього голови.

Дивлячись гостро й суворо просто в очі йому, секретар райпарткому подумав:

„Коли б не портрети вождів партії на стінах, коли б не гасла про позику „п'ять за чотири“,— то голову сільради Юхима Довбню можна було б сміливо вважати за персонаж із п'єси Карпенка - Карого“.

Всі риси колишнього старости мав Довбня.

— Скажи мені, Юхиме, що ти робив цілий місяць?

Секретар райпарткому докірливо дивився на голову сільради. Довбня засовався на стільці. Знак запитання на лобі тривожно ворухнувся.

— Виконував плани та інші кампанії. Оте й робив!— глухо відповів голова.

Секретар, немов ужалений, схопився з місця. Від цього зарипів старий розхитаний стіл, загуркотів стілець. Серед напруженої тиші тремтів схвильовано секретарів голос. Очевидно, Гавришеві доводилося сильно напружуватися, щоб не кричати на всю горлянку.

— Ти виконував плани?.. Де наслідки? Тридцять два! А хліб ще з літа розкрадено, поховано! А куркулі в колгоспі розперезалися! Ти мобілізував бідноту, актив колгоспний, ти викрив куркульські маневри, ти розтרוшив їхню зграю? Ні! Ти ганебно саботував, ти сам злигався з ворогом, а тепер мимриш: „виконував плани та інші кампанії“. Ех, ти ж, голова! Та тебе за таке виконання під три чорти послати мало!.. Чого ж мовчиш? Відповідай, виправдуйся. Мабуть, уже тисячу об'єктивних причин вигидав? Ой, бачу я, що муляє тобі партквиток!

Довбня засовався на лаві і аж ворухнув товстими губами, але виправдуватися йому на цей раз так і не довелося.

Саме в цей час відчинилися двері і разом з хвилею морозного повітря до приміщення увійшов подорожній з чемоданом в руках, червонолиций від морозу.

— Секретар РПК?— коротко запитав він, підходячи до столу й спиняючи очі на Гавришеві.

— Так, а ви хто будете?— Секретар підвівся, потискуючи простягнену руку подорожнього.

— Уповноважений ЦК, Марко Обушний,— відповів приїжджий.— У районі мені сказано, що ви поїхали сюди, ото ж я слідом за вами. Час дорогий... А це?— одним поглядом запитав Марко секретаря, ледве помітно хитнувши головою в бік Довбні.

— Голова Петрівської сільради,— іронічно й терпко відказав Гавриш.

Марко Обушний потиснув велику м'яку долоню голови і поставив чемодан під стіл.

Гавришеві сказав:

— Нам треба поговорити, товаришу.

— Ходімо,— коротко відповів той, підводячись зза столу.

Вийшли на повітря.

Люди вже помітили двоє чужих саней біля сільради і з цікавістю виглядали через огорожі й замети. Біля колодязів дівчата й молодиці довше простоювали, позираючи на сани та на двох товаришів, що сходили з ганку.

— Я в районі чув, що Петрівка найгірше село. Чи правда це, товаришу секретарю?— запитав Обушний, коли вони опинилися вдвох.

— Ну, ясно. Тут свого часу кожний п'ятий був або в Петлюри, або в бандах. Своїх людей обмалъ. Єдиний справжній комуніст— це голова колгоспу, та й той усього два місяці тут. Та ще двоє-троє комсомольців. Оце й усе. Я думаю надіслати

сюди міцного уповноваженого. З головою ж сільради доведеться попроситись. Партквиток йому не до лиця. А втім, ти сам пересвідчишся.

— В такому разі я лишаюся тут, звичайно, коли райпартком не заперечує, — твердо сказав Обушний. — А коли скликатимеш бюро, сповіщай і мене. Приїду.

— Воля твоя! — погодився Гавриш. — Принаймні я буду спокійний за Петрівку. Тут усе доведеться починати заново.

Повівши розмову офіційно, обидва якимось непомітно перейшли на „ти“, заговорили так, ніби працювали разом уже довгий час.

— До речі: голова управи хороший партієць, але його тут ігнорують як „чужого“. Треба буде підтримати товариша.

— А хліб, хліб як?

— Ще під час молотьби багато розкрадено. Давали неточні відомості про обмолот. Зерно лишали в полові, приховували другі сорти збіжжя, перебільшували норми громадського харчування, видавали жахливі аванси...

— І в наслідок? — перебив Марко Обушний.

— І в наслідок план виконано на тридцять два проценти. Хліб десь глибоко поховано. Рахунки всі заплутано, і Сукач зараз шукає кінці. Проте, без мобілізації мас зрушення ми не дійдемо. Основне — треба виявити куркулів і підкуркульників у колгоспі. Ми вже двічі чистили цей колгосп, але ясно, що всіх, кого слід, не вичистили.

— Я розумію, — задумано відповів Обушний. Він уже накреслював план дій. — Жени куркуля в двері, він лізе в щілинку. Це правильно. Та я до них візьмуся.

— Я певен цього.

Цілу годину топтали на майдані стежку Обушний і Гавриш, надміру цікавлячи жінок, що простували до центру, та школярів, які, вгледівши їх, припиняли пустування і, розкривши роти, зацікавлено спостерігали двох нових „начальників“.

Невідомо, чи довго б школярі стежили за кроками й жестами двох товаришів, якби зза рогу з кошиком у зубах не вихопився Керзон. Бажання потюкати на нього, кинути навздогін собаці снігову кулю перемогло всі інші.

— Чия то така вчена? — запитав Обушний, помітивши Керзона, що, уникаючи своїх переслідувачів, кулею мчав через майдан.

— Знаменита на цілий район, — відповів секретар. — Належить партизанові Моторі. Є тут такий машиніст біля двигуна. Гар-

ний хлопець, коли на нього ніщо не найде. З млином цю ніч підкачав. Під мухою був.

Товариші прощались. Секретар райпарткому мав об'їхати ще кілька колгоспів, а Марко хотів швидше братися до діла.

Потиснувши руку Гавришеві, що вже вмостився в саях, він швидко збіг сходами на ганок і увійшов до сільради. Там, крім голови, було ще двоє: хлопець і дівчина.

„Комсомольці,—задоволено подумав Марко.—Якраз їх мені й треба“.

Він хотів поговорити з ними, але назустріч йому підвівся Довбня. Хвилюючись і від того ще дужче розтягуючи слова, він сказав тихо:

— Може, з дороги відпочити б, попоїсти? То я в два щота квартиру вам у гарного дядька влаштую.

— Товаришу голово, прошу не турбуватись за мій добробут. Краще негайно викличте до сільради управу колгоспу, членів президії сільради, комсомольців!—відповів голосно Обушний.

— Комсомольці тут...—з усмішкою, трохи ніяковіючи, вставив Павло.

А голова сільради, знітившись, одвів діда Корнія в куток і якнайсуворіше давав йому директиву скликати актив. Те, що уповноважений ЦК так легко відмовився од відпочинку та їжі, ще більше порушило роблений спокій дбайливої голови. Коли ж, повернувшись за стіл, на своє начальницьке місце, голова побачив, що біля другого стола Обушний жваво розмовляє з Павлом та Варварою, іноді підозріло зиркаючи в його бік,—він ще нижче нахилив голову до столу. Знак запитання віддільвся від лоба і повис у повітрі над столом, трохи випроставшись і злегка похитуючись.

Згодом прийшов секретар сільради, низенький, натоптаний дідок і, тихенько посівши своє місце поруч голови, негайно занурив руки й очі в папку з паперами. Здавалося, що на світі немає нічого, крім нього, секретаря Петрівської сільради, Якова Микитовича Мотовила, його паперів та ще Довбні—голови сільради.

— Ми тут б'ємося, як риба об лід, алеж нас жменька,—хвилюючись, розповідала Варвара.—От і вчора вночі млин самоправно пустили. Чия ж це, як не куркульська, робота?

— Млин—це лише дрібний епізод у класовій боротьбі, що точиться у нас на селі,—солідно додав Павло, пригадавши фразу, яку колись чув від Гавриша з іншого приводу. Вчорашня пригода у млині якнайкраще підходила під цю формулу.

Марко схвально хитнув головою на Павлові слова, і це підбадьорило молодят.

Павло задоволено підморгнув Варварі.

„Чуєш, мовляв, як ми розмовляємо. Отож бо!“

Деякі відомості, почуті від Павла та Варвари, Обушний занотував собі до блокнота, і це ще дужче підносило відповідальність обох комсомольців. Виплеканою мрією Павловою було створити нарешті у Петрівці хоча невеличкий, але бойовий комсомольський осередок. Рік ось уже, як воюють він і Варвара за кожного молодого колгоспника. Воюють з вулицею, з досвітками, із споконвічною селянською інертністю, з горілкою. Але осередку й досі немає.

„Тепер візьмемося знову. Уповноважений допоможе, і вже хай хоч що, а комсомол у Петрівці буде“,— твердо постановив Павло, уважно слухаючи Маркові запитання.

Тимчасом голова все схвильовано зиркав на двері.

— Чому так довго не сходяться активісти?

Настрій голови інтуїтивно відчував і секретар сільради, і його звичні пальці якось нервовіше почали шарудіти паперами.

Прийшов Сукач і, коротко привітавшись з головою, попростував до комсомольців та уповноваженого.

„Свої якшаються, комуністи,— ворухнулася образлива думка в голові Довбні.— А мене, бач, ніби не помічають. Нащо ж тоді й партквитка видавали“.

Щось подібне до жалю і каяття відчув голова, та це почуття хутко уляглося.

А тимчасом Кривуля, Сутуга й Балута правильно розподілили ролі і, так би мовити, розташували сили. Всі вони, а найкраще Кривуля, розуміли, що недовго вже їм керувати колгоспом. Приїзд Сукача, активізація комсомольців, нарешті поява в Петрівці уповноваженого аж із Харкова— всі ці факти добре зважив і обміркував Кривуля. Та не з таких він був, щоб тишенько зійти з дороги, поступитися новій силі, що переможно насадає на нього. О, він, Кривуля, ще покаже себе. Ще не раз згадають за нього активісти. У нього, Кривулі, вистачить розуму, щоб і справу свою далі вести і на випадок чого сухим із води вийти.

„На мій вік дурнів вистачить“,— підсумував він свої оптимістичні міркування.

„Коли до Петрівки приїхав з самого Харкова, то ясно, що насамперед він скличе актив“,— думав далі Кривуля і, виходячи з цього, складав план дій на цілий день.

Поперше, він вирішив зробити так, щоб на збори активу не потрапив Мотора. Від цього страшного партизана можна сподіватися різних несподіванок. Після млина для Кривулі не потрібні були докази. Отже він, Кривуля, піде до Мотори, перепросить за вчорашнє, ну, і, звичайно, почнуть похмелятися. А Сутуга з Балудою чесно на актив підуть і заткнуть рота отому пущьверінкові Павлові. Тим більше, що вночі у млині Павло, здається, не помітив ні Сутуги, ні Балуди, значить, їм ясне око виступати на зборах, як справжнім активістам. Після активу всі сходяться у Мотори, а там видко буде, що робити далі.

План схвалили одногосно і негайно заходилися його виконувати.

Простуючи до сільради, Сутуга з Балудою лише деталізували його.

— А що скажемо, коли спитають, де Кривуля? Адже він член управи! — турбувався завжди практичний рахівник.

— Захворів або поїхав у район! — запропонував Сутуга.

— І таке ви скажете, Гавриловичу, захворів. Хочете на сміх себе підняти? Думаєте, Павло змовчить про млин? Краше вже скажемо, що поїхав у район до агронома. Він же рільник.

— Про мене, хай хоч поза Уманню, не тільки до агронома, — погодився Сутуга. — Мене це, сказати, мало турбує.

— А що ж вас, Гавриловичу, насправжки турбує? — доскіпувався Балута. Він любив ясність і чіткість думок, і різні там сумніви й недомовки були йому невластиві.

— Мотори боюся, Свириде. Ой, боюся ідола! Ну що, коли він справді бачив і тільки вдає, що нічого не знає. Він психію розуміє. От і крутить нами до часу. А там, дивись, устане колись не на ту ногу, і все пропадом піде. Ось чого боюся, Свириде.

Навіть практичний рахівник не міг одразу знайти слів заспокоєння чи розради для свого друга. Побоювання й сумніви, висловлені Сутугою, мучили й його, Балуту, але він удавав, що страшного в цьому немає.

— Чи бачив Мотора те, що йому не треба було бачити, чи ні, але це було ще влітку, а зараз уже лютий. Йому було досить часу викрити нас, та він цього не робив.

Балута говорив переконливо і цим заспокоював і свого боязкого друга, і власну тривогу вгамовував.

— У всякому разі ми добре зробили, що послали до нього Кривулю. Після суперечки у млині Мотора легко б міг сьогодні на активі побалакатися. Доки тут сидить отой з Харкова,

нам треба не спускати очей з партизана. Отак я гадаю, Гавриловичу.

— Ні, таки у вас голова ясніша за мою,— погодився Сутуга, і далі вони вже мовчки простували до сільради.

Вони сподівалися, що їх зустрине гамір, суперечки, нервові вигуки—ці повсякчасні супутники всляких зборів, нарад, засідань в час жорстокої класової боротьби на селі. Але картина, яку вони побачили, переступивши поріг, здивувала їх і збила з позиції.

У приміщенні панував спокій, порядок, тиша. За одним столом сиділи голова й секретар, а далі в кутку, нахиливши один до одного голови, тихо розмовляли Обушний, Сукач, Павло та Варвара.

Гуркіт дверей примусив усіх подивитися на новоприбулих.

— Хто такі будете, товариші?— запитав Обушний, пильним поглядом обмацуючи двох друзів.

— Члени управи колгоспу,— похопився відповісти голова сільради.

— На актив з'явилися,— лагідно додав Балута, сказавши це таким тоном, наче він щодня засідає на активах, і це стало для нього органічним.

— Довго примушуєте на себе чекати,— холодно кинув Обушний і знов нахилився до товаришів.

Запанувала напружена тиша, тільки чутно було шелестіння папірців у руках Мотовила та тихі голоси у групі Марка.

— А де ж Кривуля?— раптом обернувшись, запитав Сукач.

Усі четверо пильно подивилися на Сутугу й рахівника. Особливо злісні вогники помітив Балута в Павлових та у Варвариних очах. Комсомольці ще не вміли приховувати свого внутрішнього стану, як це робили Сукач і Обушний, і з молодих очей їм просто бризкала люта ненависть і бажання негайної акції проти ворога.

Тепер поважно, витерши вуса, відповів Сутуга.

— Вчора до агронома збирався їхати. Може, й поїхав. Хто зна.

Вродливе Павлове обличчя скривила глузлива люта посмішка.

— Може, до того агронома, що колгоспне борошно продає на базарі? Вночі ж намололи?— не зводячи глузливого погляду з Сутуги, проказав Павло.

Обом „активістам“ закрався в серце сумнів: знає чи не знає Павло про те, що вони були у млині? Тінь хвильової розгубленості лягла їм на обличчя.

На лобі Балуті набряк характерний для нього пружок.

За одну мить обидва знову з байдужістю невинних агнів, очима, повними щирого здивовання й нерозуміння, дивилися на Павла, Сукача, Варвару й Обушного.

— Не знаємо, до того не приставлені,— взявся відповідати за обох Балута.

— Язиком усього можна намолоти,— не дотримав тону Сутуга, але раптом отямився, що заїхав не туди, і вже з жартівливими нотками в голосі запитав:

— А хіба хто пробував уночі молоти? От люди! Віхола така була, що добрий хазяїн собаки з хати не вижене, а воно, бач, до млина добралося.

— Порушення закону і більш нічого,— вставив Балута.

За столу підвівся Марко і, звертаючись до голови сільради, запитав його:

— Оце й усі?

Голова тупим поглядом обвів присутніх і глухо пробубонів:

— Так що, товаришу уповноважений, мабуть, більше нікого не буде. В розході народ...

— Малувато! — кинув Обушний.— Дуже малувато, товаришу голову.

— У нас більше й не буває, не звикли,— ущипливо зауважив Павло.

— Не хочеться з печі злазити,— всміхнувся Сукач.— Ну й люди ж!

— За ноги доведеться стягати, не інакше,— блиснула очима Варвара.

І на ці в'їдливі зауваження промовчали Балута та Сутуга. А тимчасом до сільради увійшла вдова Христя, а за нею Миколюк.

— Драстуйте, товариші!— з самого порога обізвалася жінка і, не чекаючи відповіді, заговорила до голови сільради:

— Скажи, Юхиме Карповичу, актив я, чи не актив? Стоїмо ми ото в кооперації з Миколюком, аж тут дід Корній: ні сіло, ні пало — йдїть на актив. Ну, ми оце й прийшли, а воно, може, нас тут і не потрібно? Ще ж ніколи не було, щоб нас кликано на актив.

— Кликали тільки членів управи та сільради,— не підводячи від столу голови, похмуро відповів Довбня.

— А що за люди?— тихо запитав Обушний Сукача.

— Колгоспники, кращі наші ударники,— відповів той.

Марко Обушний підвівся і сказав голосно:

— Сідайте, товариші, саме вас і кликано на нараду. Дід Корній не помилився.

— Ну, тоді сядемо, Семене! — весело сказала вдова.

Семен Миколюк відчував у кишені легеньку вагу півлітровки, і це порушувало його врівноважений спокій.

„І на біса я взяв її... Мене, як путнього, кличуть на нараду, а я приходжу з горілкою, наче на гульбище“— думав він, рукою непомітно перевіряючи, чи не стирчить зрадлива червона головка з кишені. Переконавшись, що пляшка глибоко пірнула і нічим не зраджує своєї присутності, Миколюк задоволено й полегшено зітхнув і вмовився поруч Христі.

Тоді Марко Обушний підійшов до голови сільради:

— Ну, що ж, почнемо?

Довбня важко підвівся зза столу, звичним рухом пальця поправив на лобі „знак запитання“, прокашлявся і тоді вже голосом, що виходив ніби з порожньої діжки, проказав завчену фразу:

— Товариші, тихше. Збори активу починаємо. А який порядок денний?— звернувся він до Обушного.

— Інформація голови сільради про хід хлібозаготівель,— голосно сказав Марко.— Починаймо без передмов!

Це спантеличило голову сільради, він навіть заморгав очима від несподіванки і, немов шукаючи порятунку, спинив погляд на блискучій лисині секретаря. Але дідусь сидів нерухомо, ніби все, що творилося навкруги, зовсім його не обходило. Навіть не підвівши голови, він механічним рухом підсунув кілька списаних папірців.

Довбня вхопивсь за них, як людина, що потопає, хапається за рятівний круг. Йому пощастило. То були зведення про стан хлібозаготівель по Петрівській сільраді.

Тоді Довбня знову набрав поважного і навіть гордовитого вигляду і, марудно розтягуючи слова, почав:

— Я повинен сказати, що хлібозаготівлі ми виконуємо, конечно, слабувато. Народ у нас несознательний і хліба не дає. На десяте лютого ми виконали,— тут він зиркнув у папірець,— ми виконали план на тридцять два проценти. На кутках роботи не було, бо нема з ким. Ви самі бачите, як мало активу. Потому й доводиться більше самому працювати.

На цих словах Павло засовався на стільці, штовхнув Варвару і, очевидно, хотів щось сказати.

Ледве помітним жестом його заспокоїв Обушний.

Решта присутніх сиділи мовчки, низько поскилявши голови.

Невідомо було, чи доходять до їхньої свідомості слова Довбні, чи вони сприймають їх лише як нічого не варту прелюдію до серйозніших розмов, що, безперечно, мають відбутися далі.

У всякому разі, в напруженій тиші голова вів далі:

— Я должен сказати, що врожай у нас нікудишний, а план великий, потому, конешно, нам його тяжко виконати. Може, товариш уповноважений з Харкова допоможе, тоді подивимось, а так самі нічого не вдіємо...

В останніх словах Марко Обушний відчув глузливі нотки на свою адресу і зовсім спокійно перебив промовця:

— Значить, на вашу думку, план нереальний? Так же ж?

— Та ні, він може й р... риальний, тільки ми його не виконаємо,— збиваючись з розважного, самовпевненого тону і спіткнувшись на слові „реальний“, відповів Довбня.

— Виходить, що держава дала вам непосильний план? — ніби заохочуючи голову, м'яко вставив Обушний.

„Ні, таки цей клятий харківець зовсім не подібний до інших уповноважених,— з острахом думав Довбня.— Хоча б кричав, лаявся, як інші, і то б легше було. А то говорить так, наче меду дає. Хіба жартує? Так ні! Говорить поважно, спокійно. Хто його зна, що ховає він за своїм спокоем та м'яким голосом. А може, а може...“

В мутних очах голови сільради вперше за весь ранок блиснули ледве вловні вогники надії.

„Може, цей уповноважений від ЦК скине нам хоч половину плану? Щось він ніби на те наворачтає!..“

Так думав Довбня, знову набираючи вигляду дбайливого господаря на селі і милостивого начальника.

— Я, конешно, як голова сільради,— вів він далі,— я должен одверто заявити: конешно, держава трохи перехавкнула з планом, це всі селяни скажуть. Ну, канать треба...

— Брешеш! — стукнув долонею по столу Павло. — Це ти, мабуть, над чаркою перехавкнув!

Варвара схопилася на ноги, і пальці її нервово стискувалися в кулаки.

— Не вірте йому, товаришу,— напівблагально, схвильовано говорила вона Обушному. — Хліб поховано, розкрадено, а він обдурює вас.

— І таке меле, що й на голову не налізе... Перехавкнула... Чи йому сниться, чи на похмілля? — Це говорила вдова Христя, нахилившись до Миколюка. Той, стверджуючи, хитав головою. Хвиля радості наростала й ширилася в грудях Маркових, але він, увесь тремтячи від напруження, ледве стримуючись, запитав зніяковілого голову:

— Ви ще щось можете сказати?

— Більш нічого...— ледве чуто відповів той, сідаючи на лаву.

На лобі йому виступили краплі поту.

— Тоді хай скаже голова управи колгоспу. Послухаємо,— запропонував Марко, а Сукач уже перегортав папери і тихим рівним голосом почав:

— Я людина нова. Всього два місяці, як працюю в цьому колгоспі. Але я добре вивчив частину паперів, розмовляв з людьми і мушу сказати, що голова сільради виступив тут...

— Як класовий ворог з партквитком,— знову вихопився Павло.

— Цілком справедливо, Павле, саме класовий ворог тільки й може запевняти, що план у Петрівці нереальний, що врожай був поганий, що держава перехавкнула. А я питаю голову сільради і членів управи, тут присутніх...

На цих словах Сукач пильно подивився на Сутугу і особливо довго затримався на Балуті.

— Хай скажуть, де вони поділи хліб? Тут сидять і рахівник, і комірник. Хай скажуть, хто дав їм право під час збирання врожаю розтринькувати хліб направо й наліво? Ніде нечужані аванси, незаконні витрати на громадське харчування, на решті просто розкрадання хліба з поля спід молотарки. Хто боровся з цим? Хто запобіг таким злочинам? Де був голова сільради?

Маленький на зріст, щуплявий, голова управи завжди говорив рівно, спокійно, не підвищуючи голосу. Але тепер і він ставав неподібним до себе. Голос його тремтів і зривався на високі ноти. Жести ставали різкими, очі метали іскри.

— Куркулі тут верховодили, а не чесні радянські колгоспники! Куркульня послала своїх агентів не лише в колгосп, а й в управу колгоспу і в сільраду!..

— Оце вірно!— ствердила вдова Христя, на цей раз так голосно, що її почули всі. Навіть голова сільради хмарно й докірливо зиркнув на неї, підвівши голову від столу.

— Я заявляю товаришеві уповноваженому, як представникові партії. План на Петрівку цілком реальний. Хліб є, він похований, і його треба знайти. Коли ми змобілізуємо маси й розтрощимо куркульських недобитків, ми і план хлібозаготівель виконаємо, і колгосп зміцнимо, і до весняної засівної як слід підготуємося. Оце й уся моя промова!

Одсапуючись від надмірного хвилювання й набираючи знову притаманного собі спокою, Сукач сів на місце.

— Може, ще хто хоче висловитися?— запитав знову Марко

Обушний. Він непомітно перебрав на себе функції голови зборів, і на це навіть уваги ніхто не звернув.

— Я хочу тільки запитати голову,— обізвалася Варвара.— Яких заходів ужив він до тих, хто цю ніч самоправно молів у Кривулиному млині? А друге запитання, чому на збори активу ніколи не запрошували дядька Миколюка, тітки Христі та інших кращих ударників у колгоспі? Чому жінок-ударниць ніколи не притягали до громадської роботи?— з притиском закінчила Варвара і зашарілася від стриманого хвилювання.

— Та ще хай скаже голова,— злісно блиснув очима Павло в бік Довбні,— хай скаже, чи є у нас в управі колгоспу куркулі й підкуркульники, чи, може, і тут держава перехавкнула?

Сутуга з Балудою, що весь час сиділи в напруженій мовчанці, раптом виявили ознаки життя. Нетактовний Сутуга, підвівши голову, зненацька заволав на всю хату:

— Та що ти там базікаєш, куркулі й підкуркульники! Краще б за своїм татком стежив. Не хто ж і розкладає колгосп, як не він!

Балута непомітно смикав свого товариша за рукав, але той не змовк, аж доки не закінчив речення.

Павло зблід, якось знітився і ще нижче пригнувся до столу. Далі густий рум'янець сорому за батька залив йому обличчя.

Марко Обушний помітив це і, підвівшись, твердо наказав:

— Годі! Відповідай, голово сільради!

Той з таким мученицьким обличчям підводився зі стільця, наче сходив на Голгофу. Впалим, глухим голосом, повним розчарування й розбитих надій, він мурмотів, водячи пальцем по непотрібних уже зведеннях.

— Про куркулів нічого не можу сказати. Може, вони є в управі, а може, й нема. В душу людині не залізеш. А Христі не кликав та й Миколюка теж, бо вони ніколи не говорили мені, що хочуть працювати в активі. Більше я, товариші, нічого не можу сказати,— закінчив свою відповідь голова, але не сів, а стовбичив за столом, як пень високо спиляного дуба.

— Сідай, ноги заболять,— глузливо запропонував Обушний, і під легенькі усмішки присутніх Довбня важко опустився на стілець.

2. „ГАДИ, Я ВАШ БОГ!“

Тепер слово забрав Марко Обушний, і з перших же фраз усі відчули, яку непоправну помилку робив Довбня, коли сподівався на його милість. Виявилося, що цей уповноважений, бувши

такий короткий час у Петрівці, вже прекрасно знав не тільки про те, скільки було засіяно гектарів, який стан урожаю, худоби та розподілу прибутків, а й про всі неподобства, що творилися в колгоспі протягом останніх місяців.

Марко Обушний говорив без ораторської пози, поважно й твердо. У присутніх складалося вражіння, наче вони слухають промову людини, яку бачать поміж себе щодня. Ось він говорить про догляд коней, і всім здається, ніби уповноважений тільки но обійшов усі стайні колгоспу „Жовтень“. Тепер Обушний закликав негайно очистити колгосп від куркульні та підкуркульників, змобілізувати на боротьбу за хліб кращих ударників колгоспу, задалегідь готуватися до весняної сівби. Семен Миколюк і Христя Смілик задоволено перезирнулись. Обом в очах блиснули горді вогники. Адже, говорячи про ударників, Обушний саме на них двох довше затримав свій промовистий погляд.

Після кожної його фрази завзятіше горіли очі в Сукача, Павла та Варвари.

Лише Сутуга та Балута, не в силах приховати свого занепокоєння, дивилися собі під ноги й совалися на стільцях, наче там понатикувано голок.

Але не довго довелося говорити Маркові. Він мусів припинити промову, бо вже кілька хвилин до слуху присутніх знадвору долітали уривки грубої хльосткої лайки. Голос, очевидно, належав п'яній людині, бо уривки міцних слів часто перемішувалися з куплетами віртуозної сороміцької пісні і вигуками. Почувши це, Марко облишив говорити і запитливо подивився на голову сільради.

Всі присутні притулили обличчя до заморожених шибок, що виходили на майдан.

— Це батько,— сказав Павло, блідий, обертаючись до Обушого. — Ми його зараз зв'яжемо. Продовжуйте, товаришу.

— Диви, Мотора нахрюкався! — констатував Миколюк, глибше заприхаючи в кишеню півлітровку, що з цього моменту вже просто пекла ногу колгоспникам.

— Як свиня, та ще й з сокирою! — додала Христя. — Ну, тепер буде буровити аж до вечора.

Марко виглянув у вікно і побачив, як через майдан, тримаючи свій хисткий, непевний курс у напрямі сільради, чимчикував велетенський дядько.

Кожух його розхристався, шапка, очевидно, ще раніш розлучилася з головою свого господаря. Обличчя, червоно-синє від

горілки та морозу, нагадувало колір недосплого прив'ялого кавуна. У правій руці він високо тримав сокиру, вимахуючи нею, немов шаблею, люто комусь погрожуючи.

„Партизан... Машиніст біля двигуна... Нічого собі хлоп'яга...“ — думав Марко, згадуючи характеристику секретаря райпарткому...

Вигуки та одноманітні слова пісні свідчили, що незапрошений на збори активіст з високо піднятою сокирою вже зовсім близько від сільради. Він, очевидно, поспішав, щоб не спізнитись...

Марко виразно подивився на Довбню.

— Що ж ти будеш робити з ним? — немов запитували його гострі очі.

Голова сільради заметушився, гукаючи виконавців, але тих, як на лихо, не знайшлося в сільраді.

„Нащо, справді, наражати себе на небезпеку? Що, нам більше за всіх треба?“ — мабуть, думали „ретельні“ виконавці і воліли краще заховатися за комином, ніж виходити назустріч страшному партизанові.

Тимчасом голова сільради зовсім розгубився. Він шарпався по снігах з кутка в куток, важко одсапуючись і без кінця повторюючи:

— Виконавці! Вірвовку, вірвовку сюди!

Марко Обушний стежив за ним з усмішкою, повною неприхованого презирства.

Павло, тримаючи руку в кишені, де лежав батьківський наган, благально дивився на Обушного. Він чекав тільки наказу, щоб вискочити на ганок і затримати батька, не допустивши до сільради. Але Марко Обушний мовчки далі спостерігав безпорадну метушню голови сільради.

Тільки но вранці Мотора випорожнив принесену Керзоном пляшку, як з другою пляшкою в руках і з вибачливою усмішкою на вустах на порозі його хати з'явився Кривуля. Тоді в Мотори в сотий раз виникло запитання, відповіді на яке він ніяк не міг знайти:

„Чому це, починаючи від молотьби, його так шанують Кривуля, Сутуга та Балута? Де причини такої зворушливої до нього, партизана, приязні від членів управи колгоспу?“

Він і тепер хотів запитати про це Кривулю, але якась інша думка несподівано з'явилася на зміну першій. А чарка, налита люб'язним гостем і сумлінно випита партизаном, остаточно сплутала всі думки в голові Мотори. Сіли за стіл.

Обминаючи гострі моменти, Кривуля щиро кається за нічну пригоду в млині і вихваляв сміливість Мотори. А тимчасом Керзон уже не раз бігав до крамниці, бо він був чесним, відданим собакою і доручення свого господаря виконував надударно.

Після ... надцятої чарки, коли Кривуля вже встиг розказати про актив, на який його, Мотору, старого партизана, не покликано, про Сутугу та Балуту, що пішли на актив продаватися отому, що з Харкова,— на партизана найшла лють. А тут ще Кривуля цілком щиро дивується і навіть ображений за Мотору: як це справді такого героя не кличуть на актив? Він би, Кривуля, на місці партизановім ніколи б не стерпів такої зневаги.

Та, очевидно, горілка сильніше впливала на Мотору, ніж на тязки Кривулі. У всякому разі скінчилося це невинне похмілля тим, що Мотора перекинув стіл, схопив спід лавки сокиру і, вимахуючи нею, помчав до дверей, вигукуючи на всю хату:

— Де вони, активісти? Давай їх сюди! Порубаю всіх! Забули партизана, гади, я ваш бог! Де вони?

— У сільраді,— улесливо підказав Кривуля і накинув на плечі Мотори кожух, а на голову поклав шапку.

— У сільраді!— ще раз потвердив надмірно уважний член управи. І, злодійкувато озирючись, городами, через перелази, цілком вдоволений зі своєї поведінки, Кривуля підтюпцем побіг додому.

Він таки мав підстави бути задоволеним.

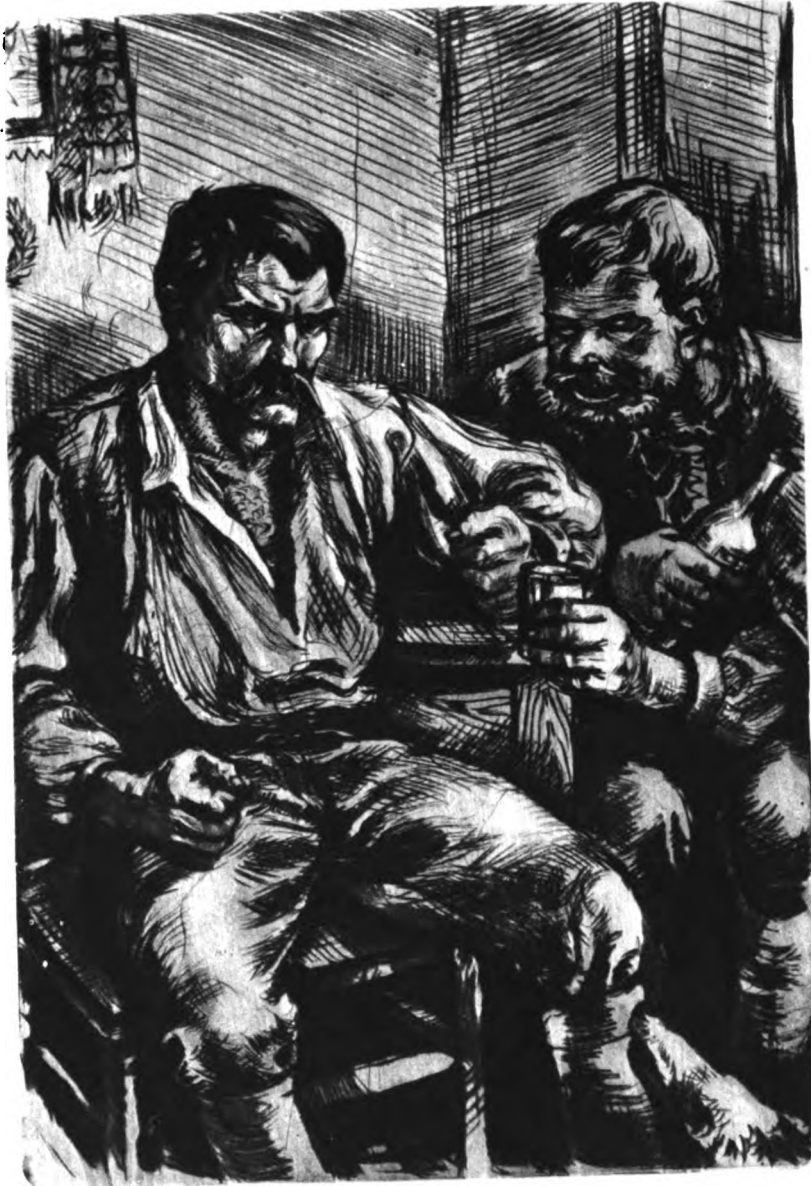
„Хоч, правда, план дій, накреслений уранці, трохи порушено, але поганий той керівник, що не вмів маневрувати на ходу. А було б добре, коли б Мотора провалив голову отому уповноваженому. Може б, їх менше їздило тоді“.

Так думав він, простуючи додому і пильно прислухаючись до погрозливих вигуків Мотори.

А Мотора тимчасом наближався вже до сільради. Ні Сутуга, ні Балута ніколи не сподівалися на візит Мотори, та ще в такому стані. Для них було ясно, що Кривулін план провалився. І ця думка наганяла на них ще більше холоду.

Коли Мотора, вимахуючи сокирою, гукав: „Де вони, активісти?“— їм пригадувався млин і іржавий шворінь у партизанових руках. Тоді обом закрадалося побоювання, що Мотора, нарешті, розрахувався з Кривулею по партизанському і тепер прийшов до сільради, щоб звести рахунки і з ними. Пополотніли їм обличчя, і вони зайшли за комин, щоб не впасти в око Моторі, доки його не затримають.

Ясно, що Сутуга та Балута мали всі підстави, за висловом

Мотори, „ламати цикорію“. Вони не знали, як саме виконав Кривуля свій план, але відчували, що зустріч їхня з партизаном не обіцяє нічого втішного.

Напруження в сінях дійшло найвищої точки. Ось-ось, люто розмахуючи сокирою, Мотора влетить у сніи і почне здійснювати свої погрози.

Голова сільради, блідий, як крейда, стояв серед сіней і розгублено зиркав на присутніх.

Права Павлова рука, що тримала в кишені наган, помітно тремтіла. Партизан Мотора вигукував погрози вже біля самих сходів на ганок.

Тоді, кинувши на Довбню погляд, повний зневаги й презирства, наперед вийшов Марко Обушний. Він спокійно стояв, тримаючи руки в кишенях кожуха, і гостро дивився на Мотору. Партизан люто розмахував сокирою, наче приміряючись, куди краще поцілити, щоб з одного маху вбити людину.

За своєю спиною Обушний відчував гаряче дихання Сукача, Павла та Варвари і навіть, здалося йому, що Павло рвучким рухом вихопив з кишені наган.

„Коли б хлопець не наробив дурниць!“— подумав Марко і, не обертаячись, рухом руки відсунув від себе тих, що напірали з сіней.

Через замети, зза огорож і навіть з вікон ближчих хат десятки цікавих очей стежили за фіналом цього несподіваного герцю.

Гостро наточене лезо партизанової сокири виблискувало на сонці сріблястим промінчиком, приковуючи до себе напружену увагу цікавих спостерігачів. Нарешті Мотора звів очі на Обушного і пильно подивився на нього. Марко стояв спокійний, заклавши руки в кишені, і теж не зводив очей з партизана.

Напруження дійшло свого апогею. Хвилина—і хтось із двох впаде мертвим тут перед ганком Петрівської сільради.

Тоді всі почули тихий, але твердий голос Обушного:

— Покинь сокиру! Ну!

Руки Марко все ще тримав у кишені, але очима наскрізь пронизував розхристану постать партизана.

Мотора ще раз, вже зовсім тверезими очима, зиркнув на Марка і, люто заскреготавши зубами кинув сокиру вбік від себе. Кинув і став перед ганком, широко розставивши ноги й низько схиливши голову. Зітхнув тяжко на всі груди, наче велетень, здоланий супротивником після довгої жорстокої боротьби. Руки безвільно звисали йому вздовж тіла.

Марко почав сходити з ганку і почував позад себе задоволений шеліт. Мотора стояв нерухомо. До партизана впрост підійшов Обушний і поклав йому на плече руку.

— Що тебе скаламутило, друже? — тихо запитав Марко. — Чия рука сокиру на актив підіймала? Невже партизанова?

Мотора хвилину стояв, як раніш, нерухомо, далі рвучким рухом скинув з плеча Маркову руку і проказав голосом, повним розпачу, образи й каяття:

— Ну, чого ж стали? Беріть, в'яжіть партизана! Розстрілюйте!

— Цього ми не збираємося робити. Йди, проспися, — знову тихо й співчутливо порадив Обушний.

Тоді Мотора круто повернувся і, похнюпивши голову, трохи похитуючись, поплентався додому. Тільки тепер усі помітили, що за ним, як вірний супутник, підібгавши хвіст, підтюпцем біг Керзон.

Коли Обушний повернувся до приміщення сільради, він відчув запобігливу повагу до себе з боку присутніх, а особливо захопленими поглядами обдаровували його Павло та Варвара.

— Товаришу голову! — звернувся Обушний до Довбні. — Сьогодні я весь день працюватиму в управі колгоспу, та коли на завтра, на сьому годину ранку, отут, у сільраді, не будуть усі члени сільради, управи колгоспу, члени комнезаму, кращі ударники, список яких ми увечері дамо, нарешті, червоні партизани, коли, — чуєш голову? — завтра вранці їх тут не буде, то пам'ятай, що з тобою я поговорю тоді трохи інакше. Зрозумів?

— Приложу всі старанія, не сумнівайтесь! — глухо, але покійно відповів Довбня. Він був задоволений, що так щасливо скінчилася історія з Моторою, і тепер готовий був справді прикласти „старанія“, щоб скликати більш широкий актив.

А Марко одійшов до столу і, витягнувши записну книжку, почав щось занотовувати в неї.

Присутні голосно обговорювали вчинок Мотори, пригадували кожний його рух чи вигук, з глузливим сміхом натякали на переляк голови та виконавців і кидали схвальні репліки на адресу Обушного.

— Коли б не товариш, була б робота, — долетіло до Маркових ушей, але він мовчки далі щось занотовував собі до книжечки.

Почувши ще кілька шанобливих зауважень на свою адресу, подумав:

„Така вже влада у людей ... Три хвилини тому кожний трусився за своє життя, а тепер ось весело гомонять, жартують,

ніби нічого не сталося... А чому б їм і справді не посміятися з пригоди?.. Адже небезпека вже минула...“

Далі, взявши з собою Сукача, Павла та Варвару, Обушний пішов з ними через майдан навпростець до будинку управи колгоспу. Вслід їм, з усіх дворів, що оточували майдан, дивилися пильні очі, що в них поруч з цікавістю у декого можна було помітити певне розчарування: „як це так отой прижджий, навіть не витягаючи рук із кишені, міг приборкати страшного Мотору?“

Коли вже Обушний з товаришами одійшли далеко від сільради, і Довбня полегшено зітхнув—тоді підвів від паперів свою блискучу лисину секретар сільради Мотовило. Ще раз переконавшись, що, крім нього й голови, вже нікого не залишилось, він швидко схопився з місця, витер хусткою густі краплі поту на лобі і шарпнувся за шафу, де, звалені в куток без всякого ладу, лежали старі плакати, газети та інший мотлох. Довго порпався там секретар, а далі вийшов з довгуватим клаптем паперу, на якому незграбними червоними буквами було виведено:

„Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм“.

Здмухнувши пилюгу з плаката і наквацювавши кутки клейким мастилом, секретар урочисто приклеїв його на самому видному місці.

Тоді знову сів до столу і мовчки заглибився в папери.

3. НЕВДАЛИЙ ВІЗИТ

Пізно ввечері виходили Павло з Варварою після перевірки рахунків в управі колгоспу. Була зима, але в серці обом співали солов'ї своїх золотих весняних пісень. Сиве небо нагадувало димчастий мармур, і місяць плавав у ньому затьмарений і анемічний.

Десь на далекому кутку захватно співала молодь:

Ой, хмелю, мій хмелю,
Хмелю зелененький,
Де ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався.

А на майдані бовванів темний порожній будинок колективіста, і вікна там були взяті на прогоничі.

Коли Павло та Варвара проходили повз сільраду, Варвара сказала Павлові:

— Бойовий товариш, правда ж, Павлику?
— Хто?
— Наш уповноважений. Глянь, як він твердо й спокійно веде лінію. От у кого нам повчитися треба!

Павло хвилинку помовчав, щось своє думаючи, а потім відповів:

— Витриманий більшовик!

— Цього мало сказати, Павлику, „витриманий“. Ні, він розумний, товариш хороший. Отакого б нам на село.

Павло наїжився. Йому здалося, що Варвара аж надто вже захоплена уповноваженим. А він же, Павло Мотора, безмірно любить Варвару, любить цю колишню наймичку, сироту, а тепер ударницю у колгоспі і комсомолку. Він хотів, щоб у такі ночі, коли небо незорне, а навкруги нікого нема, щоб у такі ночі Варвара говорила лише про нього, про їхнє кохання, майбутній шлюб, спільну боротьбу.

Вони зайшли в темний завулок. Ясніше чувся спів молоді. Варвара тихо підтягла.

„Ні, вона моя слава, хороша товаришка“, — заспівало Павлове серце, і він міцно вхопив її в обійми, притулив голову до своїх гарячих грудей і пестив її, прислухаючись до далекої пісні.

Ніжно, довго прощалися біля Варвариних воріт, і Павло, налитий снагою й буйною радістю, попростував туди, де завмирала в останніх акордах парубоцька пісня. Йому хотілося співати з усіма, співати на всі груди, як ще не співав ніколи. Та коли наближався до гурту, протверезішав і вирішив декого із своїх хлопців-ударників залучити завтра на актив.

„Тепер уже ми організуємо комсомол. Не будь я Павло Мотора!“ — ще раз подумав він, наближаючись до веселої, галасливої юрби хлопців.

На вулиці Павло був недовго. Умовивши двох своїх товаришів прийти на збори, він пішов додому. Треба було прочитати останню газету, скласти список незаможницької молоді, щоб завтра дати його Обушному.

Далі згадав сьогоднішню поведінку батькову, і сором обпик йому лице. Павло йшов порожніми вулицями і думав: де причина, що його батька, з діда, з прадіда наймита й злидаря, останні місяці під таку увагу взяли колишні куркулі? Своїм молодим інстинктом відчував хлопець, що за цією увагою ховається якийсь громадський злочин, і це обурювало Павла. Він ніколи не припускав думки, щоб його батько, який сам послав його, Павла, до комсомолу, колишній партизан, раптом опинився

в чужому таборі. Кілька разів Павло намагався заговорити з ним про свої підозріння, але старий Мотора або вперто одмовчався, або гримав на сина:

— Молодий ще ти мене вчити. Знай там свої комсомольські справи!

Але сьогодні Павло вирішив рішуче натиснути на батька.

Хай гримає, сердиться, погрожує, тільки на цей раз йому вже не відкараскатися від прямої відповіді. Павло не відступить від нього хоч би там що. Треба ж, нарешті, покласти край його витівкам! З таким вирішенням ішов хлопець додому. На порозі його приязно зустрів Керзон.

„Значить, батько дома,— подумав Павло.— Ну, тепер тримайся. Розмова буде не абияка“.

Старий Мотора справді був дома. Широко розкинувши руки, він лежав у ліжку горілиць і важко дихав. Неспокійно спав партизан після денних пригод.

Павло став біля ліжка й довго дивився на велетенське батькове тіло, на його дебели руки, що з них одна була порубана денікінською шаблюкою. Він спостерігав нерівне батькове дихання і пригадав, що груди йому пробиті ворожою кулею. І раптом Павлові стало жаль свого старого. Хотілося ніжно, як меншому братові, погладити передчасно посивіле волосся й сказати:

— Батьку мій, бідний, бентежний батьку! Що каламутить твоє велике партизанське серце?

За працю, за громадською роботою Павло майже ніколи не розмовляв з батьком по ширості. Вони розуміли один одного з коротких, між іншим кинутих фраз, з одного слова, ба навіть погляду. Так було аж до осені. А відтоді, ось уже кілька місяців як старий партизан замкнувся з своїми думками, став нервовіше реагувати на Павлові спроби заговорити.

„Не легко, мабуть, йому“,— думав син, не зводячи очей з батькового обличчя.

Та Павло швидко опанував себе і, витягнувши з кишені увосьмере згорнуту газету, дбайливо розгорнув її на столі. Підкрутивши каганця, Павло сів за стіл і перед тим як узятись до читання прислухався.

В хаті було тихо.

Павло чув тільки поривчасте хропіння батька та з другої кімнати до його слуху ледве долітало важке зітхання матері.

„Спить вона, чи ні?“

От би з ким хотілося одвести Павлові душу, поговорити про

свою радість, про кохання до Варвари, про ту молоду силу й завзяття, що ними переповнені їхні серця. О, мати зрозуміла б його! Вона б детально розпитала про все, про все, а потім, полегшено зітхнувши, сказала б наостанку:

— Роби, Павлику, як сам знаєш. Ти вже в мене не маленький!

І так хороше й надійно завжди стає від цих щирих і простих материних слів!

Зануривши пальці в густе каштанове волосся, Павло схилювся над „Комсомольцем України“. В передовиці писали про участь комсомолу у хлібозаготівлях, про хитрі маневри куркулів та підкуркульників, про потребу нещадної боротьби з ними.

В статті не згадувалося ні їхнього району, ні, тим більше, Петрівки, але Павло пожадливо всотував фрази, тихо про себе ще раз повторював їх, щоб краще запам'ятати, і йому здавалося, що невідомий автор статті наче сам був у Петрівці і бачив усе на власні очі,— так правдиво писав він про життя-буття колгоспне.

Прочитавши передовицю, Павло одірвався від газети, протер стомлені очі і вже хотів братися до відділу „За кордоном“, як раптом йому вчулося рипіння снігу під кількома парами чобіт.

Павло уважно прислухався.

Керзон біля партизанового ліжка нашорошився і схопився на ноги. Тоді Павло згадав, що, ласкаючи Керзона, він забув узяти двері на засув. Він хотів вийти зза столу, щоб на випадок чого як слід зустріти гостей, але сінешні двері рипнули, і гості не забарилися стати на порозі.

Попереду, улесливо всміхаючись, виступав Кривуля, а за ним ніяково блимали очима Сутуга та Балута. З кишені кожуха Кривулі зрадливо визирала пляшка горілки.

— Добрий вечір, Павлику! — люб'язно сказав Кривуля. — А старий сплять?

Замість відповіді Павло люто прохрипів Керзонові, вказуючи на непрошених гостей:

— Куркулів і підкуркульників взять! Куси!

Собака скажено загарчав і шарпнувся до Кривулі. Той метко обернувся і прожогом кинувся навтіки, збивши з ніг Сутугу, а Балута, спіткнувшись через нього, гепнувся головою аж об сінешні двері.

Шестеро ніг дрібно залопотіли поза хатою. Керзон, випровадивши гостей, задоволений і гордий, лашився біля Павлових ніг, коли той брав на засув двері.

— Молодця, Керзон, — сказав Павло, сміючись і ляскаючи

собаку по шиї.— Хоч ім'я в тебе й не наше, але куркульню нажахав добре.

Собака радісно завищав, ніби розуміючи високу похвалу молодого господаря.

Від гуркоту в снігах розплющив очі старий Мотора.

— Що там таке? — повертаючись до стінки, промурмотів він сонним голосом.

— Спи, тату, спи. То Керзон у снігах пацюків ганяє,— заспокоїв син.

Знову захріп партизан, а Павло поринув у газетні новини.

А на розі двох вулиць стояли троє і розчаровано поглядали один на одного. Не важко було впізнати їх: це були жертви лобової атаки Керзона. Далі троє про щось коротко порадилися, і, прощаючись, Кривуля тихо сказав своїм однодумцям:

— Не журись, хлопці, не вдалося Обушного присадити обухом Моториної сокири,— підкрадемося з другого боку, а свого діждемо.

Іх слухали тільки місяць та мармурове небо.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1. РОДИНА МИКОЛЮКІВ

Середніх літ жінка, спершись на комин і підперши рукою підборіддя, жалібно промовила:

— І сибірки на тебе, анциболота, немає! Ось кинь мені іржати, бо доіржешся. Як не візьму чаплію та як не усвіріплю по озаддю, то й родичів не впізнаєш!..

— Го-го-го!— відповів з печі молодий голос.— Це ще не велика біда, родичів не впізнавати. Про мене й зовсім їх не бачити, от щоб я вмер...

Звісивши босі ноги, край печі сидів вродливий хлопець років дев'ятнадцяти, повновидий, з великими карими очима, у вишиваній полотняній сорочці. На колінах його лежала дрібнокаліброва геківська рушниця, і три вистрілені патрони ще пахли порохом.

Мати скорботними очима поглядала то в куток, заквітчаний іконами та релігійними картинами, то на піч, де милувався з рушниці її єдиний безпутний син.

— І в кого ти вдався, отакий невірний, і нащо я тебе своїм молоком змалечку годувала, отакого безпутного? Коли вже віддаси оту пукалку їк лихий годині, щоб мої очі тебе з нею не бачили?

Син одіклав набік рушницю і, почавши крутити цигарку, розважно перебив матір:

— Підждіть, мамо, ви за одним замахом поставили стільки питань, що зразу й не охопиш. Тому я беру слово по вашій коротенькій доповіді і відповідатиму на всі принципові питання по черзі. Перше: у кого я вдався, такий невірний? Я глибоко переконаний, що я син Ганни та Семена Миколюків, цебто ваш син, мамо. Значить, я вдався у вас, бо ви ж самі знаєте, що „сова не виведе сокола, а все буде совиня“. От щоб я вмер!

— А заціпило б тобі!

Мати плюнула собі під ноги, але з місця не рушила.

— Не перебивайте оратора! — далі казав з печі син. — Другий ваш закид на мою адресу стосується біографії мого життя: „нащо ви мене змалечку годували своїм молоком?“ Це, звичайно, справа давня, ще дореволюційна, проте я не хочу бути невдячним. Будь ласка, вирахуйте, скільки відер молока виссав я, коли був малим, і я з охотою поверну вам натурою або вартість його грішми, звичайно, за твердими цінами. От щоб я...

— Ой, матінко-о-о моя! — тільки й приказувала жінка, водночас уважно і не без певної цікавості слухаючи нову відповідь.

— І, нарешті, „коли я віддам оцю пукалку“? — Син ніжно погладив блискучий ствол рушниці. — Ще три дні вона побуде в мене... Така постанова комсомольців. По тижню в кожного... Тут у нас дисципліна залізна... От щоб я вмер!

— Аж три-и дні! Та ж за три дні ти мені всі ікони попсуєш. Сьогодні ж мені віднеси її їк бісовому батькові...

— Е-е, мамо, не кажіть, я ж по іконах не влучаю. Скла жалко. А що в „Тайную вечерю“ поціливі, так це ж не ікона, а картина. Та й влучав я не в Суса Христа, бога спаса, а в Юду... Оце й уся моя відповідь, мамо, на ваші закиди. Правда, я не хочу спинятися на таких дрібницях, як сибірка, чаплія та інші погрози. На них я можу відповісти коротко. От щоб я вмер!.. Дивіться.

Син хутко вхопив рушницю, притулив приклад до плеча, прижмурих праве око і, хвилинку поцілившись, вистрелив у куток.

— Та не бий же хоч у благословення, шибенику! — скрикнула мати, але побачивши, що ікони цілі, заспокоїлася і навіть поці-

кавилася, куди влучила куля. Пересвідчившись, що куля пробила голову змія, якого довгим списом намагався заколоти Юрій - Переможець, мати зовсім затихла.

Пройшовши до печі, вона загриміла там заслонкою та рогами, забрязчала посудом. Згодом почувся її ласкаво-докірливий голос:

— Злізай вечеряти, лобуряко, та лягай спати. Завтра ж знову рано доведеться на стайню йти!

Сідаючи за стіл, син сказав матері спокійним, серйозним тоном:

— А ікони, мамо, нам все таки треба познімати. Перед товаришами соромно. Як би не було, а комсомолец же я. Та й батько колишній червоноармієць, бригадир у колгоспі. По-новому треба жити, мамо!

Мати нічого не відповіла, тільки глибоко зітхнула і задумливо сперлася на рогац.

У дворі загавкав собака і раптом замовк.

— Мабуть, батько,— тихо сказав хлопець.

Справді, через хвилину у хату ввійшов Миколюк, а за ним з дорожнім чемоданом в руках Марко Обушний.

— Ну, стара, приймай гостя!

— Милості просимо, товаришу, чи як вас? Андрію, чого ж ти розсівся, як присідатель. Візьми в товариша сундучок та постав під лаву,— заметушилася жінка.

— Роздягайтеся, будь ласка, та зараз і до вечері. Не вмирала наша доля.

Тимчасом, швидко вихопившись зза столу, до матері підбіг син і схвильовано припав до її вуха:

— Мамо, не кажіть про те, що стріляв. Це, кажуть, з самого Харкова. Сміятиметься. От щоб я...

— Та відчепися. Самій за тебе соромно.

А Марко Обушний скинув кожушок, шапку, пройшовся по хаті і лише тоді згадав, що дві минулі ночі пройшли без сна, в дорозі. Перспектива нарешті заснути приємно вплинула на нього.

— А це наш комсомолец,— очима вказав Миколюк на сина.— Іч якого виперло, вже вищий за мене.

— Дебелий хлоп'яга. А як звуть? — обернувся Марко до хлопця.

— Та Андрієм,— соромлячись, але тримаючись з належною гідністю, відповів юнак.

— Що ж, Андрію,— дружньо сказав Обушний,— доведеться нам з тобою йти на кутки, хліб заготовляти. Ти як?

— Коли треба, то й підемо. Мені вже казав Павло. Тільки хто ж на стайні за мене побуде? Біля коней?

— Знайдемо!—упевнено відповів Обушний.

Трохи згодом усі сиділи за столом.

Розмовляючи зі своїми новими приятелями, Марко відчував солодку теплоту в грудях. Бригадир Миколюк, як виявилось з розмов, був у старій армії, а потім, голоснувши ногами за мир, опинився в червоногвардійській частині. Воював з гетьманом, німцями та Врангелем, а як ущухло на фронтах, повернувся до землі.

Значить, Марко Обушний не помилився, коли, наперекір пропозиції голови сільради зупинитися на квартирі у „доброго дядька“, вирішив жити в Миколюка.

З чемності хазяї не докучали Маркові запитаннями, хоч розпитати про місто, про новини, про особисте Маркове життя не абияк цікавилися. В далеку глуху Петрівку такі люди, як Обушний, рідко потрапляють. Тож не дивно, що колишній червоногвардієць Миколюк аж трусився з нетерплячки довідатися від Марка про політику, про японця і про бурхливе столичне життя.

Особливо Андрієві хотілося багато де про що порадитися з квартирантом, уже як комуніст з комуністом. В його уяві комсомол був та сама партія, тільки молодша віком. І хоч Павло не раз пояснював йому різницю, проте Андрійко уперто вважав себе за комуніста. Це підносило його у власних очах.

Але й Андрій вгамував своє палке бажання і з величезного арсеналу запитань, що роїлися в його голові, вибрав на сьогодні лише одне, на його думку, найкардинальніше, що його ніяк не можна було відкласти.

— А ви як, з робітників будете, чи, може, наш брат, селянин?

— Не знаю, що й відповісти. Всього доводилося. Замолоду на шахтах виростав, а далі й чорнозем степовий доводилося місити. На віку—як на довгій ниві...—охоче відповів Марко.

— А - а - а - а!—багатозначно протягла жінка.—Значить, шахтар.

— Годі вам, товаришу, з ними в розмови заходити. Ви тільки потурайте їм, то вони до ранку розпитуватимуть. Ба, як вуха порозвішували. Давайте спати, абощо,—запропонував господар.— Нам нічого, а товариш з дороги, та ще й з далекої.

— Про мене,—погодився Обушний, підводячись зза столу,—спати, то й спати. А з тобою, Андрію, ми ще наговоримось досхочу.

Голова сільради справді таки „приклав старанія“. Не звірюю-

чись на виконавців, він до пізньої ночі сам ходив по хатах, за-
прошуючи активістів до сільради.

За весь час свого головування Довбня вперше знизився, щоб
ото самому ходити й загадувати на збори. Але подія в млині,
наступ Мотори на сільраду, тридцять два проценти хлібозаго-
тівного плану, нарешті, рішучий тон, яким учора уповноважений
наказав йому скликати актив,—усе це зламало начальницький
гонор і примусило Довбню до гупої ночі чвалати темними
вулицями Петрівки, перед кожним двором перемагаючи снігові
бар'єри.

Але люди не знали, що саме спричинилося до такої демокра-
тичної поведінки голови. Вони бачили голий факт.

Уперше в історії пореволюційної Петрівки голова узяв на
себе обов'язки виконавця. Це надавало виняткового значення
наступним зборам активу.

І справді, коли Марко Обушний, пам'ятаючи, що точність на
селі річ умовна, прийшов до сільради о восьмій годині, він за-
став там щось із два десятки людей. З жінок він помітив тільки
Варвару та вдову Христю. За столом сидів Павло і записував
присутніх.

— Двадцять два чоловіка вже прибуло,— доповів він Обушному,
коли той підійшов до столу.— А з вами,— сказав хлопець, по-
бачивши старого Миколюка та Андрія,— з вами трьома буде
двадцять п'ять!..

Потім тихше, голосом, повним стриманого захоплення, сказав,
нахиляючись до обличчя Маркового:

— У нас на актив ніколи стільки не приходило. З такою кіль-
кістю вже можна дещо зробити.

— Річ не в кількості, товаришу Павле...

— Та воно так! Але кількість переходить у якість. Це я вже
знаю!

Кілька хвилин Марко, розмовляючи з комсомольцями, одно-
часно вивчав присутніх.

„Оце він, актив!— думав Обушний.— Це ж від нього вели-
кою мірою залежатиме успіх справи. Саме вони, активісти, од-
ностапно повинні підтримати його в боротьбі за хліб, за готу-
вання до сівби“. Та досвідчене око більшовика спостерегло
чимало такого, що примусило уповноваженого підійти до активу
критичніше. Помітив Марко, що тільки невеличка частина акти-
вістів короткими зауваженнями, одвертими поглядами, ба навіть
рухами виявляла цікавість до зборів. Переважна більшість уперто
смалила цигарки, спинами обіпершись об піч, і не порушена тупа

байдужість густими хвилями йшла від скованих мовчанкою сірих облич.

— На ділі перевіримо!—підсумував Марко свої спостереження, далі розмовляючи з Сукачем.

Голова сільради тимчасом не знав, де себе подіти, і вдавано серйозно стежив за рухами секретаревих пальців, що звично шаруділи паперами.

Нарешті Марко Обушний круто обернувся до присутніх, і лице його закам'яніло. Жодний м'яз не ворухнувся на ньому. Тільки питливі очі перебігали з одного обличчя на друге, ніби читали в поглядах присутніх їхні затаєні думки.

Хвилину тяглася ця гостра, напружена мовчанка. Стало так тихо, що чути було, як у печі палахкотів огонь.

Нарешті, Обушний, спершись на стіл руками і нахилившись тулубом уперед, почав рівним, але твердим голосом, чітко вимовляючи кожне слово:

— Товариші! Я бачу перед собою тих, хто в першу чергу відповідає за ганебний провал хлібозаготівель у Петрівці. Невже ви гадаєте, що пролетарська диктатура дозволить терпіти таке становище, дозволить зривати плани соціалістичного будівництва? Невже ви думаєте, що влада, ліквідувавши куркульню як клас, не зможе знайти й розтрити недобитків цього класу?

— Це він про Кривулю, Балуту та Сутугу, про „святую трійцю“,—сказав тихо Павло на вухо Андрієві.—Як ув око вплив ...

— Від нього не сховаються,—з гордістю в очах відповів Андрій.

Марко говорив далі:

— Хто так думає, той сам потрапив у полон до куркульні, став її помічником і виконавцем!

— А оце про голову сільради,—прошепотів Андрій.—От щоб я вмер!

На цей раз Павло, стверджуючи, хитнув головою.

Кривуля, що сидів аж біля порога, ховаючись від сардонічного погляду Павлового, низько нахилив голову.

Голова сільради спохвату забув намастити чуба, і „знак запитання“ вже не спадав йому на лоба блискучим кетяхом.

— Хліб розкрадено, поховано, розбазарено! Це так вірно, як те, що в нас радянська влада, а не петлюрівська директорія, що за неї дехто з присутніх тут активно боровся!

— Це в Балутин город камінця закинув,—шепнув Миколію Сукачеві.

— Я запевняю вас,— говорив далі Обушний серед напруженої тиші.— Я запевняю, що ми знайдемо всіх, хто, протиснувшись до колгоспу та його керівних органів, намагається розкласти колгосп, приховувати від держави лишки хліба. Ми знайдемо їх і покажемо всім чесним колгоспникам. Щоб усі бачили цих вовків в овечій шкурі. Ми знайдемо тих, хто вкладає сокиру в руки партизана Мотори, ми їм покажемо таку моторизацію, що їй небові стане жарко!

— Захища твого старого. Чуєш, Павлику? — Варвара легенько штовхнула хлопця під локоть...

Той байдуже хитнув головою, але не міг потушити в очах вогників радості.

— ... І не дивно, що одноосібний сектор виконав план лише на чотирнадцять процентів. Куди ж одноосібник поспішатиме, коли підпора партії й радвледи на селі грузне в куркульському багні! Отже ви актив і прекрасно розумієте, для чого державі потрібен хліб. Не хоче цього розуміти тільки той, хто й досі чекає порятунку зза кордону. Але з такими в нас буде інша розмова... До речі,— звернувся Обушний до голови сільради,— скільки ви покарали за розкрадання соціалістичної власності?

— Здається, нікого,— буркнув Довбня, ще нижче схилиючись до столу. Про невдалу спробу покарати колгоспницю Марію за збирання колосків голова вирішив краще промовчати. Багато клопоту наробила свого часу ця невдала спроба. Отже, підвівши голову від столу, Довбня вже певніше потвердив:

— Ну да! Не було в нас таких!

— Нічого,— жваво казав далі Марко,— ми цю хибу найближчими днями виправимо, а сьогодні всі до одного розійдемося на кутки. Там будемо перевіряти себе. А тепер прошу зачекати кілька хвилин...

— Додому ніхто звідси не піде! — підвишеним тоном гукнув Обушний, помітивши, що Кривуля боком просувався до дверей.

— Та я тільки в сні, покурити,— намагався виправдатись той, але знову повернувся і, зітхнувши, сів на своє місце.

Обушний нахилився до столу й радився з Сукачем, Павлом та Варварою. Андрій, гордий з того, що й він опинився в комуністичній фракції, пильно, з повагою стежив за швидким рухом олівця в Маркових руках.

Нарешті Обушний випростався і прочитав із свого блокнота:

— На перший куток ідуть: Сукач, Семен Миколук, Сутуга і Пронченко Василь. Збираються у хаті Пронченка. Завдання на сьогодні — тридцять центнерів. Працювати, доки не вико-

наете. Другий куток: Павло Мотора, Хведір Губка, Балута, Микита Романчук і Петро Жовтоніг. Збиратися в хаті Романчука. Завдання—двадцять п'ять центнерів. І третя бригада: Довбня, Андрій Миколук, Христя Смілик, Кривуля. Збиратися в Іванютиній хаті. Завдання—сорок центнерів. Усім ясно, товариші?—запитав Обушний, ховаючи блокнот до кишені.

— Ясно!— похмуро відповів за всіх Довбня.

— Попереджаю: дужче натискувати на твердоздавців, а колгоспникам основне— поясняльна масова робота. Я сам ходитиму по кутках. На сьогодні ми свідомо даємо невеличкий план, щоб перевірити, як уміє боротися за хліб петрівський актив. План реальний, і його ми обов'язково повинні виконати. Все! Рушайте!

— Дозвольте вопрос, товариш уповноважений,— обізвався від дверей Балута.— А трусити можна?

— Ні в якому разі! Коли на це буде потреба, тоді скажемо. А тепер до діла.

Обушний повернувся до столу, і зараз же в сільраді загуло, зашуміло, мов у бджоляному вуликові.

Бригадири гуртували біля себе бригади, Довбня гримав на виконавців, розподіляючи їх поміж кутками, а вдова Христя вже зчепилася з Сутугою, і голос її лящав, як прядив'яний батіг.

Марко пильно подивився в очі Павлові і, поклавши йому руку на плече, тихо сказав:

— Ну, комсомол, тримайся!

— Будьте певні, мені не первина. Тепер ми двинемо...

— А чому це твого старого не було на активі?

Обличчя Павлові зашарілось від сорому.

— Де там йому вже на актив після вчорашнього? Мабуть, знов похмеляється.

В голосі хлопцеві бриніли ледве вловні нотки і сорому, і образи, і жалю до батька.

Обушний скорше відчув це, ніж помітив, і весело сказав:

— Не журись, хлопче, налагодиться!

2. ПАРТИЗАНИ ГОТОВІ ДО БОЮ

Приміщення сільради порожніло. Бригади виходили на двір і, голосно перегукуючись, розходились різними напрямками. Обушний, випровадивши останніх аж на ганок, довго дивився вслід

тим, що йшли виконувати волю партії. І чомусь пригадалася нарада в ЦК, залитий світлом зал засідань і майдан залізного Фелікса, осяяний вогнями прожекторів. Не хотілося вірити, що все це він бачив лише позавчора.

За два дні перебування в Петрівці він уже починав глибоко входити в боротьбу за хліб і почував себе в сільраді так само впевнено, як на засіданні бюро партколективу механоскладального цеху.

Повернувшись до приміщення, Обушний тепер тільки помітив лису голову секретаря сільради, низько схилену над столом. Старий так заглибився в свої папірці, що Маркові не хотілося турбувати його.

На боковій стіні, проти грубки, під портретом Сталіна висів плакат, що його вчора не помітив Обушний :

„Боротьба за хліб є боротьба за соціалізм“. Марко Обушний про себе всміхнувся і, зиркнувши на блискуче тім'я секретаря, подумав:

„Перебудувався на ходу старий. Але, на жаль, самими плакатами тут нічого не вдієш“.

А потім, міряючи кроками з кутка в куток спорожнілу кімнату, Обушний думав про партизана Мотору, про його вчорашній наступ. Тоді пригадав свої партизанські роки, свій бойовий повстанський загін і сотні отаких Мотор, які гордо воліли вмерти, а не здатись ворогові. Не хотілося Обушному вірити, щоб колишній партизан опинився у ворожому таборі.

„Тут щось далеко глибше,— вирішив Марко.— Треба довідатися, в чім річ. Негайно. Сьогодні ж!“

Він швидкими кроками міряв долівку сільради, іноді скося зиркаючи на закам'янілу блискучу лисину мовчазного секретаря.

„Хіба в нього розпитати про партизана?“ — ворухнулася думка. Але її зразу ж відкинув Марко.

„Що, справді, може сказати цей замкнутий, мовчазний дідок, крім „так“ чи „ні““.

І раптом блискучий план виник у голові Обушного. Він, здається, йшов від самого серця, від партизанських спогадів, від усього більшовицького нутра. Тверезий розум комуніста миттю ствердив його і визнав цілком правильним.

Марко хутко сів за стіл, вирвав із блокнота чистий аркуш і, хвилину подумавши, написав:

„Червоному партизанові тов. Моторі“.

Далі, одірвавшись від писання, запитав секретаря сільради: — Скажіть, будь ласка, ім'я та по-батькові партизана Мотори. Ви певно знаєте?

— Хведір Микитович,— похапливо відповів дідусь, наче він тільки й чекав на це запитання. Потім тихше, сам до себе, промимрив:

— Його тут кожна дитина знає.

Марко вирвав другого аркушика і написав трохи збільшеними літерами:

*Червоному партизанові, товаришеві
Хведору Микитовичу Моторі.*

Дорогий товаришу!

Ти боровся на фронтах за радянську владу, ти віддав цій боротьбі кращі свої молоді роки, ти проливав кров за велику справу Леніна.

Сьогодні, коли вся країна бореться за хліб, коли від перемоги на хлібозаготівньому фронті залежать сила й міць нашої революції,— ти, старий борець, не можеш стояти осторонь. Партія і радянська влада кличуть тебе: „Партизане, в передові ряди борців“. Коли ти негайно з'явишся до сільради — це буде найкраща твоя відповідь. Чекаю!

Уповноважений ЦК М. Обушний.

13/II..

— Дайте, будь ласка, конверт,— сказав Марко, вчетверо згортаючи цидулку.

Секретар з точністю автомата виконав Маркове прохання.

Запечатавши конверт і передаючи його секретареві, Марко зауважив серйозним тоном:

— Негайно надішліть Моторі!

Дідок тільки хитнув головою і дрібними кроками вийшов у снін розшукувати посланця. Через кілька хвилин він повернувся і, кинувши Маркові ще з порога: „вже виконано“, — знову тихо сів на своє місце.

Обушний жвавіше почав міряти долівку з одного кутка в другий. Він спіймав себе на тому, що трохи хвилюється. Справді, як зустріне партизан його запрошення? Адже він може подумати, що йому готується пастка, і ще дужче наїжачиться проти нього. А ще, може, чого доброго, візьме листа за жарт, за знущання. О, це було б найбільшим ударом для Обушного.

— А далеко він живе від сільради? — спинившись біля стола, запитав Марко.

— Хто?
— Мотора.
— Двісті кроків, як через город,— бездушно одрапортував секретар.

Марко палив уже третю цигарку, час від часу на мить спинаючись біля вікна, щоб пересвідчитись, чи не простує до сільради велетенська партизанова постать.

Але майдан був порожній.

А тимчасом у Моториній хаті життя йшло своїм порядком.

Уже двічі злітав Керзон до крамниці, але сьогодні Мотора знаходив виправдання його активності. Жодні гризоти не турбували партизанської „психії“. Вранці до Мотори завітав його кум, Павлів хрещений батько—Микита Кагамлик. Він жив аж край села і тому в Моториній хаті був рідким гостем. Та Мотора зрадів Микиті не тільки як кумові. Кагамлик разом з ним, з Моторою, був у партизанському загоні, удвох вони перші боролися за колгосп.

І сьогодні, випиваючи по чарці, два куми один поперед одного згадували шалені наскоки й нечувані рейди свого загону. Після першої півлітровки старі друзі заговорили про свого командира, колишнього матроса, що тепер десь на Далекому Сході працює на керівній партійній роботі. Мотора й досі листувався з ним і відповіді свого колишнього командира беріг, як святиню. Це була його гордість.

Листи він показував лише своєму синові та Микиті Кагамликові. Хіба решта петрівчан зрозуміють їх? Хіба вони знають, що з кожного рядка такого листа, як живі, встають ті друзі, що загинули, проходять тривожні дні й божевільні ночі славного дев'ятнадцятого року. Ще в прискринку у Мотори зберігалася вилиняла фотографія командира. Саме її Мотора вирішив показати кумові, хоч і перед цим показував кілька разів. Він підвівся зза столу і, злегка хитаючись (друга ж півлітровка стояла на столі напіввипитою), підійшов до скрині. Вже хотів підняти ляду, як двері рипнули, і на порозі став виконавець, знайомий уже нам дід Корній.

— Хліб-сіль козакам!— привітався старий, знімаючи свою кудлату шапку.

— Просимо до гурту!

— Дякую!— промирив дід, не зводячи промовистого погляду з пляшки й виразно ковтаючи слину.

— Що це вас загнало, діду?

— Служба, сину. Пакета тобі приніс. Получай!

Дід витяг з кишені листа і передав його партизанові. Мотора вхопив конверт обома руками і деякий час уважно вивчав адресу. Десь у куточку свідомості зародився острах. Лякала таємниця листа, лякав незнайомий почерк на конверті.

„Це не секретар сільради писав, я його руку знаю,— думав Мотора.— Невже уповноважений викликав міліцію, щоб заарештувати мене? Ні, чорта пухлого дамся в руки! Не на такого напали“.

Проте, тривога в партизановім серці зростала.

— Хто дав пакета?

Мотора пильно подивився на діда.

— Секретар дав...

— Може й мене забрати тобі наказано, Корнію Івановичу? Признавайся! Я не з лякливого десятка. Га?

— Сказано: віддай пакета і назад,— відповів дід, з ноги на ногу переступаючи біля порога й скося зиркаючи на пляшку.

Тоді Мотора раптом зрозумів причину дідової затримки.

— Надворі мороз, діду?— жваво спитав він виконавця, ховаючи нерозпечатаний лист до кишені.— Може б, чарочку, старістю? Га?

— Та, правду кажучи, всередині захолонуло. Як ваша ласка!

— А чужих у сільраді нікого нема?— питав Мотора виконавця, коли той, перехиливши келішок, з насолодою витирав губи поставленою сторч долонею.

— Двое їх. Уповноважений з Харкова та секретар, а всіх на кутки послано... Там, брат, такий нажим. Не жарті!.

„Значить, міліції ще нема“,— задоволено подумав Мотора, наливаючи дідові ще один келішок.

Дід Корній випив, крякнув, вкинув у рот цілий солоний огірок і, подякувавши партизанам, хутко вийшов з хати.

Тоді Мотора вихопив з кишені лист, хвилюючись розірвав конверт і вп'явся очима в написане.

Микита Кагамлик не спускав очей з свого кума. Він бачив, як тому збіглися на лобі три товсті зморшки, а очі ніби хотіли пропекти наскрізь цупкий папір пакета.

Раптом Мотора здригнув, як бойовий кінь, що почув тривогу. Високо підніс він праву руку, а в ній легенько тріпотів папірець.

— Микито! Куме! Чуєш?— гримів він на всю хату.— Партія кличе партизана до бою. Сам уповноважений ЦК пише. Давно, давно вже не писали Моторі таких пакетів. А це згадали. Он воно що! Ні, таки ми ще повоюємо!

Розгубившись від великого почуття, що заповнило всю його

їстоту, партизан метався по хаті. Очі його заіскрилися і найчастіше зупинялися на старій фотокартці, на мисливській рушниці.

— Може, взяти рушницю, одягти патронташ? Може, з'явиться до уповноваженого в повній бойовій? Хай знає, що Мотора вміє не тільки сокирою махати.

Згадка про сокиру потягла за собою другу — про горілку і надуживання нею.

Адже й сьогодні він, Мотора, вже випивши: не можна ж в такому вигляді йти на заклик партії. І як відповідь на всі хвилини сумніви й вагання, він гукнув у другу хату:

— Марино, води! Чуєш, негайно холодної, з морозу води!

Дружина його, невеличка, чорнява жінка, подивилася на нього великими карими очима. Радість і здивовання світилися в них. Давно вже вона не бачила свого чоловіка таким урочисто піднесеним. Добре знала жінка: коли чоловік вимагає холодної з морозу води, значить, пиятиці край. Така вже вдача у нього. Хутко метнулася по хаті.

— Я зараз, зараз!

І заторохтівши відром, по-дівчачому війнувши спідницею, ви-летіла на двір.

„Хай куди йде, то йде, аби не пив“, — думала вона, повертаючись з повним відром.

Широко розкарячивши ноги, Мотора стояв над цеберком, а дружина поволі зливала йому на голову льодово холодно воду.

— Лий, стара, не жалій, не купована! — весело бурмотів партизан і почервонілими товстими пальцями розтирав голову. Для нього це давній випробований спосіб витверезитися.

Кум Микита Кагамлик тимчасом сидів біля столу, низько схиливши голову, а пальцями правої руки перебирав китиці скатертини. Молоді дівчата роблять це, коли до них приходять старости від любого хлопця. Алеж партизана, Микиту Кагамлика, ніхто й не збирався сватати.

Про що ж тоді думає він, схиливши голову, над повною, не-лочною чаркою?

— Я пішов, куме, — гримить на всю хату Мотора. — Бувай! Заходь іншим разом. Не гнівайся!

Тоді й кум струшує з себе задуму. Вона відлітає від нього як легенький сніжок. Він підходить до Мотори, помітно випросто-вується й каже голосом, що йди з самих глибин:

— А Микита Кагамлик хіба не партизан? Хіба не разом з тобою, куме? Га? Проти Денікіна, гетьмана? Тебе кличуть, а я хіба зостанусь? Тоді були за одно й тепер не підкачаємо... Ходім!

Кагамлик хитнув головою в бік стіни, де, оздоблена вишиваним рушником, красувалася фотокартка трьох партизанів часів дев'ятнадцятого року.

— Так і скажу представникові: драстуйте, товаришу! Червоний партизан Микита Кагамлик, ударник, стайничий третьої стайні, прийшов у ваше розпорядження. Отак і скажу!

Мотора похапливо натягав кожух.

— Двигнемо, куме, на пару!

— А двигнемо,— підкручуючи вуса, урочисто й солідно відповів Кагамлик.

Двоє дебелих партизанів швидкими кроками простували до сільради. Хвилинами в Мотори виникав сумнів:

„А що, коли це пастка? Може, сидить там уже міліція, щоб повезти мене в район? Тільки ні, цього не може бути. Коли б хотів, ще вчора міг би забрати мене. Ні, ні, він не з таких, щоб дурити. Цей іде навпростець“.

Тимчасом Марко Обушний, визирнувши у вікно, побачив дві постаті:

„Іде“,— зрадів він і полегшено зітхнув.

3. „ПЛАН РИАЛЬНИЙ! КАНАЙТЕ!“

Голова сільради Довбня вже звик до влади. Він належав до тієї категорії людей на селі, які вважають себе народженими для різних виборних посад. Повернувшись з імперіалістичної за часів Керенського, він приніс у Петрівку дві шинелі, туго напханий клунок білизни і неясні уривки фронткових політичних промов. В окопах, на перонах вузлових станцій, у залюднених теплушках йому доводилося чути представників різних партій, але одна думка затьмарювала інші і найбільше імпонувала ефрейторові 135 Керченікольського полку Юхимові Довбні:

„Вся земля селянам, а фабрики робітникам“.

Фабрики, звичайно, цікавили його менш за все, а от щодо землі, його цілком задовольняло. Програма була для нього підходящою. Приїхавши в рідну глуху Петрівку, він другого ж дня був оточений селянами, що жадібно ловили від нової людини кожне слово. Тоді Довбня, важно підкрутивши хвацького вуса й випнувши груди, сказав тоном, що не допускав жодних запечень:

— Моя програма така: всю панську землю забрати й поділити! Це всім сподобалось. І заможні й незаможні приставали на

цю програму. Адже мова була лише про панську землю, чого ж заможним не підтримати нового аграрного політика на селі!— Юхима Довбню? Он люди кажуть, що є більшовики, так ті не тільки панів беруть за карк, а й заможних селян приборкують. Хай пронесе їх лиха година подалі від Петрівки!

Правда, хтось обшарпаний з гурту трохи порушив тоді земельну ідилію, занесену в Петрівку бравим єфрейтором. Кахикнувши в кулак, а очі в землю встромивши, небажаний опонент з гурту задирикувало бовкнув:

— Не так пани, як підпанки. Коли братися, так разом за панів і за своїх когутів.

Коли б це сказав не Семен Миколук, вічний наймит,—може б, хто й заперечив йому, а так усі вдали, що не почули.

— І що там воно плеще? Стояло б мовчки!—презирливо проказав тоді Кривуля.—Тільки заважає людині розповідати.

А Юхим Довбня, відчувши майже одностайну підтримку своєї програми, вже розповідав далі.

Відтоді, коли в скрутний для села час треба було комусь презентувати владу, завжди хтось вносив пропозицію:

— Юхим Довбня! Хай походить! Однаково людині робити нічого!

Петрівчан, що в своїй масі були заможними, якнайкраще задовольняв Довбня з його ліберальною програмою...

„Хай краще своя людина у начальстві ходить, а то чужого надішлють“,—думали хазяї, високо підносячи руки „за“.

І він „ходив“. „Ходив“ сумлінно, широко переконаний, що з нього не абиякий проводир петрівського народу. Іноді таки скрутнувало доводилося проводиреві. Ніде правди діти. А проте, маючи мотузяні нерви і непереїдену байдужість до пекучих справ, він щасливо тримався й досі. Не без того, були моменти, про які й зараз з неприємністю згадує голова. Це тоді, коли біднота, добре зорганізувавшись, збивала його з загальнолюдських позицій, і йому доводилося йти з сільради крамником або членом управи кооперації. Та „вигнання“ тривало не довго, і якимсь дивом Юхим Довбня знову опинявся головою сільради.

Коли ж років із шість тому за порадою хитрих і далекобачних друзів він вступив до партії,—з того часу вважав себе за найзаконнішого вождя петрівчан.

Республіка напружено будувала соціалізм. Партія перевертала тисячолітні мури темряви, визиску, дичавини. Треба було гуртувати велику армію людей міцних, класових, відданих. І часто серед таких траплялися зовсім не ті, що треба. Так іноді, навіть

у найпильнішого господаря, до чистосортної пшениці потрапляє шкідливий кукіль. І багато мороки зазнає господар, поки розшукає й повикидає геть бур'янове насіння.

Невідомо, чи турбувався цим Юхим Довбня чи ні, у всякому разі сьогодні, ідучи на третій куток на чолі бригади, він думає зовсім про інше. Не подобався йому Марко Обушний. Не таким він сподівався бачити представника з центру.

„Інший би приїхав, поговорив би годину, другу, та й далі. А цей, мабуть, не швидко збирається від нас. Та ще й від квартири та обіду відмовився. Видати, хитрий. Треба показати йому, що я теж умію притиснути кого слід. Тоді швидше поїде далі. Не мулятиме тут очей“.

Тимчасом до Іванютиної хати ретельні виконавці скликали весь третій куток. У сінях стояв гурт поважних одноосібників, що вважали за передчасне йти до хати колгоспника, доки їх спеціально не запросять.

Вони мовчки, стиха сопучи, курили. Потріскував самосад, смердів дебелий газетний папір, та один, час від часу спльовуючи, кидав своє універсальне:

— Н-нда.

У хаті на лаві і просто на долівці сиділи колгоспники і теж мовчки про щось думали.

За столом на покуті лава стояла порожньою. Так заведено: для начальства.

Напружену тишу переривало іноді глухе довге бухкання діда Іванюти. Дід лежав на печі, гріючи старі кості. Він доживав останні роки, а може, й дні свого тружденного життя, але й відтіля, з печі, завжди уважно слухав, про що говорять чоловіки, коли сходяться в його просторій хаті.

Тоді його висохле, пожовкле обличчя, порізане зморшками, підводилося з подушки, жилава шия витягалася, і довга сива борода звисала з печі розкуйовдженим віхтем.

Своїми ослабленими вухами дід Іванюта хотів чути все, що говориться, і для цього прикладав долоні сторч до вух.

Хай сьогодні підводить свою голову дід, вже йому буде що слухати.

У хату, гелгочучи, мов гуси на леваді, увійшли жінки, молодіці і навіть кілька дівчат. З гамором і присмішками вони посіли свої законні місця, на полу, ближче до столу.

Перед вела доярка Марія, ще молода, мала на зріст молодичка.

— Драстуйте, діду - у - у - у - у! — гукнула вона на піч. — Вору - у - у - у - шимося?

— Женитися оце думаю,— бубонить дід з печі, і жінки весело регочуться.

Дід починає довго й тяжко кашляти.

— Присилайте сватів. Остогидло вдовувати,— знову гукає Марія.

Бухикаючи, дід хитає головою: „гаразд“.

Його мокрі від небажаних сліз очі всміхаються.

Щебечуть жінки, не вгавають.

— Отаке старе. Вже б на той світ, а воно ще хліб їсть.

— Тут і молодим не вистачає. Дай насіння, Оришко...

— На гарбузино. Сама смажила...

Хвилина — і в руках кожної з'являється насіння, чорне, соняшникове, перемішане з білим гарбузиним. Запрацювали, наче на змагання, зуби, язики, пальці. Вогкими від слини кетяшками сповзає лущпиння на підборіддя, а далі падає в широко розстелену пелену.

— Лусь! Лусь!

— Пху! Пху!

Тихо.

— Запрацювала олійниця,— глузливо кидає хтось з гурту чоловіків.— Підставте ринку, олія потече...

— Дивіться, щоб у вас з носа не потекло. Ба, як начадили, і вікон не видно,— огризнулася Марія.

— З вами не збалакаеш. Язикаті,— здає позиції чоловік.

І знову мовчать, і знову палять самосад, і знову лускотить насіння. І знову думають, і невідомо куди стремить думка кожного. Час від часу спідлоба кидають погляди на порожні місця під покуттям і тоді вдесьте згадують, навіщо їх сюди запрошено.

В снігах метушня, голоси.

— Чого ж ви стовбичите? Ідіть до гурту,— чути Христин голос.

— О, сестра людей заганняє в хату,— кидає з полу Оришка.— Йї голос за версту пізнаю.

— Мабуть, начальство прийшло,— констатував з лави похмурий колгоспник.

І справді, двері широко відчинилися, в хату валом повалило холодне, морозне повітря. А в розрізі дверей, наче в рамці, стала постать голови сільради.

— Диви, як наїндичився,— шепнула невгамовна Марія сусідці.

— Та швидше заходьте. Хату вихолодите. Вам тут не спати,— почувлося з полу.

За головою йшла Христя, Андрій Миколюк, Кривуля. А вже за ними посунули одноосібники.

Зайшовши мовчки за стіл, голова похмуро бовкнув:

— Драстуйте вам у хаті.

Йому відповіло кілька голосів, а голова обвів очима хату, сповнену людом, і тут же відзначив, що майже весь куток зібрався.

„Злякалися того, — ображено подумав він про Обушного. — Коли я скликаю, так півтори каліки приходять, а тут ба скільки натовпилося“.

Поруч голови сіли Андрій Миколюк, Христя Смілик, Кривуля. Андрій помітно ніяковів, бож він уперше виступає перед людьми як комсомолец. Він уже поліз до кишені по насіння, далі раптом висмикнув руку:

„Не годиться комсомольцеві пінити, як оті жінки“, — подумав, і стало хлопцеві соромно своєї невитримки.

Христя вже гомоніла з Марією, з іншими жінками, і складалося вражіння, що вона не член бригади, а господарка цієї хати. Почувала себе серед своїх вільно й легко.

Зате Кривуля прибрав собі страдницького вигляду і більше дивився під стіл, ніж перед себе. Коли ж і зустрічався поглядом з кимось із присутніх, очі його виявляли таку незручність, вибачливість і удавану щирість, немов хотіли сказати:

— Хіба ви не бачите, люди добрі? Силою мене заставили йти з бригадою.

Зате постать Довбні являла повну протилежність Кривуліній. Він стояв за столом, трохи задерши голову, владно примруживши очі, і дивився на присутніх. Почуття влади, зверхності й мудрості опанувало його і мало, очевидно, вплинути на присутніх.

— Колгоспники і одноосібники, — нарешті, заговорив він тоном, яким читають маніфести. — Ми повинні закончить хлібозаготівку! Понятно? Ну, от. Значить, закончить на сто процентів. А сьогодні треба заготовить сорок центнерів. Понятно? Ну, от! Значить, масовою роботою ...

В хаті стояла могильна тиша. Кректав на печі дід Іванюта. Тупо дивилися в землю присутні. Мабуть, голова після своєї промови чекав вибуху ентузіазму, бо замовк і двома пальцями поправив на чолі „знак запитання“.

Далі, щось згадавши, гримнув по столу кулаком так несподівано, що кілька присутніх здригнулось.

— План ріальний! Канайте! — гримнув на всю хату Довбня. — Чого ж ви дивитесь!? Канайте!

Гукнув і, задоволений, що вжив чужого слова „риальний“, обвів очима присутніх.

Ще нижче схилили голови дядьки. Сторопіло засовався на стільці Андрій Миколок.

— Хіба ж це масова робота, тітко Христе? — тихо штовхнув він під лікоть вдову.— От щоб я вмер, він, мабуть, п'яний!

— Дурний, аж крутиться,—ще тихше відповіла та і безнадійно махнула рукою. Для неї невидовижу був такий метод голови щодо масової роботи.

Ледве помітна усмішка задоволення промайнула на обличчі Кривул і розтанула в гостренькій чорній борідці.

— Чого ж ви не канаєте? Га?— знову гримнув голова.

— Не кричи, самашедший!

Це Марія, доярка, не стрималася.

— Що?— хитнувся всім тілом голова.

Але його погрозливе запитання потонуло важким цвяхом у зливі різких жіночих вигуків.

Напружена мовчанка вибухнула тепер вихорем голосів. Марія вела перед. Вона, випускаючи на хвилину щонайменше півтисячі слів, схопилася на ноги, і очі її заблищали лютим обуренням. Лушпиння з пелени сповзло на долівку...

— Що це тобі, старий режим? Розкричався як на батька! Не страшно, не таке бачили. Ти б краще дивився, чи вітряки вночі мелють, а не кричати. Ми літо й зиму робимо як прокляті, а він прийде і по-людському не заговорить. Не дуже стрибай, прийде й на тебе власть!

У Маріїну гарячу проповідь вкликалися десятки нових голосів. Наче прорвало нетривку греблю, що стримувала бурхливий словесний струмінь.

— Бере, бере вовк, та й вовка візьмуть!

— Хай його за живіт візьме!

— Та воно й візьме!

— Заткніть глотку, жінки!— гукнув солідний чоловічий бас.

— Не заткнете!

— Канайте, канайте! Щоб тебе лиха година сканала! Чи в тебе других слів для людей нема? Тільки гиркаеш та баньками водиш!

— А вона таки скана!

— Хто?

— Та лиха ж година.

— А ну - да. Ну - да... То така, що скана. А кого ж, сестричко?

— Та голову ж отого набундюченого. Ба, як насупився.

— Всі сконаємо, люди добрі, всі,— поважно кинув Кривуля.— Чоловік не винуват. Йому приказують, а він з нас требує... На те влада...

— Та тебе чорти не візьмуть,— вихопилася Марія.— Ще торішнього хліба наховав. В одну дудку граєте, знаємо вашого брата.

— Ну й Марія, так і ріже, так і ріже,— говорив один з тих, що біля порога.

— Язика вчепило!

— Як бритва!

— Правду каже молодиця, сущу правду.

— Та воно таке...

Жінки на чолі з Марією репетували далі. Христя намагалася заспокоїти їх, але це ще дужче розпалювало пристрасті. Андрійко Миколок, хвилюючись, забув за своє вирішення і машинально лузав насіння, вгамовуючи хвилювання. А голова, нарешті, переконався, що високий престиж його влади остаточно порушено. Тоді він високо підніс над головою два кулаки, що ними можна було забити вола, затупотів ногами, загримів лавою і голосом, від якого тихо дзенькнули шибки на вікнах, гукнув:

— Виконавці! Візьте оцю контрреволюцію в холодну! Понятно? Щоб зараз я не бачив Марії тут! Підриває авторитет! Візьте зразу ж! Я наказую! Понятно?

Чоловіки раптом замовкли. Поволі почала спадати тріскотнява жіночих голосів. Голова не на жарт розходився.

„Що йому ум заоре! Візьме й посадить за підрив авторитету. Його влада, його право“,— розважно думали лякливіші.

Не вгавала лише Марія:

— Не сиділа й не сидітиму. Не тобі мене садовити!

Виконавці, два дядьки з ціпками, ніяково м'ялися біля порога.

— Товариші,— благаючи, почав Кривуля.

Але його в одну мить примусила замовкнути вдова Христя:

— Заткнися! Спекулянти та куркулі твої товариші!

А голова сільради ще раз гримнув на виконавців.

Ті пом'ялися якийсь час, підкресливши цим, що дальша операція їх зовсім не приваблює, але врешті підійшли до Марії, не вважаючи на шалений вереск жіноцтва, повели її до дверей. Марія пручалася, вигукувала лайку, спльовувала на адресу голови. А дядьки сиділи й мовчали.

Услід Марії гукнула Христя:

— Не пручайся, сестро, йди! За правду й посидіти не гріх. Визволимо.

Марія ще репетувала на подвір'ї, але поволі голос її відда-
лявся. Тяжко одсапнувшись, голова, нарешті, сів за стіл. Неве-
селі думки напосідали на голову. Вперше його отак спалюжено
перед людьми, та ще ким — задрипаною дояркою.

„Ех, важка ти, шапка Мономахова“, — напевне б подумав Довбня,
коли б читав Пушкіна. Але він знав лише: „риальний“ та „авто-
ритет“ і тому обмежився тим, що вирішив: „Ну, я ж їй припечу!“

Це було простіше, а головне — в його стилі й компетенції. При-
тих голова. Сидить, як бог: гордо і непорушно. До нього, черво-
ніючи, докірливо заговорив Андрюша Миколук:

— Нащо ви її так? Вона ж краща ударниця, батрачка. Треба ж
масовою роботою...

— Відчепись. Не ти голова сільради, а я! — похмуро відповів
Довбня.

Сердито чмихала Христя. Дід Іванюта дивився, дивився з печі,
далі сердито сплюнув, забухикав і демонстративно одвернувся
до стінки. Було тихо й важко, ніби когось з присутніх ско-
сила нагла смерть. І раптом тишу порушили чоловічі голоси,
що невідомо звідки наближалися до хати. Кривуля, Христя і ще
кілька присутніх виглянули у вікно.

Двором проходила несподівана процесія. Попереду, з виглядом
переможниці, гордо виступала Марія, але замість виконавців
з одного боку її ішов Марко Обушний, а з другого, і це най-
дивніше, партизан Мотора. Моторни кум, Микита Кагамлик,
ішов трохи позаду, разом з виконавцями, і чомусь весело ре-
готався.

Кривуля засовався на стільці, нервово мнучи в руках шапку.
Цей візит зовсім йому не подобався, але тікати було пізно.
Першою увійшла Марія і, задоволено посміхаючись, попросту-
вала до жінок на піл. Та покірливість не знаходила собі місця
серед інших Маріїних чеснот. Злиденне життя сирітське, най-
митування у глитаїв, повсякденна боротьба за шматок хліба —
виховали з неї людину, що вміла постояти за себе.

З Довбнею ж у неї нелади ще з осені, коли ретельний голова
вирішив саме на ній продемонструвати свою „віддану боротьбу“
за священну соціалістичну власність...

„Невже вона оце так і змовчить голові?“ — не один з присут-
ніх подумав, коли Марія проходила до полу.

„Авжеж, така змовчить“, — напрошувалася відповідь і, наче на
ствердження спільної думки, молодиця, спинившись проти столу
й змірявши Довбню насмішкуватим поглядом, кинула йому гостре
і в'їдливе:

— А що, посадив?!

Довбня вже відкрив рота, щоб знову grimнути на непокірну жінку, як у хату увійшли Марко, Мотора, Кагамлик і виконавці.

Всі до останнього напружили слух і увагу. Думали:

„Зараз представник ЦК братиме в роботу голову сільради“.

А такі події не часто трапляються на третьому кутку. Але Обушний тільки пильно подивився в очі Довбні, від чого той ще нижче нахилився над столом і вибрав голову в плечі, наче чекаючи удару.

— Добрий день, товариші! — привітно сказав Марко і круто повернувся спиною до голови сільради.

До столу не пішов, а лишився стояти біля порога, де найбільше скупчилося чоловіків.

— Доброго дня й вам.

По хаті пройшов тихий шелест голосів. Ніби легенький вітерець заборсався в лапату мукурудзинні.

— Сам прийшов... З Харкова, приставник.

— До нас на третій куток. Не гордий, мабуть.

— Ой, матінко, і партизани з ним... Мотора й Кагамлик.

— Помирилися вже після вчорашнього...

— Їм не довго. Одна шайка.

— Мабуть, не сердитий.

— Підожди ще: казав сліпий — побачимо!

Два партизани справді, наче вірні зброєносці, ні на крок не відходили від Обушного. За дорогу вони встигли багато дечого довідатися від Марка, розповіли й йому про своє життя-буття колгоспне і, коли підходили до Іванютиної хати, вже почували себе з ним вільно й просто, наче знайомі були роками. Найбільше Мотору вразило те, що протягом цілої розмови уповноважений жодним словом не згадав за вчорашню Моторину атаку на актив. Так, ніби між ними нічого й не сталося. А коли обидва куми довідалися, що й Марко був колись командиром партизанського загону, — то ще вище піднесли свої бойові голови.

На Кривулю ця зворушлива дружба вплинула, як на самотнього плавця буря.

„Тепер пропав, — вирішив він, полотніючи й ховаючись за спину сусіди. — Коли ще Мотора й не розповів йому про нашу таємницю, — то не сьогодні-завтра обов'язково розповість. Такий не пожаліє...“

Та на щастя Кривулі, на нього ніхто з прибулих не звернув уваги.

Всі стежили за Марком.

— Сідайте в нас, товаришу,— гостинно запропонував колгоспник, що свого часу встрявав у жіночі розмови.

— Щоб старости сідали,— кинула з полу Марія. О, вона тепер цвіла.

Марко Обушний сів між дядьків на лаву. Поруч нього звільнили місця партизанам. Тоді ж до нього підійшли Христя і Андрійко Миколок. Тільки голова лишився сидіти за столом самотнім у своїй ображеній величі. Закурили.

Випускаючи під стелю пасма світлосинього диму, Обушний запитав просто і спокійно:

— Хазяйнуємо, товариші колгоспники?

— Та вже ж обертаємось з кулька в рогожку,— охоче відповів жвавий, рухливий Крупко, що на третьому кутку був за бригадира виробничої бригади.

— Гірке наше хазяйнування, товаришу. Ніяк дірок не залаємо. Державі дай, на посів залиш та й собі ж їсти треба,— обізвався трохи роздратований голос від печі.

— Конячина теж любить, коли їй вівса сипнеш перед роботою. Видохнуть до весни!

Марко уважно вслухувався в зауваження колгоспників, нікого не перебивав, і це надало сміливості присутнім. Правда, після останньої репліки трохи зам'явся Кагамлик. Адже він старший стайничий третьої конюшні, і в нього коні не такі вже й погані. За своїх він відповість.

Але тут розмова набрала характеру загальних реплік: то спокійних і розважних, то розумних, хазяйновитих, то злісних і роздратованих.

До чоловіків приєдналися жінки. Вони навіть залишили свої традиційні місця на полу і міцною галасливою лавою оточили Марка.

Лише дід Іванюта, як і раніш, нерухомо лежав на печі, одвернувшись до стінки, та ще голова сільради, забутий усіма, виводив якісь візерунки в своїй записній книжці. Говорили всі, хто бажав перед представником центру вилити наболілу душу.

— Ви б пішли на наші стайні, глянули на коней. Каліки, та й годі.

— Сама шкіра та маслаки.

— Скоро підв'язувати під стелю доведеться, щоб не падали.

— Бо впаде, то вже не встане.

— На другій конюшні одного вже підв'язали.

— Корму немає і взяти ніде, а з соломи звісно, які наїдки.

— Воно ж аби восени більше на попас водили, а овес до весни берегли... Оце б він тепер у самий раз.

— Вірно каже Крупко. Під молотьбу та возовицю короби засипали вівсом та ячменем, а про весну не думали. А тепер коні газети над яслами читають...

— Отак ми хазяїнуємо, товаришу, як самі чуєте,— підсумував бригадир.

Але репліки ще довго не втихали. Марко всотував у себе не лише голі факти, а й тон, яким говорилося, і вираз обличчя, і жести авторів цих коротких імпровізованих промов. З усієї безладної навали думок, настроїв, фактів Обушний вибрав найзначніше і в його уяві вимальовувалася безраднісна картина: брудні, загиджені стайні. Під ногами в коней калюжі, гній, давно не ворухений стайничими. Худі, кошлаті коні задирають голови до ясел, але вони порожні. Паша вже давно лежить в коней під передніми ногами, напівзатоптана в бруд, бо нікому було свого часу підібрати її. Побрязкуючи прив'яззю, коні гризуть дерев'яні короби й щаблі ясел.

У діряві, щілинкуваті двері проходить вітер, колючий, морозний, і здригується на конях худа й зайложена шкіра. Темно, брудно, голодно, холодно. Де ж люди? Де ж стайничі, що мають відповідати за це? О, їм далеко приємніше сидіти в жарко нагрітій хаті і дудлити горілку, а в кращому разі пузирити у „хвильки“. „Гуртове—чортове“— ось формула, що дає їм право так ставитись до худоби.

І Марко кидає в натовп перше своє запитання, але тепер не чути попередньої лагідності й спокою в його голосі.

— А де ж люди, люди що роблять? Хіба коні винні, що в них паша під ногами, що брудно, холодно в стайні? Де відповідальність кожного за певну кількість коней? Чи хоч одного викинули геть з колгоспу за злочинне ставлення до тяглової сили? Іде ж весна! Ось вона вже не за горами. А чим сіяти будете? Жінок та дівчат запряжете? Га?

Мовчать колгоспники, низько посихляли голови. Думають.

Тишу порушує Крупко-бригадир. Він говорить голосом, що йде від усієї його істоти:

— Трактора б нам, товаришу, машини... А коні справді невинні.

Тепер і Микита Кагамлик за слушне визнав втрутитися:

— Не всі однакові й серед стайничих. У моїй конюшні дисципліна, як у армії. Моїми кіньми хоч завтра в степ... Як змії...

— Про тебе, Микито Семеновичу, мови немає. Що добре, то

добре... Тільки ж ото—якби всі по тобі. А то й досі оте „гуртове—чортове“ заїда. Будь худобина власною, у власній стайні, її хіба ж так доглядали б? А коли спільне—хай хоч вигорить... чорти—не люди...

Крупко аж сплюнув спересердя, ще й рукою махнув рвучко.

І знову ллється на Обушного пекучий струмінь скарг на безладдя, на відсутність твердого керівництва, натяків, що і в самій управі колгоспу не гаразд. Не ті люди там сидять. Радісно стугонить у грудях Маркове серце. Почуває Обушний, як поволі наростає в нього контакт з більшістю присутніх у хаті.

Ось вони стоять перед ним міцно злютованою лавою і одверто розповідають про свої болі й скрути. Не завжди щастить приїжджій чужій людині за якихось два-три дні завоювати цю стриману одвертість, що розриває земляні брили індивідуалістичної психології...

„Вони виконають план. В цьому я певен“,— вирішує Обушний, але голосно цього не говорить. Натомість підводить руку й запитує:

— Може, тепер мене послухаєте?

А як же, всі тільки на це й чекали. Наче за командою замовкли. Баби навіть насіння облишили. Цур йому, заважатиме слухати. Ближче підійшли передні до Обушного: задні натиснули.

— Просимо, кажіть!

— Просимо!

— Тихше там, не бубоніть.

Говорив Марко. Десятки очей напружено стежили за кожним рухом губ, бож з них вилітали слова, ціла низка слів, що склали думки. Для одних нові, привабливі, може, багатьма вперше чувані на цьому глухому третьому кутку, для інших неприємні, страшні, як дотик гострого ножа.

— Далеке місто. Вогні, рух, людські лави. За містом день і ніч стугоняють заводи, і немає їм ні впину, ні відпочинку. Велетні заводи, збудовані руками й коштами робітників і колгоспників. Заводи, що вирости на глухих просторах степів, политих кров'ю і засіяних кістками кращих робітників, селян, червоних партизанів. Отак вирости тракторні, турбінні, металургійні. Так ростуть Дніпрельстани, Магнітобуди, Краммашбуди, Турксиби.

Всі повинні знати про це!

З механоскладального цеху лише самого харківського тракторного щодня сходять сто міцних сталевих коней. Вони виходять із заводських воріт і стрункими загонами йдуть на наші неозорні лани. Цим коням не потрібно вівса, їх не доведеться

підв'язувати вірвовкою до стелі, щоб не падали. Але за один рік усіх не задовольниш такими кіньми. Треба берегти тих, що є, треба шанувати їх, як хороший робітник шанує свій верстат.

Геть знеосібку! Суворі відповідальність кожного стайничого за свою групу коней!

Щоб зростали нові заводи, щоб цвіла наша колгоспна Україна, щоб силою своєї зброї на весь світ гриміла Червона армія, щоб швидше на наші поля прийшли ескадрони, полки, дивізії складних машин,— державі потрібен хліб.

Тисячі, сотні тисяч Петрівок виробляють його і, даючи лишки державі, зміцнюють її щодня, шохвилини.

Але ви не виконали плану. Чому? Хто винен? Ви всі, що зібралися отут? Ні! Партія знайде винних, де б вони не приховалися: в управі колгоспу, в сільраді, в районі чи в столиці. Ми знайдемо їх і покажемо вам, чесним трудівникам. Куркулів, підкуркульників, їхніх підбрехачів — всіх виведемо на чисту воду і вдаримо по - нашому, по - пролетарському. Петрівка план виконає! Я цього певен, як певен того, що тепер зима, а не літо.

Легко це зробиться? Ні, товариші, тяжко, з боями, з надлюдським напруженням, з неминучими жертвами. Буде сутужно, це так. Але ми зламаємо труднощі, товариші, і підемо вперед нечуваними темпами. Так, так! Ви самі це відчуєте.

У степу розкішний сад. Цвітуть липи, соками наливаються груші, яблука, сливи. Зелений квітчастий килим послався в саду. Шумлять верховіттям молоді тополі. По саду, в улоговинах стоять світлі, білі будинки. Довгі цегляні комори, стайні. По алеях ходять чисто зодягнені дідусі. Вони стиха перекидаються словами. Дехто з них підстригає кущі акації, дехто сидить в тіні на білопофарбованій лавці.

Поруч саду починаються лани. Розлогі, широкі, скільки око вхопить. Як море, хвилюються золоті жита, дозріває пшениця. І тоді, наче за нечуваною командою, зза гушавини дерев виїзять комбайни. На комбайнах, на тракторах молоді хлопці, дівчата. Веселі, міцні, мов перемиті. Слухають той гуркіт машинний, той сміх молодечий старі дідусі, і тепло всміхаються їх очі, що бачили на своїм віку багато злиднів і горя.

На печі завовтузився, забухикав, закректав дід Іванюта. Весь час він, розхвильований інцидентом з Марією, лежав мовчки, одвернувшись до стінки.

Хай собі люди бушують. Вони молоді, все їхнє ще стелиться перед ними.

Але почав говорити Обушний, і цікавість перемогла образу.

Вистромив дід Іванюта свою сиву голову зза комина, витягнувши, уважно слухає нову людину. А він як на те ще й про дідів згадує. Каже: „ходять по садку в білих сорочках, акацію підстригають, у холодочку висиджуються“. Рай, та й годі.

Не втерпів дід. Заворушився старими кістками, закашляв і вперше за тиждень почав сунутися з печі, підтримуючи рукою очкур. Присутні обернулися здивовано:

— Що це його з печі виважило?

Замовк Марко Обушний, з цікавістю стежить за дідом Іванютою. А той чимчикує до гурту, похитує головою, і люди з повагою дають йому дорогу. Дід підійшов прямо до Марка, хвилину пильно вдивлявся в нього, клпаючи сльозливими віями, а далі прошамкотів:

— До діла ти говориш, чоловіче. Тільки воно виходить таке: доки в баби поспіють книші, у діда не буде душі, о!

Сказав, повернувся і, махнувши вільною від очкура рукою, похитав на піч. Серед присутніх пройшов легенький ніяковий смішок. Але не злісний, а стриманий, вибачливий. Що, мовляв, з нього? Старе—що мале. Усушка в голові!

— За таку жисть по-ударному боротися треба, а не ледацювати!— запально вигукнув бригадир Крупко.— Отак я думаю, товариші!

— Так то воно так, та з планом як?— вставив своє Микита Кагамлик.

— Треба виконувати і крапка!— притьмом запропонував Мотора.

А Марко Обушний ще й досі думав над дідовими словами.

„Він має рацію, цей старий. Йому зроби так, щоб він уже сьогодні відчув поліпшення становища на селі. Він примітивний матеріаліст“...— І вже пригадує свою промову Марко і в глибині розуму визнає, що вона справді була трохи патетичною, одірваною від конкретного ґрунту. От коли б він, Обушний, говорив про те, як приборкати невдалого голову сільради, тоді б, мабуть, не сповзав би з печі дід Іванюта, не кинув би такої песимістичної репліки. Але про це не говорити треба, а робити. І я зроблю. Хай дід і всі, чию думку він висловив, переконаються, що не тільки на словах, а й на ділі ми свого дійдемо. Ось хай тільки об'єднаю навкруги себе актив...

А тимчасом до Марка протиснувся низенький, кремезний чоловічок. Став перед Обушним, зиркнув на нього великими блакитними очима і промовив байдуже:

— Запишіть, хто там з вас пише. Щоб без агітації... Завтра вивожу борг... Одноосібник я, Кравченко на прізвище...

Андрійко Миколок миттю вихопив аркушик паперу і куций огризок олівця.

— Та хай і інші не гнуться. Однакова ж земля, і вродило однаково,— доповнив свою згоду Кравченко і одійшов до дверей.

— Діло каже Петро!— гукнув Мотора.— Підходь, хто там далі, Андрій усіх запише й грошей за це не візьме.

— Запишу в одну мить! От щоб я вмер!— весело вигукнув Андрійко.

— Виходить, почали одноосібники. А як же колгоспники? Негаразд трохи виходить...— заохочував Марко.

— Такого положення не може бути,— щиро заперечив йому Кагамлик.— Пиши там і мене...

— Тоді і я до гурту. Гуртом веселіше,— додав Крупко.

— А я ж що, у бога теля з'їла? Пиши й мене, Андрійко, тільки найбільшими буквами: Христа Смілик. Зрозумів? То то ж!

— Від держави не сховаєшся, записуй.

— Треба, так треба. Шквар!

— О, пішло діло!— радів Мотора.— Легкий ти на почин, Петре, хоч і в одноосібниках ходиш.

— Ану, бабочки, чого ж ви замовкли? Веселіше треба! Будемо робити, будемо й їсти,— під'юджувала Христа жіночу частину зборів.— Сестро Маріє, твоє слово, скажи.

— Я скажу. Мое слово буде таке, як і твоє, Христе. Робили ми з тобою в парі. Ніхто не скаже, що погано, і тут не відстану. Пиши!— отаке моє слово. Тільки буквами не меншими, ніж Христю записав!

Марко дивився, як на білі сторінки Андрієвого блокнота падали прізвища, пуди й центнери, і почував себе так само піднесеним і певним сили своєї партії, як на нараді в ЦК, коли говорив секретар. Ідучи на куток, він сподівався найгіршого. Думалося, що доведеться напружувати всі зусилля, щоб розтрити вироблену віками кам'яну байдужість, розбити броню, що сковає серця присутніх, завоювати цілковите довір'я до себе. Тепер він бачив, як прокинулося в людей приспане почуття громадської свідомості, і ледве стримував могутню радість першої перемоги.

„Очевидно, присутність партизанів та випадок з Марією відіграли не абияку роль у цьому зрушенні. Треба тільки закріпити його“,— думав Обушний, не припиняючи жвавої розмови з колгоспниками. Тимчасом з хати шугнуло кілька чоловіка на чолі з Кривулею.

„Не втече старий пройда“,— подумав Обушний і, знайшовши

в натовпі Мотору, що саме, розпалившись, агітував за виконання плану, підійшов до нього.

— Слухай, партизане, а чи не взяти б нам на буксир другий куток, коли тут закінчимо? Як ти гадаєш?

— Безумовно! — відповів Мотора, гордий з того, що саме до нього, а не до когось іншого звернувся за порадою уповноважений.

А трохи згодом, жартуючи і піднесено сміючись, з Іванютиної хати вийшло чоловіка з дванадцятро люду.

Попереду йшов Марко Обушний, за ним урочисто виступали два партизани й бригада, а трохи оддалік ішло кілька чоловік на чолі з Крупком. Він, Крупко — бригадир третього кутка, і хіба не честь йому йти буксирувати другу бригаду.

Христя з Марією встигли умовити ще трьох молодниць, і їхнє невпинне шебетання лунко розляглося в дзвінкому морозному повітрі.

— А хто бригадиром на другому кутку? — запитав Обушного Мотора.

— Твій Павло!

— О, той не підкача. Кров у нього гаряча, партизанська.

Буксирна бригада посувалася вздовж вулиці і нагадувала бесіду, що її водять селяни святами. Ріжниця полягала в тому, що всі були тверезими й поспішали не до чергової чарки, а на справжнє велике діло... І всі чомусь балакучими та веселими стали. З якого б це дива? А з того, що дехто, може, вперше тут, на третьому кутку глухої Петрівки, відчув себе здатним на великі державні справи.

Далеко позаду бригади попідтинню самотньо йшов голова сільради Юхим Довбня.

Вперше за весь час своєї начальницької діяльності, забутий усіма, голова низько схилив свою горду голову.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1. ВОРОГИ НЕ СПЛЯТЬ

Хоч і не вперше Обушному доводилося працювати на селі, але Петрівку справді не так легко було розгойдати. Байдужість, іноді навмисна, удавана, іноді традиційна, що була неперебо-

реним наслідком старого, рабського животіння,— оця байдужість та ще замаскований, але міцний опір класового ворога шохвиляни ставали на перешкоді здійсненню прекрасних намірів уповноваженого. Доводилося Маркові часто згадувати слова секретаря райпарткому:

— Тут тобі доведеться багато попрацювати.

І він працював дні й ночі, організуючи навкруги себе актив, докопуючись до всіх деталей колгоспної механіки.

Зрушення в хлібозаготівлях, що сталося в перші дні його приїзду, не набрало відповідного розмаху, а, навпаки, щодня поволі вщухало. Побувавши по всіх кутках, Обушний переконався, що передова частина колгоспників добре усвідомила собі потребу цілком виконати план, і власне завдяки цьому сталося досить помітне зрушення перших днів. Але для Обушного було ясно й те, що основна маса хліба не потрапила до рук колгоспників. Десь в інших місцях треба було шукати його, десь зв'язаний був міцний глитайський вузол, і треба було спочатку знайти цей вузол, щоб потім з усією силою розрубати його.

Стежку до цього вузла поволі намацував Обушний. Вона, та стежка, вела до управи колгоспу, до окремих її членів, до рахівника. Голова сільради теж міг дещо розповісти про це, але після прилюдної компромітації на кутку він ще впертіше мовчав, глибоко заховавши образу на Марка.

Щовечора поміж Обушним та Сукачем, з одного боку, і обома партизанами — Моторою та Кагамликом, з другого, відбувалися гарячі дебати.

— Голову сільради в конверт! Членів управи, Кривулю, Сутугу та Балуту, так само в конверт! Тоді перевернути догори ногами все село, і план виконаємо!—переконував Обушного гарячий Мотора.

А Кагамлик додавав у цілковитій згоді з попереднім промовцем:

— Тут без розгрому не обійтися. Треба утворити ударну бригаду з двох партизанів, цебто я та кум, двох комсомольців, узяти хоча б Варку та Павла, а бригадиром хай буде Сукач. Отоді побачите, як піде хліб. Тільки—щоб окрему бригаду. От і все!

— Значить, особливу далекосхідну, чи як?—напівжартома перепитав Марко.

Обом партизанам це сподобалось.

— А як же інакше!

Щодо „конверта“ в Обушного й Сукача ніяких розходжень

з партизанами не було. Але Марко навмисне не поспішав з арештом членів управн. Він очікував слушного випадку, який би остаточно, перед усіма колгоспниками, викрив класововорожу діяльність їхню. О, тоді вони вдарять по них як слід. Щоб більше вже не підвелися. А покищо — масова робота, мобілізація активу, зміцнення виробничих колгоспних бригад.

Партизани, особливо Мотора, тяжко зітхали, згадуючи громадянську війну, де ворога й шукати не доводилося: сам напирав. А вже щоб очікувати якихсь випадків, — то й моди такої не було. Піймався, і — каюк. Душа з нього геть!

— І тоді не кожний командир ішов пробоєм, — заперечував Обушний. — Розумний командир, коли треба, маневрував, очікував випадку, щоб з найменшою витратою людських сил і з найбільшим успіхом розтрошити ворога. Адже було так? Га?

— А було, було, — хутко погоджувався Кагамлик, а Мотора тільки рукою махав — мовляв, з вами не збалакаєш.

Тоді щуплявий, тихенький Сукач заспокоював партизанів:

— Заждіть, хлопці. Вже недовго. Я таки ось-ось до всього докопаюся.

І справді, Сукач цілими ночами перевіряв колгоспні рахунки, квитанції, звіти, різні записи бригадирів, комірника, рільника, допитував свідків і учасників молотьби, немилосердно брав за карк рахівника Балуту.

Марко Обушний напружено стежив за роботою Сукача, іноді сам йому допомагаючи. Ім уже ясно було, що великих запасів хліба зовсім не записано, вони виявили кілька дутих фондів, а тепер підходили до перевірки посівного матеріалу.

От коли вони дійдуть до самого вузлика, тоді — хай Мотора та Кагамлик не турбуються — декому добре влетить! Єдине, що тішило Марка Обушного в ці дні, — це мобілізація активу. Вмилім підходом до кожного, глибоким знанням психології селянина та процесів виробництва Обушний день-у-день збільшував армію своїх бійців, готових разом з ним боротися до остаточної перемоги.

З газет, що дуже повільно надходили до Петрівки, Марко Обушний знав, що в далекій столиці відбувається пленум більшовицького ЦК, і кожне, навіть коротеньке, повідомлення про нього вливало нову хвилю бадьорості й віри в свою незламну силу. Це ж там потужно працює центральний штаб соціалізму, це ж туди з одної шостої частини земної кулі, з найглухіших закутків республіки несуть досвід перемоги загартовані в боях командири. Тверезо зважуючи стратегічні й тактичні помилки,

штаб накреслював план дальшого переможного наступу, розташовував сили, зміцнював людьми й технікою вирінні ділянки фронту.

Знав Обушний: коли план наступу буде вироблений, мільйонна армія рушить на виконання його. Електричним струмом по безлічі дротів прошумлять накази аж до найдальших аванпостів, покличуть до дії кожного бійця.

Сьогодні Обушний з хвилини на хвилину чекає листоношу. Він має принести газети, а значить і директиви центрального штабу. Ще ніхто не бачив газет, але вже весь петрівський актив знав, що на пленумі виступав вождь і вчитель і що говорив він саме про них, колгоспників.

„Коли б уже швидше приходив листоноша! Тоді можна буде перевірити свої дії, поведінку, виправити припущені помилки і з новим завзяттям взятися до діла“.

Марко вдало приховував від Сукача й партизанів своє хвилювання. Та це не було хвилювання боягуза чи шкурника перед неминучою розплатою. Маркове хвилювання було напруженим почуттям бійця, що, виконавши бойове доручення, чекає оцінки від улюбленого досвідченого командира. Роками праці й боротьби вихована висока відповідальність за кожний свій крок примушувала Обушного вдесять обдумувати свою роботу на селі. Припуститися помилки на найвідповідальнішій ділянці було б для нього найбільшою моральною карою. Тоді знову в уяві спливали куткові збори, виринали окремі епізоди боротьби за хліб, проходили перед очима нові, ним, Обушним, виявлені і організовані активісти. Правда, хлібозаготівний план зрушено тільки на двадцять процентів, алеж він лише два тижні працює в Петрівці.

Зваживши отак усі „за“ і „проти“, Марко дійшов висновку, що справи в нього йдуть непогано.

Та було б так само помилкою забувати про низку перешкод, що їх він мусить перебороти. Обушний добре пам'ятав за них. Іноді темні сторони сільського побуту вибухали з усією силою, але це лише збільшувало енергію й зміцнювало волю Обушного та його товаришів.

Позавчора увечері, за всю зиму вперше, зняли з прогоничів сельбудівські вікна, і схолоднілий зал прийняв в свої давно немазані стіни колгоспну молодь.

Мав робити доповідь про „Комсомол і завдання молоді в колгоспному будівництві“ Марко Обушний, а Павло, Варвара та Андрійко вже подбали, щоб зал не був порожнім. Але саме

тоді, коли замовкла гармошка, і Павло оголосив збори відкритими, з вулиці нахабно вдарила у вікна п'яна парубоцька пісня. Співав молодий, сильний, але захриплий тенор:

Ой, вечеряй, моя мати,
Що ти наварила,
А я піду на Україну,
Де дівчина мила ...

Тоді Павло, червоніючи, глянув на Обушного. Він ніби почував себе винним за те, що доповідь Маркова має відбуватися під такий небажаний акомпанімент. Серед присутньої молоді проїшов стриманий шум. Дівчата чмихнули в рукав. А тенор виводив уже під самими вікнами:

А я піду на Україну,
Де дівчина мила ...

— Це Крупків Іван насмоктався,— по голосу чути. Щоб я вмер!— констатував Андрійко Миколюк, вичікувально поглядаючи на Павла та Марка.

— Сидіть на місцях! Збори зараз почнемо!— твердо сказав Павло і, стрибаючи з невисокого помосту, гукнув:

— Андрій, Миколо, Хведоре, за мною!

Хлопці, раді нагоді виявити себе на такій оперативній справі, миттю посхоплювалися з місць і подалися за Павлом.

В одчинені двері разом з парубоцьким тенором до залу сполоханою пташкою влетів плаксивий жіночий голос. Таким голосом докоряють жінки своїм гульвісам - чоловікам, так само матері вичитують непокірним синам. Марко спокійно пішов до дверей:

„Щоб там не погарячилися хлопці“,— думав.

— А ви не турбуйтеся,— кинула йому Варвара,— то Іван Крупків з матір'ю. У них часто таке трапляється.

— Як приїхав з Донбаса, так і тужить за дівчиною. Доп'яв таки собі шахтарку,— зацокотіла Варварина сусідка, і в голосі її бриніла гордість за парубка.

День видався сонячний, була відлига, і з ринви бляшаного сельбудівського даху стікала таловина. Калюжа ще не встигла взятися кригою і тільки трохи зашерхла. У калюжі побачив Обушний високого стрункого парубка, без шапки, з широко розкиданими руками. Він пацав по брудній воді, ніби намагався переплисти океан. Розкішний чорнявий чуб його розплатався

в калюжі, над парубком схилилася мати і, плачучи, намагалася звести на ноги свого безпутнього сина.

Четверо хлопців стояли, вагаючись. Вони сподівалися, що буде робота кулакам, а тут така родинна ідилія.

Мати ще нижче схилилася над сином, шарпає його, благає:

— Ой, вставай же, сину, та поведи ж я тебе додому.

— Ой, мамочка ж моя рідна, та веди ж мене на Україну,— п'яно-трагічним речитативом співає у відповідь син і знову уперто намагається плавати.

— Якого ще йому дідька треба?—широ здивувався Андрійко.— Лежить п'яний, як свиня в калюжі, і варнякає.

— Про Донбас згадав. Там він дівчину любив, покинути довелось—от і запив козак,—авторитетно пояснив Павло спеціально для Обушного. Адже вся молодь села про це давно знала.

— Якого це Крупка син? Бригадира?—запитав Марко.

— Його самого!

— Батько в нього молодця!—сказав Андрій.—Та й у сина голова хороша, тільки дурневі попалася. От щоб я вмер!

Прикомандирувавши двох хлопців на допомогу матері—одвести сина на „Україну“, Марко, Павло та Андрійко вернулись на збори.

В доповіді Обушний багато говорив про героїчну боротьбу комсомолу на фронтах, нагадав Трипільську трагедію, вдало навів приклад з сином бригадира Крупка і, нарешті, почав говорити про завдання молоді на селі. Відповіддю на доповідь Обушного було те, що тринадцятеро молодих колгоспників—одинадцять хлопців і дві дівчини—досить таки повагавшись, подали заяви до комсомольського осередку.

Марко й сьогодні з радістю згадує цю велику перемогу, та коли уявляє перед собою цих нових комсомольців, він думає про те, як багато ще треба прикласти сил, щоб з них вийшли справжні молоді більшовики. Вчора, приміром, на одному з кутків зібрали одноосібників. У бригаді за столом сидів комсомолец нового набору. Шире, непереможне бажання виконати директиву партії розпирало хлопця. Адже на чолі бригади був Павло—секретар. Отож хай він побачить, яке бойове поповнення до нього прийшло.

Саме тоді в хату зайшов одноосібник Петро Йосипович Кравченко.

Остаточно розрахувавшись з державою на попередніх зборах третього кутка, він тепер почував себе повноправним грома-

дянином своєї країни й охоче вчашав на кутковій збори. З легким почуттям виконаного обов'язку Кравченко непомітно для себе почав цікавитися громадськими справами, уважно придивлявся до колгоспного господарювання, прислухався, про що говорять на кутках, і, мабуть, думав собі нову думку. А що думка та була для нього справді новою й приємною, про це яскраво свідчив навіть зовнішній вигляд Петра Йосиповича. На люди з'являвся він тепер чисто виголеним, поважним, з промовистою усмішкою на обличчі. Так і цього разу Кравченко зайшов на кутковій збори пристойно одягненим, дбайливо причесаним, свіжо виголеним. Наче на весілля зібралася людина. Така зміна в цього одноосібника не лишилася непоміченою.

Молодий комсомолец з бригади зміряв його поглядом, повним ненависті й презирства.

— Контрактацію виконали? — ошпарив він його, не давши чоловікові навіть привітатися.

— А що хіба? — здивувався той, дивлячись на хлопця незрозумілими очима.

— А те, що поголитися встигли, а плана не виконали! — різко випалив хлопець.

— Отакої! Хіба вже й голитися не можна? А культурна ж революція нащо? Щождо контрактації, то я, хлопча, вже давно виконав, — спокійно відповів голений дядько, вмощуючись на лаві.

Павло штовхнув під бік запального юнака:

— Не туди б'єш!

Але той, сердега, і так уже згорів на виду і очі десь під столом загубив.

— Ну, хіба що культурна революція, тоді інша справа, — тихо прошепотів хлопець, а в думці собі поклав негайно ж після зборів розпитати Павла, що таке культурна революція і чим вона до голного одноосібника стосується.

Згадував ці випадки Марко Обушний, спостерігаючи, як блимає каганець на столі у Миколюковій хаті. Цілий день Марко оглядав стайні, підтягав стайничих, а оце прийшов і сів до столу, почувши легеньку приємну втому. В хаті, крім Миколючихи, не застав нікого. Андрій досі не повернувся із стайні, а старий, мабуть, повіз на картоплище останній віз гною.

„Натискуй міцніше, Марку, — думав про себе Обушний. — Швидко вже пересядеться зима, і сонце без жалю висмокче снігові воки. А там незабаром відлига, непролазне полтавське болото, і тоді тяжко буде вивозити заготовлений хліб. Треба

буде готуватися до весняної засівної, все підготувати, перевірити, всього самому доглянути”.

Надворі гуляв вітер і шелестів околотом попідвіконню.

„Завтра закінчать переважувати посівний фонд. Я певний, що й там без куркульської руки не обійшлося. Коли знайдемо щось, негайно ж під суд управу, а цими днями й половину перевіють. Тоді треба буде зревівувати крамницю, щось і там не все гаразд... А за угноення взялися добре. П'ятсот возів уже вивезли на поля. Завтра останній маємо вивезти... Ні, такі справи йдуть непогано...”

Думки налітали одна на одну, мчали навипередки. Обушний витяг з кишені увосьмеро зібгану, притерту по краях газету і розгорнув її на столі. Каганець ле нерівне мерехтливе світло. Марко згадує залитий електровогнями зал засідань ЦК і йому стає тепло й спокійно на серці.

Він напружує очі і впинається ними в рядки. З кожним словом від зім'ятого аркуша невидимими каналами до мозку проходить бадьорість, віра й чіткість думки. Марко поринув у читання, зануривши руки у густу копу чорнявого волосся.

Біля печі Миколючиха торохтіла рогачами, шелестіла соломою, брязкотіла посудом. Час від часу, спершись на держално рогача, вона дивилася вогким поглядом на Обушного, бачила його нахилену голову, що майже по вуха поринула в провалля зігнутих плечей.

Думала стара:

„День і ніч вештається чоловік. Аж схуд. Видати, напористий у роботі”.

Хряпнули двері і в хату увійшов Миколюк. Заговорив з порога:

— О, ви читаете? Ну, то читайте. А я оце одвіз останнього воза, промерз, мов цуцик. Там вітер такий холодючий з сходу, аж сани закидає. А Андрій досі не прийшов? Ну, тоді заждемо та вже разом повечеряємо...

Миколюк, тупцюючись біля печі, тер одна об одну червоно-сині, набряклі від вологи й холоду долоні.

В печі, легко потріскуючи, палажкотіла солома. У горняткові пузирився куліш, а поруч на сковороді пересмажувалася олія з цибулею. Господар, нарешті, скинув кобеняка, повісив його на гачок і підійшов до столу.

— Про що там пишуть?

— Про все, а найбільше про хліб. Підкачав наш район.

— А другі ж як?—хитро примруживши очі, запитав Миколюк.

— Таких, як наш, дуже мало, переважна більшість уже ви-
конала.

— Гірка панахида!..

— Нікудишня!

Обушний знову втопив очі в стрункі разки мертвих букв і поволі вони оживали в його уяві, спалахували каскадами бе-
семерівських вогнів, гуркотіли тракторними колонами, цокотіли
підковами червоної прикордонної сторожі. Тоді згадався рідний
механоскладальний, його верстати, люди, деталі машин.

„Як там вони?“— сплила на поверхню думка, і знову газета
з тихим шелестом лягає на стіл, а погляд падає в куток стелі,
де переламується велетенська незграбна тіль з рогаčem.

Стара Миколючиха ставить рогач у кочерги.

Парує куліш на припічку. Пахне смаженою цибулею і пере-
паленою олією. Маркові залоскотало в ніздрях. Тоді тільки
згадав, що не їв з самого ранку. Захопився оглядом коней і не
зчувся, як промайнула обідня пора. Миколюк сказав:

— Мабуть, годі чекати. Сип, стара, вечеряти...

— Та пора вже!— відповіла й брязнула посудом жінка.

Алеж по тій хвилині прийшов той, хто призвів до чекання.
Андрій, лукаво й багатозначно всміхаючись, переступав поріг,
а за його плечима Обушний углядів сиву смушеву шапку.

Разом з Андрієм до хати зайшов його друг—гармоніст Лука
в повному уборі. Чорна дворядка, оздоблена металевими й пер-
ламутровими інкрустаціями, звично лежала на спині, підтри-
мувана широким ремнем через плече.

Гармоніст підкреслено скромно привітався і сів на лаві. Він
уперше зустрічає Обушного в хатньому оточенні. Хто зна,
може йому не подобається, що він прийшов на його квартиру
з гармошкою.

Але Андрій говорив разом до всіх, поспішаючи й захоплю-
ючись:

— Мамо, давайте вечеряти... Товариш Обушний, оце наш
гармоніст. Після вашої доповіді у сельбуді грав. Пригадуєте?
О, наварили кулішу... Носом чую... А хлопець він з бідних,
наш... Ану, вшквар, Луко, однієї, доки я нові чоботи натягну...
Тату, тютюну немає зайвого, бо товкти ніколи? У сельбуді, ма-
буть, уже чекають на нас... Мамо, сипте, бо без вечері піду!..
От щоб я вмер!

— Ось не гасай мені по хаті. Встигнеш з козами на торг.

Це мати від печі докірливо й благально.

А батько додав:

— У сельбуді ні душі. Тількищо мимо їхав, темно ще... Ану, Луко, заграй там якоїсь. Хай і товариш уповноважений почувють нашу громку бідняцьку музику.

Марко Обушний, стверджуючи, хитнув головою.

Але який гармоніст на селі не любить, щоб його прохали? Поманіжитися, кинути два-три речення, що, мовляв, „я й грати не вмію“, „та й гармонія зіпсована“,—це обов'язковий ритуал кожного з них, коли доводиться демонструватися перед мало-знайомою людиною.

Лука не зрадив славних традицій свого ремесла. Він сумлінно виконував ритуал, але гармошка вже поволі сповзала з спини і, нарешті, стала на коліна свого власника.

Марко сховав до кишені газету, приготувався слухати.

Андрійко гупав чоботом об долівку. Клятий, ніяк не хотів налазити на ногу. Батько сидів на лаві й крутив цигарку, мати перемивала посуд, Лука грав, пригнувши голову аж до міхів. Спочатку тихо, півтонами, а далі непомітно сам захоплювався ритмікою гри, ширше розтягав міхи і навіть почав пристукувати носком лівого чобота.

Від захватного „шахтьора“, від нестримної „сербянки“ віяло далеким Донбасом, пахло свіжою породою й карбітом.

Невже це було так давно?..

Марко згадав той час, коли він з коногона став вибійником.

Родина темного підземелля радо прийняла молодого хлопця. Адже він ріс на шахті, з першого дня свого земного існування дихав щодня важким повітрям, а щосуботи—горілчаним перегаром.

Підріс, став бігати до монополюшки по горілку для батька, старого кріпильника. Перші дні коногонської праці сумував за сонцем, за степовими неозорними просторами, що підходили прямо до шахтних будівель. Любив струженою шахтарською любов'ю слухняних коней. Вони, сліпі, покірні, під протяжний свист коногонів тягли вагонетки до кліті. Вугіль ішов на-гора до сонця. Вугіль потім давав тепло й світло мільйонам людей, а коні знову поверталися за повними вагонетками у вогу темряву штрека і аж до смерті, сліпі й покірні, поволі розвозили вагонетками рештки своїх недоїджених днів. Відтоді любить Марко коней. Вони нагадують йому важку далеку юність, повну невичерпної снаги, неясних поривань і надлюдської ненависті до тих, хто загнав у підземелля і людей і коней, щоб висмоктати з них кров, яка потім золотом текла в кишені власників шахт.

„Грай, хлопче, голосніше. Хрипкуваті звуки твоєї гармошки несуть мене на могутніх крилах спогадів заплутаними лабіринтами пройдених життєвих стежок. Ось, повечерявши, піду я з тобою до сельбуду і там буду знову закликати молодь берегти колгоспного коня. А зараз я, здається, замріявся? Адже я маю право згадати своє юнацтво? Грай, хлопче, голосніше“, — думав Обушний.

Здавалося Маркові, наче замість нього за столом сидить хтось інший, молодший, що пізнав себе в рідних шахтарських піснях, знайшов частку самого себе в оцих Андрійках, Павлах, Варварах.

Гарячою хвилиною налягли Маркові на серце затуманені спогади далекої юності, покаліченої визиском і знущанням.

А хлопець наче вгадував Маркові думки. Широко розводив міхи, швидко стрибав звичними пальцями по білих пувичках клавіатури... В такт гармошці ретельно гунав чоботом Андрій. У сельбуді ж він напевне зустрине нову комсомолку Настю: треба ж перед нею „подавити фасон“. Стара поставила на стіл полумисок. Куліш парував аж до стелі. Лука взяв останні акорди, і затихла гармошка.

— Чи ти взуєшся сьогодні, преподобний стрілець? Час уже йти! — сказав він Андрієві, знімаючи ремінь з плеча.

„Преподобним стрільцем“ Андрій став від того часу, коли хлопці й дівчата в сельбуді довідалися, як Андрій використовував геківську рушницю.

— Сідай до нас вечеряти, Луко... Гарячого кулешику, — запропонувала стара гармоністові.

— Дякую, вже вечеряв...

Андрій, нарешті, переміг тісні чоботи, витер їх сукнинкою до блиску і вже аж тоді сів до столу.

Несподівано у хату зайшла Варвара. Червоні від морозу щоки пашли молодістю, очі веселими вогниками перебігали по обличчях.

— О, та у вас тут гульбище. І Лука тут. Здорові, хлопці! Драстуйте, дядьку й тітко! А вас уже сьогодні бачила, — кинула вона Обушному.

— Варю, посидь з нами, до сельбуду разом підемо, — багато-значно підморгнув їй Андрій. — Там же всі сьогодні будуть, еге ж?

Дівчина приязно, з прозорим натяком відповіла:

— Кого тобі треба, той напевно буде!

Андрій, втопивши очі в стіл, ще ретельніше засьорбав вечерю.

За традицією Миколючиха запрохала до столу й Варвару, але дівчина теж відмовилася. Вона сіла біля Луки і, штовхнувши його ліктем, сказала:

— Заграв би якої. Хай люди під музику повечеряють. Це в нас не часто трапляється. Не огинайся...

— Ушквар, ушквар, а комсомольська мамаша хай потанцює,— додав Андрій.

— З тобою згодна. Ти ж у нас танцюриста!

— Підожди, ще три ложки сьорбну.

Лука приладнався і почав награвати польку.

Тоді саме старий Миколюк щось непомітно витяг з кишені і торкнув Обушного:

— Може, той... по чарці...

Марко зиркнув під стіл і побачив у Миколюкових руках спітнілу півлітровку.

— Не вживаю! — коротко відповів Обушний.

— Ніяк?

— Ні краплі!

— Діло хазяйське.

Старий виліз зза столу і почимчикував у сіни. Через хвилину він повернувся до столу, ніби нічого не сталося. Тільки Марко помітив, що в його сусіди раптом з'явився вовчий апетит та ще очі стали жвавішими і яскравіше світилися спід кудлатих брів.

— Хализнув уже старий собака,— ледве чутно констатувала Миколючиха, пильно подивившись чоловікові в перенісся.

Гармошка надригалася. Варвара, блискаючи чорними очима, совалася на лаві. Їй справді хотілося танцювати, але трохи незручно було Обушного. Вона ж у справі прийшла до нього. Ось тільки хай повечеряє, тоді вона скаже йому новину. Бо сказати одразу— чого доброго їсти облишить. Він такий... І невідомо, чого хвилювалася дівчина: від бажання якнайшвидше сповістити Обушному свіжу новину чи від загонистої польки, що підбивала до танцю. Певніше, те й те однаково впливало на закохану дівчину. Тимчасом Андрійко жваво вискочив зза столу і, взявшись у боки, манірно пройшовся по хаті.

— Тепер можна й потанцювати. Виходь, Варю. От щоб я вмер!..

— Диви, як нафабрився,— відповіла та, зауваживши нові блискучі чоботи на парубкові.— Допекло хіба?

— А ти примовч, коли знаєш...

— Мовчу!

Обушний поклав ложку на стіл. Тоді Варвара засунула руку

під свитину і, витягнувши звідтіля маленький, учетверо складений папірець, подала його Маркові.

— Читайте, що воно там. Сукач та Павло передали.

Сама ж удавано байдуже знову сіла поруч гармоніста, ніби й не знала, про що написано в записці.

— Звідомлення?— напіврозчаровано запитав Марко.

— Не тільки,— лаконічно відповіла дівчина і від нетерплячки аж підстрибнула.— Читайте.

Обушний хутко розгорнув папірця, пізнав Сукачеву руку і самими лише очима прочитав:

„З 13 II бригада Сукача на 1 кутку заготовила 15 центнерів, бригада Павла Мотори на 2 кутку—13 центнерів, а головне те, що тільки во закінчили переважувати посівне та різні фонди, виявили прихованого від держави хліба аж 352 центнери. Я ж казав, що докопаюся! На доповідь у сельбуд прийдемо. Там поговоримо про все. Наша буде зверху. Новину передаємо Варварою, надійніше.

Сукач, Мотора Павло“.

Обушний мовчки, вдячним поглядом дивився на Варвару, Андрія, Луку і своїх господарів. Варвара одна розуміла причину такої рішучої зміни Маркового настрою. А йому раптом захотілося потанцювати з Варварою. Адже колись на шахті, а пізніше в Червоній гвардії він щодо танців показував „клас“.

Відчув себе молодим юнаком, хотілося вчинити якусь дурницю, гукнути щось таке, що примусило б усіх весело реготати, але Обушний тільки сказав молоді й весело:

— Грай, Луко, на всі голоси! Гуляти, так гуляти!

Хлопець на цей раз не примусив себе умовляти. Без маніження вхопив гармошку і вдарив гопака.

— А ви танцюйте!—встиг тільки гукнути він і зайшовся в переливах звуків...

Марко одвів Варвару до столу.

— Хлопцям не кажи. На зборах огорошимо... Більший ефект буде... А далі знову берися за хліб, за посівне, на цьому не кінець...

— Початок, тільки початок, товаришу Обушний!—переконано відповіла дівчина.

— Правильно, Варю, наша буде зверху,—стримано сказав Марко, а далі голосно вигукнув:

— Танцюй, Варю! Утри носа преподобному стрільцеві.

— Кому, мені?— з викликом гукнув Андрій.— Ану, виходь! Та я... та ми...

Андрій і Варвара літали по хаті, дрібно вистукували підборами по глиняній долівці, а Марко Обушний, ледве стримуючись, щоб не приеднатися до них, шукав свого кожушка серед купи одягу на полу.

Роль захоплених глядачів сумлінно виконували старі Миколуки. Давно вже їхня хата не бачила таких веселощів. Старий ордо поглажував вуса, дивлячись на Андрія та Варю.

— Добра пара була б!

Але ніхто і в гадці не мав, що, крім цих законних глядачів, були ще невидимі й непрошені. Поспішаючи з наради від Сутуги та Балуги вулицею, намагаючись бути непоміченим, ішов Кривуля. Невеселі думки снували в його голові. Він знав, що на кутках бригади часто згадують його прізвище, а дехто просто говорить про потребу переобрати управу. Не таємницею для нього було й те, що Сукач розкопує і досить успішно заплутані справи колгоспу. Про це його щодня інформує практичний Балута. А там он уже взялися переважувати посівне. Знахабнів, одно слово, харпак. А все через отого клятого Обушного. Зумів до народу підійти, повів за собою людей. І коли вже його приберуть від нас, щоб його сира земля прибрала!..

Шалений гопак урвав Кривуліні міркування. На високих нотах верещала гармошка.

„Невже начальство розважається?— здивовано подумав він, наближаючись до Миколукової хати.— От тобі й раз!“

Злісна усмішка скривила йому обличчя, а в голові вже роїлися натовпи різних планів.

Тихенько підійшовши до вікна, Кривуля обережно, щоб не зашелестів околот, припав гарячим від злоби обличчям до шибки.

— Ага... комсомольський актив... Більшовики - и - и... Тільки чому ж Павла немає? В сельбуді, мабуть... А та сучка тут, ач, як вистрибує...

Саме тоді Варвара танцювала з Андрієм. Марко біля полу натягав кожуха.

Кривуля хутко відійшов од вікна. Вулиця була порожня.

Місяць з високого неба сріблив накочений шлях, укриті снігом дахи будівель і засніжені дерева. За рогу виринули дві жіночі постаті. Кривуля стрепенувся з радості. Пішов назустріч жінкам.

План дій був у нього готовий. Для успішного здійснення цього плану не вистачало тільки отих тіточок. Аж тут і вони вродилися. Наче сам бог послав їх на допомогу Кривулі.

— Добривечір, молодиці! Чуєте?

І вказав ціпком на Миколюкову хату.

— Немов би гармошка награє?— спитала одна.

— Там не тільки гармошка. Уповноважений розгулявся... Самогонку глушить з Павловою дівкою. Роздайсь море... П'яні в дим...

— З Варварою, ото, матінко моя?

— А то з ким же... Павла побоку. Городського захотілося. Підіть самі гляньте. Напилася, обнімається, цілується з ним. Пху!

Кривуля аж сплюнув, щоб сильніше підкреслити своє обурення з поведінки Варварини.

— Ой, доленько моя! Отакі вони всі. Приїдуть, дівчат по-псують, хліб позабирають, та й були такі...

— Такі, як бачите...

— Ой, сестро ж моя, піти ж розказати кумі. На що ж воно похоже...

— З нас хліб вимагають, а самі пиячать, розпутники, щоб їх п'явки спили...

— Організуватися вам треба, баби, та по зашийкові їх к бісовому батькові. Бувайте здоровенькі!

Кривуля вклонився жінкам і хутко подався додому. Він почував себе непогано. Справу зроблено чисто, настанову жінкам дано, треба тільки не давати ділові захолюнути. А тоді ще побачимо, чия буде зверху. Хай но тільки почує партизан, що його майбутню невістку безчестить Обушний та пиячить, не буде тоді швендяти з ним по куткових зборах. Та й Павло хлопець гарячий. У кашу собі не дасть наплювати. Аби актив перегризся, а там і ми не прогавимо. Бабочки кадило роздмухають, їм тільки натякни,— думав радісно схвилюваний рільник.

Широко ступав вулицею Кривуля, а ще ширші надії приходили до нього. Пружно рипів сніг під важкими чобітьми, глузливо всміхався місяць, позираючи на землю з сивого безмежного простору.

А трохи згодом з Миколюкової хати вийшло четверо, і їхній сміх та голосні розмови розбудили сонну вулицю. В даліні на майдані гостинно світилися сельбудівські вікна.

2. КРУПКО ДИВИТЬСЯ ВБІК

От уже й морози пересілися. Ще кілька днів тому здавалося, що вони назавжди скували землю, і ріки, і озера. А от уночі подув з заходу теплий вітер, шугнув безкраїми степами, промчав широкими петрівськими вулицями—і пішло. Деревача почали струшувати заледенілі бурульки, сиві від паморозі шибки вікон заплакали невтїшними слїзьми, стало виднїше в хатах, хотїлося думати про весну. Вона, давно очїкувана, незабаром надїде, наче дївка молода, і принесе з собою багато сонця, радостї й нових трудових турбот.

Марко Обушний прокинувся рано. Згадав учорашнї молодечї збори в сельбудинку і сам собі тихо всмїхнувся. Тепер уже нїхто не матиме сумнївїв, хто шкодить колгосповї. Ворога спїй-мано на гарячому, його можна всїм показати й добити остаточно. Одночасно мобїлізувати колгоспників на пїдготову до сївби. Хоч вони й запевняють, що насїння протруєне, а реманент на мазї, але сьгодні ще раз треба все перевїрити самому. Цього золотого правила Марко дотримувався всюди. Тїльки тодї був спокїйний і готовий вїдповїдати за доручену роботу, коли перевїряв усе на власнї очї.

Особливо ж у Петрївцї, де в управї колгоспу порядкували вороги. Обушний потроїв пильнїсть і втручався у звичайнїсїнкї дрїбницї колгоспного життя. Був певний, що саме дрїбницї інодї доводять до руйнацїї наймїцнїше господарство, і ще переконався, що класовий ворог найголовнїше виявляє свою активнїсть саме в отих, нїби непомїтних на першїй погляд, дрїбницях. Далї згадав, що сьгодні мають вивозити на поле останнїй гнїй. Учора бригадири давали наряди.

Обушний хутко одягся і городами навпростець подався в степ. Ідучи невтоптаними стежками, Марко вїдчув, що снїг поволї втрачає свою суху рипучїсть і вже тїльки м'яко вгинається пїд чобїтьми й провалюється з тихим шелестом.

„Хоча б вивезти заготовлений хлїб, доки не розпустило шляхїв. А вже вїсімдесят сїм процентїв виконано. Молодця Сукач, таки докопався“.

Ішов полем, і думки, поважнї, хазяїновитї, роїлися в голові. Одна чїплялася за другу, раптом виникала третя, і разом утворювали стрункий план дальшої боротьби.

Інодї Обушний дивувався, звїдки в нього така компетенцїя в сїльських справах, чого вїн так близько бере до серця всї

болі й радощі якогось дрібного петрівського колгоспу „Жов-
тень“. Аджеж він, Марко Обушний, потомствений шахтар, за
все життя ніколи не працював на землі. А тоді знову пригадав
нараду в ЦК партії і тепер уже розумів, звідки все це прийшло.
„Партія“ — ось де розгадка такого універсалізму. Коли послала
партія, повинен бути на височині. Інакше за тобою не підуть,
інакше різні Кривулі та Балуті вмиють скомпромітують. Було ж
одному товаришеві в сусідньому селі. Не встиг з саней встати,
як до нього підійшов „дядюшка“, лагідний такий, з усміщеч-
кою христіанською. Просто живим на небо бери... На долоні
в дядюшки жито.

— Скажіть, товаришу, — вкрадливо говорить він, — яка це пше-
ниця — озима чи яра?

Добре, що напорювався на хлопця, який не вперше на селі.

— Ні озима, ні яра, дядюшко, а це те саме жито, якого ваш
колгосп не довів державі аж сорок процентів.

„Дядюшка“ під регіт товаришів одійшов засоромлений.

А могло ж бути й інакше. І бувало. Тільки мене не спіймають
на провокацію. Ні, ні!

Підходив до схилу берега річки. Тут заплановано садити
картоплю.

„Коли довести землю до пуття, вродить, як гиою“, — думав
Марко, блукаючи по ниві.

Подивився на село. Воно лежало сірою важкою громадою
хат і будівель і ніби виросло з землі разом з деревами. Ген
шляхом туманіла перша валка саней. На передніх їхав Крупко.

„Цей завзятий бригадир веде свою валку першою“, — думав
Обушний, походжаючи берегом замерзлої річки.

Щось із п'ятнадцятеро саней наблизилося до Марка, і тоді
Крупко дав знак спинятися.

Накрутивши на копил віжки, дбайливо поправивши збрую на
конях, бригадир, не поспішаючи, підійшов до Марка.

— Рано, рано, товаришу, — вітаючись, сказав він Обушному,
але очі чомусь одвів набік. Ніяково колупав пужалном ніздрю-
ватий сніг.

— Та й ви, здається, першим прибули, — відповів Марко,
пильно вдивляючись в обличчя Крупкові.

Той уперто дивився вбік.

— Нам що, наше діло маленьке. Сказано вези — веземо, —
з нотками прихованої образи в голосі сказав Крупко і, тяжко
зітхнувши, рвучко обернувся до валки. Оддалік, коло четвер-
тих саней, зібралися курці. Іноді хтось з гурту кидав злодійку-

ватий погляд на Обушного, а далі знов мовчки смоктали цигарки і недбало спльовували.

— Ану там, скидайте швидше! Іч розкурилися!— гукнув Крупко, беручи до рук вила й сердито встромляючи їх у гній. Непомітно вони наблизилися до Крупкових саней.

Марко здивовано стежив за ним. Справді, що скоїлося з бригадиром: у вічі не дивиться, на людей гримає, зітхає тяжко, наче втратив щось дороге. Учора ж бачив його в сельбуді. Веселий був, жартував з молоддю, а сьогодні наче вперше бачить мене. Тут щось не те... Хотілося підійти до нього, покласти руку на плече й спитати по-дружньому:

— Чого журишся, бригадире?

„А може в нього родинні справи? На віку, як на довгій ниві. Буду ще і я додавати горя своїми запитаннями! Почекаємо, заспокоїться— сам розповість... Та й інші чомусь тримаються осторонь, тільки скоса позирають. У чім, нарешті, річ?“ Ворухнулася неприємна думка: „Невже якась провокація?“ Алеж, здається, нічого особливого не трапилося. Ні він, ані хтось з його товаришів не давав для цього ніякого приводу.

Колгоспники, докуривши цигарки, тепер дружно скидали гній додолу. Мовчки, без жодного слова. Обушний підійшов до возів, і раптом усі сумніви вилетіли йому з голови. Тут треба діяти, а не роздумувати.

— Еге, товариші, хіба це по-хазяйському? Куди ж ви гній звалюєте?— запитав він похмурого колгоспника біля других саней.

— На святу землю, товаришу!— похмуро бовкнув той, а виразом обличчя і рвучким жестом: „і чого б ото я совав носа не в своє діло“.

— По-дурному хоч і на пресвяту кинь, то нічого не вийде,— з легким роздратованням сказав Марко і, звертаючись до Крупка, твердо запитав:

— А чи подумав ти, бригадире, що лишиться від твого гною, коли розіллється річка? Всі ж купки позносить водою. Виходить, марна праця?

Крупко встромив вила у гній, окинув уважним хазяйським оком похилий берег річки, що на ньому зламаним рядом парували купки гною, далі глянув просто у вічі Обушному своїм звичайним щирим поглядом і, махнувши рукою, з вибачливою усмішкою сказав:

— До діла кажете, товаришу. А я своєю дурною головою й не подумав. І вірно, як тільки вода піде, попливе наш гній світ-

заочі... Треба буде вище скидати. Я розпоряджусь і Кагамликовій бригаді перекажу...

Марко знову бачив Крупка таким, як завжди, метким, балакучим, готовим до всякої роботи, аби вона йшла на добре колгоспові.

Сумніви Маркові танули під одвертим поглядом бригадира. А Крупко, вмощуючись на сани, гукнув Обушному:

— Сідайте, підвеземо додому!..

— Я пішака.

— Діло ваше. Як хочете!

Далі затримав очі на Марковій постаті, немов збирався щось сказати йому, але тільки махнув рукою, ніби одганяючи настирливі думки. Промимрив сам до себе:

— Чи варто чоловікові дурницями голову забивати? Пусте!

А голосно гукнув:

— Поїхали, хлопці! Но-о-о!

Од'їхавши від ниви з півгін, Крупко сплигнув на другі сани.

— Хазяїн, не взяла б його лиха година. Диви, Якове, як нам носа втер, і досі соромно... От тобі й городський... Молодця!..

— Молодця то молодця,— похмуро відповів Яків,— тільки щось ото баби негарне про нього подежкують.

Крупко хвилину помовчав, далі сказав переконано:

— Не вірю я цьому. Чого тільки клятї баби не вигадують! Агітація тут куркульська, от що. Не інакше, як Кривулина робота. Його хитра рука почувається тут.

Марко йшов степом, тримаючи курс на другий кінець села, де червоними бляшаними дахами виростали над селянськими хатами дві високі колгоспні комори. Самотня постать Обушного довго бовваніла на сніговому полі, доки не сховалася за першою петрівською хатою. Дійшовши до школи, що стояла близько майдану в сусідстві з коморами, згадав, що сьогодні ухвалено зревівувати кооперацію.

„Треба зайти умовити вчителя. Хай після занять і починають. Може, хоч у цьому допоможе нам вчена сила“.

І далі думав про Аркадія Семеновича — вчителя. Дивна людина. І не старий ще, а вже ховається від життя. Скільки разів запрошував його Обушний до куткових бригад, та неохоче йшов туди вчитель. А коли й піде бувало, то більше мовчить.

— Він у нас завжди отак. Характер такий. Відпустить учнів і дзябулить собі у хаті. Тільки віконце допізна світиться.

Так характеризувала вчителя вдова Христя, і Марко в думці погоджувався з нею. Справді влучно сказано „дзябулить“. Іншим

терміном важко було схарактеризувати відлюдну поведінку Аркадія Семеновича. Давно вже збирався Марко поговорити з ним по щирості, довідатися, звідки в нього така відраза до громадської роботи,— та все якось не випадало.

„Мабуть, і сьогодні не вдасться,— думав він, простуючи по-рожнім коридором.— Швидко злетяться дітлахи до школи, та й мені треба поспішати до комори. Хай якось іншим разом“.

Проте, стукаючи в двері вчительової кімнати, Обушний твердо вирішив: хоч би там що, але після заняття учитель мусить взяти участь у ревізії кооперативної крамниці.

3. СУКАЧ ТАКИ ДОКОПАВСЯ

Крупко прикинув на око:

— Матір так, що й план виконаємо на всі сто.

За гуркотом двох віялок не розчув Обушний зауваження Крупка, але бачив: світяться радістю очі бригадирові, і тоненькі пружки стрілами розходяться на скронях. Ранкова нашорощеність зникла. Вийшли з комори. Віялки торохтіли слабше.

— І хто б міг додуматися, що в полові стільки зерна. Хитрі сукини сини. Усіх нас обдурили.

В цих словах бригадира бринів аж ніби захват членами управи, що під час молотьби вхитрилися пустити в половину сотні пудів зерна.

А вже далі з гордістю:

— Та тільки й голова у нас — жоха! Зразу второпав, де шукати. Дарма, що тихенький.

Це так Крупко про Сукача. А Обушному цього й треба. Радів, що авторитет голови управи міцніє.

— От бачите, він же весь час нахвалявся, що докопається, і докопався таки!

А далі згадав недавню зустріч з Крупком на полі біля замерзлої річки і спитав бригадира:

— А як же гній?

— Доручив возити Стеценкові, а сам як почув, то мерщій сюди. Це ж хліб. Золото! Хоч червону валку наряджай!

Марко вперше за весь час перебування в Петрівці попросив у Крупка закурити.

— Тютюнець у нас свій, товчений,— з теплою інтимністю сказав той, витягаючи кисет.— А от папірець того... підгуляв... Батьківську евангелію докурюю.

— Нічого, давай евангелію.

Мовчки стояли, цигарки скручували, і в цей час, мабуть, в обох одночасно наростало почуття міцної дружби і взаємної довіри.

Отак воно буває в житті. Приїхав з далекого міста. Чужа чужина, а от стоять удвох, роблять цигарки з одного паперу, беруть тютюн з одного кисета — і вже ніби рідні брати.

Віалки гуркотіли навипередки. Першу віялку крутив син Крупка Іван (отой, що „ой, мамочко моя рідна, та веди ж мене на Україну“. Вечір. Калюжа біля сельбуду. Загальні збори молоді). Розкішний чорний чуб парубка посивів від пилу. Пилом припали й плечі шахтарського бушлата. Але впізнав його Обушний, коли вдвох з Крупком знову увійшли до комори.

— Твій? — запитав Крупка.

— Атож. Оце тільки з шахт недавно. Ще з літа як пішов, та аж оце повернувся. Потягло до землі хлопця.

Полова, немов зграя дрібних блідожовтих метеликів, стрімко зривалася з сита і потім тихо осідала на долівці. Біля колгоспників зростала купа збоїн, недомолоченого колосся і потрошених барабаном бур'янових стеблин. А на широкий брезент решето струшувало блідочервону добірну пшеницю. Дівчата одгортали од віялки не одгортачкою, а, ставши навколішки, руками. Урочисто, з повагою. Деяка тільки зиркне блакитними чи карими очима на Обушного і знову до праці.

З дальшого кутка захватним гуркотом обзивалася друга віялка. Крізь темряву й пил не бачив Обушний, хто орудував коло неї. Тільки наблизившись, пізнав Павла Мотору. Хлопець крутив трибчасте колесо віялки, а голову схилив низько-низько. Не хотілося йому зустрічатися з красномовними поглядами присутніх.

Крупків Іван від першої віялки позирав на Павла співчутливо. Хто вже, хто, а він добре знає, що значить кохати. Недарма ж як вип'є, просить матір повести його „на Україну“, маючи на думці Донбас. Зате дівчата не могли приховати глузливих вогників в очах, коли зиркали на похмуру зігнуту постать Павлову.

Маркові якраз і треба було секретаря комсомольського осередку. Добре, що він тут, а то б довелось на кутках розшукувати.

— Піді лишень, зміни Павла. Справу до нього маю, — сказав Обушний Крупкові.

Павло тихою ходою, похнюпившись, наблизився до Обушного. В очі не дивився, а так собі під ноги. Вперше отаким бачить Марко Павла.

„З чого б це він так наїжачився?“

— Ходім, Павлику, на повітря. Годі порох ковтати,— тихо, від душі сказав йому.

Хлопець міцно стиснув щелепи. Аж на висках жили нап'ялися. Мовчки вийшов за Марком.

А Обушний чомусь подумав на мить: „Мабуть, у коханні хлопцеві не підвезло“.

А далі поклав руку на плече комсомольського секретаря й сказав:

— Діло є, Павлику. В район сьогодні поїдеш...

— Коли треба, то й поїду. Ваше діло наказувати, а наше виконувати.

І сказав це якось роздратовано, з притиском на „наказувати“.

Обушний удав, що не помітив нервування Павлового, говорив далі спокійно, по-товариському, а сам собі думав, ламав голову і не міг відразу добрати: що скоїлося з хлопцем?

Був як вогонь: веселий, гарячий, а це стоїть, руки спустив і очей не зводить від землі. Хоч і шанував почуття людей, але тут не втримався.

— Чого це ти, Павлику, такий сумний? Невже куркулі до туги призвели?.. Адже радіти треба. Вже тепер ми їх приведемо. Ось побачиш... А може...

Перебив його Павло, ще й рукою рвучко махнувши:

— Ат... залиште... Кажіть, яке діло, та й уже...

Замовк Обушний. Хвилину пильно дивився на хлопця гострим проникливим поглядом. Силкувався прочитати, що в нього на серці. А потім іншим, підкреслено твердим і серйозним голосом сказав:

— Гаразд. Про це потім. А зараз сідлай коня і паняя в район!

На цьому Марко витяг з бокової кишені козушка ще з вечора заготовлені два конверти.

— Один завезеш у райпартком, другий до міліції. Зачекаєш на відповідь. Тільки якомога швидше. І жодній людині про це. Розумієш?

— Та розумію, не маленький.

І знов прихована образа бринить у голосі.

— Тільки додому на хвилинку забіжу. Валянци взую,— кудись убік промурмотів Павло і повернувся йти. А голови схиленої так і не звів.

— Біжи.

Павло йшов додому, і ще більша злоба закипала в нього на Обушного.

„Іч, бахуряка! До району вигадав послати, щоб вільніше з Варварою діла строїти“...

Отака думка впала хлопцеві, а далі, трохи згодом, сам себе спіймав на перебільшеній підозрі.

„От, дурний. У район я ж злітаю за три години. На ранній обід і повернуся. А Варвара ж на людях. Ревізію робить у кооперації. І таке в голову зайде!“

Аж полегшало Павлові на серці. Кроки стали твердіші, і голова знову вгору підвелася.

Поспішав додому, а далі на стайню, на коника—і в степ...

„А може це куркульські вигадки? Хіба мало на нас зуби гострять?.. Треба розпитати Луку та Андрійка. Друзі ж вони мені, чи як?“

Та червячок сумніву аж надто сумлінно робив свою справу. В ушах і досі стояли материні слова.

Казала вранці, як виряджала в комору:

— Отакий, сину, твій уповноважений. Загуляв. Та й Варвара штучка. Хто б подумав? Бережися, сину...

Та й розповіла все, що чула від жінок удосвіта біля криниці. Про отой же таки вечір з гармошкою, горілкою та танцями.

Кому ж вірити? Хто правду розкаже?

А Марко Обушний, ще трохи поговоривши з Крупком, гостро відчув, що треба негайно йти до штабу—сільради. В селі щось коїться. Хтось уперто працює далеко не на його користь. Не прогавити б.

Ожила Петрівка. Прокинулася широка вулиця. З димарів пнуться д'горі безформні світлосині димові хмарки. Ранок. Заревла десь у стайні корова, хряпнули віконниці в хаті рахівника Балуті, хтось у кожусі наопашки побіг за клуню: ранок.

Ішов понад ставком.

Біля прорубів гурт бабів шмаття пере. Коли зрівнявся з ними, всі, як одна, порозгинали спину, ідять цікавими очима, наскрізь пропікають. Ніби вперше уздріли Марка в Петрівці.

А як проминув їх, долетіло повне яду:

— Іч, потуманів, голову похнюпив.

Друга додала:

— На похмілля чоловікові...

Тоді вже третя не втрималася:

— Коротенька нічка, не виспався.

Хоч і почув Обушний лише уривки оцих глузливих реплік, проте багато допомогли вони йому розв'язати причину такої нашорошеності до нього. Ніяковий погляд Крупка там біля річки,

Павлове незрозуміле роздратовання, нарешті оці жінки з своїми гострими слівцями. „Та це ж кільця одного ланцюга. Так, так! Звичайна куркульська провокація“.

Гармошка... Варвара... Танці...

Він тепер розуміє. Для хитрого Кривулі матеріал цілком достатній.

Так он воно що! І попервах розчарування якесь відчув Марко, сподівався серйознішого, а тут така дрібниця. Молодь потанцювала, пограла.

Були ж свідки: господарі квартири, Андрійко, Лука. О, він швидко тепер розгромить, розкидає оцей мур недовір'я до себе.

Ішов бадьоріше до сільради, з ясними мислями, готовий до найрішучіших дій. І вже цілком був задоволений, що послав Павла з пакетами до району:

„Кінчати треба, годі вже виявляти ворога... пора трошити його“.

А десь в глибинах розуму жеврїла і потроху обпїкала інша думка:

„Ні, все таки необережно, товаришу Обушний. Село — фронт. Ти — командир... Ворог слідком за тобою ходить. Вистежує, підслухує, підглядає. А ти гармошку дозволив, танці... Краще б у сельбуді, а то на помешканні. Можна було стримати радість перемоги“.

Прислухається Марко до повчального, розважного голосу, і в думці постає майдан залізного Фелікса, там, у рідному Харкові, і яскраво освітлені вікна ЦК партії.

І хоч він самотній поспішав вулицею до сільради, — проте почував, що сором'язлива червоність заливає обличчя, і серце ніби швидше починає стукати.

Дунав:

„Бабочки подбають уже роздзвонити по селу. Та, мабуть, вже й роздзвонили. Повернеться Павло, звезу всіх до купи, загальні збори скличу. Розвію брехню. А як же? Та ще й винуватців на чисту воду виведу. Ні, ні, не на такого наскочили. Я вже звезу рахунки з провокаторами“.

З такими думками увійшов Обушний до сільради. Рішучий, наструнчений, брови зібрав у вузол. Слова привітання проказав чітко, одривчасто, але крізь стиснуті щелепи. Почував, що нерви тугі й напружені, мов струни. Аж секретар, старий з блискучою лисиною дідок, відчув це і на хвилинку звів байдужі помутнілі очі. Далі знов ще ретельніше зашкрябав пером. Таким холодним і терпким він уперше бачив уповноваженого.

Юхим Довбня, голова сільради, стояв спиною до дверей.

Ця велетенська людина міцно вгрузла ногами в долівку, трохи набік схиливши голову. Руки їй трохи відійшли від тулуба і зігнулися в ліктях. Разом з широкою спиною ці дебелі руки творили подібність Довбні до своїх далеких прашурів.

„Ця людина може душити й мертвого“, — чомусь подумав Обушний з огидою й ненавистю.

Та голова, зачувши його сухе привітання, хутко обернувся, і велике червоне лице розпливлося в глузливо-рабську усмішку.

— Доброго ранку, товаришу! — сказав він і поправив товстим пальцем блискучий „знак запитання“ на лобі.

— Так куди ж ти дивився, голово? — терпко запитав Обушний Довбню. — Значить, і в половину хлібця пустили? Га?

Довбня вирячив і без того витрішкуваті очі:

— В яку половину? Я нічого не знаю.

Марко проколов його гострими дотиками погляду:

— Взагалі ти щонебудь знаєш про свій колгосп? Спід носа в тебе крадуть, грабують соціалістичне майно, а ти тільки чуба мастиш та на дно пляшки любиш заглядати.

Голова трохи знітився і важко сів на лаву.

По хвилинці тугої, як тетива лука, мовчанки бовкнув безпорадно:

— Боровся ж я з розкраданням. Он Марію хотів заарештувати, а члени сільради не дали.

Довбня міркував собі давно віддячити вдові Марії за те, що вона так підірвала його авторитет на кутку. Правда, ота Марія тільки й провинилася тим, що через місяць після жнив збирала колосся на стернях. Але сьогодні під гарячу руку Марко повірить йому і візьметься за Марію. Тоді знатиме, як розпускати язика проти влади.

Та отут якраз і дав маху голова. Обушному вже давно розповіли, як свого часу, коли вийшов закон про священність соціалістичної власності, Довбня вирішив спробувати силу цього закону на ударниці вдові Марії саме за збирання тих нещасних колосків: усі ж бо добре знали, що не в колосках тут причина, а в тому, що Марія рішуче одбивала амурні зальоти голови.

Отож дав маху голова, коли згадав за Марію. На цих словах Довбні Марко Обушний скипів, і аж голос йому зірвався з спокійного тону. Він грюкнув кулаком по столу й закричав:

— За колосочки хотів посадити? Га? Ах ти, шляпа! А в управі колгоспу куркулі тисячами пудів розкрадали! Цього не бачив? Та я тебе з лица землі зітру!

Розхвилювався Обушний, аж сам свого голосу не впізнав. Вперше отак йому в Петрівці. Далі вже не кричав, а хрипів злісно, глушив, наче молотом, по намашеній голові Довбниній:

— Куркульський полигач!.. Партію підводити?! Га? Пар-т-і-ю? Не паскудь квитка! Чуєш ти, Довбня?!

Похопився потім Обушний, бо відчув, що вже кулаки самі собою стискуються.

„Що це я справді? — подумав. — Однаково ж сьогодні всьому буде край“.

І вже спокійніше спитав по хвилинній мовчанці:

— Розіслано бригади на кутки? Чи, може, і цього не зробив? Чого ж мовчиш?

— Та розіслав. А ви не кричіть. Я вже ляканий.

— Сиди ж мені отут і ні ногою з сільради, доки не повернуся з кутків, тоді нараду зробимо. Та щоб на вечір загальні збори скликав. Чуєш?

А потім тихше додав:

— А то я тебе не так злякаю!

Хотів іти на кутки, щоб до повернення Павла перевірити їхню роботу, аж тут у снях захеканий виконавець:

— Оце добре, а я вас шукаю... Натє записку.

— Від кого?

— З другого кутка.

Писав бригадир Андрійко Миколіук:

„Тов. Обушний!

Що його робити? Вже дві години виконавець загадує на куткові збори, а людей як одрізало. Жодного чоловіка. І про вас таке плещуть, що й на голову не налізе. Увечері розкажу. Треба приймати екстрені мери, а мені що ж робити?

Бригадир Андрій Миколіук“.

„Виростає актив“, — з радістю подумав Обушний і сказав виконавцеві:

— Перекажи, хай відкладе збори і негайно йде до кооперації. Я там буду. Зрозумів? А ти загадуєш на загальні збори на вечір. Ото й усе! Ясно?

— Атож!

Виконавець хитнув головою і важко загупотів по сходах з ганку.

„Пішла писати губернія, запрацювала місцева радіостанція.

Вже, мабуть, на всіх кутках знають“, — ідучи, думав Обушний і раптом відчув, що жодної тривоги в нього вже немає. Ну, послухав гармошку, подивився, як танцює молодь, то й що з того? Адже й він людина, не з каменю. А що ото куркульня розперезалася, — так на те вони й куркулі. Дивно було б від ворога сподіватися схвальної трактовки вчорашнього вечора.

Коли вже наближався до крамниці, вгледів гурт жінок, що йшли йому назустріч.

Ще здаля помітив: аж надто жваво розмовляють жінки, і жести в них якісь нервові й розмашисті.

„Обговорюють мою антиморальну поведінку“, — подумав Марко, та й не помилився, бо, лише вгледіли його, зразу ж замовкли і губи стиснули в стримано-глузливих усмішках.

Запишались.

Проходячи повз нього, удали, що не помітили. А Марко навмисне намагався дивитися просто у вічі їм, ясно й одверто. Та не зустрівся поглядом з жодною. Одвертали очі вбік або під ноги собі дивилися. А проминули його — знову і гелгіт, і сміх, і повні отрути слова.

Проте справа набирала серйозного характеру. Біля самої крамниці його спіймав виконавець з першого кутка. Там така сама історія.

Ніхто не йде на куткові збори, а попід хатами жіночки, спасібі їм, гуртуються, язички почісують.

Тоді згадав і про третій куток. Там Христя бригадирствує, а Марія-вдова на підмогу їй.

Як це вони там? Невже й від тих прибіжить захеканий виконавець з тривожною звісткою, що люди не йдуть.

„Але й так третій куток найдовше тримається. Молодці жінки“, — думав Марко, а в голові вже снували, сплутувалися, зав'язувалися у міцні вузли чіткі вирішення і плани дальших дій.

І був тоді тихий морозний ранок. Дерева ще не встигли струсити зі своїх вітів льодових накипів, і вони виблискували на сонці всіма кольорами веселки.

Легко дихалося грудям. Хотілося любити навіть обдурених куркулями жінок, які щойно так підкреслено виявили до нього свою зневагу.

Адже позавтра піде на станцію остання червона валка, і хай там хоч тисячі Кривуль підіймуться проти нього, — а валка все таки піде. А згодом і баби не пишатимуться, зустрічаючись з ним.

Тільки отак воно й буде!

РОЗДІЛ П'ЯТИИ

1. ПІД КРИГОЮ

Журиться стара Моториха. Ще ні світ, ні зоря, тільки оце Павлика вирядила до комори, а тут знову гості.

Таке: ні сіло, ні пало.

Та хоча б люди путящі, родичі там які, чи що, то воно б і нічого, а то ж знову Кривуля з Сутугою. Ще й горілки своєї аж дві пляшки принесли. І чого вони тільки хочуть з мого чоловіка? І коли вже край цьому прийде? Аж моторошно стає, як згадаєш, скільки тієї гіркої за зиму випито.

А в хаті партизановій уже й заспівали. Єлейним, лагідним тенорком виводив Кривуля. Похитував головою, удаючи надміру сп'янілого. Бубонів, наче в порожню діжку, огрядний комірник Сутуга.

Не співав лише Мотора. Свої улюблені пісні мав партизан і виспівав їх з глибоким піднесенням, як тільки доходив до „точки“. Тоді він випростовувався за столом на весь свій велетенський зріст і, сам собі диригуючи, починав „Кармелюка“ або „Байду“.

Реальність за партизановим столом і сам партизан так припадали до романтики цих пісень, а голос його звучав так щиро й проймаючо, що мимоволі слухачі вплітали свої голоси в бурхливе рокотання Моториноного баса, підлягаючи виразному диригуванню дебелих рук.

Але партизан ще не дійшов до „точки“ і мовчки слухав примітивний лемент своїх гостей:

Ой вип'ємо, куме, тут,
Бо в колгоспі не дадуть.
Ой дадуть чи не дадуть,
А вип'ємо, куме, тут...

Дратувала сьогодні Мотору невимущена поведінка гостей. До столу не хотів спочатку сідати, коли прийшли вони з горілкою. Гнівався.

Ні до чого це,—думав.—Адже тиждень вже як не п'є, на кутки з бригадирами ходить, з Марком Обушним потоваришував, а тут знову спокуса приперлася. Та ще хто? Ті, що хліб від держави приховують. Не товариші вони йому.

Розсердився так, що й руки не хотів подавати Кривулі. Ба навіть з хати витурити думка була.

Та й Кривуля не спроста пішов на ризиковані одвідини партизана. Мав щось для нього в запасі. Знав гордість Мотори, його вдачу буйну, отож і заторохтів медово, сідаючи на лаві:

— Ми на хвилинку. Коли сердишся, то ми й підемо. А тільки шкода, що всяка наволоч жинь нашу розстроює. За тебе, Хведоре Микитовичу, обидно. За тебе, старого бойця, за сина твого, активного комсомольця Павлушу, за майбутню невістку твою, Варвару - сироту. Всіх спаплюжив, обезчестив, тинь на всіх напустив — от за що больно... Йому що: був такий, та й нема, а на твого сина та й на дівку люди пальцями показуватимуть. Ех - хе - хе! А так ми нічого не імеїм. Сердишся, то ми й підемо. А тільки вже все село про це говорить. Волнується. Як не як, з центру людини, а отаке виробляє!

— Всі вони, городські, дурять нас темних, — похмуро додав свого й Сутуга.

Отак слово по слову та й розповіли спантеличеному партизанові складену Кривулею байку про Обушного та Варвару.

Збаламутився тоді Мотора. Скипів. Хотів негайно бігти до сільради, розшукати Обушного, вибатькувати його, коли правда, аж тут якимсь чудом і пляшка з Кривулиної кишені перескочила на стіл. У горілці тоді почав топити свою образу партизан Мотора. Гіркою хотів залити зневагу свого сина, болюче розчарування в тому, за ким ще вчора ладен був на смерть іти.

А в гостей теж своя думочка. Не на те тільки витрачалися на горілку, щоб новину розповісти Моторі. Про це він і без них довідався б.

Інше ось уже цілу зиму турбує членів управи.

Було це якось зразу після молотьби. Намолотили пшениці — чиста, як сльоза. Та намолотивши, тихенько вночі й у мішки, аж півтора пудів набрали. Трое їх тоді було: Кривуля, Сутуга та Балута. Рахівника в такому ділі не об'їдеш. Навантажили ото три підводи, ще самі й підводчиками посідали. Якось безпечніше. Вихали за Петрівку, а ніч така місячна, наче срібне молоко стерні заливає. Радли. От продамо в місті своєму чоловічкові, і знати ніхто не буде. А Балута вже й вираховувати почав, по скільки на брата заробимо. Практична людина рахівник. Ідемо ото собі, радіємо. Як по-писаному все йшло. Тільки ж і треба було б їхати мимо вітряків, щоб крайні хати третього кутка обминути. Так ні, не добрав того діла Сутуга (а він перед вів). Візьми, та й зверни біля третього кутка. Отут і трапилася пригода. З Кагамликового садка виходить, похитуючись, Мотора. Сильно, мабуть, смикнув з кумом після машини та й заснув

у нього в садку. Так усе й похолонуло всередині. А він ледве на ногах тримається. Став над шляхом та як гримне:

— Стій! Мать перемать! Хто йде? Стріляти буду!

Гукнув і впав у спориш. А ніч же така місячна була! Отож і страху нагнав клятий партизан! Але хлібець таки своєму чоловічкові до міста одвезли. І от тепер розкумекай: чи впізнав тоді когось Мотора, чи ні? Хоч, правда, і випивши був, алеж і ніч, як день, ясна.

Оця думка турбує трьох друзів уже ось з п'ять місяців. „Чи впізнав, чи не впізнав?“ Кляте питання примусило їх частенько напувати Мотору, бо хлопець він вредний: коли знає, то обов'язково кому слід донесе. Тільки ж дивно: мовчить партизан. Невже нічого не пам'ятає? От дай боже, щоб так було. А коли пам'ятає та тільки до часу примовчує?

„Треба, нарешті, сьогодні якимось натяками випитати в нього“,— думає Кривуля і знову підливає Моторі в чарку.

— Пий, Хведоре Микитовичу. Коли з самої ЦЕКИ та п'явствує, так нам і бог велів. Оце тільки й нашого—випити та закусити.

Чоловіки за столом горілку проливають на вишивану скатертину, а Моториха в хатині сльозами щедро змочує хустку. І Павла шкода, і на Варвару зло бере: не вшанувалась дівчина.

— Бідний, бідний мій Павлику!—шепоче мати і прислухається до чоловічих розмов.

Аж тут у сінях хтось дверима грюкнув. Знайомі матері кроки, рідні. А коли й хатні двері одчинилися, побачила Моториха сина на порозі.

Стоїть Павло, наче закам'янів, аж на виду зблід, дарма що з морозу. Тільки вп'явся в батька важким докором.

Притих партизан, суворо витримує синів погляд. Принишкли в чеканні розв'язки й гості. Згадали колишню „гостинну“ зустріч Павлову, коли Керзоном їх вирядив, і голови в плечі вібгали.

Першим порушив мовчанку Павло. Забув про свою образу.

— Тату!—розпачливо сказав він.—Тату, знову з куркульнею злигався? Де ж твоя честь партизанська? Пропиваєш?!

Рвонувся Мотора з місця, лице набубнявило кров'ю. Стіл ледве не пішов шкереберть. Гукнув несамовито:

— Геть з очей, заразо! Батька вчити? Йди до своєї шлюхи! Може, поділишся з Обушним. Її вистачить на двох. Геть!

— Ой, що ж ти кажеш, Хведоре?

Це мати в розпачі до одвірка притулилася, руки ламає.

А Павло за клямку дверей ухопився:

— Тату ...

Може, ще хотів щось сказати, та не договорив. З батькових рук летить тарілка і на дрібні шматочки розбивається об двері біля Павлової голови. За першою — друга, третя.

— Та що ж ти робиш, чоловіче? — заголосила дружина. — Ой, людоньки, вгамуйте ж його!

А „людоньки“, ні чичирк. Посхиляли голови над столом, мовчать і від остраху й від прихованої радості.

Та й нащо їм вгамовувати партизана, коли до цього вся політика зводилася!

Хай но тепер спробує Обушний послати Мотору на кутки. Обпечеться... А там і весь актив від нього відійде. Побачимо тоді, чи не дремене аж туди, звідки прибув. Та ми й до Харкова зуміємо заявочку написати про „поведеніє“. Балута складе, а свої люди підпишуть.

І не так горілка п'янила Кривулю, як оці привабливі п'яні плани перемоги.

Вилетів Павло в сніи, і руки йому ледве помітно тремтять. Чи з холоду, чи з люті? Хто зна. Вийшла за ним і мати до сней.

— Не чіпай, сину, батька. Сердитий дуже сьогодні ...

— Мені валянці викиньте з хати, мамо. Їхати до району треба, — каже Павло, ніби спокійно, а зуб з зубом не зведе.

Мати швидко назад до хати метнулася.

Винесла валянці.

— Перебувайся, Павлику. Ось і онучки теплі.

Та Павлові не до онучок. Всунув ноги абияк у просторе тепле взуття та й був такий. Трохи заспокоївся аж тоді, як сів верхи на вороного жеребчика з Кагамликової стайні. Торкнувсь рукою грудей, зашелестіли конверти.

— Значить, можна їхати. Пакети на місці.

Трюхав вороний по накоченій вулиці, баско вигравав так, що й підганяти його не треба. Застоявся в чистій та теплій стайні. Кагамлик любив коней і вмів за ними доглядати.

Потроху вже вгамовувався тяжкий спогад про сварку з батьком. Хіба вперше таке трапляється. Знову думав про Варвару, і боролися в хлопцеві дві сили.

Адже любилися ось вже півтора року, працювали разом, боролися. І було це так просто і ясно в них. А що вже надій молодечих, поривань сміливих, юнацьких! Ех, та що там казати! Світ, здається б, догори ногами поставили. І раптом така не-

сподівана, жорстока зрада... Тільки невже вона здатна на це? Ні, не може цього бути! Щоб ото Варвара такою стала? Ніколи! Тоді інша думка порядкувала в голові й доходила до серця, стискувала його до болю:

„Невже і мати, і батько, і все село брешуть? Невже це тільки провокація? А що, коли правда?“

І ще дужче колотиться в звичайнім людським болі гаряче комсомольське серце. Торкнув поводом вороного. Швидше б проїхати повз' кооперацію. Адже там вона. Ще, чого доброго, помітить, поговорити захоче. Виправдуватися почне... І не знає гараз хлопець: хочеться йому зустріти Варвару, чи ні. Одганяє від себе думки.

„Ні, ні. Не помітить вона, не до мене їй“,— ображено думає Павло.

Аж тут голос, такий і рідний і чужий, різонув вуха:

— Павлику, зажди хвилинку. Куди це ти зібрався?

Змовчав. Дивився похмуро вбік.

З ганку крамниці збігала Варвара. Вся така ж сама, як учора, позавчора, як півтора року тому. Тільки очі вогкі і повіки червоні.

„Плакала, мабуть“,— співчутливо подумав, але ще дужче на-супився. Тільки вороного непомітно стримав: „хай скаже, якщо хоче сказати“.

А вона вже коня за повід. Слухняно спинився Воронько. Дру-гою рукою в бік коневі вперлася. Очі великі, сині, заплакані на парубка звела. Не хоче Павло дивитися на неї. Похмуро в інший бік зирить, нервовими пальцями в гриві коневі колу-пається.

— Чого ж ти мовчиш, Павлику? Невже брехням повірив? То хоч товаришів розпитай, коли мені віри не ймеш. Андрія, Луку та й старих Миколюків. Всі ж були в хаті, Павлику, чуєш?

Мовчить хлопець, а в грудях наче сніжні буруни розгуля-лись. Ось-ось не стримається, і всміхнеться, і заговорить.

А вона далі:

— Куди ж ідеш? Скажи!

— На кудикало. Піди, спитай начальства. Наше діло таке: куди пошлють, туди й поїдемо... Може, тобі начальство роз-каже по-свойському. Піди розпитай витриманого більшовика, прекрасного товариша з Харкова. А я тільки петрівський ком-сомолец. Но-о-о!

Люто смикнув повід, ударив Воронька по підбиччу. З міся-рвонув кінь.

— Ой, Павлику! Та це ж неправда, неправда, чуєш! — не сказала, а зойкнула крізь сльози дівчина.

Не оглянувся Павло. Пустив коня навскач. А вона ще трохи стояла на шляху, дивилась йому вслід, і сльози тихенько падали на втоптаний сніг. А він так і не оглянувся. Провела його очима аж за Кривулин вітряк, у якому ще так недавно разом з ним застукали контрабандних мірошників. Далі витерла хусткою очі і в кооперацію пішла. Треба ревізію кінчати. Оглянулася: нікого нема на вулиці.

„Добре, хоч люди не бачили“, — подумала.

Але люди, звичайно, бачили. Не одна замерзла шибка ретельно розтоплювалася парою з рота і протиралася пальцями цікавих молодичок: хоча б краечком ока побачити, як тепер розмовляє Моторенко з своєю дівкою.

А Павло вже виїхав у степ. Тюпачив весело Воронько, а хлопець шугав поглядом аж до небокраю. Який же він, степ, широкий та білий! Здається, і кінця-краю йому немає. І від цього безмежжя снігового легше ставало на серці Павлові. Дрібнішало своє особисте горе, тонуло в просторах. Так само буває, коли й на море дивишся. Такими блідими стають тоді людські почуття — і болі і радощі.

І де він узявся тільки, оцей поговір? Усе ніби йшло гаразд. І треба ж було посилати звідомлення Варварою! Хотілося, щоб надійніше, а вийшла отака історія, — думав ідучи Павло, а в уяві, як навмисне, барвистою кінематографічною стьождкою проходили найпрекрасніші спогади їхнього з Варварою кохання. От хоча б і вчора, в сельбуді. Хіба не йому всміхалася вона своїми сивими очима? Хіба не з нею, вже далеко за північ, стояв біля воріт, цілував і пестив, „манюнькою дівчинкою“ називав?

І надходило каяття: чому не поговорив з нею там, біля кооперації, нащо грубо одштовхнув? Мабуть, і тепер десь тихенько плаче собі в крамниці. Яка вже там у біса ревізія!

Зза сивого обрію виткнулася станційна водогінна башта, а трохи праворуч уже впізнав Павло темносірі будівлі міста. Ліворуч туманів завмерлий ліс, а далі степ, скільки зір сягне. Пустив коня навскач, аж вітер у вухах посвистує. Ніби хотів, щоб з вітром тим одлітали в безвість сумніви, важкі думи...

Та помилився трохи Павло, коли гадав, що плаче Варвара в крамниці. Хоч і з великою напругою, але стримувала вона сльози. Сиділа біля вчителя й проказувала йому числа. Той спо-

чатку записував у книжечку, вираховував, а тоді вже перевіряли на рахівниці. Крамник підсовував їм різні папірці, книжки боргів, рахунки, накладні. В роботі трохи затамувала біль і образу. Твердим голосом проказувала числа. Вірила: все одно правда наверх впливе.

В зачинені двері щось зашкрябало. Кішка чи собака—не добереш, але шкрябає настирливо, уперто, не звертаючи уваги на крамникове „пішов вон“ і „тпрусь“. Зло взяло крамника. Вхопив залізний метр у руки, тихенько до дверей підійшов та й відчинив раптом, тримаючи метр наготові. Але вдарити йому не довелося. У відтулину дверей, переможно крутячи хвостом, до крамниці влетів Керзон. Ще й кошик у зубах. Та й звідки ж знати собаці, що зараз крамникові не до нього. Він свої обов'язки хоче виконати сумлінно. А тому розхитує кошика і кидає його на лавку. Далі звично стає передніми лапами на прилавок і тричі гавкає в куток, де стоїть горілка. Собаці що? Він робить те, що йому наказано.

Вчитель з неприхованим захопленням стежив за Керзоном, і записувати облишив. А Варварі собака нагадав той випадок, коли Павло скористався з його послуг, щоб витурити з хати куркулів. Десь у глибині серця наростало тепле почуття до Керзона. Хотілося ніжно погладити його блискучу оксамитну шню. Стрималася. Замість цього взяла клаптик паперу і, написавши на ньому „крамниця зачинена, бо ревізія“, поклала в кошик. Цим вона врятувала крамника, що ніяк не міг заспокоїти Керзона, який уперто вимагав законну півлітровку.

Нарешті, собаку з кошиком і запискою вирядили, і він, поксавучавши трохи під дверима, помчав додому.

У крамниці знову зашелестіли паперами, зацокали кісточками рахівниці, знову Варвара говорила, а вчитель записував.

Та ревізійній комісії сьогодні рішуче заважають працювати. Не встигли забути за Керзонів візит, як знов хтось у двері гатить:

— Одчиніть!

З голосу впізнала Варвара: Марко Обушний. Міцно стиснула щелепи, щоб не зрадити себе, а до горла гаряча куля підкочується.

А він увійшов, та ще й жартує. Привітався весело, поглядом уважним ледь-ледь сковзнув по нахиленому Варвариному обличчю.

„Ну, ясно ж, і тут те саме“,— подумав з досадою, а голосно сказав:

— Чого зажурилася, Варваро? Прізвище веселе носиш: Не-журбіда, а очі під прилавок ховаєш! Ех, ти! Жіночі брехні до-пекли хіба?

Краще б він не казав цього. Сама бо знає, що не личить у тугу впадати, тільки— як його втриматися? Йому що: він був, та й нема, а Павлик не швидко сумніву спекається.

І ще міцніше стиснула дівчина щелепи: хай не сподіваються на сльози. Досить того, що й так увесь ранок дома нишком проплакала. У відповідь Маркові сказала спокійно, звівши шnurки чорних брів:

— Ні до чого тут брехні... Ревізія буде складна... Мороки до біса. Он воно що!

А Марко з гордістю сам собі подумав:

„Оце воно росте, нове покоління. Тримається, волю гартує. Кріпись, моя хороша товаришко!“

Пройшовся по крамниці. Думав про наступні загальні збори. А далі спинив погляд на вчителів. Як же він ретельно занотує числа, проказувані Варварою, аж голову, сердешний, набік схилив! Ну нестемно, як первачок-школяр, коли вперше виводить „ра-да“.

Після того як прийшов Марко, ніхто дверей не взяв на гачок. Отож несподівано й увійшли до крамниці двоє: Андрій Миколук та Лука-гармоніст. З другого кутка бригада повернулася.

Бригадир одразу збив вухату шапку на потилицю, сказав своїм завжди жартівливим голосом:

— Ну й куточок же мені дістався! Сама тобі контра. Щоб я вмер! Ні одного на збори не зтяг. Як змовилися наче.

Потім глянув на Варвару, на Луку, на Обушного— і вже серйозніше:

— Промазали ми... З гармошкою... А тепер волинка...

— Не дрейф, Андрійко, скрутимо,— спокійно зауважив Марко.

— Та мені що, я перед загальними зборами можу протанцювати, аби Лука грав, а вам воно трошки не того...

— Міцного вузла зав'язала куркульня. Вже й рубонуті б по ньому час,— озвався стиха Лука.

В усій історії себе він уважав за найбільш винного. Треба ж було здатися на прохання! Одмовився б грати і нічого б не трапилося. А тепер морока всім.

Але й на гармоністове зауваження Марко зовсім байдуже одказав:

— Розрубаємо вузла, і то вже скоро. Вище голову, гармоністе!

„От він який“,— думали хлопці. Ишли до кооперації, побоювалися. Сподівалися, що наганяй робитиме Обушний за те, що зборів куткових не зібрали. А він сам ходить по крамниці спокійний і інших заспокоює.

Тоді й собі, полегшено зітхнувши, закурили хлопці. З насолодою затяглись самосадам.

А дні зимові короткі. Сюди - туди, а воно вже й сутеніє. От і зараз. Недавнечко ніби розвиднилося, а сонце вже й під обід підпливло. Попоравши худобу, нагодувавши дівчорі, жіночки на вулицю мерщій. Коли вже коли, а сьогодні є про що поговорити з кумою. І вже на причілках проти сонечка збираються по дві-три сусідки, а до них нові підходять.

Вулицею йдуть дві молодичі. Помітили їх ті, що на причілочку. Та й як не помітити!

— Чи чули, сестрички?

— Чули, бодай би вуха наші не слухали.

Це перша.

А друга:

— Я вже казала: було-було в нас різних приставників, а отакого сукиного сина, як світ стоїть, не бачила.

— Нічого, сестро, свій свого, хто кого одурить.

— Помиряться, у них же все по-комуністичеському.

І пішло, і пішло. „Радіоцентр“ запрацював надударними темпами.

У крамниці тривала ревізія. Вчитель з Варварою та крамником порались над рахунками, а Марко з хлопцями очікували бригади з третього й першого кутка, щоб гуртом іти на нараду. Але бригади не приходили.

— Знаєте що, хлопці, ходімо до сільради, а ти, Варваро, коли хто прийде, спроваджуй туди, та й сама приходь на актив. Не барися,— сказав Марко, натягаючи на вуха шапку.

Хлопцям давно вже набридло огинатися в холодній, напівтемній крамниці, і вони швидко посхоплювалися з прилавка. А Варвара відповіла одним словом:

— Добре!

Та тільки рушили до дверей, як вони самі широко розчачулися, і на порозі виріс Кравченко Петро Йосипович (одноосібник, чисто виголений. Отой, що за культурну революцію).

Одсапуючись, заговорив швидко:

— Х-у-у! А я оце вас шукаю. Вже й у сільраді був, і в управі колгоспу, всюди вибігав. Аж оце, нарешті. Х-у-у!

— Кажіть швидше, в чім річ?— перебив його Обушний.

Хлопці најачилися. Замовкла рахівниця. Підвела голову Варвара. Здивовано поперх окулярів дивився вчитель.

— Та там таке робиться, аби ви знали,— знову з передмови почав Кравченко.

— Де? — нетерпляче вихопився Андрій.

— На третьому кутку. Баби заворушилися. А Христю та Марію з хати виволокли... За коси по снігу тягають. Я оце прибіг...

І раптом постріл здалека, з третього кутка. За ним другий, третій.

Застрягли слова в горлі Кравченка, отетеріли, захолинули присутні. Ледве помітно зблідла Варвара. Перелякано зиркаючи крізь окуляри, засовався на стільці вчитель.

— За мною! На третій куток! Гайда, хлопці! — тихо, але твердо, як наказ, кинув Марко і рушив до дверей.

Варвара за прилавка вибігла. Очі горять двома шматочками антрациту:

— Я з вами!

— Назад, Варваро! Ні кроку з крамниці! Роби своє діло! — гостро наказав Обушний і швидко збіг сходами на вулицю. За ним Андрійко й Лука, а трохи оддалік, зморений, чвалав Кравченко. Постріли його не на жарт злякали. Отже висновок він для себе зробив ясний: „подали від біди“.

Вздовж вулиці підтюпцем у напрямі третього кутка побігло троє.

Збільшилася кількість цікавих жінок. Уже майже спід причілка кожної хати виглядали вони на вулицю з острахом і з почуттям незадоволеної цікавості. І невідомо, що переважало в них: перше чи останнє. Найпевніше, останнє.

А Маркові з хлопцями й бігти далеко не довелося.

Тільки но завернули в перший заулочок, як усе стало зрозумілим.

Назустріч їхав Павло, блідий і суворий, а поруч Воронька йшли Христя, Марія та ще дві-три молодичі. А за півгін від них помітив Обушний далеко більший жіночий гурт, який назирці йшов за передніми. У Христі виблискував синець під оком, а у Марії сачок на грудях розірваний. Обидві жінки схлипували чи то від болю, чи то від сорому та образи. Марко вхопив за повід Воронька.

Різно до Павла:

— Хто стріляв?

Павло спустив очі додолу...

- Я! — відказав підкреслено грубо.
- Хіба без цього не можна було?
- Ні! Щоб я ото дивився, як куркульська наволоч знушається з активу ... Шкода, що не прикончив якоїсь.
- Павло говорив сердито, очі йому блискали іскрами ненависті, голос тремтів, але бринів певністю своєї правоти.
- Обушний замилювався з нього. „Цей не видасть у скруті!“ — подумав, а потім раптом співчутливо до Христі та Марії:
- Виходить, постраждали, товариші?
- За нас не турбуйся, Марку Степановичу, — зацокотіла Марія, ніби нічого й не трапилось. — Не я буду, коли очей не повидираю Кривулісі. Єдиний сачок порвала, шельма стара.
- Одною рукою Марія тримала на грудях шматки розірваної одежини.
- А Хрестя блимнула підбитим оком, додала розважно:
- Їх треба організовано трошити. По закону нашої диктатури. То така, що не помилує. А кляте око все таки підпуха, — додала вже веселіше і підморгнула Павлові:
- Спасибі, Павлику, що нагодився, а то б і друге підбили ... Осатаніла куркульня.
- Наближалися до кооперації. Обушний тільки тепер згадав, що Павло з району повернувся. Спитав хлопця тихо:
- Відповідь привіз?
- Павло мовчки подав два конверти. З печаток пізнав Обушний: один — з райпарткому, другий — з міліції.
- На ходу розпакував, пробіг очима.
- „Ну, ясно ж, — подумав, — інакше й бути не могло. Все йде на краще. Коли б тільки до зборів устигли приїхати, щоб за одним заходом покінчити“.
- Його думки перебив Андрійко. Він глянув назад вздовж шляху і сказав:
- А вони все таки чимчикують ... Жінки ...
- Хай собі.
- Може б, у холодну з п'яток посадити? — запропонував Лука.
- Кого треба — посадимо. Без гарячки ...
- Підійшли до крамниці.
- Марко з жінками та з Кравченком (знову пристав до гурту, адже небезпеки нема) зійшли на ганок, а далі і в середину крамниці.
- Павло хутко сплигнув з Воронька і до хлопців мерщій. Суворий, найжачений.
- Ходім зо мною. По секрету треба поговорити ...

Андрійко та Лука вже й вуха наготували, в рот Павлові заглядають: яку ж таємницю привіз їм з району секретар?

А Павло пильно подивився на обох хлопців, немов вивчаючи міру їхньої дружби, а далі, очі в землю опустивши, спитав тихо, але з притиском:

— Скажіть, хлопці, ви друзі мені?

— Самі справжні,— коротко запевнив Лука.

— Приєднуюсь до попереднього промовця. Єдність комсомольських лав Петрівки перш за все.

Полюбив Андрійко високий стиль.

Та не до жартів було Павлові. Знову допитливим поглядом уп'явся в хлопців, наче в душі їм хотів заглянути. А голос терпкий і трохи наче аж хрипкуватий.

— Коли друзі, то скажіть мені одверто, по-дружньому, по-комсомольському всю правду.

— Тільки так,— легко погодився Лука.

— Скажіть мені, що було вчора увечері в тебе, Андрійку, вдома?

— Були батько, мати, я, Обушний і Варвара великомучениця. Тільки не та, що я розстріляв з геківської рушниці, а жива, ота наша Нежурбіда.

— А я чесно зіграв дві польки і одного шахтьора,— додав Лука.

— А я ще чесніше на очах у шановної публіки надів нові чоботи і в них протанцював одну польку з Варварою. Здорово танцює! Щоб я вмер!

Павло ніби ковтав кожне слово. Жартівливий тон хлопців його і радував і дратував.

— Ну, а далі, далі, що було?— з болем витиснув з себе Павло.

— Прошу! Далі ми всі, крім моїх старих родителів, струнками лавами рушили до сельбуду на збори, що на них ти, до речі, спізнився. Але до чого це ти, генеральний секретарю, ведеш? Га?

— Та я нічого, так собі, довідатись хотів. Ну, а там щоб випити трохи, чи, може, в Обушного з Варварою щось було? Кажіть. Не приховуйте правди...

І тоді Андрійко зареготав на всю вулицю. Аж обидві долоні до живота приклав, аж вигинається та ірже. Завжди він отак у найвідповідальніший момент!

Павла пересмикнуло. Але стримався. Мовчав. Знав, що цього сміху не спинити. Та Андрійко вже одійшов трохи. Ясними,

щирими очима дивиться просто в перенісся Павлові і кризь нові короткі вибухи сміху кидає колючі слова:

— Он воно що?.. Ха-ха-ха!.. Значить, особисте заїло?.. Тепер я розумію... Ха-ха-ха! „Чи не рублена хата, що не люблять дівчата“... Ха-ха-ха! — І зайшовся розкотистим сміхом Андрійко.

А Павло почервонів до вух.

— Ніяк не куплю того діла,— безпорадно розвів руками Лука.

Тоді вже Андрійко без сміху, а докірливо і щиро заговорив до Павла:

— Ех, ти, секретарю! І ти ото міг повірити куркульським брехням?.. Хіба не знаєш, чия робота?.. Та в хаті ж були батькомій, мати, я, ось Лука був, хай скаже... Та чи ти Обушного не знаєш, чи, може, Варвари й досі не розкусив? Та вона ж золота дівчина... Комсомолка ж яка... А ти отаке подумав. Ех, ти ж!

Тепер уже й Лука добрав, у чім річ.

— Що й казати,— солідно вставив він.— Про Варвару одна мова: не дівчина, а гвоздь сезона. Да-а! — І розважний гармоніст глибокодумно приклав пальця до лоба.

Думав собі: „Отак і чоловік: живе та й повірить тому, чого не було й бути не може. От так задача“.

Павло ж наче від сну стрепенувся... Радісні очі ходором ходять. Обличчя пашить вогнем непоборного завзяття. Тисне руки хлопцям.

— Та я й не вірив, ну, а все таки, знаєте... Як ото воно чорне гайвороння з усіх боків қрякає... Ну й засумнівався. А тепер все до чорта!.. Ви таки друзі, хлопці. Дякую!

Потім раптом стукнув себе долонею по лобі:

— Да, а Воронько ж стоїть у повнім наряді... Зараз одведу на стайню, а то Кагамлик вичортує. А тоді— сюди негайно... От красота, а не жизнь!

І вітром злетів на коня комсомольський секретар і помчав вулицею, жваво вихиляючись у саморобному сідлі.

А назустріч гурт жіночий. Хвилюються, руками вимахують, мов гуси гелготять. Не втримався Павло. Блиснув очима по натовпу, а очі бризкають сміхом молодим.

Гукнув у гурт:

— Добридень, тіточки!.. Що, може, третю революцію надумали робити?.. Киньте краще. Все'дно ні чорта з цього не вийде.

І помчав вулицею, тільки снігові грудки спід копит Воронькові.

Перезирнулися жінки, знизали плечима, сказала одна здивовано:
— Ну й молодь тепер! Спід носа дівку відбивають, а він хоч би що. Про революцію гомонить.

— Ех, як ми колись дівували, не те було...— чи то з жалем, чи з відразою до старого додала друга.

А проте до крамниці таки пішли гуртом, тим паче, що й з третього кутка он наближається підмога.

Зійшлися два гурти біля крамниці, наче дві армії з'єдналися для спільних дій. Спочатку тихо гомонили, навіть перешіптувались, немов десь близько покійник лежав...

— Так кажете, сестро, стріляв?

— Аж три вистріли дав. От щоб я своїх дітей живими не побачила.

— А я поросяті винесла, аж чую: бах! бах! бах! Ой, матінко ж моя, думаю. Та це ж, мабуть, почалося. Зирк на вулицю, аж біля Лагутино? хати верхівець і ліворвер у руці, а жінки від нього хто куди. Тільки дві розпатлані з землі підвелися. Думала, що вже побиті. Перелякалася так, що не доведи мати божа. Аж потім уже впізнала. Моторенко верхи, а то Хрися та Марія... А вже думала, що банда. От щоб я з місця не зійшла...

В центрі натовпу Кривулиха. Сюди-туди обертається. На всяке запитання відповідь дає, голос підвищує, верховодить.

— Щастя їхне, що оруженій наскочив, а то б дали їм хліба.

— До нового врожаю вистачило б.

— Який піп, така його й паравія.

— Атож, атож... Який приставник— бахур, такі його й бригади...

— Іч, заперлися в крамниці, як щури поховалися.

— Бо ревізія, то й зачинилися люди собі, а не поховалися. І чого б ото я вигадувала казнащо.

— Ревізія, ревізія... Ніч мала, а в крамниці темно... Ото вам і ревізія вся.

Огрядна Кривулиха твердо пам'ятає директиву. Адже вона дружина, гідна свого чоловіка... На одну стежку збиває безладні репліки.

— Хай вийде та й розкаже людям усю правду.

— Од людей не сховаеш...

— А коли ж і ховати нема чого?

— Тоді чого заперлися? Хай на люди покажуться.

— Хоч би ота богородиця комсомольська вийшла... Засіяла як світ сонця.

— Подивилася б на неї, чи з личка не спала.
— А ну да, ну да, хай вийде. Як хліб з нас брати, так є, а як розпутство, так за двері ховаються.

Це вже Кривулиха пропозицію вносить.

— Требувать, щоб вийшла, розказала. А то за патли витягнем.

— Доки ще не обстригла...

— Та в них так. У комсомол записалася— коси геть.

Дедалі дужче вирував натовп. Сміливіші й на ганок видерлись. А попереду заможніші з Кривулихою на чолі. Вже якась бабуся костуром і в двері грюкнула.

Цікавість розпалювала пристрасть одних, люта класова ненависть штовхала до дверей інших, а разом створився галас, вихоплювалися приказки, натяки, окремі слова. То злісні, мов гадюче сичання, то насмішуваті й гострі, як лезо ножа.

Найбільша частина просто собі не хотіла від гурту відстати:

— Чим воно, мовляв, скінчиться?

А були й такі:

— Ходімо, кумо, додому. Не нашого це ума діло. Не ми починали, не нам і кінчати.

— Та воно таке. Кому приспичили хлібозаготівлі, той і репетує найбільше.

— Не ті люди беруться. От хоча б і Кривулиха. Чия б уже гарчала, а вона б краще мовчала...

Але замість тих, що відходили, припливали нові і своїми запитаннями ще дужче під'юджували, хоробрості надавали верховодам.

Уже в двері кулаками почали грюкати...

А в крамниці давно вже забули за ревізію. Чує Варвара, якою ганьбою обсипають її жінки,— впала на прилавок головою, плаче. І не голоси знадвору її бентежать, знає, хто керує ними. Аби ж тільки оці репліки образливі, що наче жалами гадючими шпигають її з натовпу, ніколи б не заплакала дівчина. Не з того тіста зліплена. А то ж і Павлик он повернувся, а до неї не йде. Невже, неевже він повірив?..

Андрійко заспокоює:

— Поплач трохи, Варюшо. Потім веселішою будеш. Це не шкодить...

Добре йому жартувати...

Христя та Марія на Обушного напосідають:

— Ось пустіть нас, ми оту гладку з гряззю змішаємо. Доки ж вона отам під дверима народ каламутитиме? Та й дівчину в розпач угонить. Он бач, як плаче, сердешна.

Але Марко чогось очікує. Лука йому вже розповів про розмову з Павлом. Усі бачать, як спокійно реагує Обушний на жіночий наступ, і чомусь легко почувають себе присутні. Навіть учитель підбадьорився і окуляри на лоба звів.

А жінки вже по-справжньому гамселять у двері... Хвиля розлютованих голосів то вдаряє в них силою, то одкочується на мить.

— Дайте їх сюди, розпусників!

— Хай красавиця вийде... Ми їй коси почешемо.

І раптом веселий і насмішкуватий голос Павла:

— Осади назад, гайвороння! Киш додому! Робити вам нічого?

Тут ревізія.

Варвара аж стрепенулася. Швидко-швидко очі витирає хусткою. Ось він зараз увійде. Чи ж зрозумів уже правду, чи знову одвернеться?

Одкотилася гупотнява від дверей. Побоялися Павла.

„Партизанське кодро. Знов стріляти почне. Він такий“,— подумала не одна.

Павло широко розчинив двері, бурею влетів до крамниці:

— О, всі тут, наче у фортеці!

І нічого більше не сказав, але глянув на Варвару отими любими, чорними очима. Схопилася Варвара, виструнчилася: до чорта сльози!. Ех, та й хороше ж бути молодою!—подумала і всміхнулася Андрійкові вдячно.— Ану виходь, кому там охота!

— Я ж казав,—бовкнув той і хотів зачинити двері: хай ота темна сила не бачить, як дивиться на Варвару Павло. Це таємна справа, комсомольська.

Але Марко затримав його.

— Не треба зачиняти. Тепер поговоримо.

Вийшов на ганок розвалкуватою, підкреслено байдужою ходою. Насмішкувато примружив очі. Трохи довше спинив погляд на Кривулісі. А тоді запитав:

— Що ж далі робити будемо? Двері одчинені, в кооперацію зайти можна. Тільки там ревізія... Все одно краму не продають. А куркулихам тим паче... входить заборонено.

Притихли трохи задні. Зате заверещали передні, а найбільше огрядна Кривуліха. Її ретельно підтримувало ще з десяток молодичь:

— Хто тебе просив виходити, ти нам шльондру випусти!

— Хай не ховається від людського ока!

— Очей нам не замилюй!

— Ми їй „Ісаія лікуй“ проспіваємо!

— Повінчаємо, та й бери вже тоді з собою до Харкова!

— І могоричу не треба!

Вигуки знову злилися в один суцільний гамір. Погрожували кулаками, бабуся костуром вимахувала, а в Кривулихи й макогін у руках опинився. Галас дійшов найвищого напруження і раптом спав. Як заціпило. Марко зиркнув набік. Поруч нього стояла Варвара, гордо випроставшись, а обабіч неї Павло.

Серед хвилиної напруженої тиші, як удари молотка по ковадлу, прозвучав урочистий і погрозливий голос Павла:

— Слухайте всі, кому не позакладало. Оце Варвара Нежурбіда.— Потім хвилинку помовчав, ніби давав змогу всім пересвідчитись, що це справді вона, далі взяв Варварину руку в свою і, пронизуючи натовп чорними очима, відкарбував слово за словом:

— Моя дружина! Розумієте? І тільки хто посміє ображати її, хай не гнівається.

І, повернувшись, обоє зникли в крамниці, виструнчені, горді, наснажені нечуваною досі силою.

Щось безладне загелготів натовп, але вже не на таких високих нотах. Лише Кривулиха намагалася знову зчинити колотнечу, але Марко поманив її пальцем.

— Тіточко, а йдіть но сюди, поговоримо по душах.

— Не дїждеш, бусурмане, щоб я до тебе пішла. Хай до тебе піп з кадильніцею піде...

— Що ж, доведеться уважніше запрошувати. Хлопці! — гукнув через плече Обушний.

Андрій з Лукою наче вродилися. Аж руки ходором ходять.

— Будь ласка, допоможіть тіточці в крамницю зайти, а то їй, бідній, важко на ганок злізти,— сказав спокійно і моргнув на Кривулиху.

А хлопці ніби тільки й чекали знаку, щоб зробити їй таку невеличку послугу. Миттю сплигнули з приступки, схопили огрядну отаманшу під руки, і не встигла вона рота розтулити, як опинилася в крамниці. У натовпі ніби всі завмерли. Сторопіло дивляться на Обушного. А він з гостинною усмішкою до передніх:

— Може, ще кому кортить зайти? Прошу!

Похмуро мовчать жінки. Тоді Марко вже серйозно і голосом іншим:

— А тепер розходьтєся спокійненько, а увечері всі до сельбуду на загальні збори!

Сказав і пішов до крамниці, двері за собою причинивши.

В крамниці Марія ніяк не заспокоїться. Сачок же єдиний порвали. Напосідає на Кривулиху. Кулаки сучить перед обличчям:

— Розквацювати б тобі мармизу, старе опудало, щоб юшкою змилася, та щастя твое: уповноважений з центру, чужа людина ...

— Облиш, Маріє, руки бруднити. Вона своє зароблене візьме,— втихомирювала Христя свою товаришку по бригаді.

Павло про щось тихо гомонів з Варварою, вчитель умовляв Кравченка посилати дочку до лкнепу, а то, мовляв, штраф доведеться платити, а Марко з хлопцями крутили цигарки.

За дверима знову поволі наростала й підкочувалася до дверей злива жіночих голосів.

— Нічого,— сказав Обушний, припалюючи,— поговорять та й розійдуться.

Кривулиха сидла в кутку на порожній діжці, важко одсаплюючись і тупо кліпаючи віями перед Маріїними кулаками.

А гамір за дверима наростав, хоч і не був уже таким одно-стайним і рішучим. Очевидно, кілька куркулих аж ніяк не могли примиритися з втратою свого „вождя“ і уперто лементували далі.

На цей раз Керзон не був на висоті свого призначення. Замість горілки приніс він своєму господареві коротеньку відповідь: „крамниця зачинена, бо ревізія“.

Спочатку вилаявся міцно партизан, а потім схилив важку голову на руки. Чи думав про що, чи просто з горілки обважніла голова.

А Кривуля підморгнув Сутузі. Мовляв, підходяща нагода довідатися, чи пам'ятає.

— Отаке воно все життя наше, Хведоре Микитовичу,— тихим вкрадливим голосом почав Кривуля. Сказав і прислухався. Розпачливо хитає головою Мотора. Мовчить, тільки дихає важко.

А Кривуля вже далі веде, обережно роняючи слова:

— Сидимо оце ми втрюх, по чарці випиваємо. Ніби й справжні друзі, а ще ж зовсім недавно стріляти нас нахвалявся. Аж смішно, їй-богу, як згадаєш.

— Не крути, кажи толком, коли це я вас стріляти хотів, щось не пригадую,— сердито обірвав його Мотора і знову впав головою на стіл.

„Мабуть, забув“,— радіє вже Кривуля і сміливіше знов тієї:

— Влітку це було, біля садка Кагамликового. Три вози їхало. А місяць світив на всі заставки. Тоді став хтось над шляхом і гукнув: „Стій, стрілятиму. Звідкіля хліб везеш і куди?“ А ті

відповіли: „У хлібозаготівлю з Березівки“. Випивши був отой, хто стріляти нахвалявся. Вилаявся та й упав на спориш. Це нам березівчани розповіли,—між іншим закінчив Кривуля.

Мотора лежав головою на столі нерухомиий, п'яно замурчав, захріп. Удавав, що спить.

Кривуля підморгнув Сутузі, а далі запитав партизана голосно: — Спиш, Хведоре Микитовичу, чи мо' голова заболіла?

Мовчить партизан, ще виразніше захріп, а сам напружує пам'ять, згадує молотьбу на колгоспному гармані... Так, так. Пригадує. Тоді він натомився коло машини. Паровик часто псувався, і мороки було з ним до біса. А як смеркло, з кумом Кагамликом до нього вечеряти пішли. Справді була медова місячна ніч, і вечеряли вони з кумом у садку. І хоч випили зовсім небагато, але від утоми та безсонних ночей скрутило партизана. Це він як сьогодні пригадує. Де сидів, там і впав, здоланий сном. Коли ж прокинувся, місяць срібним полумиском поплав над садком, а вишник стиха лопотів листочками. Десь недалеко брички зацокотіли. Вийшов він, похитуючись, на шлях, аж справді три брички, навантажені хлібом. Думав спекулянти, затримати хотів, пригадує, що й стріляти загрожував, але брички заторохтіли шляхом. А хто сидів на бричках, так і не встиг упізнати. Правда, гукнув один: „з Березівки, хлібозаготівлю веземо“. Оце й тільки. Алеж чому Кривуля так допитується, натякає на мою загрозу стріляти? Тут щось не те,— ламає голову Мотора, факти пригадує, зважає їх, до ладу намагається звести.

А сам завдає такого хропуна, що аж спина ходором ходить...

— Спить,— тихо сказав Кривуля.— Значить, не впізнав, слава тобі, господи...

— Тільки даром панькалися з ним та на вгощеніє витрачалися,— розчаровано протяг вайлуватий, позбавлений будьякої дипломатії, Сутуга.

В ту ж мить стіл з брязкотом і гуркотом перекинувся догори ніжками. Дзеленькнув розбитий посуд, пляшки. Схопилися на ноги перелякані гості, до дверей задкуючи.

Мотора стояв, міцно стиснувши кулаки, грізний, як демон. Не говорив, а скреготав зубами:

— Злодії! Бандити! Контра ідолова! Думали, забув?! Святі та божі!.. Мать вашу!.. З Березівки? Задріть, гади, я ваш бог! І рвонувся до них через перекинутий стіл.

Та гості добре знали партизана. Тепер від нього милості не чекай. Шарпнулися наче від вогню і двері лишили відчиненими.

Тільки кожухи залопотіли на перелазі. Їхні плани, дбайливо-накреслені й обмірковані за всіма правилами стратегії й тактики, в одну хвилину лопнули, як мильна банька.

„А все отой вайло Сутуга із своїм дурним зауваженням. Мовчало б чортове опудало, коли в голові кебети немає... Тепер хоч крізь землю валися. І надала ж мені нечиста сила зв'язуватись з отаким йолопом“, — картав сам себе Кривуля, жалкуючи, що не взяв з собою рахівника.

„Ото да, політик. Зайвого слова не скаже“.

А Мотора метався по хаті, тремтів з люті, скреготав зубами і аж стогнав від болю, від образи, що зазнала його партизанська честь...

— Злодюги! Гідри!.. Купувати мене за горілку? Мене, що кров проливав за революцію? Ну, я ж тепер доконаю їх! Я їм покажу психію!

Хотілося бігти селом, кричати, закликати всіх до помсти, як колись у дев'ятнадцятому році.

Згадав Обушного, Павла, Варвару і метнувся по хаті.

— Води! Холодної води!

Але води в хаті не було. Мабуть, жінка пішла до криниці. Не чекаючи, хутко накинув кожуха, шапку нап'яв і прожогом з хати.

„Де ж їх шукати? Та вони ж, мабуть, у кооперації... Там ревізія. Негайно ж туди!“

І побіг, спотикаючись, не шляхом, а навпростець, через річку. Швидше б розповісти все Обушному, щоб і очуматися не встигла куркульня. На льоду посковзнувся. Відчув, що не твердо на ногах тримається.

— Ні, таки треба було дочекатися дружини з водою...

Пішов далі, озираючись: може, де хоч ополонка є свіжа. І вже до берега почав наближатися, як помітив потемніле коло на льоду. Хтось зовсім недавно прорубав ополонку, щоб білизну жінка випрала. Тепер проруб зашерх, узявся морозом, і лід там не білий, як всюди, а темнуватий від води.

— От підвезло, — зрадів Мотора.

Швидко підбіг до ополонки, з силою вдарив кованим закаблуком.

Раз! Два!

Хруснув лід під чоботом. Одламувалися шматки, а крізь пробійні вода хлюпнула. Зняв шапку партизан, став навколюшки над прорубом, повну пригорщу пекучої води захопив. Хлюпнув на обличчя, на голову, фуркнув від насолоди. Хотів ще одну

пригорщу хлюпнути, занурив почервонілі долоні в ополонку і заплутався пальцями в чомусь.

— Невже ятір хто поставив?

Висмикнув руки, а на одній шворка мотузяна між пальцями застряла. Ні, не ятір.

Потяг шворку, аж вона не так легко піддається. Двома руками вчепився, силу напружив, міцно ногами в лід уперся. Що є сили тягне Мотора мотуза, але не вцупить далі.

Хоч ти йому що. Мабуть, важке щось прив'язане до нього, коли навіть сила Мотори нічого не вдіє.

Припав на коліна партизан, нахилив обличчя аж до самої води і раптом хутко звівся на ноги. Глянув круг себе. Може, на поміч людей покликати? Але, як на гріх, порожньо навкруги.

Тоді знову схилювся над ополонкою і, засукавши рукав кожуха, спустив руку в гостру, мов товчене скло, воду. Мабуть, намацав щось, бо довго ворухив рукою в ополонці. Холодно руці, немов голками хтось шпигає, аж синьочервоною стала. За тим швидко випростався і, ще раз озирнувшись навколо, подався стежкою до кооперації. Тепер уже не йшов, а летів партизан, тільки поли кожуха розвівалися од вітру.

„Ніколи не сподівається Обушний, яку новину я для нього несучу“,— думав Мотора, стрибаючи через замети.

Біля крамниці вже не було нікого. Зате трохи оддалік на розі тупцювало десятків зо два жінок. Це ті, що остаточно вирішили дочекатися кінця подій. Однаково робити нічого, та й Кривулиха там у крамниці лишилася.

„Цікаво, що вони далі з нею робитимуть“,— думали жінки, часто поглядаючи на зачинені двері крамниці.

Аж тут Мотора, наче оглашений, вихопився з протилежного двору і полетів просто до кооперації.

— Ой, сестрички, бійка буде. Дивіться, який лютий подався,— сказала одна.

Тісніше збилися до купи жінки. Очей не зводять з Мотори, що вже гатить кулаком у двері.

Почувають приємне задоволення сестрички. Нарешті бо їхнє довге тупцювання на морозі буде компенсоване і надмірна цікавість остаточно виправдана.

— Цей не подивиться в зуби нікому,— розумувала якась.

— Атож, нажене декому холоду,— погодилася друга.

Решта застигла в напруженій вичікувальній мовчанці.

А поява розхристаного Мотори справді створила в крамниці вражіння бомби, що несподівано вибухнула над головами людей.

Вчитель та Варвара посхоплювалися на ноги. Павло з хлопцями вмить стали біля Обушного, ніби готуючись до оборони.

Але партизан ще з дверей кинув радісне й винувате:

— Драстуйте, товариші!

І глянув на всіх ясним одвертим поглядом. Усім стало якось легко, і наче аж посвітлішало в напівтемній крамниці. Вчитель не сховав свого стану. Вголос полегшено зітхнув, коли побачив, що острах його безпідставний.

А Мотора вже тяг Обушного в куток. Доки вони шепталися там, Павло встиг весело підморгнути Варварі. Радість розпирала хлопцеві груди, пронизувала, здавалось, кожну клітину його молодого тіла. Адже батько знову прийшов до них, та ще такий піднесений. Впізнав, нарешті, на чиему боці правда.

— Добре, ходім! — жваво хитнув головою Обушний, коли партизан закінчив свою таємничу інформацію.

А далі, обернувшись до хлопців, сказав, не стримуючи піднесення:

— Ну, товариші, ходімо кінчати справу. Кидай, Варваро, рахунки. Завтра закінчите. Веселіші діла будуть.

— А тітку треба в холодну одвести, — сказав Марко, зиркнувши на Кривулиху. — Тільки хто ж одведе?

Хлопців явно не приваблювала така перспектива. Передчували, що на них чекають куди цікавіші справи. Отже не квапилися з відповіддю на Маркове запитання. Огиналися...

Тоді наперед вийшов одноосібник Кравченко.

— Товаришу Обушний! Давайте я її доставлю. Однаково мені до сільради йти.

Він хотів зам'яти неприємне вражіння, що могло скластися в товаришів, коли, почувши постріл, він, Кравченко, відстав від гурту.

— Про мене, ведіть, — погодився Марко. — Тільки ж, дивіться там...

— Будьте певні, — переконано сказав Кравченко. — Не прогавлю.

Старий Мотора тимчасом теплим батьківським поглядом зиркнув на Павла і зразу одвернув очі набік. Ніяково почував себе перед сином за вранішню свою поведінку. Але раптом твердо військовим кроком підійшов до прилавка і простяг Варварі широку, червону долоню:

— Здорова, невсточко!

Варвара зашарілася, простягає руку партизанові, а серце мало не вискочить із грудей.

Тримає її гарячі пальці у своїй холодній долоні старий Мотора і, по очах видно, силкується сказати щось дівчині хороше таке, заспокійливе. Але в нього тільки й вийшло:

— Винуват я трохи перед вами... Тільки ви вже з Павлом забудьте про старе. Трохи не та психія вийшла...

Павло удав, що не помічає батька, не чує його слів, а в самого в грудях наче враз сто гармоній заграло.

Зате на Андрійка найшов сказ. Підскочив до Павла, вхопив його за попереk і на прилавок, сміючись, посадив.

— Отако! Сиди, генеральний, і не рипайся, бо скинемо з престолу. От щоб я вмер!

Замкнувши крамницю, веселим гомінким гуртом усі рушили за Обушним та Моторою.

Крім них двох, ще ніхто не знав мети цього непередбаченого походу.

Але молодь почувала себе на десятому небі. Коли попереду йдуть такі хлопці, як партизан та Марко, то чого ж особливо турбуватися. З ними не пропадеш.

Коли доходили до річки, наче спід землі виріс Керзон. Лизнувши руку партизанові, собака, виграючи блискучою золотою спиною, приєднався до Павлового гурту.

Це дало привід Андрійкові сказати піднесену промову на злободенну тему: „Хто сьогодні дужче радіє: Керзон чи Павло з Варварою“. Аргументація в Андрія була така своєрідна, що навіть похмурий Лука зайшовся реготом.

А Павло на самому патетичному місці промови дружньо штовхнув промовця під бік, від чого той передчасно проковтнув своє „щоб я вмер“.

За сміхом та жартами не зчулися, як опинилися на льоду.

Думали, що Обушний та партизан навпростець йдуть до сельбуду, аж вони стали серед річки і далі ні кроку. Посхиляли голови, дивляться під ноги, наче знайшли щось цікаве. Молодь поспішила до них.

А за Кагамликовим садком палав край неба. Сонце вже пірнуло десь у снігових заметах, лишивши по собі, як спогад, широке загравне пано. Вечірній ущипливий мороз дошкульно нагадував про себе. Йому ж бо, морозові, тільки й лишилося, що вечори та ранки. Вдень доводиться сутужно. Сонце поволі вступає в свої права, щодня настирливо одвойовуючи собі годину по годині. Вдень із стріх по краплині стікає вода, а ввечері вона, окована невидимими лещатами морозу, замерзає і звисає незграбними льодовими багнетами різних форм і розмірів.

На Петрівку спадав дзвінкий передвесінній вечір. Хай ще тиждень - другий справляє свавілля мороз, але вже повітря напоене сподіванням весни. Хай ще хрумтить під ногами сніг, але небо таке ясне, блакитне та чисте, а повітря пахне так весняно, ніби ось - ось не сьогодні - завтра у високому небі прокурликають журавлі.

Хлопці з Варварою тільки тоді помітили ополонку, як підійшли до Обушного та Мотори.

— Кого це хрестити будемо в цій купелі? — запитав Андрійко.

— Побачиш! — коротко відповів партизан.

Від кущів нескошеного очерету на біле простирадло річки падали вузькі зламані тіні. Десь на третьому кутку лементували собаки.

— Виконавці на збори загадують, — вирішив Марко і покликав до себе Павла.

Але раптом увагу всіх привернув до себе Керзон. Вмить вишкунувшись, він з лютим гарчанням стрибнув у напрямі очерету.

— Щось почув. Спроста не піде! — сказав Мотора, і в ту ж мить тривожно зашелестів очерет, і над головою Керзона щось пролетіло і, дзенькнувши, впало на лід. Біля ніг Обушного лежала сокира, вгрузши лезом у тонкий шар снігу.

А очерет тріщав від чийхсь кроків і грізно гарчав Керзон.

Без жодного слова партизан, Марко й Павло рвонулися туди. На бігу Павло швидко вихопив наган.

Андрійко та Лука побігли слідом. Біля ополонки лишилася сама Варвара. Вчитель давно вже зник, радіючи, що ревізію відклали на завтра.

Дівчина стояла над ополонкою і тривожно прислухалася до шелесту в очереті та до погрозливої Керзонової брехні.

— Ах, ти ж гнида!.. Сучий рід!.. — долетіло до Варвариних вух. Лаявся старий Мотора. Собака раптом замовк.

Варвара інстинктивно нахилилася і вхопила до рук сокиру, готова боронитися, коли в цьому буде потреба.

Та жодна небезпека їй не загрожувала. Тільки в очереті чутнішими ставали голоси, і нагло хрумтіли під чобітьми висушені морозом стеблини.

Першим з очерету вискочив Керзон, урочисто жестикулюючи куцим обрубок хвоста.

За ним вийшов Павло з наганом у руці, а далі Варвара впізнала Кривулю, оточеного Марком, партизаном та комсомольцями.

— Отепер ми побалакаємо по щирості, — стримуючи лютість, сказав Мотора, ставши над ополонкою.

Кривуля мовчав, схиливши голову. Міцно стиснув уста, на самі очі насунув сиву смушеву шапку.

— Виходить, що я не вмію сокири кидати. Так ти оце сам спробував? Га? Чого ж мовчиш, гадюко? — доскіпувався партизан.

— На собаку кидав. Ішов ополонку прорубати. Ятір поставити...— вдаючи невинну жертву, тихо відповів Кривуля.

— Бреше гад і не здригнеться! — зауважив Андрійко.

— Рибки, бач, захотілося, — розважно додав Лука. — Карасика...

Марко про щось радився з Павлом, часто поглядаючи в бік сільради.

А старий Мотора підійшов до Варвари:

— Ану, дочко, дай сокиру. Може, я йому допоможу ополонку прорубати.

Варвара не вгадала партизанового наміру... Може, надумав щось страшне. А Мотора, не звертаючи уваги на присутніх, нахилився над ополонкою і з розмаху рубонув лід. Рубав частими сильними ударами, прихекуючи, як молотобоець у кузні.

Від кожного дотику леза розліталися навкруги гострі льодові скалки.

Ніхто, крім Марка, не знав досі, нащо партизан поширює проруб. Передчуття чогось надзвичайного опанувало всіх, але спитати Мотору не наважувалися. Стояли мовчки, спостерігаючи помахи сокири й чорну водяну латку, що поширювалася, виблискуючи і злегка хвилюючись. Нарешті, партизан одсапнувся, зміряв поглядом проруб і сказав хазяйновито:

— Мабуть, так, що й годі. Ану підходь сюди, Марку Степановичу. Почнемо „представленіє“.

А сам нахилився і, хвилинку пошпортавши пальцями, підняв з долу затоптану в сніг мотузку.

— Беріться, хлопці, і ти, Варваро. Поцупимо. Може, сома або кит - рибу витягнемо.

Марко теж ухопився рукою за мотуз.

Павло, тримаючи наган наготові, не зводив пильного ока з непорушної постаті Кривулі.

— Раз, два, дружно! — скомандував Мотора. Мотуз натягся, як струна, поволі витикаючись з чорного прорубу.

Вулиці з обох боків обернулися до річки глухими стінами повіток, клунь і стаень. Будівлі безладно розташувалися на узвишсях, що поволі розлогими схилами впиралися в річку. Вздовж і впоперек схили помережано стежками, старими, туго втоптаними і ледве помітними, випадковими. Ото люди з іншої

вулиці протоптали їх, ходячи до сільради, сельбуду чи крамниці... Навпростець, через сковану льодом річку, наполовину ближче, ніж обходом через гатку.

Павло глянув праворуч і гукнув товаришам:

— Гляньте, ціла юрба людей суне, і верхівців два.

Всі подивились у той бік, куди вказав наганом Павло.

— Сказати б, на загальні збори, тоді при чому тут верхівці?— приховуючи тривогу, сказав Лука.

— Товариші, продовжуймо своє діло... На конях міліція. Я викликав сьогодні на вечір,— заспокоїв Обушний.— Ім діло буде.

— Красота! Якраз на гаряче встигла!— зрадів Андрійко.

А Мотора не випускав з рук мотуза. Очевидно, скарб, що ховався під льодом, цікавив його більше, ніж отой шумливий натовп жінок і чоловіків і навіть верхівці.

Знову вчепилися за мотуз, сили напружили, і тоді з води почав виходити на поверхню тухо напханий мішок. Роль зав'язки для нього виконував мотуз, за який тягли. І хоча вже важкий, набряклий водою мішок лежав на льоду, мотуз своїм другим краєм усе ще ховався у воді, туго натягнутий.

Мотора враз догадався, в чім тут річ.

— Ану ще раз візьмемось. На цю вудочку, мабуть, не один сом спіймався.

І наче на ствердження партизанових пророкувань, на поверхню ополонки поволі впливав другий, такий самий важкий, туго натоптаний мішок.

Коли його поклали поруч першого, Варвара, нахилившись над ним, сказала до всіх:

— Подивіться но, на мішках мітка „О. К.“.

— А й правда. Опанас Кривуля. Щоб я вмер!— зрадів Андрійко.

— Нарешті таки спіймалася рибка!

— І без того ясно, чия робота,— сказав Марко.

Знову всі, крім Павла, вхопилися за мотуз.

А тимчасом до річки наближався досить оригінальний похід. Попереду виступали Сукач, Крупко, Миколок, Христя, Марія та одноосібник Кравченко. Кагамлик з мисливською рушницею йшов поруч міліціонера. Він зібрався на ніч вартувати колгоспну комору, але по дорозі приєднався до процесії.

Слідом за ними, низько посхилявши голови, пленталися рядком: голова сільради Юхим Довбня, комірник Сутуга і незмінно практичний рахівник. Навіть тут виявилася його здібність хутко орієнтуватися в обстанові. Передчуваючи далеку подорож, він узув валянци, надів довгий важкий кожух, ба навіть вузлик

з іжею під пахвою тримав. Обабіч трійки їхали верхові міліціонери, а вже слідом сунула ціла валка людей. У ній і тепер переважали жінки. Вони, задоволені з того, що картина послідовно розгортається в них на очах, піднесено й сумлінно обговорювали всі деталі багатого на події сьогоднішнього дня.

Незабаром люди тісним колом оточили складені на льоду мокрі мішки.

В центрі імпровізованого зборища стояли тепер заарештовані та актив на чолі з Марком, але увагу присутніх увібрали в себе мішки.

Мотора далі порався біля прорубу. Тепер йому допомагали Крупко та Миколук.

Іноді лише вихоплювався його високий захочуючий бас:

— Раз, два, дружно!

Витягли останній мішок і не поклали його, а поставили стійма.

Христя з Марією не могли далі стримувати своєї цікавості. Хутко почали поратися біля мішка: треба ж, щоб люди навіч побачили, якої „риби“ наловив Мотора. Коли задубілими пальцями, нарешті, розплутали зав'язку, в один голос скрикнули:

— Жито!

І наче луною прокотилось по натовпу повне здивування й глибокого обурення одно слово:

— Жито!

А далі до цього слова додавались інші, спліталися в один суцільний гамір.

Біля розв'язаного мішка стояли Христя, Марія та Варвара. Кожна з них взяла на долоню мокрого добірного зерна. Підносили до очей, ворушили пальцями вогкі купки на долоні, ніби хотіли остаточно переконатися, що в мішках під кригою збереглося справжнє чистосортне збіжжя.

В центр гурту протискувалися молодиці, чоловіки, і кожне з них обов'язково мацало мішки, брало в жменю зерна, пильно придивлялося до нього, а деякі навіть нюхали. Потім одходили набік, сумно похитуючи головами:

— Отаке добро та під лід!

Натомість до розв'язаного мішка підходили нові, проробляли з зерном ті самі операції, і так аж доки всі пересвідчилися в реальності цього виняткового факту.

Одноосібник Кравченко, не кваплячись, обійшов навколо мішків, зміряв їх на око і розважно, хазяйновито сказав:

— Мат' так, що пудів з п'ятдесят набереться.

Він тільки но виконав першу в житті солідну громадську на-

вантагу: з доручення Обушного одвів у холодну огрядну Кривулиху. Тепер серед активу почував себе своєю людиною.

Натовп вирував навколо мішків. З наелектризованого гурту вихоплювалися глузливі й погрозливі вигуки на адресу заарештованих.

Сукач послав Крупка по підводи, а Марко розмовляв з міліціонерами, що вже злазили з коней.

Голоси підвищувалися, ставали нервовішими й лютішими.

— І хто тільки нами керував, доленько моя, аж подумати страшно! — голосила підстаркувата жінка.

— Ні, таки від людей і на тім світі не сховаєшся, не те що під кригою.

— Де вона тільки береться в людини, ота яхидність.

— І сам не гам і другому не дам...

Миколук, оточений групою чоловіків, пояснював:

— Хитро придумала куркульська жила. В холодній воді жито не проросте, а схованка надійна.

— А в мене аж руки сверблять, — сказав Кагамлик. — Хоч би раз заїхати по мармизі. Іч, стоять одгодовані, наче кнури.

— Нічого, стухнуть, доки до Соловків доїдуть...

— Гнати їх, клятих, подалі, щоб і духом куркульським не смерділо тут, — встряла в розмову Марія. — Правителі, щоб їх правцем виправило...

Свої зауваження вона одсилала в основному на адресу голови сілради. Він найдужче дошкулив їй.

Заарештовані стояли наче вкопані, тупо спостерігаючи, як хвилювалася в ополонці чорна вода. Жодної щілини для свого порятунку вони не бачили. Лишалось тільки чекати логічного завершення своєї цілковитої поразки.

Якось раптом в один день про все довідався Обушний і навіть міліцію заздальгідь викликав.

— Ударив без промаху! — мусів у думці оцінити Маркову тактику Кривуля.

Лемент жіночий розростався. Юрба хвилювалася, напосідала на заарештованих.

Дзвінке вечірне повітря тремтіло від різкого, безладного вивування звуків.

Тоді Марко Обушний спокійно вибрався на мішки. Як тільки його постать виткнулася з натовпу, галас увірвався, наче всі раптом утратили мовні здібності. Дивилися на Марка широко розплющеними очима, а деякі навіть рота розкрили: не прогавити б жодного слова. А Обушний і говорив недовго. Тільки

й сказав спокійно і просто, хитнувши головою в бік заарештованих:

— Ось де вони, землячки! Дивіться на них, надивляйтеся. Щоб завжди пізнавали їх у своїй дружній сім'ї, щоб рішуче і безжально трошили ворогів колгоспного ладу, злодіїв, шкідників і провокаторів. Подаю до відома, що колишнього голову сільради Юхима Довбню за потурання куркульні, за вороже, контрреволюційне ставлення до своїх обов'язків з партії виключено і віддається до суду. Про це сьогодні дістав звістку від райпарткому. Колишніх членів управи колгоспу „Жовтень“ Опанаса Кривулю, Сутугу та Балуту віддається до суду за систематичне розкрадання колгоспного хліба, за одверту контрреволюційну діяльність в Петрівці. Товариші міліціонери, одведіть їх куди слід.

Натовп завирував у надмірному піднесенні. Хтось кричав: „правильно“, кілька голосів навіть вигукували „славу“, а жінки дружно заплескали в долоні.

В небесній безмежній блакиті плавав ясний місяць і заливав сріблястим світлом голі, засніжені верби, пожмаканий очерет і захватні обличчя учасників цього випадкового вечірнього мітингу над чорною роздובаною ополонкою.

На мішки вихопився Сукач і прокричав у натовп своїм високим хлоп'ячим тенорком:

— Товариші! Зараз же всі разом до будинку колективіста, на збори колгоспників. Там доведемо діло до кінця!..

Сплигнув з мішків, певний, що ніхто не піде додому.

І справді, вся валка, пропустивши вперед заарештованих, широкою вулицею повалила до сельбуду.

В дорозі гурт збільшувався, немов снігова куля, і простував урочистим походом, стрясаючи повітря піднесеним колективним гамором.

2. НАЗУСТРІЧ ВЕСНІ

На просторому колгоспному подвір'ї йшла гарячкова праця. Лунко стукали сокири, глибоко в'їдаючись у жилавий ясень чи в м'яку сосну. З присвистом вищали поперечні пилки. Поверх нашвидку зроблених верстатів лежали обаполи, глиці, а по них ритмічно човгали фуганки. У повітті хтось, мабуть, обухом сокири чи молотком збивав залізу рихву з колеса, і вона на кожний удар відгукувалась тоненьким жалібним дзвоном.

Вночі після зборів Крупко та Миколук ходили по кутках, мобілізуючи на ранок майстровий люд. Адже завтра червона

валка має одвезти решту хлібного боргу державі, і про це в райпартком сповіщено телефоном. Кинулися ладнати вози та сани, аж їх і на половину зібраного збіжжя не вистачає. А тут ось, як видно, весна поведе наступ широким фронтом, зруйнує шляхи, розіллє річи, і тоді годі вже думати про будьяку подорож з вантажем. Отож і метушиться Крупко на просторому подвір'ї, підганяючи в роботі майстрів. Проте всі й так добре розуміють, що весна жартів не любить, і сумлінно квапляться з роботою.

Дружний гомін праці лунає в ранковому морозному повітрі. Жваво перегукуються між собою майстрі окремими, короткими, але змістовними зауваженнями — допомагають один одному і порадою і ділом.

Мотора з сином та з Андрійком виволокли спід повітки напівзруйнований віз і тепер з усіх боків обдивляються його, мацають, пристукують молотками, вивчають пошкоджені частини, наче консилиум лікарів тяжко хвору людину.

Нарешті, Мотора ставить діагноз, а Павло та Андрій погоджуються з ним.

Швидко починають розбирати воза, перевіряючи придатність кожної нескладної деталі.

Батько з сином морочаться біля колеса, виміряючи довжину спиць. Тимчасом Андрійко вхопив сокиру й обрубє гілочки з молодого стрункого береста. З нього має вийти добрячий дишель.

Два вози готові. Крупко пильно перевіряє їх, щось відзначає в своїй книжечці і наказує котити до комори. Там молодіці на чолі з Марією та Варварою набирають зерно в мішки, а Лука з кількома новими комсомольцями навантажують ними вози та сани. На майданчику біля комори вже стоїть щось із двадцятєро саней та з десятєк возів. До вечора всього мусить бути щонайменше п'ятдесят підвід.

Жарти й сміх невідступно супроводять жваву роботу молодіць. Декому з них і досі трохи соромно за вчорашню поведінку біля кооперації, і тепер кожна з учасниць тієї демонстрації силкується ударною роботою, ласкавим, дружнім словом згладити свою ніяковість перед Варварою та Марією.

— Та й дурна ж я була вчора. Кому вірила? Кривулися!

„А щоб їй добра не було!“ — думала не одна, звичними, зугарними рухами зав'язуючи мішок або висипаючи в нього зерно з бляшаної коробки.

А Варвара аж сяє. З молодіцями поводитьься так, нібито й не

вони збирались її за коси волочити. Жартує, сміється, далі щось веселе наспівувати почне, аж легко якось працювати з нею. Метко насипає Варвара зерно в мішки, а думає про червону валку, про весну, що принесе з собою ударну працю в полі, про Павлика, Андрійка, всіх своїх друзів-комсомольців.

„Чого це вони возів не подають? Захопилися, мабуть, працюю і забули про нас“,— думала про майстрів і тут же спіймала себе на тому, що хоче побачити Павла. Тихо заспівала свою улюблену:

Наша спілка молода
Та немов маківка на волі...

В далекому кутку комори гуркотить віялка, довіваючи останнє весінне. За її гуркотом не чути молодницям слів Варвариної пісні, але по очах бачать, по рухах молодечих розмашистих догадуються: радіє дівчина.

„Натерпілася сердешна всього. Хай хоч тепер порадіє“,— співчутливо думає про неї Марія. Кому, кому, а їй, Марії, добре далася взнаки наймитська, сирітська доля. Сама колись, як і Варвара, сама-самісінька серед чужих людей виростала. А що вже глузу того та образ зазнала, так хай йому лиха година!

Віялка замовкла... Знадвору до комори долетів стукіт коліс. Підкочували два нові вози.

Варвара виглянула:

„Ні, знову Павла немає. Ну, добре, я ж йому згадаю увечері!“—Тоді обернулася до жінок:

— Ану, хто швидше мішка насипле й зав'яже. Навипередки згодні? Ми з Марією всіх перекриємо.

Молодці, милуючись з Варвари, привітно всміхаються:

— Ви ж у нас як вогонь. Хіба за вами вгонишся?— каже одна, висловлюючи загальну думку.

А втім, кілька молодниць і дівчат біля своїх мішків починають рухатися жвавіше, скося позираючи на Марію та Варвару.

„Вогонь вогнем, але й ми ж не повстані“,— десь собі думають жінки, мовчки піддаючи запалу роботі.

Отак собі тихенько, без галасу, змагаються, самі за тим не стежачи. Та врешті так натиснули жінки, що вже Лука з товаришами не встигає тягати повні п'ятипудові мішки на вагу, а звідти зносити та вклатати на вози.

Помітили жінки, що непереливки хлопцям. Жартують:

— А що, Луко, жаркенько? Це тобі не на гармонії цигикати.

— Від гармошки теж руки болять, наче від коси, коли по-

граеш вечір,— спокійно пояснює Лука, рукавом витираючи піт з обличчя.

Гомінка гуртова праця міцно злютувала всіх. У кожного наростало десь всеохоплююче, досі незнане почуття, кожному хотілося, щоб отак працювати й працювати без упину. Яюсь хороше відчувається, меткішими стають рухи, ясніє в думках, бадьоріше калатається серце. І зовсім одлітають геть різні життєві дрібниці, болі й образи. Їх заступає, заливає могутня хвиля, нова чарівна симфонія колективної праці.

На колгоспному подвір'ї старий Мотора випростався і сказав Павлові та Андрійкові:

— Ану лишень, хлопці, котить його до комори. Здається, на мазі. Відремонтований віз з новим ясеновим дишлем стояв готовий.

Хлопці тільки й чекали цього: там же в коморі дівчат повно. Зморгнутися можна буде.

Павло за дишель вхопився. Андрійко плечем у задок уперся...

— Стережись! — гукають хлопці, риссю викочуючи з двора воза. Вихопилися і помчали вздовж вулиці, немов дітлахи, пуштуючи. Легеньким, як пір'інка, здався хлопцям віз.

А тимчасом Марко з новими членами управи, Христею Смілик та Кагамликом, ще як світ вирушили перевіряти стайні. Треба було слабих коней вилучити й поставити на окреме харчування, а решту остаточно закріпити за стайничими під сувору відповідальність кожного. Потім утрюх завітали до кузні, де безладно стояли сівалки, букарі, плуги та борони, чекаючи ремонту.

Уперше за останні два місяці розпалював горно одноокий підстаркуватий коваль Онисько. Йому допомагав онук, бистроокий, щуплявий хлопчина, років п'ятнадцяти.

— Треба дідові Павла на підмогу надіслати,— сказала Христя Обушному, коли вийшли з кузні.— Старий сам не впорається. А Павло іноді допомагав йому. Справу знає.

— Правильно. На ремонт треба наполягти,— погодився Марко.

Христя, лише вчора увечері обрана на члена управи колгоспу, сьогодні вже виявила не абиякі організаторські здібності. Господарство колгоспне знала наче своє, і її розважні ділові пропозиції радісно хвилювали Обушного.

Коли в одній стайні Христя вгледіла одв'язаного коня, вона спочатку мовчки прив'язала його до ясел, а далі так вичортувала стайничого, що той, сердешний, і червонів і білів, і просився, і кався, і назавжди зарікався ловити гав біля коней. Марко задоволено слухав добірну Христину лайку.

Дунав:

„Ця нікому не подарує. Добру помічницю знайшли Сукачеві. Та й Кагамлик з Крупком не підкачають“.

Коли наближалися до колгоспного подвір'я, їх зустрів виконавець Корній Іванович і подав Обушному записку від Сукача. Голова управи сповіщав, що по дорозі в Березівку заїхав Гавриш і хоче побачитися з ним, Обушним, та з новими членами управи. Він чекає на них в конторі колгоспу.

— Що там цікавого?— запитала Христя, коли Марко, прочитавши, рвав папірець на дрібні шматочки.

— Секретар райпарткому в конторі. Ходімо, порадимось. А ви, діду, на подвір'я мершій. Крупкові перекажіть. Хай теж швиденько йде, не затримується.

Дід підтюпцем подався вулицею. Навіть у його добрих старечих очах помітив Марко нові молоді вогники.

Секретар райпарткому довго й радісно тиснув руки Маркові, новим членам управи. Вітав з перемогою, водночас кидаючи запитання про окремі деталі справи.

Поволу перейшли на спокійні ділові розмови. Мова мовилася за голову сільради. Марко та управа висували кандидатуру Миколюка, а Гавриш не заперечував, але обіцяв порадитися з головою райвику. Наприкінці розмови секретар знову розпитував про події минулого дня і широко реготався з видатної ролі Керзона.

Прощаючись, раптом щось згадав і, витягнувши з бокової кишені телеграму, подав Обушному.

— Читай, тебе стосується!

Марко спокійно розгорнув папірець і пробіг очима. Телеграма була від ЦК і пропонувала Обушному переїхати уповноваженим до сусіднього району, де справа підготовки до сівби стала на мертвій точці. Згорнув телеграму, поклав до кишені. Гавришеві, що пильно стежив за Марковим обличчям, сказав просто:

— Ну що ж! Іхати, то іхати!

Коли вже прощалися, прибіг захеканий Крупко і відрепортував захватно, що до обіду всі вози й сани будуть готові до завтрашньої подорожі.

Вже з саней Гавриш гукнув:

— Везіть же, товариші! Духовий оркестр і перехідний прапор на вас чекають!

— Глядіть мені там! — навздогін кинула йому Христя.

А як повернулися до контори, Сукач сказав з нотками щирості й легенького суму:

— Ну, товариші, тепер, здається, все в нас на добре піде. Погано тільки, що Марка Степановича перекидають. Але така воля партії. Тут нічого не напишеш.

— А ви не їдьте!— майже з дитячою безпосередністю й глибокою щирістю сказав Маркові Крупко.— Лишайтеся у нас. Ми вам хату Кривулину дамо. Добра хата. Найкращу дівчину висватаємо. Будете головою сільради. Ми вас слухатимемо. Ій - право!

Марко Обушний усміхнувся сумовито:

— За пошану дякую. А щодо дівчини, то годі, вже один раз оженили. Може, і удруге так. Краще попарубкую трохи.

Всі зрозуміли Марків натяк на провокацію Кривулі проти нього й Варвари. Сміялися щиро, від глибини сердець.

— А, хай їм!—махнула рукою Христя.—І згадувати огидно.

Жартували далі, але Марко відчував, що йому вже далеко не байдужою стала Петрівка. Почував глибоку дружбу до Сукача, Христі, Миколюка, Крупка. Разом з Павлом та Варварою радів їхнім щастям, міцна приязнь виростала до старого Мотори та його кума Кагамлика. Це ж вони, аванпостні бійці колгоспного фронту, ще зовсім недавно були розпорошені, спантеличені маневрами знахабнілої куркульні. Але хто тепер посміє зачепити їх? Та сама Христя найлютіші глитайські очі видряпає за свій колгосп. А хіба Мотора, Кагамлик, Крупко й інші не такі? А сотні нових, що відчули твердий ґрунт під ногами, хіба відступлять? Ніколи! Знав, що в цій перемозі є частина і його праці, і стало приємно від свідомості виконаного перед партією обов'язку. Хотілося ще трохи побути з петрівчанами, допомогти їм, але—що ж вдієш! Взавтра разом з червоною валкою він залишать Петрівку. Знову нові люди, нова боротьба, нові перемоги. Тільки так воно й повинно бути. Адже на фронті не розмірковують. Є наказ—виконуй. Так і тут.

Обговоривши кілька практичних питань, зв'язаних з готуванням червоної валки, всі залишили управу і розійшлися кожний на свою дільницю роботи.

Сьогодні, як ніколи, хотілося бути на людях, де буває радість колективної праці, де переважає велике загальне над дрібним особистим. Там люди дивляться одне на одного новими широко розкритими очима, там лунають теплі слова й бринить веселий сміх. У ритмах праці куються нові звички, зростає повага до себе, до своїх однодумців, кипить міцна глибока ненависть до ворога.

Поволі, іноді спотикаючись і падаючи, але уперто і невпинно йде армія нових людей на штурм соціалістичних високостей життя.

3. МОЛОЧКО ЧИ ГОРІЛКА ?

Смерком у Моториній хаті зібрався актив. Ніхто нікого не запрошував, а вийшло якось само по собі. Почули, що Марко вечерятиме в партизана, і зійшлися всі, наче змовилися.

Моториха приязно вітала гостей.

Останніми у хату увійшли Павло та Варвара. Вони ходили перевіряти варту біля навантажених возів і через те затрималися.

Траплялося й раніше Варварі забігати до Павла додому в різних справах комсомольських, але сьогоднішній її прихід мав особливий сенс.

Непідроблено ласкаво зустріла її Моториха, всміхався собі у вуса старий партизан, а Христя, сказано жінка, не змовчала, приказала до ладу:

— Вітай, мати, невісточку в хату!

Варвара зашарілася, але вдавала з себе спокійну і навіть байдужу.

— Виходить, потрапили просто на заручини,— так, щоб усі почули, сказав Крупко, штовхнувши під бік Миколюка. А тоді вже Павлові закинув:

— Став, парубче, могорича. Думаєш, так ото й одкрутишся? Кращу дівку з моєї бригади береш! Не, брат! Це тобі так не минеться.

— Да - а, — протяг Миколюк. — Для такого случаю чарчина б оце в самий раз.

Хто-хто, а вже старий Мотора цілковито солідаризувався з Миколюком. Тільки як же його запропонувати? Вперше у нього в хаті Марко Обушний та Сукач. Може, незручно їм буде...

Метушилася Моториха біля мисника. Склянки до чаю готувала, а Павло одкликав Андрія та Луку в напівтемну хатину і про щось там радилися хлопці.

До столу долітав лише їхній стриманий шепіт.

Варвара трохи ніяковіла. Почувала, що їх двоє тут у центрі уваги: вона і Марко Обушний. Ловила на собі красномовні вітальні погляди. Щоб якось одвернути від себе увагу, заговорила з Христею. Але розмова не клеїлася. У Христі гора думок. За весь колгосп треба передумати. Тоді Варвара встала з лави і твердим кроком підійшла до мисника. Сказала невимушено до Моторихи:

— Давайте... тітко, я допоможу.

В очах старої блиснули сльози радості, але перемогла себе. Тихо сказала Варварі:

— Називай уже матір'ю, дочко. Однаково ж доведеться. Коли від рідної ласки не зазнала, то я вже тебе краще за рідну шануватиму.

— Дякую... мамо!

Дві жінки, підстаркувата, виснажена працею, і молода, налита силою і юністю, зустрілися поглядами.

Скорше відчули, ніж зрозуміли одна одну.

А тимчасом хлопці вийшли з хатини, і Лука негайно ж вхопив шапку й подався з хати.

Андрійко, вгледівши біля мисника Варвару, що поралася з посудом, стусонув Павла під бік.

— Диви... вона вже порядкує тут, як дома. Щоб я вмер!

— Помовчи, стрілець, — блиснувши радісними вогниками чорних очей, відповів Павло. А в думці задоволено відзначив:

„От тобі й оженився. Просто, дешево й сердито“.

До столу сідали з жартівливими традиційними приказками, двозначними натяками, які в цій теплій, невимушеній атмосфері лунали далеким відгомоном зламаних переможним життям споконвічних звичаїв. Обушного та Сукача посадили на покутті, підкресливши цим особливу до них пошану.

Незручність перших хвилин вже облишила Варвару, і вона з неприхованою глибокою радістю ходила поміж столом і мисником, ставлячи на стіл посуд та страви.

Шумів своїх писклявих камерних мелодій самовар.

Святковий настрій у хаті Мотори творили жваві розмови гостей.

Здавалося, ніби до партизана зійшлися найрідніші люди на велике родинне свято.

Справді ж присутніх привело сюди непереможне бажання поділити з друзями спільну радість і сум. Раділи з перемоги над споконвічним ворогом, раділи з чарівних обривів, що відкривалися на їхньому шляху, раділи з Павла та Варвари. А коли згадували, що завтра залишить Петрівку Марко Обушний, легенький сум розлуки спадав на серця.

Марко прекрасно відчував це, і йому шкода було лишати цих простих, але упертих і сильних у своїй правоті людей, які від учора взяли на себе важку й почесну роль: міцно стояти на аванпостах відповідального фронту. Згадав, як місяць тому на харківському вокзалі боляче стискувалося серце, коли бачив проводи товаришів. Адже його тоді, як і завжди, ніхто не виводив... Тоді несподівано приходили хвилинні думки про самотність. Сьогодні ж отут, за партизановим столом, почував

себе невід'ємною часткою великого цілого, що ім'я йому все-сильний колектив, керований єдиною волею до перемоги.

„Там на вокзалі були тільки родичі, знайомі і все,— думав Марко,— а тут товариші по боротьбі. Це куди глибші й рідніші проводи“.

Тимчасом гості розташувалися за столом, чекаючи господарів. Але Мотора почував себе бентежно. Іноді без певної мети робив кілька кроків по хаті, далі раптово повертався на старе місце, а то підходив до мисливського приладдя, що прикрашувало стіну, і вдесьте обмацував його пальцями. Обушний і в погляді партизана помітив розгубленість, вагання, якусь приховану внутрішню боротьбу.

— Сідай, Хведоре Микитовичу, батькуй! — звернувся до нього Миколок. — Хоч без чарки воно й батькування ніяке...

— Та я зараз... — відповів Мотора і, дійшовши якогось вирішення, твердо пішов у хатину.

Світло лампи від столу не сягало туди, і партизан опинився в напівтемряві, сам на сам із своїми сумнівами.

На скрині стояв глечик і дві склянки.

„Мабуть, Павло частував ласих на молоко своїх друзів — Луку та Андрійка“, — подумав Мотора, а далі злодійкувато зиркнув на двері, що пропускали до хатини вузьку смугу світла.

Переконавшись, що ніхто не стежить за ним, хутко нахилився і витяг спід ліжка невеличку карафку. Трохи потримав її на смузї світла, ніби перевіряючи кількість і якість рідини.

Поволі наблизившись до скрині, поставив карафку поруч з глечиком, і на мить знову його опанувало вагання. Очі перебігали з глечика на карафку і навпаки, немов порівнювали їх між собою. Раптом рішуче вхопив глечик і налив у склянку молока. Поволі підніс склянку до рота, але, хвилину потримавши її на рівні бороди, знову поставив на скриню.

Тоді ж у руці опинилася карафка, і прозора рідина, приємно булькаючи, перелилася у другу склянку.

Порожню карафку партизан хутко поставив під ліжку, а сам закам'янів біля скрині в тугій непорушності. Поруч стояли дві наповнені склянки. Одна з молоком, друга... з горілкою...

Мотора мовчки стовбичив перед ними, захопивши в напруженому думанні... Аж пальця до лоба приклав. А робив він це лише справді в тяжкій хвилини вагання...

„Чого ж випити — молочка чи горілки?“

Така думка не на жарт хвилювала партизана. З великої хати від столу він чув голоси Обушного, Сукача, до його ушей

долітали дотепні репліки обох Миколоюків, сміялася Варвара, а їй зворушено допомагала в цьому Моториха. Партизан боявся, що його ось-ось або покличуть до столу, або зайде хтось у хатину і застукає на гарячому.

Треба було швидше доходити якогось вирішення. Склянки стояли одної форми, одних розмірів, але неоднаково було партизанові, яку з них випити.

Біля столу Сукач сказав:

— Де ж це Микитович?

Мотора легко здригнув від Сукачєвого запитання і, нараз відважившись, притьмом ухопив зі столу склянку й одним духом випив до дна. З насолодою кхекнув, витерши рукавом вуса.

Тоді двері зрадливо рипнули, смуга світла стала широкою, і в ній, виграваючи обрубком хвоста, став Керзон.

Партизанові здалося, що собака дивиться на нього докірливими очима, ніби рішуче засуджує його вчинок.

— Пішов вон! — суворо grimнув на нього Мотора і підкреслено спокійно вийшов з хатини.

Поважно підійшов до столу. Там уже гості, ретельно припрошувані хазяйкою, взялися до вечері.

— Сідай, чоловіче, хоч раз у парі посидимо, — лагідно сказала Моториха, даючи біля себе місце партизанові.

— Молоділи, та в парі не сиділи, — відповів він, важко сідаючи поруч дружини.

— А на старість подуріли, — закінчив прислів'я Миколок.

Він не міг одмовити собі в жартах ні за яких умов. За столом дехто щиро зайшовся сміхом. Було справді святково і легко на серцях у тих людей, які відчували себе наснаженими повноцінною радістю.

А найбільше раділа Моториха. Вона бо вперше вітає у своїй господі таких одвертих і ширих, а головне — свіжих людей. Те, що Мотора був тверезий і навіть не згадав за горілку, підносило радість до найвищого ступеня.

Вона по-молодому, як двадцять років тому, нахилилася близьенько до нього і шепнула, скинувши погляд на Павла та Варвару, що сиділи край столу:

— Глянь, чоловіче, хіба ж не пара? Молоді та зелені!

— На всі сто, — процідив, не розкриваючи рота, Мотора.

Та дружина притьмом відсахнулася від нього, наче вгледіла на його обличчі щось несподіване й страшне.

Ї рух помітив Миколок.

Партизан раптом зашарівся, засовався на стільці, винувато

закліпав очима. Дружина докірливо похитала головою. Сказала голосом, повним гіркого розчарування й жалю:

— Знову смикнув.

Горілчаний дух лоскотав їй ніздрі. Тепер вона знала, чого чоловік так довго порався в напівтемній хатині. Партизан злегка штовхнув її під бік: „мовчи, мовляв“. Але таємниця була вже розкрита. Миколук цмокнув губами й спитав голосно:

— Може, там і для гостей залишилося, Микитовичу?

— Нема... На денці було... трохи... Пів чарочки... Це я з первотми... Біля возів напорався, а так, щоб як колись, то вже ні. Годі! Хай їй грець...—ніяковіючи, виправдувався Мотора, винуватими очима кліпнувши на Обушного та Сукача.

Ті зрозуміли причину стурбованості партизана, але обидва поставилися до нього співчутливо. Їм аж жаль стало колись страшного Мотори, що тепер знітився і почував себе винуватим, наче запеклий злочинець. Це ж бо найкраще свідчило про глибоку партизанову честь. Марко Обушний, між іншим, сказав лагідно:

— Випадок справді такий, що втриматися тяжко. Такі дні не часто бувають.

У зауваженні Марка, в тоні його голосу партизан відчув виправдання своєму „гріхові“ і поволі вгонив у береги ніяковість та хвилювання.

А Сукач, щоб остаточно розвіяти незручний стан, на інше розмову звів:

— Он, бач, трохи не забув новину сказати,— заговорив він жваво.— Оце вже перед вечором заходить в управу одноосібник Кравченко.— Що тебе занесло, Петре Йосиповичу?— питаю. А він третяся, мнетяся біля столу, бачу, щось сказати хоче. Мовчу. Чекаю.

— А він же що?— нетерпляче запитав Андрійко Миколук.

— Не перебивай,— гримнув на нього батько.

— А він,— казав далі Сукач,— витяг з кишені вісім заяв від одноосібників і сказав, що ото всі вісім до гурту хочуть. Люди роботящі і проти влади нічого не мають. Тільки — за! Ручуся. Сам їх на агітацію брав... А куркулів серед них немає?— питаю... Засміявся: хіба мало клопоту із старими набралися, доки викурили. Нових не розплодимо, не сумнівайтесь.

Христя Смілик сказала переконано:

— Це перемога наша, що й казати... Але на управі до всіх придивимося як слід... Куркуль — він хитрий. Ти його жени в двері, він тобі в щілинку пролізе.

— Правильно! — погодився Сукач.

І тут же почали обговорювати одноосібників, що подали заяви до колгоспу. Говорили, обережно роняючи слова, даючи всебічні характеристики, згадуючи минуле й сучасне своїх майбутніх товаришів.

Святковий настрій і легкість розмов непомітно зникли. Поволі люди набирали серйозного вигляду, говорили організовано, по черзі, розуміючи всю вагу порушеного питання... Марко давав останні поради новій управі колгоспу і його слухали з пильною увагою: адже завтра вже його не буде. Доведеться самим далі орудувати.

Коли б хтось сторонній послухав ці розмови й побачив зосереджені обличчя присутніх, тяжко було б йому визначити, що саме відбувалося цього вечора в партизановій хаті: звичайна бесіда, заручини чи ділове засідання активу? Ознаки всіх трьох форм людської сукупності перепліталися між собою так тісно, що тяжко було віддати перевагу одній з них. І в цьому була глибока своєрідна краса й гармонія.

Сиділи допізна.

Вже давно повернувся Лука з дворядкою, але грати покищо не довелося. Поставивши гармонію на лаві, пильно вслухався хлопець в поважні розмови за столом.

Аж тоді, як Обушний, Сукач, Христя та старий Миколук, а з ними й Мотора пішли востаннє перевірити навантажені хлібом вози, — молодь хутко звеселила партизанову хату і щасливу свекруху музикою, танцями та нестримним буянням юності.

ЕПІЛОГ

Як запрягали коней удосвіта, вітрець повівав. Летів він із заходу і був м'який і вогкуватий. В його подихах люди пізнавали весну, передчували її переможне наближення.

За селом, на кряжі, потужно поскрипували крилами вітряки. Ще вночі Сукач дав наряд перемолоти зайвину зерна на громадське харчування, і на ранок петрівчани були приємно здивовані. Здавалося, ніколи вже не оживуть запечатані млини, і раптом усі вісімнадцять упевнено вимахують крилами, ніби кидаючи зухвалий виклик великому сонному селу. Тоді згадували, що йде остання валка хлібозаготівель, і ставало ясным, чому запрацювали жорна вітряків.

Заборона з них була знята.

Лише один серед млинів стояв нерухомою похмурою громадою. Його мірошника немає на селі. Вже не прийде він темної ночі, коли б'є хвища, і не засипле кіш добірного жита. Прийдуть нові мірошники не вночі, а серед білого дня, хазяйновито обдивляться снасті і, не крадучись, примусять жвавніше працювати жорнами й вертіти крилами. А покищо осиротіло застиг вітряк. Та ні в кого не викликав він ні крихти жалю до себе.

Кагамлик бігав від одного воза до другого, покрикував на стайничих, перевіряв зброю. Для нього подорож у район, крім основної мети — червоної валки, мала ще одне не абияке значення. Він мусить показати в місті, якими кіньми колгосп „Жовтень“ виїде в поле назустріч весні. Жоден непорядок у запряжці не сховався від його пильного ока. Радісно застукало серце, коли спостеріг, що саме коні з його стайні нетерпляче гребли копитами пришерхлий сніг.

„Орли,— подумав і всміхнувся гордо.— Ці вивезуть!“

Біля переднього воза збилися до купи всі. Крім активу, сюди прийшло кілька чоловіків, жінок з відрами (вийшли по воду, а потрапили на майдан) і навіть старезний дід Іванюта якимось дивом причвалав на майдан. Стояв, бухикав, спершись на костур. Даремно силкувався старечим поглядом охопити довгу валку возів і саней.

Обушний поклав невеличкий чемодан на першого воза і стояв серед гурту, востаннє вдивляючись у знайомі обличчя. Побачив багатьох, що раніш з печі не злазили, боячись устряти в громадські справи... А сьогодні, як світ, з'явилися.

Сукач давав розпорядження стайничим, і вони схвально похитували головами, опустивши пужална батогів додолу.

За комори, поспішаючи, вийшли Павло, Варвара, Лука та Андрійко. Вони допізна загулялися вчора і гуртом ночували в Павла. Всі четверо заспані, але з веселими вогниками в очах, протовпилися в центр гурту. Павло тримав на плечах згорнутий колгоспний прапор, а Лука почував на спині свою незмінну, гомінку, загонисту товаришку. Без слів гармоніст вибрався на першого воза, зняв з плечей гармонію і поклав поруч Маркового чемодана.

Тоді сказав Павлові:

— Ану давай прапор. Пристрою!

Павло тримав держално, а Варвара розмотувала червоне полотно з білими буквами. Згодом кметливий Лука встромив

прапора поміж мішками, а весняний вітрець підхопив його, грайливо залопотів, ламаючи букви і напинаючи, наче вітрило відважного човна.

Варвара підійшла до Христі. Та, одягнена в дорогу, стояла біля Миколюка з батогом. Кіньми на третьому возі правуватиме вона, отож і нап'яла на себе великий чоловічий кобеняк, щоб не скоцубнути.

Колгоспники вже знали, що Обушний виїздить з Петрівки, і кожен з присутніх намагався хоч одним словом виявити своє щире ставлення до нього. Стиха перекидалися словами жінки:

— Добрий чоловік, що й казати. І не строгий, а діло знав...

— З головою.

— Це ж куди він, додому?

— Де там! До іншого району посилають.

— Отакої. А я думала, на домівку, відпочити.— Потім по паузі додала:

— Ні, таки йому теж не мед. Попокрути голову з нами, дурними, то й дихати не захочеш.

— Та воно таке...

Далі окремі зауваження молодиць в міру наближення моменту розлуки вимовлялися голосніше, а деякі з жінок, які сміливіші, і просто говорили Обушному:

— Ви ж нас не забувайте!

— Напишіть листа з Харкова. Як воно там.

Марко відповідав жартами. Жінки не хотіли відстати від нього... В ранковому повітрі часто злітав над гуртом веселий колективний регіт.

Нарешті, Сукач перевірів валку. Всі були готові рушати.

На кожних санях чи возі сидів колгоспник, тримаючи батога та віжки в урочистому чеканні гасла.

Кагамлик підійшов до Обушного:

— Ну, сідайте, Марку Степановичу. Годі їх слухати. Вони наговорять сім мішків гречаної вовни.

Сукач уже вмістився на другому возі поруч Миколюка. Варвара з Христею ладналися на третьому. А на першому кіньми мав правити Кагамлик. За пасажирів йому випадали Обушний та Лука з гармошкою.

Павло ще не обрав собі підводи і, очевидно, не надав цьому жодного значення. На першу - ліпшу сплигне, коли вже рушить валка.

Обушний обернувся, щоб сідати на воза, але перед ним наче слід землі виріс дід Іванюта. Він ледве пересував ноги і ча-

сто кліпав сльозливими очима. Спинившись перед Марком, дід звів на нього згаслий уже, помутнілий зір свій, і Обушний раптом пригадав збори третього кутка і цього дідуся, що зліз тоді з печі лише для того, щоб висловити свою думку про його, Маркові, слова.

— Ну, прощайте, діду! — широко сказав він. — Живіть здорові.

Дід наставив вухо, ловлячи слова, а далі захитав головою, даючи зрозуміти, що почув їх.

Тоді прошамкотів, напруживши рештки своїх мовних можливостей:

— А так, так, чоловіче добрий. Бачу, що на добре йдеться... Поживу, ще поживу! Хочеться й мені, старому, бабиних книшів спробувати... — труснув уперто сивою бородою і простяг руку Обушному.

Той потиснув її і плигнув на сани,

Натовп поблажливо сміявся з дідової віри в реальність бабиних книшів, маючи великий сумнів щодо його життєвої сили, а тимчасом Лука похапливо приладнав на колінах гармошку і без будьяких прелюдій з місця загравав походного марша. Валка рушила.

Дзвінко цокотіли колеса, тихо шелестіли полозки саней по терпкому снігу. Марія перша війнула з натовпу хусткою, а за нею й решта жінок захвилювалися, ретельно замахали руками, а чоловіки шапками над головами потрясали:

— Щасливої дороги!

Гармонія ще ніколи так чітко й піднесено не грала марша. І вже останні вози сховалися за кряжем, а натовп на майдані не розходився.

Стояли, гомоніли, згадували останні події петрівські і кожну з них оцінювали по-новому. Не було злісних реплік, ніхто не говорив гострих роздратованих слів. Точилася розмова спокійна, розважна і повна досі незнаних мотивів.

За п'ять кілометрів від міста шлях ішов паралельно з залізницею. Коли валка пішла поруч насипу, десь здалека загув паровозний гудок. Коні нашорошено щулили вуха. Міцніше взяли віжки до рук петрівчани: коли б не злякалася поїзда якась норовиста пара.

Ця обережність не була зайвою. За дубового гаю назустріч петрівцям вихопився могутній чорний паровоз, а за ним, дрібно й ритмічно вистукуючи колесами, виповзала довга низка платформ і червоних вагонів. На паровозі яскраво горіла від сонця золота п'ятикутна зірка, а поверх неї красувалися букви: С Р С Р.

Лука на всі міхи ушкварив нестримного, як вихор, марша. З возів на адресу поїзда замахали шапками. Молодші вигукували „славу“.

В дверях паровоза вималювалася чорна від мазуту кремезна постать машиніста, середньої на зріст людини з пишними вусами вниз. Тепер увесь свій захват петрівці посилали йому. Машиніст повільно зняв кашкета і широко, розмашисто салютував ним у бік прапора, що грайливо тріпотів під вітром на першому возі. Мимо петрівчан мчали незліченні, щільно навантажені платформи.

Марко Обушний впізнав знайомі обриси тракторів і в досі нечуваному збудженні вигукнув:

— Привіт більшовицьким машинам!

По всіх возах бурхливою гарячою луною прокотився його вигук, підсилений десятками захоплених голосів. Маркові ще довго стояв в ушах відгомін радісних салютів, і він згадував рідний Харків, казковий майдан залізного Фелікса і вогненні вікна ЦК, що широко ллють електросвітло в неозорні простори республіки.

З М І С Т .

Сергій Коваль. Оповідання	5
Натиск. Повість	23
Над ямою. Оповідання	147
Перешихтовка. Роман	173
Аванпости. Повість	355

Редактор
М. Потапчик
Художник
В. Касіян
Техкерівник
Я. Бронштейн
Коректор
Є. Циплакова

Ціна 9 крб. 50 коп. Оправа 1 крб. 50 коп.

Друкарня імені М. В. Фрунзе. Харків,
вул. Фрунзе, 6. Уповноважений Го-
ловліту 1960 Зам. 257. Тираж 10.000.
3¹/₄ друк. арк.+12 окремих вкладок.

Видання № 552 Пап. ф. 72×94—44 кг.
15¹/₂ пап. арк. В 1 п-п. арк. 185 000 літ.
Здано в роботу 4-IV-36 р. Підписано
до друку 4-XII-36 р.

